

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ (ΙΑΚΑ)

Νικόλαος Σ. Κανελλόπουλος

*Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού
στην ύστερη περίοδο (1204-1461)*

Διδακτορική Διατριβή

Βόλος, Δεκέμβριος 2010

Σε εκείνη που ήλθε,

Σε εκείνον που έφυγε...

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εκπόνηση μίας διδακτορικής διατριβής αποτελεί επιστέγασμα μακρόχρονης και επίπονης ερευνητικής προσπάθειας, η οποία δεν είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί χωρίς την ενεργό καθοδήγηση του υποψηφίου. Η ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής με θέμα την οργάνωση και την τακτική του βυζαντινού στρατού μετά το 1204, θα ήταν αδύνατη χωρίς την αμέριστη υποστήριξη των μελών της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, οι οποίοι με εμπιστεύθηκαν και συνέδραμαν ενεργά με τις γνώσεις και τις κατευθύνσεις τους στην πορεία της έρευνας και την βελτίωση του τελικού κειμένου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον ομότιμο καθηγητή Μιχαήλ Βέλλα και τον αναπληρωτή καθηγητή Πάρι Γουναρίδη για την εμπιστοσύνη που επέδειξαν, αποδεχόμενοι να επιβλέψουν την ανα χείρας εργασία. Ο καθηγητής Ταξιάρχης Κόλιας συνέβαλε καθοριστικά με την εξειδικευμένη γνώση του σε θέματα που αφορούν τον βυζαντινό στρατό και για το λόγο αυτό του είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων.

Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω για την βοήθειά του τον αγαπητό Andrea Babuin, ο οποίος είχε την καλοσύνη να μου διαθέσει αντίγραφο της διατριβής του αλλά και μέρος της πλούσιας βιβλιογραφίας που έχει συγκεντρώσει.

Δεν λησμονώ ότι η εκπόνηση της διατριβής θα ήταν αδύνατη εάν δεν είχα τη δυνατότητα να εργαστώ στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, η πλούσια συλλογή της οποίας, η άριστη οργάνωση του υλικού και το πάντα πρόθυμο προσωπικό συνέβαλαν καθοριστικά στην βιβλιογραφική έρευνα.

Στο χρονικό διάστημα που διέρευσε από την έναρξη της προσπάθειάς μου ένα αγαπημένο πρόσωπο ήρθε στη ζωή, η κόρη μου Ελπίδα-Άννα, και ένας λατρευτός άνθρωπος έφυγε για πάντα, ο πατέρας μου Στέργιος, στους οποίους και αφιερώνω τούτου το πόνημα.

Νίκος Σ. Κανελλόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	5
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ	7
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ και ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	9
A. ΠΗΓΕΣ	9
A1. ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ.....	9
A2. ΔΥΤΙΚΕΣ.....	12
A3. ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ	13
B. ΜΕΛΕΤΕΣ	13
1 Εισαγωγή	31
2. Τα πολεμικά γεγονότα 1204-1461.....	37
2.1 Η κατάκτηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και οι πρώτες πολεμικές επιχειρήσεις της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.	37
2.1.1. Η κατάκτηση της Πελοποννήσου– Η μάχη στα Κούντουρα.....	37
2.1.2. Ο πόλεμος στη Θράκη και οι συγκρούσεις της αυτοκρατορίας της Νίκαιας με τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως και τους ανεξάρτητους ηγεμόνες στη Μικρά Ασία έως το 1211.	42
2.1.3. Η μάχη της Αντιοχείας (στον ποταμό Μαίανδρο -1211).....	51
2.1.4. Η εισβολή του αυτοκράτορα Ερρίκου στη Μικρά Ασία.	57
2.2 Η βυζαντινή αντεπίθεση.	59
2.3 Η προσπάθεια για σταθεροποίηση της βυζαντινής ισχύος.	71
2.3.1. Ο βυζαντινοβουλγαρικός πόλεμος (1254-1256).....	71
2.3.2. Ο πόλεμος με την Ήπειρο (1256-1257).....	77
2.4 Το απόγειο της βυζαντινής ισχύος.....	79
2.4.1. Η μάχη της Πελαγονίας (1259).....	80
2.4.2. Μετά την Πελαγονία (1259) - Ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως (1261).....	87
2.4.3 Η εξέγερση στους Ζυγούς και την Τρικκοκία (1261).....	92
2.4.4. Ο πόλεμος στην Πελοπόννησο (1262-1282).	93
2.4.5. Σύγκρουση με το κράτος της Ηπείρου – Εκστρατεία στον Μαίανδρο - Μογγολική εισβολή.	103
2.4.6 Ο πόλεμος στη Θεσσαλία (1273-1277).	106
2.4.7. Ο πόλεμος στην Εύβοια και το Αρχιπέλαγος (1273-1280).	110
2.4.8. Η σύγκρουση με τον Κάρολο Α΄ Ανδεγαυό – Η μάχη στο Βεράτιο (1281).	112
2.5 Η παρακμή του βυζαντινού στρατού.	118
2.5.1 Ο πόλεμος στη Μικρά Ασία (1280-1293).	119
2.5.2 Οι συγκρούσεις στη Θεσσαλία (1282-1284) – Εισβολή Τατάρων (1284) – Εμπλοκή του Βυζαντίου στον βενετογενουατικό πόλεμο (1296).....	122
2.5.3 Ο πόλεμος με την Ήπειρο (1292).	125
2.5.4 Η εκστρατεία του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293-1295)....	127
2.5.5 Ο πόλεμος στη Μικρά Ασία - Οι πρώτες συγκρούσεις με τους Οθωμανούς Τούρκους – Η μάχη του Βαφέως (1302).	133
2.5.6. Η καταλανική εταιρεία.	138
2.5.7. Η μάχη στην Άπρο (1305).	143
2.5.8. Οι συγκρούσεις με την καταλανική εταιρεία μετά τη μάχη στην Άπρο.....	152
2.5.9. Οι συγκρούσεις με τους Τούρκους (1302-1326).	156

2.5.10 Ο πόλεμος στην Πελοπόννησο (1315-1376).	168
2.6. Το Βυζάντιο ενάντια στο Βυζάντιο: Ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος (1321-1328).	170
2.7. Οι πολεμικές συγκρούσεις στα Βαλκάνια (1321-1341).	178
2.7.1 Οι συγκρούσεις με τους Βούλγαρους και τους Τατάρους στη Θράκη (1321-1328).	179
2.7.2 Η μάχη στο Ρωσόκαστρο (1331).	184
2.7.3 Η ανακατάληψη των δυτικών περιοχών – Οι τουρκικές επιδρομές στη Θράκη.	188
2.8 Η μάχη του Πελεκάνου (1329).	191
2.9 Βυζαντινές επιχειρήσεις στα νησιά του Αιγαίου και τα μικρασιατικά παράλια.	196
2.10 Το Βυζάντιο ενάντια στο Βυζάντιο: ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος (1341-1347).	198
2.11 Ο βυζαντινός στρατός κατά τα τελευταία έτη της αυτοκρατορίας.	209
2.11.1 Οι τουρκικές επιδρομές στη Θράκη.	209
2.11.2 Οι βυζαντινογενουατικές συγκρούσεις (1348-1352).	211
2.11.3 Οι συγκρούσεις με τους Σέρβους (1350-1351).	213
2.11.4 Το Βυζάντιο ενάντια στο Βυζάντιο: ο τρίτος εμφύλιος πόλεμος (1352-1357).	216
2.11.5 Η περίοδος βασιλείας του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1354-1391).	218
2.12 Η περίοδος βασιλείας του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1425).	221
2.12.1 Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως (1394-1402).	221
2.12.2 Η δεύτερη πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως (1422).	225
2.13 Ο πόλεμος στην Πελοπόννησο από το 1383 έως το 1446.	229
2.14 Η πολιορκία και άλωση της Κωνσταντινουπόλεως.	233
2.15 Η κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς.	237
3. Βασικά στοιχεία οργάνωσης και λειτουργίας του βυζαντινού στρατού.	243
3.1. Οργανωτική δομή.	243
3.2. Σύστημα διοίκησης και υποστήριξης (επιμελητεία).	247
3.3. Επάνδρωση και στρατιωτικά σώματα.	254
3.4. Αριθμητική δύναμη.	261
3.5. Οπλισμός.	264
3.6. Εκπαίδευση.	273
3.7. Η νέα τεχνολογία: τα πυροβόλα όπλα.	280
4. Η τακτική των αντιπάλων στρατών.	283
4.1 Οι δυτικοί στρατοί.	283
4.2 Σελτζούκοι Τούρκοι - Κουμάνοι - Μογγόλοι.	288
4.3 Βούλγαροι – Σέρβοι - Αλβανοί.	290
4.4 Οθωμανοί Τούρκοι.	292
5. Η βυζαντινή πολεμική τακτική.	295
5.1 Αντί εισαγωγής: μία μάχη στην Ιταλία ως πηγή πληροφοριών για τη βυζαντινή τακτική.	295
5.2 Η βυζαντινή πολεμική τακτική στις μάχες εκ παρατάξεως, 1204-1300.	298
5.3 Η βυζαντινή πολεμική τακτική στις μάχες εκ παρατάξεως, 1300-1461.	308
5.4 Η βυζαντινή πολιορκητική τέχνη, 1204-1461.	324
6. Συμπεράσματα.	333
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	345

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3-1 Οργανωτική δομή βυζαντινού στρατού	246
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3-2 Εξέλιξη αριθμητικής δύναμης βυζ. στρατευμάτων.....	264
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-1 Παράταξη μάχης βυζαντινού στρατού κατά τον 13 ^ο αιώνα (μάχη Πελαγονίας – 1259)	308
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-2 Παράταξη μάχης σύμφωνα με τον Θεόδωρο Παλαιολόγο	313
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-3 Βυζαντινή παράταξη μάχη της Άπρου (1305)	316
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-4 Βυζαντινή παράταξη μάχη Περιθωρίου (1345)	317
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-5 Βυζαντινή παράταξη εναντίον Τούρκων (1348).....	317
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-6 Οι δύο τυπικοί μέθοδοι παράταξης του βυζαντινού στρατού (α΄ μισό 14 ^{ου} αιώνα).....	318
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-7 Η εξέλιξη της τακτικής του βυζαντινού στρατού 13 ^{ου} -15 ^{ου} αι. ..	322
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-8 Η εξέλιξη της πολεμικής τακτικής στη Δύση 13 ^{ου} -15 ^{ου} αι.	322

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-1 Μάχη στην Άπρο. Αριθμητική δύναμη και απώλειες αντιπάλων. ...	148
ΠΙΝΑΚΑΣ 3-1 Αριθμητική δύναμη βυζ. στρατευμάτων σε διάφορες επιχειρήσεις.	263
ΠΙΝΑΚΑΣ 6-1 Στρατιωτικά γεγονότα 13 ^{ου} αιώνα (επιλογή).....	335
ΠΙΝΑΚΑΣ 6-2 Στρατιωτικά γεγονότα 14 ^{ου} -15 ^{ου} αιώνων (επιλογή).....	336

ΧΑΡΤΗΣ 1.....352

Τοποθεσίες σημαντικότερων πολεμικών συγκρούσεων (βασίζεται στον χάρτη από το J. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή*, μτφρ. Δ.Χ. Σταθακόπουλος. Θεσσαλονίκη 2005).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ και ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

A. ΠΗΓΕΣ

A1. ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ

- Άκροπολίτης, *Ἐπιτάφιος* Τοῦ Ἀκροπολίτου κυροῦ Γεωργίου ἐπιτάφιος τῶ ἀοιδίμῳ βασιλεῖ κυρῶ Ἰωάννῃ τῶ Δούκα, εκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. Β'. Leipzig 1903 [ανατ. με διορθώσεις P. Wirth, Stuttgart 1978], 12-29.
- Άκροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή* Γεώργιος Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, εκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. Α'. Leipzig 1903 [ανατ. με διορθώσεις P. Wirth, Stuttgart 1978].
- Ἀναγνώστου *Διήγησις* Ἰωάννου Ἀναγνώστου *Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, εκδ. I. Τσάρας, Θεσσαλονίκη 1958.
- Βλεμμύδης, *Διήγησις Μερικὴ* Νικηφόρου μοναστοῦ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ κτήτορος περὶ τῶν κατ'αὐτὸν διήγησις μερικὴ, εκδ. J.A. Munitiz, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive curriculum vitae necnon Epistula Universalior*. Turnhout 1984.
- Boissonade, *Anecdota Graeca* *Anecdota Graeca e Codicibus Regiis*, εκδ. J.Fr. Boissonade, τ. Α'-Β'. Paris 1830 [ανατ. Hildesheim 1962].
- Boissonade, *Anecdota Nova* *Anecdota Nova*, εκδ. J.Fr. Boissonade. Paris 1844 [ανατ. Hildesheim 1962].
- Constantine Porphyrogenitus three treatises on imperial military expeditions*, εκδ. J. Haldon. Wien 1990.
- Dennis, *Letters* *The Letters of Manuel II Palaeologus*, εκδ. G.T. Dennis, (CFHB 13). Washington D.C. 1977.
- G.T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*. Washington D.C. 1985.
- Fatouros, *Briefe des Gabras* G. Fatouros, *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290-nach 1350)*, τ. Β'. Wien 1973.
- Gautier, «*Récit Inédit*» P. Gautier, «Un Récit Inédit du Siègle de Constantinople par les Turcs (1394-1402)» *REB* 23 (1965), 100-117.
- Grégoire, «*De Vita Sua*» H. Grégoire, «Imperatoris Michaelis Palaeologi De Vita Sua» *Byzantion* 29-30 (1959-60), 447-476.
- Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκὴ* Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκὴ*, εκδ. L. Schopen - I. Bekker, *Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae*, τ. Α'-Γ', (CSHB). Bonn 1829-1855.
- Grégoras Correspondance* *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, εκδ. R. Guiland. Paris 1927.
- Δούκας, *Ἱστορία* Δούκας, *Τουρκοβυζαντινὴ Ἱστορία*, εκδ. V. Grecu, *Istoria Turco-byzantina*. Bucharest 1958.
- Δουσάν, *Κώδικας Νόμων* Στέφανος Δουσάν, *Ο Κώδικας Νόμων*, μτφρ. Α. Χατζηπροδρομίδης. Αθήνα 1983.
- Heisenberg, «*Kaiser Johannes Batatzes*» A. Heisenberg, «Kaiser Johannes Batatzes der Barmberzige. Ein mittelgriechische Legend» *BZ* 14 (1905), 160-233.

Heisenberg, Neue Quellen	A. Heisenberg, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, II. Die Unionverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208. III. Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse, München 1923 [ανατ. στο: Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte. London 1973].
Ισιδώρου Κιέβου Επιστολή	<i>Epistola reverendissimi patris domini Isidori cardinalis Ruteni scripta ad reverendissimum dominum Bisarionem episcopum Tusculanum ac cardinalem Nicenum Bononiaeque legatum</i> , στο: Pertusi, <i>Caduta</i> , 64-81.
Καναρός	Giovanni Cananos, <i>L'assedio di Costantinopoli</i> , εκδ. E. Pinto. Messina 1977.
Καντακουζηνός, <i>Ιστορία</i>	Ἰωάννης Καντακουζηνός, <i>Ἱστορία</i> , εκδ. L. Schopen, <i>Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum Libri IV</i> , τ. Α'-Γ', (CSHB). Bonn 1828-1832.
Κόκκινος, <i>Λόγοι και Ομιλίες</i>	Φιλόθεος Κόκκινος, <i>Λόγοι και Ομιλίες</i> , εκδ. Β.Σ. Ψευτόγκας. Θεσσαλονίκη 1981.
Κριτόβουλος, <i>Ιστορία</i>	Μιχαήλ Κριτόβουλος, <i>Ἱστορία</i> , εκδ. D.R. Reinsch, <i>Critobuli Imbriotae historiae</i> (CFHB 22). Berlin 1983.
Κυδώνης, <i>Ἐπιστολαί</i>	Δημήτριος Κυδώνης, <i>Ἐπιστολαί</i> , εκδ. R-J. Loenertz, <i>Démétrius Cydonès Correspondance</i> , τομ.Α'-Β'. Città del Vaticano 1960.
Κωδινός	(Ψευδο)-Κωδινός, <i>Περὶ ὀφφικίων</i> , εκδ. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos, <i>Traité des offices</i> . Paris 1966.
Λάσκαρις, <i>Ἐγκώμιον</i>	Θεόδωρου Δούκα τοῦ Λάσκαρι τοῦ υἱοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα ἐγκώμιον εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ τὸν αὐτὸν ὑψηλότατον βασιλέα κυρὸν Ἰωάννην τὸν Δούκαν, εκδ. L. Tartaglia, <i>Theodorus Ducas Lascaris Opuscula Rhetorica</i> . München – Leipzig 2000, 24-66.
Λάσκαρις, <i>Ἐπιστολαί</i>	Θεόδωρος Δούκας Λάσκαρις, <i>Ἐπιστολαί</i> , εκδ. N. Festa, <i>Theodorus Ducas Lascaris Epistulae CCXVII</i> . Florence, 1898.
Λάσκαρις, <i>Κοσμικὴ Δήλωσις</i>	N. Festa, «Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι κοσμικὴ δήλωσις», <i>Giornale della Società Asiatica Italiana</i> 12 (1899), 1-52.
<i>Λέοντος Τακτικά</i>	<i>Λέοντος ΣΤ' Τακτικά</i> , εκδ. G.T. Dennis, <i>The Taktika of Leo VI</i> . Washington D.C. 2010.
<i>Mazaris' Journey to Hades</i>	<i>Mazaris' Journey to Hades or interviews with dead men about certain officials of the imperial court</i> . New York 1975.
Μακρεμβολίτης, <i>Λόγος Ιστορικός</i>	Αλέξιος Μακρεμβολίτης, <i>Λόγος Ιστορικός</i> , εκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς στο: <i>Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας</i> , τ. Α'. Πετρούπολη 1891, 144-159.
MM	<i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , εκδ. F. Miklosich - I. Müller, τ. Α' -ΣΤ'. Wien 1860-1890.
Ματθαίος Εφέσου, <i>Ἐπιστολαί</i>	Ματθαίος Εφέσου, <i>Ἐπιστολαί</i> , εκδ. D. Reinsch, <i>Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr.174</i> . Berlin 1974.
Όλόβολος, <i>Λόγοι</i>	Μανουήλ Όλόβολος, <i>Λόγοι</i> , εκδ. M. Treu, « <i>Manuelis Oloboli orationes</i> », <i>Programm des Victoria-Gymnasiums</i> . Potsdam 1906, 30-50, 1907, 51-98.
Παλαιολόγος, <i>Ἐπιστολαί</i>	Μανουήλ Παλαιολόγος, <i>Ἐπιστολαί</i> , εκδ. G.T. Dennis, <i>The letters of Manuel II Palaeologus</i> . Washington D.C. 1977.

Παχυμέρης, <i>Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι</i>	Γεώργιος Παχυμέρης, <i>Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι</i> , εκδ. A. Failler, <i>Georges Pachymérés Relations Historiques</i> , τ. Α΄-Δ΄ (CFHB 24). Paris 1984-1999.
Πεδιάσιμος, <i>Ἐκθεσις Θαυμάτων</i>	Θεόδωρος Πεδιάσιμος, <i>Ἐκθεσις τινῶν Θαυμάτων τῶν Ἁγίων Μεγάλων Μαρτύρων καὶ Θαυματουργῶν Θεοδώρων</i> , εκδ. M. Treu, «Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae extant» <i>Programm des Victoria-Gymnasiums</i> 84. Potsdam 1899, 17-25.
<i>Περὶ παραδρομῆς πολέμου</i>	<i>Le Traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicephore Phocas (963-969)</i> , εκδ. G. Dagron και Haralambie Mihăescu. Paris 1986.
Πλανούδης, <i>Ἐπιστολαί</i>	Μάξιμος Πλανούδης, <i>Ἐπιστολαί</i> , εκδ. P.A.M. Leone, <i>Maximi Monachi Planudis Epistulae</i> . Amsterdam 1991.
Πολέμης, <i>Λαμπηνός</i>	Ι.Δ. Πολέμης, <i>Ο Λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός και το Εγκώμιον αυτού εις Ανδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον</i> . Αθήνα 1992.
ΠΠ	Σπ.Π. Λάμπρος, <i>Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά</i> , τ. Α΄-Δ΄. Αθήνα 1912-1930.
Schreiner, <i>Kleinchroniken</i>	<i>Die Byzantinischen Kleinchroniken</i> , εκδ. P. Schreiner, τ. Α΄-Γ΄ (CFHB 12). Wien 1975-1979.
Σιδερίδης, «Εγκώμιον»	Ξ. Σιδερίδης, «Μανουήλ Ολοβόλου, Εγκώμιον εις Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγον» <i>ΕΕΒΣ</i> 3 (1926) 174-191.
Σκουταριώτης, <i>Σύνοψις Χρονική</i>	Θεόδωρος Σκουταριώτης, <i>Σύνοψις Χρονική</i> , εκδ. Κ. Σάθας, <i>Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη</i> , τ. Ζ΄. Παρίσι-Βενετία 1894.
Συμεών Θεσσαλονίκης, <i>Λόγος</i>	Συμεών Θεσσαλονίκης, <i>Λόγος εις τὸν ἐν ἁγίοις μέγιστον ἀθλητὴν καὶ μυροβλήτην Δημήτριον ἐν ἱστορίας τύπῳ τὰ νεωστὶ αὐτοῦ γεγονότα διηγούμενος θαύματα</i> , εκδ. D. Balfour, <i>Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)</i> . Wien 1979.
Σφραντζῆς, <i>Χρονικὸν</i>	Γεώργιος Σφραντζῆς, <i>Χρονικὸν</i> , εκδ. R. Maisano, Giorgio Sfranze, <i>Cronaca</i> (CFHB 29). Roma 1990.
Σφραντζῆς, <i>Χρονικὸν Maius</i>	Georgios Sphrantzes, <i>Memorii 1401-1477</i> , εκδ. V. Grecu. Bucharest 1966.
ῤρτακηνός, <i>Ἐπιστολαί</i>	Θεόδωρος ῤρτακηνός, <i>Ἐπιστολαί</i> , εκδ. F.J.G. de La Porte-du Theil, «Lettres de Théodôre l'Hyrtacênien», στο: <i>Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale</i> 5 (1798) 709-744 και 6 (1800) 1-48.
Φιλῆς, <i>Carmina Inedita</i>	Μανούλ Φιλῆς, εκδ. E. Martini, <i>Manuelis Philae Carmina Inedita</i> . Napoli 1900.
Χαλκοκονδύλης, <i>Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν</i>	Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, <i>Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν</i> , εκδ. E. Darkó, <i>Historiarum Demonstrationes</i> , τ. Α΄-Β΄. Budapest 1922-1927.
<i>Χρονικὸν Γαλαξειδίου</i>	<i>Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου</i> , εκδ. Κ. Σάθας. Αθήνα 1865.
Χωνιάτης, <i>Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί</i>	Νικήτας Χωνιάτης, <i>Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί</i> , εκδ. J.L. van Dieten, <i>Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae</i> (CFHB 3). Berlin - New York 1972.
Χωνιάτης, <i>Χρονικὴ Διήγησις</i>	Νικήτας Χωνιάτης, <i>Χρονικὴ Διήγησις</i> , εκδ. J.L. van Dieten, <i>Nicetae Choniatae Historia</i> (CFHB 11). Berlin 1975.
Μ. Χωνιάτης, <i>Ἐπιστολαί</i>	Μιχαήλ Χωνιάτης, <i>Ἐπιστολαί</i> , εκδ. Φωτεινὴ Κολοβού, <i>Michaelis Choniatae Epistulae</i> (CFHB 41). Berlin 2001.

A2. ΔΥΤΙΚΕΣ

- Barbaro, *Giornale* Nicolò Barbaro, *Giornale dell' assedio di Constantinopoli*, στο: Pertusi, *Caduta*, 8-38.
- Bertrandon de la Broquière *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, εκδ. Ch. Schefer. Paris 1892 (ανατ. Farnborough 1972).
- Clavijo, *Embassy* Clavijo, *Embassy to Tamerlane, 1403-140*, μτφρ. Guy Le Strange. London 1928
- Chronique de Morée* *Livre de la conquête de la Princée de l' Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, εκδ. J. Longnon. Paris 1911.
- Χρονικόν Μορέως* *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, εκδ. Π.Π. Κολονάρος. Αθήνα 1940 [ανατ. χ.χ.].
- Χρονικό των Τόκκο* *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, εκδ. G. Schirò (CFHB 10). Roma 1975.
- Descriptio Europae Orientalis* *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, εκδ. O. Górká. Cracow 1916.
- Directorium ad Passagium Transmarinum* *Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum*, εκδ. C.Raymond Beazley *The American Historical Review* 12 (1906-1907) 810-857, 13 (1907-1908) 66-115.
- DOC *Diplomatari de l' Orient Català. Col·lecció de Documents per a la Història de l' Expedició Catala a Orient i dels Ducats d' Atenes i Neopàtria*, εκδ. Antonio Rubió i Lluch. Barcelona 1947.
- Leonardo di Chio *Epistola reverendissimi in Christo patris et domini domini Leonardi Ordinis Praedicatorum, archiepiscopi Mitileni, sacrarum litterarum professoris, ad beatissimum dominum nostrum Nicolaum papam quantum[de urbis Constantinopoleos captivitate]*, στο: Pertusi, *Caduta*, 124-170.
- Libro de los Fechos* *Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea*, εκδ. και μτφρ. A. Morel-Fatio. Genève 1885.
- Libro dele Uxanze* *Libro dele Uxanze e Statuti delo Imperio de Romania*, εκδ. Antonella Parmeggiani. Spoleto 1998.
- Muntaner *The Chronicle of Muntaner*, μτφρ. Lady Goodenough, τ.Α'-Β'. London 1920-21.
- Prinzing, «Der Brief Kaiser Heinrichs» G. Prinzing, «Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13 Januar 1212» *Byzantion* 43 (1973) 395-431.
- Saint-Quentin, *Histoire* Simon de Saint-Quentin, *Histoire des Tartares*, εκδ. J. Richard. Paris 1965.
- Sanudo Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, εκδ. και μτφρ. Ευτυχία Η. Παπαδοπούλου. Αθήνα 2000.
- Sanudo, *Liber Secretorum Fidelium Crucis* Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis super Terrae Sanctae Recuperatione et Conservazione*, εκδ. J. Bongars. Hanover 1611 [ανατ. Toronto 1972].
- Tetaldi, *Tractatus* Tetaldi, *Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolis*, στο: Philippides, Mehmed II, 134-217.
- Théodore Paléologue, *Enseignements* *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, εκδ. Christine Knowles. London 1983.
- Valenciennes, *Histoire* Henri de Valenciennes, *Histoire de l' Empereur Henri de Constantinople*, εκδ. J. Longnon. Paris 1948.

Villehardouin Geoffroy de Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, εκδ. E. Faral, τ. Β΄. Paris 1939.

A3. ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ

- Ασήκ-Πασάζαντε, μτφρ. Ζαχαριάδου Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων (1300-1400)*. Αθήνα 1999 [ελληνική μτφρ. των κεφ. 1-59 του οθωμανικού χρονικού του Ασήκ-Πασάζαντε στις σελ. 123-213].
- Ασήκ-Πασάζαντε, μτφρ. Kreutel R. Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur hohen Pforte: Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik "Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses 'Osman" vom Derwisch Ahmed, genannt 'Asik-Paşa-Sohn*. Graz 1959 [γερμανική μτφρ. ολόκληρου του χρονικού του Ασήκ-Πασάζαντε].
- Battúta, *Travels* Ibn Battúta, *Travels in Asia and Africa 1325-1354*, μτφρ. H.A.R. Gibb. London 1958.
- Bogdan, «Beitrag» J. Bogdan, «Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung», *Archiv für slavische Philologie* 13 (1891), 481-543.
- Chroniken*, μτφρ. Giese Die altomanischen anonymen Chroniken, μτφρ. F.Giese, τ. Β΄. Leipzig 1925.
- Destān* Le *Destān d' Umūr Pacha*, εκδ. και μτφρ. Irène Mélikoff-Sayar. Paris 1954.
- Duda, *Ibn Bībī* Die *Seltchukengeschichte des Ibn Bībī*, μτφρ. H.W. Duda. Copenhagen 1959.
- Majeska, *Russian Travellers* G.P. Majeska, *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Washington D.C. 1984.
- Nestor-Iskander Nestor-Iskander, *The Tale of Constantinople (Of Its Origin and Capture by the Turks in the Year 1453)*, μτφρ. W.K. Hanak – M. Philippides. New Rochelle, NY 1998.
- Tursun Beg Tursun Beg, *The history of Mehmed the Conqueror*, μτφρ. H. Inalcik – R. Murphey. Minneapolis – Chicago 1978.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

- Aerts – Hokwerda, *Lexicon* W.J. Aerts - H. Hokwerda, *Lexicon on the Chronicle of Morea*. Groningen 2002.
- Ahrweiler, «Histoire et géographie de Smyrne» Hélène Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317)» *TM* 1 (1965), 1-204.
- Ahrweiler, «Σέβαστε» Hélène Ahrweiler, «Le Sébaste, Chef de Groupes Ethniques» στο *Polychronion, Festschrift. F. Dolger zum 75. Geburtstag*. Heidelberg 1966, 34-38 [ανατ. στο: *Études sur les Structures Administratives et Sociales de Byzance*. London 1971].
- Ahrweiler, «Τσάκωνες-Τσακωνίαι» Hélène Ahrweiler, «Les termes Τσάκωνες-Τσακωνίαι et leur évolution sémantique» *REB* 21 (1963), 243-249 [ανατ. στο: *Études sur les Structures Administratives et Sociales de Byzance*. London 1971].
- Ahrweiler, *Byzance et la Mer* Hélène Ahrweiler, *Byzance et la Mer. La Marine de Guerre, la Politique et les Institutions Maritimes de Byzance aux VII-XVe Siècles*. Paris 1966.
- Angelov, *Imperial Ideology* D. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*. Cambridge 2007.

- Angold, *Byzantine Government* M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*. Oxford 1975.
- ΑΠ *Αρχείον Πόντου*
- Αρνάκης, *Πρότοι Οθωμανοί* Γ.Γ. Αρνάκης, *Οι Πρότοι Οθωμανοί. Συμβολή εις το Πρόβλημα της Πτώσεως του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282-1337)*. Αθήνα 1947.
- Ασωνίτης, «Πελαγονία 1259» Σ. Ασωνίτης, «Πελαγονία 1259: Μία Νέα Θεώρηση» *Βυζαντικά* 11 (1991), 131-165.
- Σ.Ν. Ασωνίτης, «Το πρόβλημα της χρονολόγησης της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου» *Βυζαντικά* 18 (1998), 121-129.
- Ayton, «Arms, armour and horses» A. Ayton, «Arms, armour and horses» στο Keen, *Medieval Warfare*, 186-208.
- Babinger, *Mehmed the Conqueror* F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his time*, μτφρ. R. Manheim. Princeton, NJ 1978.
- Babuin, «Later Byzantine arms» A. Babuin, «Later Byzantine arms and armour», στο *Medieval arms and armour*, 97-104.
- Babuin, «Ίππος και εξάρτυσή του» A. Babuin, «Ο ίππος και η εξάρτυσή του κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή», *Βυζαντινά* 27 (2007), 119-152.
- Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών* A. Babuin, *Τα επιθετικά όπλα των βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*. Διδ. Διατριβή Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2009.
- A. Babuin, «Per I giannizzeri di Giovanni VIII Paleologo» *La parola del passato* 354 (2009), 1-17.
- Bachrach, «Medieval Siege Warfare» B.S. Bachrach, «Medieval Siege Warfare: A Reconnaissance» *JMH* 58 (1994), 119-133.
- Γ. Βακαλάκης, «Το περί την Χριστούπολιν Τείχισμα» *Ελληνικά* 10 (1935), 307-318.
- M. Balard, «A propos de la bataille de Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)» *TM* 4 (1970), 431-453.
- J.W. Barker, «On the Chronology of the Activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415» *BZ* 55 (1962), 39-55.
- Barker, *Manuel II* J.W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*. New Jersey 1969.
- Bartusis, «Chrelja and Momčilo» M.C. Bartusis, «Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia» *Byzantinoslavica* 41 (1980), 201-221.
- Bartusis, «Urban guard service» M.C. Bartusis, «Urban guard service in late Byzantium: The terminology and the institution» *Macedonian Studies* 5 (1988), 52-77.
- Bartusis, «Megala Allagia» M.C. Bartusis, «The Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of Provincial Military Organisation in Late Byzantium» *REB* 47 (1989), 183-207.
- Bartusis, «Smallholding Soldiers» M.C. Bartusis, «On the problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium» *DOP* 44 (1990), 1-26.
- Bartusis, *Late Byzantine Army* M.C. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*. Philadelphia 1992 [ανατ. 1997].

- Bastin, «Le traité de Théodore Paléologue» Julia Bastin, «Le traité de Théodore Paléologue dans la traduction de Jean de Vignai» στο *Études Romanes dédiées à Mario Roques par ses amis, collègues et élèves de France*. Paris 1946, 77-88.
- B. Berb, «The Moreote expedition of Ferrando of Majorca in the Aragonese Chronicle of the Morea» *Byzantion* 55 (1985), 69-90.
- Beyer, «Chronologie der Briefe» H.V. Beyer, «Die Chronologie der Briefe des Maximos Planoudes an Alexios Dukas Philanthropenos und dessen Umgebung» *REB* 51 (1993), 111-137.
- BF* *Byzantinische Forschungen*
- Birkenmeier, *Comnenian Army* J.W. Birkenmeier, *The Development of the Comnenian Army: 1081-1180*. Leiden 2002.
- Βλαχοπούλου, Λέων Σγουρός Φωτεινή Θ. Βλαχοπούλου, Λέων Σγουρός. *Ο Βίος και η Πολιτεία του Βυζαντινού Αρχοντα της Βορειανατολικής Πελοποννήσου στις Αρχές του 13^{ου} αιώνα*. Θεσσαλονίκη 2002.
- Vlachos, «Kaloyan» Th. Vlachos, «Kaloyan plündert Thrakien und Makedonien» *Βυζαντινά* 2 (1970), 269-283.
- Blöndal, *Varangians* S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, μτφρ και αναθεώρηση από B.S. Benedikz. Cambridge 1978.
- BMGS* *Byzantine and Modern Greek Studies*
- BZ* *Byzantische Zeitschrift*
- Bombaci, «Army of the Saljuqs» A. Bombaci, «The Army of the Saljuqs of Rüm» *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli* 38 (1978), 343-369.
- Bon, *Morée Franque* A. Bon, *La Morée Franque. Recherches Historiques, Topographiques et Archéologiques sur la Principauté d' Achaïe (1205-1430)*. Paris 1969.
- Booth, «Laskaris and Paphlagonia» I. Booth, «Theodore Laskaris and Paphlagonia, 1204-1214: Towards a Chronological Description» *AII* 50 (2003-2004), 151-224.
- Booth, «Michael Palaeologos and Sangarios Frontier» I. Booth, «Michael VIII Palaeologos and the Sangarios Frontier 1280 to 1282» *AII* 49 (2002), 317-343.
- Booth, «Sangarios Frontier» I. Booth, «The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia in Byzantine Defence in the 13th Century» *BF* 28 (2004), 45-86.
- Borghese, *Carlo I* G.L. Borghese, *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo. Politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei vespri* (Collection de l'école française de Rome - 411). Roma 2008.
- Bosch, *Andronikos III*. Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*. Amsterdam 1965.
- Bradbury, *Medieval Siege* J. Bradbury, *The Medieval Siege*. Woodbridge 1992 [ανατ. 2002].
- Βρυώνης, Παρακμή Σ. Βρυώνης, *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η Διαδικασία Εξισλαμισμού (11^{ος} έως 15^{ος} αιώνας)*, μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου. Αθήνα 2000 [πρωτ. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*. Los Angeles 1971].

- Vryonis, «Conquest of Thessaloniki» S. Vryonis, Jr., «The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430» στο *Continuity and change in late Byzantine and early Ottoman society*, εκδ. A Bryer – H. Lowry. Birmingham – Washington D.C. 1986, 281-321.
- S. Vryonis, «Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes» *Der Islam* 41 (1965), 224–252.
- Vryonis, «Byzantine and Turkish Societies» S. Vryonis, Jr., «Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower» στο *War, Technology and Society in the Middle East*, εκδ. V.J Parry - M.E. Yapp. London 1975, 224-252.
- P. Burkholder, «Popular [Mis]conceptions of Medieval Warfare» *History Compass* 5 (2007), 507–524.
- Cahen, «Kastamonu » C. Cahen, «Questions d' histoire de la province de Kastamonu au XIIIe siècle» *Selçuklu Arastirmalari Dergisi* 3 (1971), 145-158 [ανατ. στο *Turcobyzantina et Oriens Christianus*. London 1974].
- Cahen, *Formation of Turkey* C. Cahen, *The Formation of Turkey. The Seljukid Sultanate of Rum: Eleventh to Fourteenth Century*, μτφρ.και εκδ. P.M. Holt. Essex 2001. [πρωτ. *La Turquie Pré-ottomane*. Paris 1988].
- Carey, *Warfare* B.T. Carey, *Warfare in the Medieval World*. South Yorkshire 2006.
- Carile, *Impero Latino di Costantinopoli* A. Carile, *Per una Storia dell' Impero Latino di Costantinopoli (1204-1261)*. Bologna 1972.
- Γιάτσης, *Σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο* Σ.Γ. Γιάτσης, *Το θέαμα του ιπποδρόμου και οι σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο*. Διδ. διατριβή, ΑΠΘ 1988.
- Cheyne, *Pouvoir et Contestations* J-C. Cheyne, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)*. Paris 1990.
- Chevedden, «Invention of Counterweight Trebuchet» P.E. Chevedden, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion» *DOP* 54 (2000), 71-116.
- Carlos Banús y Comas, *Expedition de Catalanes y Aragoneses a Oriente a principios del Siglo XIV*. Madrid 1927.
- Cončev, «Forteresse TZEΠAINA» D. Cončev, «La Forteresse TZEΠAINA – Cepina» *Byzantinoslavica* 20 (1959), 285-305.
- Contamine, *War* P. Contamine, *War in the Middle Ages*, μτφρ. M. Jones. Oxford 1984 [ανατ. 2002, πρωτ. *La Guerre au Moyen Âge*. Paris 1980].
- A. Dain, «‘Touldos’ et ‘Touldon’ dans les traités militaires» *Annuaire de l'Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves* 10 (1950), 161-169.
- Delbrück, *Medieval Warfare* H. Delbrück, *Medieval Warfare. History of the Art of War volume III*, μτφρ. W.J. Renfroe, Jr. London, 1982 [ανατ. 1990, πρωτ. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, τ. Γ'. Berlin ²1923].
- Dendias, «Manfred et Pelagonie» M. Dendias, «Le Roi Manfred di Sicile et la Bataille de Pelagonie» στο *Mélanges C. Diehl*, τ. Α'. Paris 1930, 55-60
- Dennis, «Reign of Manuel II in Thessalonica» G.T. Dennis, «The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387» *Orientalia Christiana Analecta* 159 (1960), 1-179.
- Dennis, «Byzantine Heavy Artillery» G.T. Dennis, «Byzantine Heavy Artillery: The Helepolis» *GRBS* 39 (1998), 99-115.

- DeVries, *Infantry Warfare* K. DeVries, *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century. Discipline, Tactics and Technology*. Woodbridge 1996 [ανατ. 2002].
- DeVries, *Military Technology* K. DeVries, *Medieval Military Technology*. Ontario 1992 [ανατ. 1998].
- DeVries, «Gunpowder weapons» K. DeVries, «Gunpowder weapons at the siege of Constantinople, 1453» στο *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th centuries*, εκδ. Y. Lev. Leiden 1997, 343-362.
- K. DeVries, «The Use of Chronicles in Recreating Medieval Military History» *JMMH* 2 (2004), 1-15.
- DOP *Dumbarton Oaks Papers*
- Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο* Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432). Ιστορία. Οργάνωση. Κοινωνία*. Θεσσαλονίκη 2005.
- Δραγούμης, «Επανόρθωσις Διαγράμματος Στρατείας Θεοδώρου του Β΄» Σ.Ν. Δραγούμης, «Επανόρθωσις του Διαγράμματος της Πρώτης εκ Νικαίας Στρατείας του Έλληνος Αυτοκράτορος Θεοδώρου του Β΄» *Βυζαντις* 2 (1911-12), 201-215.
- Ducellier, *Façade Maritime* A. Ducellier, *La Façade Maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*. Θεσσαλονίκη 1981.
- J. Dunbabin, *Charles I of Anjou. Power, kingship and state-making in thirteenth-century Europe*. London – New York 1998.
- Failler, «Chronologie I» A. Failler, «Chronologie et Composition dans l'Histoire de Georges Pachymère» *REB* 38 (1980), 5-103.
- Failler, «Chronologie II» A. Failler, «Chronologie et Composition dans l'Histoire de Georges Pachymère» *REB* 39 (1981), 145 -249.
- Failler, «Chronologie III» A. Failler, «Chronologie et Composition dans l'Histoire de Georges Pachymères (livres VII-XIII)» *REB* 48 (1990), 5-87.
- Failler, «Pachymeriana Nova» A. Failler, «Pachymeriana Nova» *REB* 49 (1991), 171-195.
- Failler, «Tralles» A. Failler, «La Restauration et la Chute Définitive de Tralles au 13e siècle» *REB* 42 (1984), 249-263.
- Ferluga, «Aristocratie Byzantine» J. Ferluga, «L' Aristocratie Byzantine en Morée au Temps de la Conquete Latine» *BF* 4 (1972), 76-87.
- B. Ferjančić, «Quelques significations du mot stratiote dans les chartes de basse Byzance» *Recueil des travaux de l'Institut d'études Byzantines* 21 (1982), 95-102.
- Flori, *Chevaliers* J. Flori, *Chevaliers et chevalerie au Moyen Âge*. Paris 2008.
- Foss – Winfield, *Byzantine Fortifications* C. Foss – D. Winfield, *Byzantine Fortifications. An Introduction*. Pretoria 1986.
- Foss, «Byzantine Malagina» C. Foss, «Byzantine Malagina and the Lower Sangarius» *Anatolian Studies* 40 (1990) 161-183 [ανατ. στο: C. Foss, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*. London 1996].
- Foss, *Nicomedia* C. Foss, *Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia*. London 1996.

- France, *Western Warfare* J. France, *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000-1300*. New York 1999.
- France, «Crusading warfare» J. France, «Crusading warfare and its adaptation to eastern conditions in the twelfth century» *MHR* 15 (2000), 49-66.
- France, «Recent Writing on Medieval Warfare» J. France, «Recent Writing on Medieval Warfare: From the Fall of Rome to c.1300» *JMH* 65 (2001), 441-473.
- Francès, «Féodalité et Villes Byzantines» E. Francès, «La Féodalité et les Villes Byzantines au XIIIe et au XIVe siècles» *Byzantinoslavica* 16 (1955), 76-96.
- Gardner, *Lascaurids* A. Gardner, *The Lascaurids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile*. London 1912.
- Geanakoplos, «Battle of Pelagonia» D.J. Geanakoplos, «Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration. The Battle of Pelagonia» *DOP* 7 (1953), 99-141.
- Γιαννακόπουλος, Μιχαήλ Παλαιολόγος K. Γιαννακόπουλος, *Ο Αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις 1258-1282. Μελέτη επί των Βυζαντινο-Λατινικών Σχέσεων*, μτφρ. Κ. Πολίτη. Αθήνα 1969 [πρωτ. *The Emperor Michael VIII Palaeologos and the West 1258-1262*. Cambridge, MA 1959].
- Γιαρένης, Συγκρότηση Αυτοκρατορίας της Νίκαιας Η. Γιαρένης, *Η Συγκρότηση και η Εδραίωση της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο Αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*. Αθήνα 2008.
- V. Gjuzev «Der letzte bulgarisch-byzantinische Krieg (1364)» στο *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposiums zu Ehren von Herbert Hunger (Wien, 30. November bis 3. Dezember 1994)*. Wien 1996, 29-34.
- Gilmor, «Practical Chivalry» Carroll Gilmor, «Practical Chivalry: The Training of Horses for Tournaments and Warfare» *Studies in Medieval and Renaissance History* 13 (1992), 7-29.
- Γουναρίδης, «Αντίσταση στους Λατίνους» Π. Γουναρίδης, «Οι Πολιτικές Προϋποθέσεις για την Αντίσταση στους Λατίνους το 1204» *Σύμμεικτα* 5 (1983), 143-160.
- Γουναρίδης, *Κίνημα Αρσενιατών* Π. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες στην εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*. Αθήνα 1999.
- Γουναρίδης, «Χρονολογία» Π. Γουναρίδης, «Η Χρονολογία της Αναγορεύσεως και της Στέψης του Θεοδώρου Α΄ του Λασκάρως» *Σύμμεικτα* 6 (1985), 59-71.
- Γουναρίδης, «Τύχη της Ρόδου» Π. Γουναρίδης, «Η τύχη της Ρόδου τον ΙΓ΄ αιώνα» *Σύμμεικτα* 15 (2002), 177-182.
- GRBS* *Greek, Roman and Byzantine Studies*
- R. Guiland, «La chaîne de la Corne d'Or» *EEBΣ* 25 (1955), 88-120.
- Guiland, *Recherches* R. Guiland, *Recherches sur les Institutions Byzantines*, τ. Α΄-Β΄. Amsterdam 1967.
- EEBΣ* *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
- Haldon, *Byzantine Wars* J. Haldon, *The Byzantine Wars. Battles and campaigns of the Byzantine era*. Stroud 2001.
- Haldon, *Warfare* J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*. London - New York 1999.
- General issues in the study of medieval logistics. Sources, problems and methodologies*, εκδ. J. Haldon. Leiden 2005.

- Hendricks, «Θεληματάριοι» B. Hendrickx, «Qui sont les Θεληματάριοι de 1261?» *Ελληνικά* 42 (1991-92), 355-363.
- Hendrickx, «Allagion» B. Hendrickx, «Allagion, tzaousios et prôtallagâtor dans le contexte moréote: quelques remarques» *REB* 50 (1992), 207–217.
- Hendrickx, *Στρατιωτικοί Θεσμοί* B. Hendrickx, *Οι Πολιτικοί και Στρατιωτικοί Θεσμοί της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως*. Αθήνα ²1999.
- Herde, «Schlacht bei Tagliacozzo» P. Herde, «Die Schlacht bei Tagliacozzo. Ein historisch-topographische Studie» *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* 28 (1962), 679-744.
- Herde, «Taktiken muslimischer» P. Herde, «Taktiken muslimischer Heere vom ersten Kreuzzug bis 'Ayn Djälüt (1260) und ihre Einwirkung auf de Schlact bei Tagliacozzo (1268)» στο *Das Heilige Land im Mittelalter. Begegnungsraum zwischen Orient und Okzident*, εκδ. W. Fischer - J. Scheider. Neustadt 1982, 83-94.
- Hildinger, *Warriors of the Steppe* E. Hildinger, *Warriors of the Steppe. A Military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.* Cambridge, MA 2001.
- D.R. Hill, «Trebuchets» *Viator* 4 (1973), 99-116.
- History of the Ottoman State* *History of the Ottoman State, Society and Civilisation*. τ. Α΄-Β΄, εκδ. E. Ihsanoglu. Istanbul 2001.
- Ann Hyland, *The medieval warhorse from Byzantium to the Crusades*. London 1994.
- Ann Hyland, *The warhorse 1250-1600*. Strout 1998.
- G.M. Hollenback, «Notes on the Design and Construction of Urban's Giant Bombard» *BMGS* 26 (2002), 284-291.
- Hopwood, «Byzantine – Turkish Frontier» K.R. Hopwood, «The Byzantine – Turkish Frontier c1250-1300» στο *Acta Viennensia Ottomanica*, εκδ. M. Kohbach – Gisela Prochaska-Eisl – Claudia Romer. Vienna 1999, 153-161.
- N. Housley, «One man and his wars: the depiction of warfare by Marshal Boucicaut's biographer» *Journal of Medieval History* 29 (2003), 27–40.
- A.L. Horniker, «The Corps of Janizaries» *Millitary Affairs* 8 (1944), 177-204.
- Ilieva, *Frankish Morea* Aneta Ilieva, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural Interaction Between the Franks and the Local Population*. Αθήνα 1991.
- Imber, *Ottoman Empire* C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*. Houndmills 2002.
- Inalcik, «Battle of Bapheus» H. Inalcik, «Osman Ghazis' Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus» στο *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, εκδ. Elizabeth Zachariadou [Πρακτικά Συμποσίου 11-13 Ιανουαρίου 1991]. Πέθυμο 1993, 77-99.
- Jacoby, «Archontes Grecs» D. Jacoby, «Les Archontes Grecs et la Féodalité en Morée Franque» *TM* 2 (1967), 421-481 [ανατ. στο *Société et Démographie à Byzance et en Romanie Latine*. London 1975].
- Jacoby, «Catalans, Turks et Vénitiens en Romanie» D. Jacoby, «Catalans, Turks et Vénitiens en Romanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello» *Studi Medievali* 15 (1974), 217-261 [ανατ. στο *Recherches sur la Méditerranée Orientale du XIIIe au XVe siècles*. London 1979].

- Jacoby, «Encounter of Two Societies» D. Jacoby, «The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade» *The American Historical Review* 78 (1973), 873-906 [ανατ. στο *Recherches sur la Méditerranée Orientale du XIIe au XVe siècles*. London 1979].
- Jacoby, *Féodalité* D. Jacoby, *La Féodalité en Grèce Médiévale. Les 'Assises de Romanie' sources, application et diffusion*. Paris 1971.
- JMH* *Journal of Military History*
- JMMH* *Journal of Medieval Military History*
- JÖB* *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
- W.E.Kaegi, *Byzantine military unrest, 471-843: An interpretation*. Amsterdam 1981.
- W.E.Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Cambridge 1992.
- W.E. Kaegi, «Byzantine logistics. Problems and perspectives» στο *Feeding Mars. Logistics in western warfare from the Middle Ages to the present*, εκδ. J.A. Lynn. Boulder 1993, 39-55.
- Kazhdan, «Pronoia» A. Kazhdan, «Pronoia: The History of a Scholarly Discussion» *MHR* 10 (1995), 133-163.
- Καλλιγιά, *Βυζαντινή Μονεμβασία* Χάρης Καλλιγιά, *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, μτφρ. Μ. Μπλέτας. Αθήνα 2003 [πρωτ. *Byzantine Monemvasia: The Sources*. London 1990].
- Ι. Καραγιαννόπουλος, «Συμβολή στο ζήτημα της επιμελητειακής οργάνωσης του βυζαντινού στρατού» στο *Τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Κ.Α. Καλοκύρη*. Θεσσαλονίκη 1985, 275-287.
- Πολυμνία Κατσώνη, «Οθωμανικές Κατακτήσεις στη Βυζαντινή Μακεδονία. Η Περίπτωση της Θεσσαλονίκης (1387-1391/1394)» *Βυζαντινά* 21 (2000), 151-168.
- Πολυμνία Κατσώνη, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων. Το Βυζάντιο στα έτη 1366-1373. (Η διαμάχη Ανδρονίκου και Ιωάννη Ε' των Παλαιολόγων)*. Θεσσαλονίκη 2002.
- L. Kayapinar, «The ottoman conquest of the Morea (1387-1460)» *Mésogaios* 17-18 (2002), 5-23.
- Keen, *Medieval Warfare* *Medieval Warfare. A history*, εκδ. M. Keen. Oxford 1999.
- A.G. Keller, «A Byzantine Admirer of 'Western' Progress: Cardinal Bessarion» *Cambridge Historical Journal* 11 (1955), 343-348.
- Αθηνά Κόλια-Δερμιντζάκη, *Ο Βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*. Αθήνα 1991.
- M.G. Klopff, «The Army in Constantinople at the Accession of Constantine XI» *Byzantion* 60 (1970), 385-392.
- Christine Knowles, «Les Enseignements de Théodore Paléologue» *Byzantion* 22 (1952), 389-394.
- J. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή*, μτφρ. Δ.Χ. Σταθακόπουλος. Θεσσαλονίκη 2005.

- Γ.Τ. Κόλιας, «Περί απλήκτου» *ΕΕΒΣ* 17 (1941), 144-184.
- Κόλιας, «Ανταρσία Ιωάννου Ζ΄» Γ.Τ. Κόλιας, «Η Ανταρσία Ιωάννου Ζ΄ εναντίον Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου (1390)» *Ελληνικά* 12 (1952-1953), 34-64.
- Κόλιας, «Καταλανών και Μεγάλου Δουκός Μάχη» Γ.Τ. Κόλιας, «Η Μεταξύ Καταλανών και Μεγάλου Δουκός των Αθηνών Μάχη» *ΕΕΒΣ* 26 (1956), 358-379.
- Kolias, *Byzantinische Waffen* T.G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur Byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur Lateinischen Eroberung*. Wien 1988.
- Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία» Τ.Γ. Κόλιας, «Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών» *Δωδώνη* 18 (1989), 17-41.
- Τ.Γ. Κόλιας, *Η θέση του στρατιωτικού στη βυζαντινή κοινωνία*. Αθήνα 1994.
- T.G. Kolias, «Ein zu wenig bekannter Faktor im byzantinischen Heer: die Hilfskräfte (παίδες, πάλληκες, υπουργοί ...)» στο *Πολύπλευρος νος. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, εκδ. C. Scholz - G. Makris. München - Leipzig 2000, 113-124.
- Kolias, «Military Aspects» T.G. Kolias, «Military Aspects of the Conquest of Constantinople by the Crusaders» στο *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, εκδ. Angeliki Laiou. Paris 2005, 123-138.
- Κοντογιαννοπούλου, *Εσωτερική Πολιτική Ανδρονίκου Β΄* Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Η Εσωτερική Πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση – Οικονομία*. Θεσσαλονίκη 2004.
- Κορδώσης, «Κατάκτηση» Μ.Σ. Κορδώσης, «Η Κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και Τοπογραφικά Προβλήματα» *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986), 53-194.
- Kordoses, *Southern Greece under the Franks* M.S Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204-1262). A study of the Greek Population and the Orthodox Church under the Frankish Dominion*. Ιωάννινα 1987.
- Φ. Κουκουλές, «Αγώνες, αγωνίσματα και αθλητικά παίγνια κατά τους βυζαντινούς χρόνους» *ΕΕΒΣ* 13 (1937), 65-122.
- Couroupeu, «Siege de Philadelphie» Matoula Couroupeu, «Le siege de Philadelphie par Umur Pacha d' après le manuscrit de la bibl. Patriarcale d'Istanbul, Panaghias 58» στο *Geographica Byzantina*, εκδ. Hélène Ahrweiler. Paris 1981, 67-77.
- Κραντονέλλη, *Ελληνοβουλγαρική Σύμπραξις* Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Η κατά των Λατίνων Ελληνοβουλγαρική Σύμπραξις εν Θράκη 1204-1206*. Αθήνα 1964.
- S. Kyriakidis, *Late Byzantine Warfare (1204-1453)* Διδ. Διατριβή University of Birmingham 2007.
- Kyriakidis, «Booty in late Byzantium» S. Kyriakidis, «The division of booty in late Byzantium (1204–1453)» *JÖB* 59 (2009), 163-175.
- S. Kyriakidis, «The employment of large groups of mercenaries in Byzantium in the period ca. 1290-1305 as viewed by the sources» *Byzantion* 79 (2009), 208-230.
- H.J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*. Wien 1991.
- Angeliki Laiou, «The provisioning of Constantinople during the winter of 1306-1307» *Byzantion* 37 (1967), 91-113.

- Angeliki E. Laiou, «A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat» *Byzantion* 38 (1968), 386-410.
- Laiou, *Constantinople and the Latins* Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*. Cambridge, Mass. 1972.
- Laiou, «Observations on Philantropenos» Angeliki Laiou, «Some Observations on Alexios Philantropenos and Maximos Planoudes» *BMGS* 4 (1978), 89-99.
- Laiou – Mottahedeh, *Crusades* *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, εκδ. Angeliki E. Laiou – R.P. Mottahedeh. Washington D.C. 2001.
- D. Lalande, *Jean II le Meingre, dit Boucicaut (1366–1421): étude d'une biographie héroïque*. Geneva 1988.
- Λάμπρος, «Τα τείχη του ισθμού» Σπ.Π. Λάμπρος, «Τα τείχη του ισθμού της Κορίνθου» *NE* 2 (1905), 435-489.
- Σπ.Π. Λάμπρος, «Κωνσταντίνος Παλαιολόγος Γραΐτζας. Ο αμύντωρ του Σαλμηνίκου» *NE* 11 (1914), 260-271.
- Langdon, «Forgotten Byzantino-Bulgarian Assault» J.S. Langdon, «The Forgotten Byzantino-Bulgarian Assault and Siege of Constantinople, 1235-1236, and the Breakup of the *entente cordiale* between John III Ducas Vatatzes and John Asen II in 1236 as Background to the Genesis of the Hohenstaufen-Vatatzes Alliance of 1242» στο *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*, εκδ. S. Vryonís, Jr. (*Byzantina kai Metabyzantina* 4). Malibu 1985, 105-135.
- Langdon, «John III Ducas Vatatzes and the Venetians» J.S. Langdon, «John III Ducas Vatatzes and the Venetians. The Episode of his anti-Venetian Cretan Campaigns, 1230 and 1234» στο *Novum Millennium. Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck*, εκδ. Claudia Sode - Sarolta Tacács. Aldershot 2001.
- Langdon, «Twilight of the Byzantine Lascarid Basileia» J.S. Langdon, «Twilight of the Byzantine Lascarid *Basileia* in Anatolian Exile, 1254-1258: Continuity and Change in Imperial Geopolitical Strategy» *Viator* 34 (2003), 187-206.
- Langdon, *Byzantine Imperium* J.S. Langdon, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-54: The Legacy of his Diplomatic, Military and Internal Program for the Restitutio Orbis*. Διδ. διατρ. Univ. of California 1978. [διαθέσιμη μέσω της University Microfilms International (UMI)].
- Langdon, *Last Imperial Offensive* J.S. Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor. The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore about John III Ducas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*. New York 1992.
- Lemerle, *Émirat d'Aydin* P. Lemerle, *L'Émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur «La Geste d'Umur Pacha»*. Paris 1957.
- Lippard, *Mongols & Byzantium* B. G. Lippard, *The Mongols and Byzantium, 1243-1341*. Διδ. διατρ. Indiana Univ. 1984. [διαθέσιμη μέσω της University Microfilms International (UMI)].
- A. Rubio i Lluçh, *Paquimeres i Muntaner*. Barcelona 1927.
- Lock, *Franks* P. Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500*. New York 1995.
- R-J. Loenertz, «Ordre et Désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène» *REB* 22 (1964), 222-237 [ανвт. *Byzantina et Franco-Graeca*. Roma 1970].

- Longnon, «Campagne de Henri en Asie Mineure» J. Longnon, «La Campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211» *Bulletin de l'Academie royale de Belgique* 34 (1948), 442-452.
- Longnon, *Empire Latin* J. Longnon, *L'empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*. Paris 1949.
- Lot, *Art Militaire* F. Lot, *L' Art Militaire et les Armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, τ. Α'-Β'. Paris 1946.
- A. Lowe, *The Catalan Vengeance*. London 1972.
- Macrides, «New Constantine» Ruth Macrides, «The New Constantine and the New Constantinople – 1261?» *BMGS* 6 (1980), 13-41.
- Macrides, «Thirteenth Century» Ruth Macrides, «The Thirteenth Century in Byzantine Historical Writing» στο *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, εκδ. C. Dendrinos – J. Harris – E. Harvalia-Crook – J. Herrin. London 2002, 63-76.
- Ruth Macrides, *George Akropolites The History*. Oxford 2007.
- Mazzucchi, «War and Games» C.M. Mazzucchi, «War and Games in Byzantium» στο *War and Games*, εκδ. T. Cornell. Woodbridge 2003, 73-83.
- Μαλτέζου, «Marin Sanudo» Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Ο Marin Sanudo Πηγή δια την Μελέτην Δύο Αγνωστων Βυζαντινών Γεγονότων» *Θησαυρίσματα* 4 (1967), 20-37.
- Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας*. Διδ. διατριβή ΑΠΘ 1990.
- Manova, «Armes defensives» E. Manova, «Les armes defensives au Moyen Age d'apres les peintures murales de la Bulgarie du sud-ouest au XIIIe, XIVe et XVe s.» *ByzantinoBulgarica* 3 (1969), 187-223.
- Marshall, *Latin East* C. Marshall, *Warfare in the Latin East, 1192-1291*. Cambridge, Eng. 1992 [ανατ. 1996].
- Mavromatis, *Fondation de l' Empire Serbe* L. Mavromatis, *La Fondation de l' Empire Serbe. Le Kralj Milutin*. Θεσσαλονίκη 1978.
- Λ. Μαυρομάτης, «Ο καρδινάλιος Βησσαρίων και ο εκσυγχρονισμός της Πελοποννήσου» *Σύμμεικτα* 9 (1994), 41-50.
- McGeer, «Byzantine Siege Warfare» E. McGeer, «Byzantine Siege Warfare in Theory and Practice» στο *The Medieval City under Siege*, εκδ. I.A. Corfis - M. Wolfe. Woodbridge 1995, 123-129.
- McGeer, «Tradition and Reality» E. McGeer, «Tradition and Reality in the *Taktika* of Nikephoros Ouranos» *DOP* 45 (1991), 129-140.
- E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Washington D.C. 1995.
- Medieval arms and armour* *A companion to medieval arms and armour*, εκδ. D. Nicolle. Woodbridge 2002.
- Sanja Mešanović, *John VII Palaiologos*. Beograd 1996.
- Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας* Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*. Αθήνα 1898 [ανατ. 1994].
- MHR* *Mediterranean Historical Review*

Miller, <i>Φραγκοκρατία</i>	W. Miller, <i>Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)</i> , μτφρ. Α. Φουριώτη. Αθήνα ³ 1997. [πρωτότ. <i>The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)</i> . London 1908].
	V. Mirmiroğlu, «Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekano Muharebesi» <i>Belleten</i> 13 (1949), 309-321.
Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Δίκαιος Πόλεμος»	Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Ο Δίκαιος Πόλεμος κατά τα Τακτικά του Λέοντος του Σοφού» στο <i>Σύμμεικτα Σεφεριάδου</i> . Αθήνα 1961, 411-434.
Moravcsik, <i>Byzantinoturcica</i>	G. Moravcsik, <i>Byzantinoturcica I: Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II: Sprachreste der Türkvölker in der Byzantinischen Quellen</i> . Berlin 1958.
NE	<i>Νέος Ελληνομνημίων</i>
Νεράντζη-Βαρμάζη, <i>Βυζάντιο και Δύση</i>	Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, <i>Το Βυζάντιο και η Δύση (1354-1369). Συμβολή στην ιστορία των πρώτων χρόνων της μονοκρατορίας του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου</i> . Θεσσαλονίκη 1993.
Nicholson, <i>Medieval Warfare</i>	Helen Nicholson, <i>Medieval Warfare. Theory and Practice of War in Europe, 300-1500</i> . Hampshire 2004.
Nicol, <i>Despotate I</i>	D. M. Nicol, <i>The Despotate of Epiros</i> . Oxford 1957.
Nicol, <i>Despotate II</i>	D. M. Nicol, <i>The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution on the history of Greece in the middle ages</i> . Cambridge, Eng. 1984.
Nicol, «Date of Pelagonia»	D. Nicol, «The Date of the Battle of Pelagonia» <i>BZ</i> 49 (1956), 68-71. D. M. Nicol, <i>The Immortal Emperor. The life and legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans</i> . Cambridge, Eng. 1992.
Nicol, <i>Last Centuries</i>	D. M. Nicol, <i>The Last Centuries of Byzantium</i> . Cambridge, Eng. ² 1993.
Nicol, <i>Reluctant Emperor</i>	D. M. Nicol, <i>The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383</i> . Cambridge, Eng. 1996 [ανατ. 2002].
Nicol, <i>Βυζάντιο & Βενετία</i>	D. M. Nicol, <i>Βυζάντιο και Βενετία</i> , μτφρ. Χριστίνα-Αντωνία Μουτσοπούλου. Αθήνα 2004 [πρωτ. <i>Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations</i> . Cambridge, Eng. 1988].
Nicolle, «Medieval Warfare»	D. Nicolle, «Medieval Warfare: The Unfriendly Interface» <i>JMH</i> 63 (1999), 579-599.
Nicolle, <i>Arms & Armour</i>	D. Nicolle, <i>Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia</i> . London – Pennsylvania 1999.
Nicolle, <i>Crusader Warfare</i>	D. Nicolle, <i>Crusader Warfare. Byzantium, Western Europe and the Battle for the Holy Land 1050-1300 AD</i> , τ. Α΄. London 2007.
Νικολούδης, «Βυζαντινό πυροβολικό»	N. Νικολούδης, «Το βυζαντινό πυροβολικό. Μία επισκόπηση» <i>Βυζαντινικά</i> 17 (1997), 339-349.
Νικολούδης, «Μελένικο»	N. Νικολούδης, «Το Βυζαντινό Μελένικο» <i>Βυζαντινικά</i> 18 (1998), 105-117.
Νικολούδης, «Πυροβολικό»	N. Νικολούδης, «Το πυροβολικό στις βυζαντινοτουρκικές συγκρούσεις του 15 ^{ου} αιώνα στη Πελοπόννησο» <i>Πελοποννησιακά</i> 24 (1999), 347-356.
OCP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>

ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , εκδ. A.D. Kazhdan et al., τ.Α'-Γ'. New York-Oxford 1991.
Oikonomidès, «Compagnies des soldats»	N. Oikonomidès, «A propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies des soldats» <i>TM</i> 8 (1981), 353-371.
Oikonomides, «Turks in Europe»	N. Oikonomides, «The Turks in Europe (1305-13) and the Serbs in Asia Minor (1313)» στο <i>The Ottoman Emirate (1300-1389)</i> , εκδ. Elizabeth Zachariadou [Πρακτικά Συμποσίου 11-13 Ιανουαρίου 1991]. Ρέθυμνο 1993, 159-168.
Oman, <i>Art of War</i>	Ch. Oman, <i>The Art of War in the Middle Ages</i> , τ. Α'-Β'. London 1924 [ανατ. 1998].
Opsahl, <i>Hospitallers, Templars and Teutonic Knights</i>	E.P. Opsahl, <i>The Hospitallers, Templars and Teutonic Knights in the Morea after the Fourth Crusade</i> . Διδ. διατρ. Univ. of Wisconsin 1994. [διαθέσιμη μέσω της University Microfilms International (UMI)].
Ortega-Guizard, «Geoffroy de Briel»	Isabelle Ortega-Guizard, «Geoffroy de Briel un chevalier au grand coeur» <i>Bizantinistica</i> 3 (2001), 329-341.
Ostrogorskij, <i>Féodalité</i>	G. Ostrogorskij, <i>Pour l'histoire de la féodalité Byzantine</i> . Bruxelles 1954.
Παναγιωτίδης, <i>Οργάνωση του στρατού</i>	Κ.Γ. Παναγιωτίδης, <i>Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)</i> , Διδ. διατριβή ΑΠΘ 2004.
Pappadopoulos, <i>Théodore II Lascaris</i>	J.B. Pappadopoulos, <i>Théodore II Lascaris, Empereur de Nicée</i> . Paris 1908.
Pascot, <i>Almugavares</i>	J. Pascot, <i>Les Almugavares. Mercenaires Catalans du moyen âge</i> . Bruxelles 1971. P. Wittek, <i>Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας</i> , μτφρ. Ε. Μπαλτά. Αθήνα 1991.
Pertusi, <i>Caduta</i>	A.Pertusi, <i>La caduta di Constantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei</i> . Roma-Milano 2006.
Pertusi, <i>Testi inediti</i>	A.Pertusi, <i>Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli</i> . Bologna 1983.
Pertusi, «The Anconitan Colony in Constantinople»	A.Pertusi, «The Anconitan Colony in Constantinople and the report of its Consul, Benvenuto, on the Fall of the City» στο <i>Charanis Studies. Essays in honor of Peter Charanis</i> , εκδ. Angeliki Laiou. New Brunswick, N.J.1980, 199-218.
Petrovic, «Fire-arms in the Balkans»	D. Petrovic, «Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries» στο <i>War, Technology and Society in the Middle East</i> , εκδ. V.J. Parry - M.E. Yapp. London 1975, 164-194.
PLP	E. Trapp – H.-V. Beyer, <i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , τ. Α'-ΙΒ'. Wien 1976-1994.
Πολέμης, «Εκστρατείες του Ανδρονίκου Β' στη Μικρά Ασία»	Ι.Δ. Πολέμης, «Ο Δεύτερος Βασιλικός Λόγος του Θεοδώρου Μετοχίτη και οι Εκστρατείες του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου στη Μικρά Ασία» <i>Ελληνικά</i> 46 (1996), 51-58. Β. Πούγχερ, «Η «Γκιόστρα» στην Ελληνική Παράδοση» <i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i> 31 (1994), 107-163. W. Puchner, «Zum Ritterspiel in griechischer Tradition» <i>BZ</i> 91 (1998), 435-470.
Prestwich, <i>Armies & Warfare</i>	M. Prestwich, <i>Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience</i> . New Haven – London 1996 [ανατ. 1999].

- Radić, «Philanthropenos» R. Radić, «Byzantine Military Commander Alexios Philanthropenos» *ZRVI* 37 (1998), 97-107 [περίληψη στην αγγλική 107-109].
- Ramsay, *Historical Geography* W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890 [ανατ. 2005].
- Ravegnani, *Bisanzio e Venezia* G. Ravegnani, *Bisanzio e Venezia*. Bologna 2006.
- Raybaud, *Gouvernement et administration centrale* L.-P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire Byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*. Paris 1968.
- REB *Revue d' Études Byzantines*
- Rogers, *Soldiers' Lives* C.J. Rogers, *Soldiers' Lives through History. The Middle Ages*. Westport, Connecticut 2007.
- Rogers, *Latin Siege Warfare* R. Rogers, *Latin Siege Warfare in the Twelfth Century*. Oxford 1992 [ανατ. 2002].
- Ross, «The Prince Answers Back» D.J.A. Ross, «The Prince Answers Back: 'Les Enseignements de Théodore Paliologue'» στο *The ideals and practice of medieval knighthood. Papers from the first and second Strawberry Hill conferences*, εκδ. C. Harper-Bill, R. Harvey. Woodbridge 1986, 165-177.
- Runciman, *Άλωση Κωνσταντινουπόλεως* S. Runciman, *Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, μτφρ. Ν. Παπαρρόδου. Αθήνα 1976.
- Σαββίδης, «Δυναστεία Γαβαλάδων» Α.Γ.Κ., Σαββίδης, «Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για την Ρόδο το 13^ο αιώνα» *Βυζαντινά* 12 (1983), 405-428.
- Σαββίδης, «Κουμάνοι» Α.Γ.Κ Σαββίδης, «Οι Κομάνοι (Κουμάνοι) και το Βυζάντιο 11^ο-13^ο αι. μ.Χ.» *Βυζαντινά* 13 (1985), 937-955.
- Σαββίδης, *Βυζαντινά Κινήματα* Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινά Στασιαστικά και Αυτονομιστικά Κινήματα στα Δωδεκάνησα και στην Μικρά Ασία 1189-σ. 1240 μ.Χ.* Αθήνα 1987.
- Σαββίδης, *Μεγάλοι Κομνηνοί* Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου. Ιστορική Επισκόπηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας του Μικρασιατικού Ελληνισμού (1204-1261)*. Αθήνα 2005.
- Sablonier, *Krieg und Kriegerium* R. Sablonier, *Krieg und Kriegerium in der Crònica des Ramon Muntaner. Eine Studie zum spätmittelalterlichen Kriegswesen auf Grund katalanischer Quellen*. Bern – Frankfurt 1971.
- Savvides, « Turkish mercenaries in Greek and Latin armies» A.G.C. Savvides, «Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin armies: the Turcoples/Tourkopouloi» στο *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, εκδ. R. Beaton - C. Roueché. London 1993, 122-135.
- Savvides, *Byzantium in the Near East* A.G.C. Savvides, *Byzantium in the Near East: its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*. Θεσσαλονίκη 1981.
- Schilbach, *Metrologie* E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*. München 1970.
- G. Schlumberger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*. Paris 1914.

- Schreiner, «Geschichte Philadelphias» P. Schreiner, «Zur Geschichte Philadelphias im 14. Jahrhundert (1293-1390)» *OCP* 35 (1969), 375-431.
- P. Schreiner, «Ritterspiele in Byzanz», *JÖB* 46 (1996), 227-241.
- Settia, «Gli “Insegnamenti”» A.A. Settia, «Gli “Insegnamenti” di Teodoro di Monferrato e la prassi bellica in Italia all’ inizio del Trecento» στο *Condottieri e uomini d’arme nell’Italia del Rinascimento*, εκδ. Mario del Treppo. Napoli 2001, 11-28.
- Settia, *Rapine, assedi, battaglie* A.A. Settia, *Rapine, assedi, battaglie. La guerra nel Medioevo*. Roma-Bari ²2006.
- Settia, *Tecniche e spazi* A.A. Settia, *Tecniche e spazi della Guerra medievale*. Roma 2006.
- Serdon, *Armes du Diable* V. Serdon, *Armes du Diable. Arcs et Arbalètes au Moyen Âge*. Rennes 2005.
- Setton, *Crusades* *A History of the Crusades*, εκδ. K. Setton, τ. Α’-Ε’. Wisconsin 1969.
- K. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*. London 1975.
- Setton, *Papacy* K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571). The Thirteenth and the Fourteenth Centuries*, τ. Α’. Philadelphia 1976.
- Alicia J. Simpson, «Οι Επιτυχίες των Σταυροφόρων στις Πολιορκίες του 11^{ου} ως τις Αρχές του 13^{ου} αιώνα: Μερικές Αναθεωρήσεις» *Βυζαντινός Δόμος* 10-11 (1999-2000), 69-91.
- Smail, *Crusading Warfare* R.C. Smail, *Crusading Warfare, 1097-1193*. Cambridge, Eng. ²1995.
- Smith, «Nomads’ Armament» J.M. Smith, Jr, «The Nomads’ Armament: Home-Made Weaponry» στο *Religion, Customary Law and Nomadic Technology*, εκδ. M. Gervers - W. Schlepp. Toronto 2000, 51-61.
- Soulis, *Serbs & Byzantium* G.C. Soulis, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*. Αθήνα 1995.
- Spadaro, «Battaglia di Tagliacozzo» G. Spadaro, «La Battaglia di Tagliacozzo nella Cronaca di Morea» στο *Studi in Memoria di Carmelo Sgroi (1893-1952)*. Torino 1965, 621-631.
- Σ. Σπέντζος, «Η αμυντική θωράκιση της Πελοποννήσου. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές προτάσεις του Γ. Πλήθωνος Γεμιστού» στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Πλήθωνα και την εποχή του με την συμπλήρωση 550 ετών από τον θάνατό του (Μυστράς 26-29 Ιουνίου 2002)*, επιμ. Λ.Γ. Μπενάκης – Χ.Π. Μπαλόγλου. Αθήνα – Μυστράς 2003, 243-266.
- I. Stouraitis, *Krieg und Frieden in der politischen und ideologischen Wahrnehmung in Byzanz (7.–11.Jahrhundert)* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 5]. Wien 2009.
- P.M. Strässle, *Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileios’ II. gegen die Bulgaren (976-1019)*. Köln 2006.
- Συγκέλλου, *Πόλεμος στον Δυτικό Ελλαδικό Χώρο* Ευστρατία Συγκέλλου, *Ο Πόλεμος στον Δυτικό Ελλαδικό Χώρο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*. Αθήνα 2008.
- Sullivan, «Tenth Century Byzantine Offensive Siege Warfare» D. Sullivan, «Tenth Century Byzantine Offensive Siege Warfare: Instructional Prescriptions and Historical Practice» στο *Το Εμπόλεμο Βυζάντιο (9^{ος} – 12^{ος} αι.)*. Αθήνα 1997 [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου 28-30 Μαρτίου 1996], 179-200.

- Sullivan, *Siegecraft* D. Sullivan, *Siegecraft. Two Tenth-Century Instructional Manuals by "Heron of Byzantium"*. Washington D.C. 2000.
- Teresa Shawcross, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*. Oxford 2009.
- M. Philippides, «The Fall of Constantinople 1453: Bishop Leonardo Giustiniani and his Italian followers» *Viator* 29 (1998), 189-225.
- M. Uyar - E.J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*. Santa Barbara, CA 2009.
- Philippides, *Mehmed II* M. Philippides, *Mehmed II the Conqueror and the fall of the franco-byzantine Levant to the Otoman Turks: Some western views and testimonies*. Tempe 2007.
- TM *Travaux et Mémoires*
- W.T. Treadgold, *Byzantium and its Army, 184-1081*. Stanford 1995.
- Treadgold, «Reluctant Warrior» W. Treadgold, «Byzantium, the Reluctant Warrior» στο *Noble Ideals and Bloody Realities. Warfare in the Middle Ages*, εκδ. N. Christie – M. Yazigi. Leiden-Boston 2006, 209-233.
- W. Treadgold, «Standardized Numbers in the Byzantine Army» *War In History* 12 (2005), 1-14.
- Vásáry, *Cumans & Tatars* I. Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*. Cambridge, Eng. 2005.
- Vasiliev, «Foundation of Trebizond» A.A. Vasiliev, «The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)» *Speculum* 11 (1936), 3-37.
- Vasiliev, «Mesarites» A.A. Vasiliev, «Mesarites as a Source» *Speculum* 13 (1938), 180-182.
- J.F. Verbruggen, «Flemish urban militias against French cavalry armies in the fourteenth and fifteenth centuries» *JMMH* 1 (2002), 145-169 [μτφρ. Kelly DeVries του πρωτοτύπου «Vlaamse gemeentelegers tegen Franse ridderlegers in de 14de en 15de eeuw» *Revue Belge d'histoire militaire* 24 (1981), 359-382].
- J.F. Verbruggen, «Women in Medieval Armies» *JMMH* 4 (2006), 119-136 [μτφρ. Kelly DeVries του πρωτοτύπου «Vrouwen in de middeleeuwse legers» *Revue Belge d'histoire militaire* 24 (1982), 617-634].
- Verbruggen, «Role of Cavalry» J.F. Verbruggen, «The Role of Cavalry in Medieval Warfare» *JMMH* 3 (2005), 46-71 [μτφρ. από τον K. DeVries του άρθρου «De Rol van de Ruitelij in de Middeleeuwse Oorlogvoering» *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis* 30 (1994), 389-419].
- Verbruggen, *Art of Warfare* J.F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages from the eighth century to 1340*, μτφρ. S. Willard - R.W. Southern. Woodbridge, 1997 [ανατύπ. 2002, πρωτ. *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen, Ixe tot begin XIVE eeuw*. Brussels 1954].
- Verpeux, *Choumnos* J. Verpeux, *Nicéphore Choumnos. Homme d'état et humaniste byzantin (ca 1250/1255-1327)*. Paris 1959.
- Eva de Vries-van der Velden, *L'élite Byzantine devant l'avance Turque a l' époque de la Guerre Civile de 1341 a 1354*. Amsterdam 1989.
- Walter, «Theodore» C. Walter, «Theodore, Archetype of the Warrior Saint» *REB* 57 (1999), 163-210.

- Weiss, Joannes Kantakuzenos G. Weiss, *Joannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*. Wiesbaden 1969.
- Weissmann, Janissaires N. Weissmann, *Les Janissaires. Etude de l'organisation militaire des Ottomans*. Paris 1964.
- L. White, *Medieval Technology and Social Change*. Oxford 1962.
- Wittek, «Christian Turks» P. Wittek, «Yazijioghlu 'Alī on the Christian Turks of the Dobruja» *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14 (1952), 639-668.
- P. Wittek, *Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μτφρ. Ε. Μπαλτά. Αθήνα 1991.
- E.A. Zachariadou, «Les «janissaires» de l'empereur byzantin» στο *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata*. Napoli 1982, 591-597 [ανατ. στο *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*. London 1985].
- Zakythinos, Despotat Grec D.A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, τ. Α', Paris 1932 – τ. Β', Αθήνα 1953 [ανατ. με διορθώσεις Χρύσα Μαλτέζου, London 1975].
- Zbinden, Ritter, Griechen und Türken N. Zbinden, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken im Ersten Kreuzzug (Zur Problematik ihrer Begegnung)*. Αθήνα 1975.
- Mirjana Živojinović, «La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle» στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' Αιώνα*. Αθήνα 1996, 57-66.
- ZRVI *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*
- Χατζόπουλος, Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως Δ. Χατζόπουλος, *Η Πρώτη Πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς (1394-1402)*. Αθήνα 2004 [μετάφραση του ίδιου του συγγραφέα από το γαλλικό πρωτότυπο *Le premier siège de Constantinople par les Ottomans (1394-1402)*. Montreal 1995].

1 Εισαγωγή

Το βασικότερο επιστημονικό έργο που αφορά τον βυζαντινό στρατό μετά το 1204 αποτελεί το βιβλίο του Mark Bartusis υπό τον τίτλο *The late Byzantine army* και τον υπότιτλο *Arms and society, 1204-1453*¹. Ήδη ο υπότιτλος προϊδεάζει τον αναγνώστη ότι η θεματική του περιορίζεται στη μελέτη της στρατιωτικής ιστορίας του Βυζαντίου κατά τους ύστερους αιώνες με έμφαση στην οργάνωση και στη διοίκηση του στρατεύματος και στην κοινωνική θέση και προέλευση των στρατιωτών και δεν αφορά τη μελέτη της πολεμικής ιστορίας. Ο Bartusis εντοπίζει σε αυτό το σημείο ένα κενό, γράφοντας ότι αν και μία αναλυτική μελέτη της στρατιωτικής τακτικής των Βυζαντινών είναι εφικτή και θα απέδιδε καρπούς, το ζήτημα εκφεύγει του σκοπού του βιβλίου του. Το συγκεκριμένο κενό προσπαθήσαμε να καλύψουμε με την παρούσα εργασία, η οποία σκοπό έχει να παρουσιάσει και εξετάσει – αναλύσει τα στρατιωτικά γεγονότα της περιόδου 1204-1461 και να αποτυπώσει την εικόνα της στρατιωτικής τακτικής των Βυζαντινών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύσσονται επικουρικά ορισμένα ζητήματα οργάνωσης, οπλισμού, εκπαίδευσης, όταν και όπου αυτά συσχετίζονται με τη διαμορφωθείσα τακτική.

¹ Στο διάστημα που ακολούθησε την έκδοση του συγκεκριμένου βιβλίου, εκπονήθηκαν τουλάχιστον τρεις διδακτορικές διατριβές, σχετιζόμενες με τον βυζαντινό στρατό κατά την ύστερη περίοδο. Πρόκειται για τις Κ.Γ. Παναγιωτίδης, *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*, Διδ. Διατριβή ΑΠΘ 2004. S. Kyriakidis, *Late Byzantine Warfare (1204-1453)* Διδ. Διατριβή University of Birmingham 2007. A. Babuin, *Τα επιθετικά όπλα των βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*. Διδ. Διατριβή Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2009.

Η στρατιωτική ιστορία του Δυτικού Μεσαίωνα αποτελεί έναν κλάδο έρευνας της ιστορίας που τις τελευταίες δεκαετίες έχει γνωρίσει άνθηση. Αρχικά η στρατιωτική ιστορία αντιμετωπιζόταν ως ένα ελλάσσονος σημασίας πεδίο της ιστορικής έρευνας². Παρά ταύτα, ήδη από τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα εμφανίστηκαν τα πρώτα εγχειρίδια του είδους από πρωτοπόρους όπως ο Hans Delbruck και ο Sir Charles Oman αλλά και αργότερα από τον Ferdinand Lot και κυρίως τον J.F. Verbruggen και τον Philippe Contamine³. Ακολούθησε το ρεύμα εκείνο που ενέταξε τη μελέτη της στρατιωτικής ιστορίας στο πλαίσιο της κοινωνιολογικής ανάλυσης των ιστορικών φαινομένων, της θέσης και του ρόλου του στρατού στον κοινωνικό ιστό, τις πολιτικές και κοινωνιολογικές προεκτάσεις της εξέλιξης της στρατιωτικής τεχνολογίας⁴. Τις τελευταίες 3-4 δεκαετίες η έρευνα επεκτάθηκε και σε τομείς όπως η στρατηγική, η τακτική, οι οχυρώσεις, η πολιορκητική τέχνη και ο στρατιωτικός εξοπλισμός⁵. Αντίστοιχη εξέλιξη παρουσίασε η μελέτη του βυζαντινού στρατού. Την κοινωνιολογική προσέγγιση της στρατιωτικής ιστορίας του Βυζαντίου, στην οποία κυριάρχησε η μελέτη του ζητήματος του θεσμού της στρατιωτικής πρόνοιας, ακολούθησαν εξειδικευμένες μελέτες για τον οπλισμό, τη στρατηγική, την ιδεολογία, την πολιορκητική τέχνη, την τακτική⁶. Η εν λόγω εξέλιξη

² J. France, «Recent Writing on Medieval Warfare: From the Fall of Rome to c.1300» *JMH* 65 (2001), 446-447.

³ Πρόκειται για τα περίφημα έργα των Ch. Oman, *The Art of War in the Middle Ages*, τ. Α'-Β'. London 1924 και H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, τ. Γ'. Berlin 1923] καθώς και των F. Lot, *L' Art Militaire et les Armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, τ. Α'-Β'. Paris 1946 και J.F. Verbruggen, *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen, Ixe tot begin XIVE eeuw*. Brussels 1954. P. Contamine, *La Guerre au Moyen Âge*. Paris 1980.

⁴ Χαρακτηριστική η εκτεταμένη συζήτηση που ανέκυψε μετά τη δημοσίευση της εργασίας του L. White, *Medieval Technology and Social Change*. Oxford 1962, για τον ρόλο που διαδραμάτισε η χρήση του αναβολέα στην κοινωνική άνοδο της τάξης των ιπποτών και την εγκαθίδρυση της φεουδαρχίας. Η άποψη συνάντησε σφοδρή κριτική και πλέον θεωρείται ξεπερασμένη. Βλέπε σχετική ανάλυση στα Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 27-28. DeVries, *Military Technology*, 95-122.

⁵ France, «Recent Writing on Medieval Warfare», 456-473.

⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής έργα: W.E.Kaegi, *Byzantine military unrest, 471-843: An interpretation*. Amsterdam 1981. C. Foss – D. Winfield, *Byzantine Fortifications. An Introduction*. Pretoria 1986. T.G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur Byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur Lateinischen Eroberung*. Wien 1988. H.J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*. Wien 1991. Αθηνά Κόλια-Δερμιντζάκη,

συνδυάστηκε και με την έκδοση πολλών κειμένων «Τακτικών» και των μεταφράσεών τους⁷.

Οι ιστορικοί της μεσαιωνικής Δύσης ήταν –και σε σημαντικό ποσοστό παραμένουν– ιδιαίτερα προσεκτικοί και συντηρητικοί όσον αφορά την ανάγνωση, ερμηνεία και ανάλυση των στρατιωτικών γεγονότων (μάχες – εκστρατείες – πολιορκίες) με βάση όσα παραδίδουν οι πηγές. Η επιφυλακτικότητά τους πηγάζει από το γεγονός ότι οι μεσαιωνικοί συγγραφείς ήταν πρόσωπα που συνήθως δεν συμμετείχαν στις επιχειρήσεις και αγνοούσαν τα στρατιωτικά ζητήματα, άρα η μαρτυρία τους όταν περιγράφουν μάχες και πολιορκίες θεωρείται αναξιόπιστη και υποταγμένη σε παραδεδομένα πρότυπα που έλκουν την καταγωγή τους από την ρωμαϊκή αρχαιότητα. Σταδιακά η προσέγγιση μεταβλήθηκε και οι ερευνητές, απαλλαγμένοι από τον έντονο σκεπτικισμό ως προς την αυθεντικότητα των πηγών κατά την περιγραφή πολεμικών γεγονότων, αντιμετώπισαν αυτές συνδυαστικά και κριτικά χωρίς προκατάληψη, ώστε να σχηματιστεί μία ρεαλιστική εικόνα της τέχνης του πολέμου κατά την διάρκεια του Μεσαίωνα⁸.

Ο Βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο. Αθήνα 1991. W.E.Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests.* Cambridge 1992. W.T. Treadgold, *Byzantium and its Army, 184-1081.* Stanford 1995. J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204.* London - New York 1999. J. Haldon, *The Byzantine Wars. Battles and campaigns of the Byzantine era.* Stroud 2001. J.W. Birkenmeier, *The Development of the Comnenian Army: 1081-1180.* Leiden 2002. P.M. Strässle, *Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileios' II. gegen die Bulgaren (976-1019).* Köln 2006. I. Stouraitis, *Krieg und Frieden in der politischen und ideologischen Wahrnehmung in Byzanz (7. – 11. Jahrhundert)* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 5]. Wien 2009.

⁷ Αναφέρονται ενδεικτικά οι εξής εκδόσεις: G.T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises.* Washington D.C. 1985. *Le Traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicephore Phocas (963-969)*, εκδ. G. Dagron και Haralambie Mihăescu. Paris 1986. Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century.* Washington D.C. 1995. D.F. Sullivan, *Siegecraft: Two Tenth-Century Instructional Manuals by "Heron of Byzantium".* Washington D.C. 2000. G.T. Dennis, *The Taktika of Leo VI.* Washington D.C. 2010.

⁸ Kelly DeVries, «The Use of Chronicles in Recreating Medieval Military History» *JMMH* 2 (2004), 1-15.

Με τα ανωτέρω κατά νού και οδηγό, στην ανά χειράς διατριβή εξετάστηκαν και αναλύθηκαν οι πολεμικές συγκρούσεις, στις οποίες ενεπλάκη το Βυζάντιο μετά το 1204. Τα διαθέσιμα στοιχεία αντιπαραβλήθηκαν και συνδυάστηκαν ώστε να αποκομίσουμε μία κατά το δυνατόν ρεαλιστική εικόνα της πολεμικής τακτικής. Στηριχθήκαμε στις πηγές με τον απαιτούμενο βαθμό επιφύλαξης για την περιγραφή των στρατιωτικών γεγονότων και ως αποτέλεσμα διαπιστώσαμε ότι η συνδυαστική ανάγνωση και ερμηνεία τους αναδεικνύει εμμέσως την αξιοπιστία τους, αν και αυτή σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι πρόδηλα εμφανής. Οπωσδήποτε η γνώση μας παραμένει ελλιπής και για πολλά πολεμικά γεγονότα ο τρόπος που διαδραματίστηκαν παραμένει σκοτεινός, ωστέ μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε.

Ο χώρος και ο χρόνος στον οποίο αναφερόμαστε αντιστοιχεί στην διάδοχη κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά το 1204, δηλαδή το κράτος της Νίκαιας και τη δυναστεία των Παλαιολόγων. Τα πολεμικά γεγονότα τα οποία εξετάζουμε έλαβαν χώρα στην Μικρά Ασία και την βαλκανική χερσόνησο στο χρονικό διάστημα που εκτείνεται μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους το 1204 έως και την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς το 1461.

Οι πηγές μας περιλαμβάνουν πρωτίστως τα βασικά βυζαντινά ιστορικά έργα που αναφέρονται στην υπό μελέτη περίοδο. Επιπροσθέτως, εντοπίστηκαν ενδιαφέροντα για το θέμα μας στοιχεία και σε άλλα είδη της βυζαντινής γραμματείας, όπως σε συμβουλευτικούς λόγους, εγκώμια, συλλογές επιστολών. Σημαντικά στοιχεία αντλήθηκαν από το *Χρονικόν του Μορέως* και κείμενα δυτικής, ανατολικής και οθωμανικής προέλευσης. Σημαντικό πρόβλημα αποτελεί η έλλειψη εγχειριδίων τακτικής, τα οποία να συντάχθηκαν και να αφορούν την περίοδο που μελετάμε. Παρά ταύτα αξιοποιήθηκαν τα στοιχεία δύο κειμένων που υπό μία έννοια μπορούν να

θεωρηθούν «εγχειρίδια τακτικής», δηλαδή η πραγματεία «*Περί Οφφικίων*» του Ψευδο-Κωδινού και το συμβουλευτικό εγχειρίδιο (στα γαλλικά) του Θεόδωρου Παλαιολόγου (*Les Enseignements de Théodore Paléologue*)⁹.

Η διατριβή δομείται σε έξι κύρια κεφάλαια, της παρούσας εισαγωγής περιλαμβανομένης. Στο δεύτερο κεφάλαιο εκτίθενται και παράλληλα αναλύονται όλα τα στρατιωτικά γεγονότα (μάχες σε παράταξη, εκστρατείες, πολιορκίες) με έμφαση σε εκείνα για τα οποία οι πηγές παρέχουν επαρκείς πληροφορίες. Καλύπτονται η κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Λατίνους, οι συγκρούσεις του κράτους της Νικαίας με τη Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως, τους Σελτζούκους, τους Βούλγαρους και τα άλλα ελληνικά κράτη. Ακολουθεί η περίοδος των Παλαιολόγων, όπου κυριαρχεί ο αγώνας εναντίον του Καρόλου Α΄ Ανδεγαυού, του πριγκιπάτου του Μορέως και φυσικά εναντίον των Οθωμανών Τούρκων. Επίσης αρκετές σελίδες αφιερώνονται στην σύγκρουση με την Μεγάλη Καταλανική Εταιρεία. Περιλαμβάνονται τα στοιχεία που αντλούνται από τις εμφύλιες συγκρούσεις, για να καταλήξουμε στις τρεις μεγάλες πολιορκίες της Κωνσταντινουπόλεως (1394-1402, 1422, 1453) και τις βυζαντινο-οθωμανικές συγκρούσεις στην Πελοπόννησο έως και την κατάληψή της το 1461.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσονται ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας του βυζαντινού στρατού, κυρίως εκείνα που συνδέονται και επιδρούν στην τακτική, όπως η οργανωτική δομή, η επιμελητεία, η επάνδρωση και η αριθμητική δύναμη, η εκπαίδευση, το σύστημα επιστράτευσης και ο οπλισμός. Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζονται εν συντομία οι τακτικές των αντιπάλων του Βυζαντίου, με σκοπό τη σύγκριση τους με την βυζαντινή τακτική και την καλύτερη κατανόηση της

⁹ *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, εκδ. Christine Knowles. London 1983 και (Ψευδο)-Κωδινός, *Περί όφφικίων*, εκδ. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*. Paris 1966.

διαδικασίας διαμόρφωσής της στην προσπάθεια αποτελεσματικής αντιμετώπισής τους.

Στα δύο τελευταία κεφάλαια αναλύεται το είδος και η εξέλιξη της πολεμικής τακτικής και της πολιορκητικής τέχνης των Βυζαντινών. Ως χρονικό ορόσημο τίθεται η μετάβαση από τον 13^ο στον 14^ο αιώνα, καθόσον διαπιστώσαμε μία διακριτή μεταβολή στην εφαρμοζόμενη πολεμική τακτική και συγκεκριμένα στροφή σε δυτικά πρότυπα. Επιπρόσθετα κυρίαρχο στοιχείο της ανάλυσης αποτελεί η προσπάθεια σύνδεσης της βυζαντινής τακτικής με εκείνη των αντίπαλων στρατευμάτων και η απομόνωση τυχόν αλληλεπιδράσεων. Η διατριβή ολοκληρώνεται με την έκθεση των συμπερασμάτων, όπου, μεταξύ άλλων, αξιολογούνται οι στρατιωτικές επιδόσεις των Βυζαντινών και η αποτελεσματικότητα της τακτικής τους, αναλύονται οι λόγοι της αποτυχίας τους και αναφέρονται ορισμένα πεδία, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο μελλοντικής έρευνας.

Με την παρουσίαση της πολεμικής τακτικής στο Βυζάντιο κατά τους ύστερους χρόνους αλλά και την αναλυτική καταγραφή των πολεμικών γεγονότων, καλύπτεται ένα κενό στην βιβλιογραφία. Η παρούσα μελέτη εντάσσει και εξετάζει την πολεμική τακτική των Βυζαντινών στον ευρύτερο χώρο και την στρατιωτική πρακτική της ανατολικής Μεσογείου και του ύστερου Μεσαίωνα. Αναλύονται οι στρατιωτικές συγκρούσεις και δομείται η εικόνα της τέχνης του πολέμου κατά τη διάρκεια των τελευταίων δυόμισι αιώνων ζωής του βυζαντινού κράτους. Μεταξύ άλλων, αποδεικνύεται ότι όταν ελαχιστοποιείται η προκατάληψη με την οποία προσεγγίζουμε τις πηγές όσον αφορά τα στρατιωτικά ζητήματα, είναι δυνατόν να αποκομίσουμε ρεαλιστικά στοιχεία για την τέχνη του πολέμου, χωρίς να κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε σε υπερβολές ή εξαιρετικά αμφισβητούμενες εκτιμήσεις

2. Τα πολεμικά γεγονότα 1204-1461.

2.1 Η κατάκτηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και οι πρώτες πολεμικές επιχειρήσεις της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Η κατάληψη των επιμέρους τμημάτων του βυζαντινού κράτους από τους σταυροφόρους, μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως το 1204, αποτέλεσε κατά κανόνα μία σχετικά εύκολη στρατιωτικά επιχείρηση. Στην κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησο η πλειονότητα των πόλεων της αυτοκρατορίας παραδόθηκε αμαχητί στους κατακτητές με εξαίρεση ορισμένες περιπτώσεις. Στην Ανατολή, ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις (1204-1222), ιδρυτής της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, απέτυχε αρχικά να συγκρατήσει τους Λατίνους εισβολείς, οι οποίοι όμως δεν εκμεταλλεύτηκαν πλήρως τις επιτυχίες τους λόγω της σύγκρουσής τους με τους Βουλγάρους¹⁰.

2.1.1. Η κατάκτηση της Πελοποννήσου– Η μάχη στα Κούντουρα.

Ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός (1204-1207), αφού κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη, εκστράτευσε προκειμένου να καταλάβει τη Θεσσαλία και την κεντρική Ελλάδα. Στα Τέμπη ήταν τοποθετημένες βυζαντινές δυνάμεις, όμως τις παρέκαμψε και κατά αυτό τον τρόπο τις αδρανοποίησε. Ο μοναδικός Έλληνας που προσπάθησε να προβάλλει οργανωμένη αντίσταση ήταν ο Λέων Σγουρός τοπικός άρχοντας, ο οποίος είχε ιδρύσει μία σχεδόν αυτόνομη ηγεμονία που περιελάμβανε περιοχές στην Πελοπόννησο και τη Βοιωτία¹¹. Ο Σγουρός συγκέντρωσε στρατεύματα για να

¹⁰ Για τα γενικά χαρακτηριστικά της κατάκτησης Carile, *Impero Latino di Costantinopoli*, 224-232. Επίσης Γουναρίδης, «Αντίσταση στους Λατίνους», 143-148.

¹¹ Για το Λέοντα Σγουρό βλέπε τη μονογραφία Βλαχοπούλου, *Λέων Σγουρός*.

σταματήσει τη φραγκική προέλαση στο στενό των Θερμοπυλών. Στη θέα των εχθρικών στρατευμάτων οι πολεμιστές του Έλληνα άρχοντα τράπηκαν σε φυγή¹². Εξίσου αποτυχημένη ήταν η προσπάθειά του να προβάλλει αντίσταση στον Ισθμό και την πόλη της Κορίνθου¹³. Σύμφωνα με το *Χρονικό του Μορέως*, οι Φράγκοι βομβάρδισαν χρησιμοποιώντας καταπέλτες («τριπουτσέτα»¹⁴) το τείχος της πόλης. Παράλληλα, οι βαλλιστριδοφόροι υποχρέωναν τους αμυνόμενους να καλύπτονται συνεχώς πίσω από το τείχος, χωρίς να τους επιτρέπεται να προβάλλουν και να πλήξουν με τη σειρά τους τους επιτιθέμενους, οπότε οι τελευταίοι τοποθέτησαν κλίμακες και εισήλθαν στην πόλη. Εκείνους που παραδόθηκαν δεν τους έβλαψαν, ενώ όσοι προέβαλλαν αντίσταση θανατώθηκαν. Όμως ο Σγουρός οχυρώθηκε με τους άντρες του στο κάστρο του Ακροκόρινθου, από όπου αντιμάχονταν τους εισβολείς¹⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι πραγματοποίησε επιτυχή νυχτερινή επιδρομή (συγκεκριμένα λίγο πριν το ξημέρωμα), αιφνιδιάζοντας και προκαλώντας πολλές απώλειες στους σταυροφόρους. Για να αποφευχθεί παρόμοιο περιστατικό, οι Φράγκοι κατασκεύασαν κάστρο («αντιφρούριο») έναντι του Ακροκόρινθου, ο οποίος τελικά καταλήφθηκε το 1209/1210¹⁶. Ομοίως στο Άργος και το Ναύπλιο, πόλεις οι οποίες ανήκαν στον κύκλο επιρροής του Σγουρού, οι σταυροφόροι συνάντησαν οργανωμένη αντίσταση, μέχρι περίπου το 1212¹⁷. Οι Έλληνες προέβαλλαν αντίσταση και στο

¹² Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 604-605. Κορδώσης, «Κατάκτηση», 72-75.

¹³ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 611. Bon, *Morée Franque*, 54-56.

¹⁴ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 1481. Για τις συγκεκριμένες λιθοβόλες πολιορκητικές μηχανές, βλέπε στο Κεφάλαιο 5, 327-330.

¹⁵ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 1456-1489. *Chronique de Morée*, παρ. 97-98. *Libro de los Fechos*, παρ. 92-93.

¹⁶ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 1528-1538. *Chronique de Morée*, παρ. 101-102, 192. *Libro de los Fechos*, παρ. 94-101. Villehardouin, παρ. 324, 331-332. Bon, *Morée Franque*, 58-59.

¹⁷ Villehardouin, παρ. 331. *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 1522-1527, 1586-1591. Bon, *Morée Franque*, 58· Longnon, *Empire Latin*, 70-72. Lock, *Franks*, 68-72. Για αναλυτική περιγραφή της δράσης του Λέοντος Σγουρού και τις πολιορκίες των Ακροκόρινθου, Άργους και Ναυπλίου, βλέπε, Βλαχοπούλου, *Λέων Σγουρός*, 91-124, 129-130. Επίσης Κορδώσης, «Κατάκτηση», 76-83, 113-118, 123-125.

Αράκλοβο, με επικεφαλής το Δοξαπατρή¹⁸. Όμως οι Δυτικοί, ενισχυμένοι ήδη και από τα στρατιωτικά τμήματα που κατέφθασαν στην Πελοπόννησο υπό τους Γουλιέλμο de Champplitte και Γοδοφρείδο Βιλλεαρδουϊνο συνέχισαν την κατακτητική πορεία τους, παρακάμπτοντας μεν τα ανωτέρω οχυρά, αλλά εγκαταλείποντας ικανές στρατιωτικές δυνάμεις για τον αποκλεισμό τους και την παράταση της πολιορκίας τους. Στο *Χρονικό του Μορέως* περιγράφεται η μέθοδος πολιορκίας της Πάτρας και της Αρκαδίας (Κυπαρρισίας), παρόμοια με εκείνη της Κορίνθου. Οι Λατίνοι έκαναν χρήση των καταπελτών τους και οι βαλλιστριδοφόροι έβαλαν κατά των μαχητών στα τείχη με αποτέλεσμα οι πολιορκούμενοι να έρθουν σε συμφωνία μαζί τους και να παραδώσουν τις πόλεις¹⁹. Η γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού* αναφέρει την παρουσία των βαλλιστριδοφόρων (*arbalestriers*) και τη χρήση καταπελτών (*perrieres et mangonniaux*) κατά την πολιορκία της Κορώνης. Σύντομα οι υπερασπιστές συνθηκολόγησαν με ευνοϊκούς όρους²⁰. Ανάλογες ήταν οι επιχειρήσεις στο Νίκλι και τη Λακεδαιμονία, για την πολιορκία των οποίων κατασκευάστηκαν πολιορκητικές μηχανές («σκρόφες» και «τριπουτσέτα»)²¹. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίπτωση του Νικλίου οι Φράγκοι απείλησαν ότι εάν η πόλη δεν παραδοθεί ειρηνικά, αλλά καταληφθεί δια της βίας, δεν θα επιδειχθεί κανένα έλεος για τους πολιορκούμενους. Την απειλή αυτή τη μετέφεραν οι Έλληνες, τους οποίους είχαν προσεταιρισθεί οι Φράγκοι, σε συγγενείς τους εντός της πόλης. Οι κάτοικοι υπό την

¹⁸ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 1756-1765. *Libro de los Fechos*, παρ. 110-111. Bon, *Morée Franque*, 60-61.

¹⁹ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 1410-1419, 1770-1790. Στη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού* αναφέρεται ότι στην πολιορκία της Αρκαδίας χρησιμοποιήθηκαν δύο *pierrez* και δύο *mangonneaux*, *Chronique de Morée*, παρ. 115-116.

²⁰ *Chronique de Morée*, παρ. 111. *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 1695-1710.

²¹ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 2037. *Σκρόφες* (από το ιταλικό *scrofa*) ονομάζονταν οι μηχανές με τις οποίες άνοιγαν οπές στα τείχη. Συνήθως αποτελούνταν από ξύλινη στέγη που κάλυπτε το τρυπάνι ή άλλα διατρητικά εργαλεία και τους χειριστές τους, Aerts - Hokwerda, *Lexicon*, 416.

πίεση του βομβαρδισμού και της ψυχολογικής βίας για ενδεχόμενη ολοκληρωτική εξόντωση, επέλεξαν την παράδοση υπό όρους²².

Η μόνη μάχη σε παράταξη εναντίον των εισβολέων, δόθηκε στα Κούντουρα (1205). Συγκεντρώθηκε ένα σημαντικό αριθμητικά στράτευμα από διάφορα μέρη της Πελοποννήσου, πιθανόν υπό τη διοίκηση του Μιχαήλ Κομνηνού Δούκα ιδρυτή και πρώτου δεσπότη (1204-1215) του κράτους της Ηπείρου. Σύμφωνα με το *Χρονικό* επρόκειτο για 4000 πεζούς και ιππείς, μεταξύ των οποίων και οι Μηλιγγοί του Ταυγέτου, οι οποίοι πολεμούσαν ως πεζικό²³. Ο Βιλλεαρδουΐνος αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί διέθεταν τουλάχιστον 5000 άντρες²⁴. Ο στρατός των σταυροφόρων αποτελούνταν σύμφωνα με το *Χρονικό* από 700 πεζούς και ιππείς²⁵ ενώ ο Βιλλεαρδουΐνος μνημονεύει την ύπαρξη 500 μόνο ιππέων (100 ιπότες και 400 σεργέντες)²⁶. Δυστυχώς οι υπάρχουσες πληροφορίες δεν επιτρέπουν την κατανόηση του τρόπου διεξαγωγής της μάχης. Γεγονός είναι ότι, εάν λάβουμε υπόψη τα αναγραφόμενα στο *Χρονικό του Μορέως*, οι καλά πληροφορημένοι από κατοίκους που γνώριζαν την τοπογραφία της περιοχής Φράγκοι, «ἐπαρέσυραν»²⁷ τους Βυζαντινούς σε τόπο στον οποίο είχαν πλεονέκτημα. Εκείνοι, σίγουροι για την επιτυχία τους λόγω της αριθμητικής τους υπεροχής, επιτέθηκαν πρώτοι και ηττήθηκαν. Ο στρατός τους σκορπίστηκε και οι Λατίνοι περισυνέλεξαν μεγάλο αριθμό ίππων και στρατιωτικού υλικού²⁸. Και οι δύο πηγές μάλλον υπερεκτιμούν την

²² *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 2027-2060. Αναλυτική περιγραφή των γεγονότων της κατάκτησης της δυτικής και κεντρικής Πελοποννήσου στο: Κορδῶσης, «Κατάκτηση», 84-100, 107-112. Οι όροι παράδοσης συμπεριελάμβαναν τη διατήρηση των κληρονομικών δικαιωμάτων στις περιουσίες τους, βλέπε σχετική ανάλυση στο Jacoby, «Archontes Grecs», 430-445.

²³ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 1715-1725.

²⁴ Villehardouin, παρ. 329.

²⁵ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 1730-1731.

²⁶ Villehardouin, παρ. 328-329.

²⁷ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 1728.

²⁸ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 1723-1736. Villehardouin, παρ. 329. Bon, *Morée Franque*, 61-62. Σχετικά με την τοποθεσία που έλαβε χώρα η μάχη, βλέπε Bon, *Morée Franque*, 421-422, όπου καταλήγει στην

αριθμητική δύναμη των Βυζαντινών και υποβιβάζουν εκείνη των Φράγκων. Ο βυζαντινός στρατός φαίνεται ότι συμπεριλάμβανε ετερόκλητα στοιχεία, πιθανόν μικρό αναλογικά και όχι επαρκώς εξοπλισμένο αριθμό ιππέων και είχε συγκεντρωθεί πολύ βιαστικά²⁹. Οι Φράγκοι επέλεξαν έδαφος που ευνοούσε την τακτική τους και συνέτριψαν τους πλημμελώς οργανωμένους Βυζαντινούς. Η νίκη των σταυροφόρων στα Κούντουρα, οπωσδήποτε επηρέασε αρνητικά την ήδη επιβαρυνμένη για τους Βυζαντινούς κατάσταση στην Πελοπόννησο και εξασθένησε την πιθανότητα οργάνωσης περαιτέρω σημαντικής αντίστασης³⁰.

Τελευταία πόλη-κάστρο της Πελοποννήσου που παρέμεινε σε Βυζαντινά χέρια και καταλήφθηκε από τους Δυτικούς είναι η Μονεμβασιά. Το 1246 ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουΐνος (1246-1278) ξεκίνησε μία καλά οργανωμένη επιχείρηση για τον αποκλεισμό του απόρθητου βράχου. Δυνάμεις από ξηρά και θάλασσα περικύκλωσαν την οχυρή καστροπολιτεία. Ο πρίγκιπας κάλεσε ξυλουργούς και κατασκευάστηκαν πολιορκητικές μηχανές. Οι Φράγκοι χρησιμοποίησαν τρεις καταπέλτες (trebuchet) οι οποίοι όμως λόγω της ιδιομορφίας και του ύψους του βράχου στον οποίο στέκει το κάστρο, μπορούσαν να πλήξουν μόνο την κάτω πόλη³¹. Ο βομβαρδισμός διαρκούσε

πεδιάδα της Μεσσηνίας. Ανάλογη άποψη διατυπώνει ο Κορδώσης, «Κατάκτηση», 102, όπου τονίζεται ο ρόλος της συγκεκριμένης επιλογής στο αποτέλεσμα της μάχης.

²⁹ Για την προέλευση του βυζαντινού στρατού, βλέπε Κορδώσης, «Κατάκτηση», 167.

³⁰ Bon, *Morée Franque*, 63. Longnon, *Empire Latin*, 73-75. Lock, *Franks*, 73-75. Κορδώσης «Κατάκτηση», 100-106. Ο W. Miller χαρακτηρίζει τη μάχη ως «το Hastings του Μοριά», Miller, *Φραγκοκρατία*, 78. Ο χαρακτηρισμός αυτός ίσως να ισχύει ως προς το ότι δόθηκε ώθηση στην ολοκλήρωση της κατάκτησης της Πελοποννήσου από τους Φράγκους (όπως το Hastings αποτέλεσε σημείο-σταθμό για την κατάκτηση της Μεγ. Βρετανίας από τους Νορμανδούς), όμως λαμβάνοντας υπόψη την έλλειψη λεπτομερών πληροφοριών για τη μάχη στα Κούντουρα, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αποτέλεσε και σημείο-καμπή για τη μεσαιωνική στρατιωτική ιστορία. Άλλωστε το κύριο χαρακτηριστικό της μάχης του Hastings, δηλαδή ο θρίαμβος του βαρέως οπλισμένου ιππικού και της τακτικής του έναντι του πεζικού, δεν φαίνεται να επαναλήφθηκε στα Κούντουρα όπου οι βυζαντινές δυνάμεις, εάν και δεν δηλώνεται ρητά, θα πρέπει να περιλάμβαναν και ιππικό εφόσον στη λεία των σταυροφόρων περιλαμβάνονταν πολλά άλογα. Για το Hastings, βλέπε Oman, *Art of War I*, 149-168. Delbrück, *Medieval Warfare*, 151-156 και πίο πρόσφατα S. Morillo, *The Battle of Hastings. Sources and Interpretations*. Woodbridge 1996.

³¹ Νομίζω ότι λανθασμένα έχει απορριφθεί από την Α. Πιένα η πληροφορία του *Χρονικού* για τη χρήση των καταπελτών. Η συγκεκριμένη ερευνητρια θεωρεί ότι το βραχώδες έδαφος δεν θα επέτρεπε τη μετακίνηση των μηχανών, προφανώς αγνοώντας ότι τα trebuchet δεν μετακινούνταν από το σημείο της αρχικής τοποθέτησης. Καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι ο συντάκτης του *Χρονικού* αγνοούσε τα

ημέρα και νύκτα, προκαλώντας πολλές ζημιές σε κτίσματα καθώς και ανθρώπινες απώλειες. Μετά από μακρά πολιορκία και αποκλεισμό η έλλειψη εφοδίων οδήγησε σε εξαθλίωση τους πολιορκούμενους και τους υποχρέωσε σε παράδοση της Μονεμβασίας (1248)³².

2.1.2. Ο πόλεμος στη Θράκη και οι συγκρούσεις της αυτοκρατορίας της Νίκαιας με τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως και τους ανεξάρτητους ηγεμόνες στη Μικρά Ασία έως το 1211.

Οι νέοι κυρίαρχοι της Κωνσταντινουπόλεως, διεκπεραιώθηκαν στη Μικρά Ασία για να διασφαλίσουν τις κτήσεις τους έναντι της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η πρώτη μάχη σε παράταξη μεταξύ Νίκαιας - Λατίνων στο Ποιμανηρό (6 Δεκεμβρίου 1204), έληξε με ήττα των Βυζαντινών, παρά την αριθμητική τους υπεροχή (σύμφωνα με τον Βιλλεαρδουίνο ο φραγκικός στρατός αποτελούνταν μόνο από 140 ιππείς, μη συμπεριλαμβανομένων των σεργέντων)³³. Ανάλογη όμως επιτυχία δεν γνώρισαν οι σταυροφόροι κατά την πολιορκία της Προύσας. Η πόλη ήταν καλά οχυρωμένη και είχε ληφθεί μέριμνα για την επάρκειά της σε εφόδια, προκειμένου να αντιμετωπισθεί μακρά πολιορκία. Τα πετροβόλα μηχανήματα (έλεπόλεις, δηλαδή τα *trebuchet* των δυτικών πηγών) δεν είχαν αποτέλεσμα κατά των τειχών. Επιπλέον οι πολιορκημένοι επιχειρούσαν εξόδους εναντίων των Λατίνων και με χρήση των τόξων τους προξενούσαν σημαντικές απώλειες. Όταν οι τελευταίοι αποφάσισαν να αποσυρθούν, οι Προυσαείς ενισχυμένοι και από Φράγκους, οι οποίοι είχαν λιποτακτήσει και

τοπογραφικά χαρακτηριστικά της Μονεμβασίας, συμπέρασμα που δεν ευσταθεί καθώς ο ίδιος συντάκτης φαίνεται να γνωρίζει το ύψος στο οποίο στέκεται το κάστρο και την αδυναμία των πετροβόλων μηχανών να το πλήξουν, Πιένα, *Frankish Morea*, 139-140, 195.

³² *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 2917-2940. *Chronique de Morée*, παρ. 202-205. *Libro de los Fechos*, παρ. 210-213. Κορδώσης, «Κατάκτηση», 150-155. Βον, *Morée Franque*, 72-73. Επίσης Καλλιγά, *Βυζαντινή Μονεμβασία*, 121-131, όπου υποστηρίζεται ότι η Μονεμβασία παραδόθηκε το 1252.

³³ Villehardouin, παρ. 319-320. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 602.

ενταχθεί στις βυζαντινές δυνάμεις, τους καταδίωξαν χωρίς όμως επιτυχία και υπέστησαν σημαντικές απώλειες³⁴.

Αποτυχημένη ήταν και η προσπάθεια των Βυζαντινών να αντιπαραταχθούν στον μελλοντικό Λατίνο αυτοκράτορα Ερρίκο Α΄ de Hainaut (1206-1216) στο Αδραμύτιο (1205). Ο βυζαντινός στρατός επεξέτεινε τις άκρες του σχηματισμού του ώστε να περικυκλώσει τον υποδεέστερο αριθμητικά αντίπαλο³⁵. Όμως τα βυζαντινά στρατεύματα δεν ήταν πρόθυμα να ξεκινήσουν τη σύγκρουση και να επιτεθούν πρώτα. Οι Λατίνοι ανέλαβαν την πρωτοβουλία και πραγματοποίησαν συντεταγμένη έφοδο, διαρρηγνύοντας τη βυζαντινή παράταξη και προκαλώντας πολλές απώλειες. Το φραγκικό πεζικό ακολούθησε την κίνηση των ιπποτών προκειμένου να συγκεντρώσει την εγκαταλελειμμένη λεία³⁶.

Οι επιτυχείς επιχειρήσεις των Λατίνων διεκόπησαν αναγκαστικά όταν εισέβαλε στην Θράκη ο Βούλγαρος τσάρος Ιωάννης Α΄ Ασέν, ο επονομαζόμενος Καλοϊωάννης ή Σκυλογιάννης (1197-1207), με αποτέλεσμα όλες οι στρατιωτικές δυνάμεις να ανακληθούν από τη Μικρά Ασία για να διασώσουν τη σοβαρά απειλούμενη αυτοκρατορία. Η βυζαντινή αριστοκρατία, όταν διαπίστωσε την έλλειψη διάθεσης συνεργασίας και σεβασμού των προνομίων της εκ μέρους των Λατίνων, δεν δίστασε να επαναστατήσει και να προσκαλέσει σε βοήθεια τον Βούλγαρο τσάρο. Εκείνος ανταποκρίθηκε, εισβάλλοντας στη Θράκη επικεφαλής όχι μόνο βουλγαρικών στρατευμάτων αλλά και των Κουμάνων ιπποτοξοτών³⁷. Οι κάτοικοι των πόλεων εξεγέρθηκαν και προέβησαν σε σφαγές και εκδίωξη των Λατίνων. Η συμβολή των

³⁴ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 602-603. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 20-21. Gardner, *Lascaids*, 64.

³⁵ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 604, «καὶ ὡς εἰς χάσμα διανοιγόμενοι στόματος ταῖς ἑκατέρων τῶν κεράτων ἀναπτύξεσι».

³⁶ Villehardouin, παρ. 322-323. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 603-604. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 23. Gardner, *Lascaids*, 64.

³⁷ Για το ρόλο των Κουμάνων στις επιχειρήσεις, βλέπε Vásáry, *Cumans & Tatars*, 47-56. Αργότερα υπό την πίεση των Μογγόλων, τμήμα των Κουμάνων θα περάσει στην υπηρεσία του Βυζαντίου.

βυζαντινών πληθυσμών στην εξέγερση κατά των κατακτητών ήταν σημαντική και παρουσιάζει ενδιαφέρον να εξετάσουμε την πολεμική δράση τους³⁸.

Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη στην Αρκαδιούπολη οι Βυζαντινοί πολέμησαν τους Φράγκους ασύντακτοι, ανοργάνωτοι, ακατάλληλα οπλισμένοι και χωρίς σχέδιο. Το αποτέλεσμα ήταν να ηττηθούν με πολλές απώλειες³⁹. Εμπλοκή είχαν οι Βυζαντινοί και στα γεγονότα τα οποία οδήγησαν στη μάχη της Αδριανουπόλεως (14-15 Απριλίου 1205)⁴⁰. Αρχικά οι Λατίνοι πολιορκήσαν την πόλη και προσπάθησαν να προκαλέσουν κατάρρευση μέρους του τείχους υπονομεύοντας τα θεμέλιά του. Αυτή η προσπάθεια συνάντησε σύμφωνα με τον Χωνιάτη αντίσταση από τους Έλληνες υπερασπιστές⁴¹. Ο Βιλλεαρδουΐνος μνημονεύει επίσης ότι οι Φράγκοι αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα ανεφοδιασμού, διότι η ύπαιθρος χώρα παρέμενε υπό τον έλεγχο των Ελλήνων και οι εξορμήσεις για συλλογή τροφής και εφοδίων απέβαιναν άκαρπες και επικίνδυνες⁴².

Ο Ερρίκος επιστρέφοντας από τη Μικρά Ασία, ανέκτησε μεγάλο μέρος της Θράκης. Όμως δεν κατάφερε να εκπορθήσει την Αδριανούπολη και το Διδυμότειχο, οι οποίες παρέμειναν σε βυζαντινά χέρια. Ο Χωνιάτης διασώζει μία πολύ λεπτομερή περιγραφή της πολιορκίας της Αδριανουπόλεως. Η πόλη ήταν άριστα οχυρωμένη και περιβάλλοταν από δύο τάφρους. Επί των πύργων των τειχών είχαν κατασκευαστεί ξύλινες υπερκατασκευές μπροστά από τις οποίες αιωρούνταν σε ιστούς δέρματα για να μην μπορούν οι επιτιθέμενοι να τις πυρπολήσουν. Οι πύργοι αυτοί έδιναν τη δυνατότητα στους αμυνόμενους να βάλλουν από ψηλά και υπό κάλυψη τους

³⁸ Γενικά για τα γεγονότα και τη διαμόρφωση της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης, η οποία οδήγησε στη συνεργασία Βυζαντινών-Βουλγάρων, βλέπε Κραντονέλλη, *Ελληνοβουλγαρική Σύμπραξις*. Επίσης Carile, *Impero Latino di Costantinopoli*, 232-238 και Cheynet, *Pouvoir et Contestations*, 470-471.

³⁹ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 614. Villehardouin, *παρ.* 338-339.

⁴⁰ Longnon, *Empire Latin*, 77-80.

⁴¹ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 615.

⁴² Villehardouin, *παρ.* 351, 353.

επιτιθέμενους καθώς και να ρίχνουν εμπρηστικές ουσίες εναντίον των πολιορκητικών μηχανών, οι οποίες προσέγγιζαν στα τείχη. Από ιστούς μετεωρίζονταν λίθοι οι οποίοι ήταν δεμένοι με αλυσίδες ώστε μετά τη χρήση τους για την προσβολή ανθρώπων και μηχανών να είναι δυνατή η επαναχρησιμοποίησή τους. Τέλος η φρουρά διέθετε σημαντικό αριθμό πετροβόλων μηχανών⁴³. Οι Φράγκοι, αφού κατέλαβαν την πρώτη τάφρο, επιχωμάτωσαν τη δεύτερη για να πλησιάσουν στα τείχη πολιορκητικούς πύργους. Όμως ο ένας πύργος λόγω της ατελούς (μαλακής) επιχωμάτωσης δεν μπόρεσε να προσεγγίσει το τείχος, ενώ ο άλλος, παρότι το προσέγγισε και τοποθετήθηκε γέφυρα για να εισβάλουν οι πολεμιστές, καταστράφηκε από τις πετροβόλες μηχανές και τους λίθους που οι αμυνόμενοι έριξαν εναντίον του. Την επομένη επαναλήφθηκε η προσπάθεια προσέγγισης σε άλλο σημείο του τείχους με πολιορκητικούς πύργους, αλλά οι Βυζαντινοί επιχείρησαν έξοδο και τους πυρπόλησαν. Κατόπιν των συνεχιζόμενων αποτυχιών, αλλά και της πίεσης των Βουλγάρων και των Κουμάνων συμμάχων τους, ο Ερρίκος υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την πολιορκία⁴⁴. Χωρίς αποτέλεσμα κατέληξε και η πολιορκία του Διδυμότειχου. Οι Φράγκοι κατασκεύασαν νέες πολιορκητικές μηχανές κάνοντας χρήση, λόγω έλλειψης πρώτων υλών, των ιστίων των πλοίων τους. Μία πλημμύρα του ποταμού Έβρου ανέτρεψε τα σχέδιά τους καταστρέφοντας το στρατόπεδό τους, τις πολιορκητικές μηχανές και προκαλώντας ανθρώπινες απώλειες⁴⁵.

Οι συμμαχίες είχαν αντιστραφεί όταν οι Βούλγαροι εισέβαλαν ξανά στη Θράκη (1206). Τώρα οι Βυζαντινοί, έχοντας υποστεί βίαιη μεταχείριση από τους Βούλγαρους, είχαν προσεγγίσει τον Λατίνο αυτοκράτορα και προέβαλαν πεισματική άμυνα όταν ο Καλοϊωάννης πολιορκήσε το Διδυμότειχο. Στην δεύτερη αυτή

⁴³ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 622.

⁴⁴ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 622-623. Villehardouin, παρ. 395-397.

⁴⁵ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 624. Longnon, *Empire Latin*, 83.

πολιορκία, ο Βούλγαρος ηγεμόνας χρησιμοποίησε λιθοβόλα μηχανήματα και προκάλεσε ορισμένες ζημιές στο τείχος. Οι αμυνόμενοι τοποθετούσαν δέρματα και ξύλα μπροστά από τα τείχη ώστε να μειώνεται η αποτελεσματικότητα των εκτοξευόμενων λίθων, όμως οι Βούλγαροι επιχείρησαν έφοδο στο σημείο το οποίο το τείχος είχε υποστεί σημαντική φθορά. Οι ευρισκόμενοι σε απόγνωση Βυζαντινοί αμύνθηκαν με θάρρος και τους απώθησαν. Ο Καλοϊωάννης, φοβούμενος την άφιξη των φραγκικών ενισχύσεων, αποσύρθηκε⁴⁶.

Ο Θεόδωρος Α΄, ενώ οι Λατίνοι ήταν απασχολημένοι στη Θράκη, επιχείρησε να θέσει υπό τον έλεγχό του τους γειτονικούς Έλληνες ηγεμόνες. Καταρχήν συγκρούστηκε με τον Δαυίδ Κομνηνό, ηγεμόνα της Παφλαγονίας και συνιδρυτή της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, και νίκησε το στρατηγό του Συναδηνό στη Νικομήδεια (1205). Τα στρατεύματα της Νίκαιας αιφνιδίασαν τον αντίπαλο στρατό προσεγγίζοντας τον από μη αναμενόμενη κατεύθυνση. Μέρος του στρατού των Τραπεζούντιων τράπηκε σε φυγή, άλλοι απωλέστησαν κατά την σύγκρουση και σε όσους αιχμαλωτίστηκαν ο Θεόδωρος Α΄ επέδειξε επιείκεια, γεγονός το οποίο εξυμνεί ιδιαίτερα ο Χωνιάτης σε εγκωμιαστικό λόγο του αφιερωμένο στον αυτοκράτορα⁴⁷. Και το στράτευμα του τοπικού ηγεμόνα Μανουήλ Μαυροζώμη, αποτελούμενο ως επί το πλείστον από Τούρκους, ηττήθηκε από το Λάσκαρι με πολλές απώλειες και

⁴⁶ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 632-633. Villehardouin, παρ. 424-426, 431-432. Longnon, *Empire Latin*, 84-86. Για την εισβολή των Βουλγάρων στη Θράκη και τις πολεμικές επιχειρήσεις στο σύνολό τους, βλέπε Vásáry, *Cumans & Tatars*, 50-54. Επίσης, Lock, *Franks*, 51-54 και Vlachos, «Kaloyan», 269-283.

⁴⁷ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 626. Χωνιάτης, *Λόγοι και Έπιστολαί*, 135-136. Savvides, *Byzantium in the Near East*, 68-69. Για τον Δαυίδ (Μέγα) Κομνηνό, βλέπε Vasiliev, «Foundation of Trebizond», 21-26. Σαββίδης, *Βυζαντινά Κινήματα*, 260-300 (για την συγκεκριμένη σύγκρουση με τον Λάσκαρι 268-270). Cheynet, *Pouvoir et Contestations*, 468-469. Σαββίδης, *Μεγάλοι Κομνηνοί*, 28-37, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ο I. Booth πιστεύει ότι επρόκειτο για μία μικρής έκτασης αιμαχία με ένα απόσπασμα αναγνώρισης των Τραπεζούντιων, Booth, «Laskaris and Paphlagonia», 163 και Booth, «Sangarios Frontier», 62, χωρίς όμως κάτι αντίστοιχο να υπονοείται από τις διαθέσιμες πηγές. Οπωσδήποτε θα πρέπει να αποδεχτούμε ότι οι αντίπαλοι στρατοί ήταν ολιγάριθμοι, άρα η σύγκρουσή τους θα έμοιαζε με μάχη μεταξύ στρατιωτικών αποσπασμάτων.

σύλληψη αιχμαλώτων⁴⁸. Ανάλογες επιτυχίες γνώρισε ο αυτοκράτορας εναντίον άλλων τοπικών αρχόντων⁴⁹. Το κράτος της Νίκαιας σύντομα υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει ξανά τους Φράγκους, οι οποίοι έσπευσαν προς επικουρία του Λαυδ Κομνηνού (1206/1207). Ο Λάσκαρις κατέλαβε την πόλη Πλουσιάδα (ή Προυσιάδα)⁵⁰, η οποία μάλιστα διέθετε άριστους τοξότες και στη συνέχεια κινήθηκε εναντίον της Ποντικής Ηρακλείας την οποία και θα καταλάμβανε εάν οι Λατίνοι σε αντιπερισπασμό δεν καταλάμβαναν τη Νικομήδεια. Οι Βυζαντινοί οπισθοχώρησαν και σύμφωνα με τον χρονικογράφο Henri de Valenciennes, μεγάλος αριθμός στρατιωτών πνίγηκε (περισσότεροι από χίλιοι) στην υποχώρηση κατά τη διάβαση των ποταμών, οι οποίοι φαίνεται ότι είχαν πλημμυρίσει εφόσον βρισκόμασταν ήδη στην αρχή του χειμώνα και είχαν προηγηθεί έντονες βροχοπτώσεις. Λόγω αυτών των συνθηκών οι Λατίνοι έκριναν αδύνατη τη συνέχεια των επιχειρήσεων και επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη⁵¹.

Οι επιδρομές των Βουλγάρων, ιδιαίτερα η πολιορκία της Αδριανουπόλεως, παρείχαν την ευκαιρία στον Θεόδωρο Α΄ να επαναλάβει και τον πόλεμο εναντίον της λατινικής αυτοκρατορίας. Στη χερσόνησο της Κυζίκου, όπου είχε εγκατασταθεί φραγκική φρουρά, έλαβαν χώρα πολλές αψιμαχίες με τα στρατεύματα του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρι⁵². Στη συνέχεια πολιορκήσε από ξηρά και θάλασσα το φρούριο της Κιβωτού στα παράλια της Προποντίδας, το οποίο σύμφωνα με τον Villehardouin φυλάσσονταν μόνο από 40 ιππότες, αριθμός μάλλον που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή δεν περιλαμβάνει και τα άλλα στρατιωτικά σώματα, όπως οι

⁴⁸ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 626. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 44-45. Savvides, *Byzantium in the Near East*, 61-62. Gardner, *Lascaris*, 75. Γενικά για τον Μανουήλ Μαυροζώμη, βλέπε Σαββίδης, *Βυζαντινά Κινήματα*, 231-245.

⁴⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 12.

⁵⁰ Για την Προυσιάδα, βλέπε Foss, «Byzantine Malagina», 174.

⁵¹ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 640. Valenciennes, *Histoire*, παρ. 551-554. Longnon, *Empire Latin*, 105. Σαββίδης, *Βυζαντινά Κινήματα*, 270-271.

⁵² Villehardouin, παρ. 454, 463.

βαλλιστριδοφόροι. Τα τείχη ήταν σε κακή κατάσταση και οι Βυζαντινοί επιχείρησαν την κατάληψη με έφοδο, χωρίς επιτυχία. Όταν η είδηση της πολιορκίας έφτασε στην Κωνσταντινούπολη, ο Ερρίκος οργάνωσε ταχύτατα μία στρατιωτική δύναμη για να αντεπιτεθεί. Πράγματι, η άφιξη των πλοίων των Λατίνων θορύβησε τους πολιορκητές, οι οποίοι απομάκρυναν τα πλοία τους και έλαβαν θέσεις στην ακτή (πεζοί και ιππείς) προκειμένου να αποτρέψουν την απόβαση των Φράγκων και να μπορούν να κατευθύνουν εναντίον τους τις βολές των εκηβόλων όπλων τους (τόξα και καταπέλτες). Οι δύο αντίπαλοι στρατοί δεν συγκρούστηκαν, δηλαδή οι Λατίνοι δεν επιχείρησαν απόβαση αλλά περικύκλωσαν τον στόλο του Θεόδωρου Α΄ και καθήλωσαν τους άντρες του στη στεριά. Κατά τη διάρκεια όμως της νύχτας αφίχθησαν νέες ενισχύσεις από την Κωνσταντινούπολη και το ξημέρωμα θα επιχειρούνταν απόβαση εάν οι Βυζαντινοί δεν αποφάσιζαν να υποχωρήσουν, αφού απέσυραν τα πλοία τους στην στεριά και τα κατέκαυσαν. Όμως οι Φράγκοι λαμβάνοντας υπόψη την κακή κατάσταση των οχυρώσεων της Κιβωτού και την ανεπάρκεια δυνάμεων για τη φύλαξή της, την εγκατέλειψαν⁵³. Παρόμοια τροπή έλαβαν τα γεγονότα στην Κύζικο. Ο Θεόδωρος Α΄ πολιορκήσε τους Λατίνους από ξηρά και θάλασσα. Οι επιχειρήσεις συνδυάστηκαν με την επανάσταση των κατοίκων, όταν όμως κατέφθασαν ενισχύσεις από την Κωνσταντινούπολη οι Βυζαντινοί αποσύρθηκαν⁵⁴. Τα ίδια επαναλήφθηκαν στη Νικομήδεια. Οι Βυζαντινοί απέφευγαν συστηματικά την σύγκρουση όταν εμφανίζονταν η κύρια δύναμη των Φράγκων, υπό τη διοίκηση του αυτοκράτορά τους⁵⁵. Τελικά αποδείχτηκε ότι η συγκεκριμένη τακτική επέφερε αποτέλεσμα, περιορισμένης όμως έκτασης. Ο Δαυίδ Κομνηνός αφού

⁵³ Villehardouin, παρ. 463-471. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 69-71. Gardner, *Lascarids*, 77-78. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, 311.

⁵⁴ Villehardouin, παρ. 476-479. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 71-72. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, 312.

⁵⁵ Villehardouin, παρ. 480-481. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 72.

διέσχισε το Σαγγάριο, λεηλατούσε την περιοχή που ανήκε στη Νίκαια. Τότε, ένα στρατιωτικό σώμα Λατίνων συμμάχων του Δαυΐδ, αποτελούμενο από 300 άνδρες, καταστράφηκε ολοσχερώς από τα ενεδρεύοντα στρατεύματα του Θεόδωρου Α΄ στη Νικομήδεια⁵⁶. Σύμφωνα με τον Βιλλεαρδουΐνο, ο επικεφαλής των λατινικών δυνάμεων που φρουρούσαν τη Νικομήδεια Thierry de Looz, οδήγησε τους άντρες του σε λεηλασία της υπαίθρου και εξεύρεση εφοδίων, οπότε οι Βυζαντινοί ενέδρευσαν και τους αιφνιδίασαν, με αποτέλεσμα οι Φράγκοι να υποστούν πολλές απώλειες και αρκετοί, μεταξύ αυτών και ο επικεφαλής τους να αιχμαλωτιστούν. Η πολιορκία της Νικομήδειας επαναλήφθηκε, για να διακοπεί απότομα για δεύτερη φορά με την εμφάνιση των δυνάμεων του Ερρίκου (1207)⁵⁷.

Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τον τρόπο δράσης των βυζαντινών στρατευμάτων σε αυτές τις συγκρούσεις οι οποίες φαίνεται ότι προσέλαβαν μορφή ανταρτοπόλεμου και συνεχούς φθοράς και παρενόχλησης του αντιπάλου, διασώζει ο Νικήτας Χωνιάτης σε εγκωμιαστικό λόγο του προς το Θεόδωρο Α΄. Τονίζει την προσωπική συμμετοχή του αυτοκράτορα στις επιχειρήσεις, ο οποίος καθοδηγούσε το στρατευμά του υπό δύσκολες συνθήκες, αποτελώντας πρότυπο και εμπνευστώντας τους άντρες του. Αναφέρεται η διάβαση ποταμών και η πορεία από δύσβατους ορεινούς δρόμους, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις διανοίγονταν από τα ίδια τα διερχόμενα στρατεύματα. Ο εχθρός τοποθετούσε τεχνητά φράγματα, τα οποία όμως είτε τα πυρπολούσαν είτε τα μετακινούσαν. Έτσι οι αντίπαλοι, αφού απώλεσαν το

⁵⁶ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 640-641. Χωνιάτης, *Λόγοι και Έπιστολαί*, 145-146. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 18. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 73-75.

⁵⁷ Villehardouin, παρ. 482-489. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 72-73. Gardner, *Lascarids*, 78. Vasiliev, «Foundation of Trebizond», 23-24. Savidis, *Byzantium in the Near East*, 69. Σαββίδης, *Βυζαντινά Κινήματα*, 272-273. Αναλυτική χρονολόγηση των συγκρούσεων Νικαίας – Τραπεζούντας μεταξύ 1206 και 1207 στο: Γουναρίδης, «Χρονολογία», 60-65. Ο I. Booth, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τον Γουναρίδη, θεωρεί ότι η εκστρατεία που περιγράφει ο Ερρίκος de Valenciennes είναι διαφορετική από εκείνη του 1206 την οποία περιγράφει ο Νικήτας Χωνιάτης και ως συνέπεια τη χρονολογεί, ακολουθώντας τον Longnon, *Empire Latin*, 105 το 1208, Booth, «Laskaris and Paphlagonia», 158-190 και 207-208.

πλεονέκτημα της κάλυψης και της διαφυγής μέσα στα ορεινά περάσματα, αιφνιδιάζονταν και εκδιώκονταν από τα βυζαντινά στρατεύματα⁵⁸. Πρόσφατα ένας σύγχρονος μελετητής, ο I. Booth σε σχετικό δημοσίευμα απέρριψε ως αναξιόπιστη τη συγκεκριμένη περιγραφή του Χωνιάτη, κατά τη γνώμη μας εσφαλμένα⁵⁹. Καταρχήν θεωρεί ότι η διάνοιξη δρόμων μέσα από δάση και η κοπή της βλάστησης δεν εξασφαλίζει τον αιφνιδιασμό του εχθρού, όπως θέλει να μας παρουσιάσει ο Βυζαντινός ιστορικός. Στη συγκεκριμένη περίπτωση νομίζω ότι συγχέεται το γεγονός της πορείας ενός στρατεύματος με τη φάση της τελικής προσέγγισης και συμπλοκής με τον αντιπάλο, η οποία προφανώς θα διενεργούνταν με περισσότερη προσοχή και λιγότερο θόρυβο. Το γεγονός αυτό δεν αναιρεί ότι κατά την κίνησή του πραγματοποιούνταν εκκαθάριση των εμποδίων των ορεινών οδών. Επιπρόσθετα εκτιμώ ότι ο συγκεκριμένος ερευνητής καταλήγει σε λανθασμένα συμπεράσματα διότι συγχέει την περιγραφή του Χωνιάτη στην Ιστορία του για την ήττα του Thierry de Looz⁶⁰ με την περιγραφή του ίδιου συγγραφέα στο εγκώμιό του για την ήττα του Συναδηνού⁶¹. Εντοπίζοντας και συνδυάζοντας σωστά τα σχετικά χωρία, διακρίνεται καθαρά και στα δύο κείμενα ότι ο μεν Συναδηνός κυκλώθηκε, οι δε Λατίνοι έπεσαν σε ενέδρα, ενώ το επιχείρημα ότι «...Choniates refutes his own statement that no mercenaries survived by saying that prisoners were taken.»⁶² δεν ευσταθεί καθώς

⁵⁸ Χωνιάτης, *Λόγοι και Έπιστολαί*, 139-141. Αναφορές στις συγκρούσεις Θεόδωρου Α΄ – Λατίνων/Δαυΐδ εντοπίζονται και σε ορισμένα κείμενα του Νικόλαου Μεσαρίτη, χωρίς όμως να μας παρέχονται πληροφορίες για τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου, Vasiliev, «Mesarites», 180-182. Η πληροφορία του Μεσαρίτη ότι ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις αντιμετώπισε τους εχθρούς του με κατά μέτωπο αγώνα και όχι με εξαπάτηση και αιφνιδιασμό θα πρέπει, με βάση τα στοιχεία των υπολοίπων πηγών, να απορριφθεί, Heisenberg, *Neue Quellen* II, 27. Πάντως είναι πολύ πιθανή η άποψη του Booth ότι το συγκεκριμένο απόσπασμα δεν αναφέρεται στον πόλεμο Θεόδωρου Α΄ – Δαυΐδ, Booth, «Laskaris and Paphlagonia», 181-182.

⁵⁹ Booth, «Laskaris and Paphlagonia», 168-169.

⁶⁰ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 640-641.

⁶¹ Χωνιάτης, *Λόγοι και Έπιστολαί*, 135-136 και 140- 141. Η νίκη κατά των Λατίνων συμμάχων του Δαυΐδ περιγράφεται στη συνέχεια του εγκωμίου, Χωνιάτης, *Λόγοι και Έπιστολαί*, 145.

⁶² Booth, «Laskaris and Paphlagonia», 169.

στην περιγραφή του ο Νικήτας Χωνιάτης μνημονεύει μόνο τη σύλληψη αιχμαλώτων, και όχι την εξόντωση του συνόλου των Φράγκων στρατιωτών⁶³.

2.1.3. Η μάχη της Αντιοχείας (στον ποταμό Μαίανδρο -1211).

Η μάχη που έλαβε χώρα στον ποταμό Μαίανδρο μεταξύ της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και του Σελτζουκικού σουλτανάτου έχει προσελκύσει την προσοχή των ιστορικών, γεγονός αναμενόμενο εφόσον σε αυτή κρίθηκε η ίδια η ύπαρξη του αρτισύστατου βυζαντινού κράτους⁶⁴.

Δυστυχώς οι διαθέσιμες πληροφορίες δεν επιτρέπουν μία πλήρη και λεπτομερή ανασύνθεση του τρόπου διεξαγωγής της μάχης. Όπως θα διαπιστώσουμε, η συγκεκριμένη σύγκρουση κρίθηκε οριακά υπέρ της Νίκαιας και αποτελεί ένα από τα καλύτερα δείγματα μίας χαρακτηριστικής αδυναμίας των μεσαιωνικών στρατών, δηλαδή της απόλυτης εξάρτησης από τον επικεφαλής τους. Εάν για κάποιο λόγο εκείνος απομακρυνθεί από το πεδίο της μάχης ή πολύ χειρότερα απολεσθεί, τότε και τα στρατεύματα αποθαρρύνονται, χάνουν την συνοχή τους και τρέπονται σε φυγή. Ο ηγέτης ενός μεσαιωνικού στρατού καθόριζε συνήθως το πού, πότε και πώς θα πολεμήσουν οι άντρες του και κατεύθυνε τις δυνάμεις του κατά τη διάρκεια της μάχης, στο βαθμό που αυτό ήταν εφικτό. Εξασκούσε συνεπώς μία απόλυτη και ευρεία εξουσία και συνήθως επιδιώκονταν να είναι πρόσωπο αντίστοιχης αποδοχής και αποδεδειγμένης αξίας, με σκοπό να «πείσει» τους στρατιώτες να πολεμήσουν.

⁶³ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 641: «οἱ δὲ καὶ ζωγοῦνται τοῖς περισχοῦσι τὰ ὄρη καὶ ταῖς προλελοχισμέναις ὑπὸ σφῶν περιπεσόντες ἐνέδραις, ὡς μηδὲ πυρφόρον ὑπολελειφθαι σχεδὸν τὸν τῷ Δαυὶδ ἀπαγγελοῦντα τουτοῖ τὸ δυσπράγμα...».

⁶⁴ Η πληρέστερη και αναλυτικότερη καταγραφή των γεγονότων με βάση την κριτική αποτίμηση των βυζαντινών και ανατολικών πηγών, βρίσκεται στο Savvides, *Byzantium in the Near East*, 96-111. Επίσης Γιαρένης, *Συγκρότηση Αυτοκρατορίας της Νίκαιας*, 70-82.

Για τον λόγο αυτό ο επικεφαλής ήταν συχνά ο ίδιος ο ηγεμόνας ή αυτοκράτορας, ο οποίος δεν ελάμβανε μέρος στη μάχη, αλλά παρατηρούσε από μακριά την εξέλιξή της και επενέβαινε προσωπικά όταν έκρινε αυτό απαραίτητο. Κατά συνέπεια η υποχώρησή του από το πεδίο της μάχης ή η απώλειά του επενεργούσε αρνητικά στο ηθικό των στρατιωτών, οι οποίοι θεωρούσαν κατόπιν ότι ουσιαστικά η μάχη χάθηκε⁶⁵.

Ο Σελτζούκος σουλτάνος Καϊχοσρόης Α΄ (1192-1197, 1205-1211) την άνοιξη του 1211 εισέβαλε στην αυτοκρατορία στην περιοχή του ποταμού Μαιάνδρου και πολιορκήσε την Αντιόχεια. Ο Θεόδωρος Α΄ συγκέντρωσε βιαστικά τα διαθέσιμα στρατεύματα και αφού διήλθε από τη Φιλαδέλφεια, έσπευσε βιαστικά για να ανακουφίσει την αποκλεισμένη πόλη⁶⁶. Συγκεκριμένα έδωσε εντολή να μην φέρουν οι στρατιώτες μαζί τους τις σκηνές τους, παρά μόνο τον απολύτως απαραίτητο εξοπλισμό. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ακροπολίτη και τον Νικηφόρο Γρηγορά, ο οποίος ως μεταγενέστερος πιθανότατα αντλεί πληροφορίες από τον Ακροπολίτη, ο στρατός του Θεόδωρου Α΄ περιελάμβανε 800 Λατίνους μισθοφόρους και 1200 Βυζαντινούς πολεμιστές⁶⁷. Ο Γρηγοράς προσθέτει ότι και οι 2000 ήταν έφιπποι, πληροφορία μάλλον αξιόπιστη εφόσον ο Λάσκαρις προκειμένου να αυξηθεί η ταχύτητα κίνησης του στρατού είναι πολύ πιθανό να εγκατέλειψε τους βραδύτερα κινούμενους πεζούς και βοηθητικούς στρατιώτες. Η αριθμητική δύναμη των Σελτζούκων σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό, ανέρχεται σε 20000 άντρες, ιππείς και

⁶⁵ Για τον επικεφαλής του στρατού και το σημαντικό παράγοντα της ηγεσίας, βλέπε Verbruggen, *Art of Warfare*, 217-221. France, *Western Warfare*, 139-149, 156. Haldon, *Warfare*, 228-233.

⁶⁶ Σχετικά με την πιθανή πορεία την οποία ακολούθησε ο Λάσκαρις, βλέπε Langdon, *Last Imperial Offensive*, 28. Ο χρονογράφος Ibn Al- Bībī, ο οποίος διασώζει επίσης μία περιγραφή της μάχης, προσθέτει ότι ο Λάσκαρις ενημερώθηκε για την κίνηση των σελτζουκικών στρατευμάτων από τους κατασκόπους του, Duda, *Ibn Bībī*, 48.

⁶⁷ Μία αργογραφική πηγή, ο «Βίος του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος», προσδιορίζει το μέγεθος του βυζαντινού στρατού στις 3000 άντρες, Heisenberg, «Kaiser Johannes Batatzes», 215. Επίσης, η αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως* σε μία σύντομη αλλά μάλλον αναξιόπιστη αναφορά στη μάχη, περιγράφει ότι ο Λάσκαρις ενισχύθηκε από 1000 «Ισπανούς» οι οποίοι έφθασαν στη Σύμρνη στα πλαίσια πορείας τους προς τους Αγίους Τόπους, *Libro de los Fechos*, παρ. 56.

πεζούς, σφενδονηστές, τοξότες και άλλους οπλισμένους με δόρατα και ξίφη για μάχη εκ του συστάδην⁶⁸. Οι πληροφορίες του Νικηφόρου Γρηγορά ως προς τη σύνθεση του σελτζουκικού στρατού φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τον Νικήτα Χωνιάτη σε ένα πομπώδη εγκωμιαστικό λόγο για τη νίκη του αυτοκράτορα. Συγκεκριμένα αναφέρει το τουρκικό ιππικό, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου ήταν η ευκινησία και η ταχύτητα κρούσης, τους τοξότες, τους οπλισμένους με δόρατα και ρόπαλα, τους ελαφρά οπλισμένους (ψιλούς), αλλά και την εφοδιοπομπή και την αποσκευή του στρατού, η οποία μεταφέρονταν με καμήλες⁶⁹.

Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να εξετάσουμε μία διαφοροποίηση των δύο βασικών βυζαντινών πηγών. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί είχαν μαζί τους Σελτζούκους πρέσβεις τους οποίους ο σουλτάνος είχε στείλει στον αυτοκράτορα πριν ξεκινήσει η εκστρατεία. Ο Θεόδωρος Α΄ πλησιάζοντας τον αντίπαλό του ελευθέρωσε τους πρέσβεις προκειμένου να ενημερώσουν τον σουλτάνο για το ότι τα βυζαντινά στρατεύματα βρίσκονταν κοντά. Ο Καΐχοσρόης αμφέβαλλε για την αξιοπιστία της πληροφορίας, αλλά στη συνέχεια συγκέντρωσε βιαστικά τα στρατεύματά του για να αντιπαραταχθεί στον επερχόμενο κίνδυνο.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αντίθετα τονίζει ότι η ταχύτητα κίνησης και ο αιφνιδιασμός του αντιπάλου ήταν από τα βασικά χαρακτηριστικά της εκστρατείας του Θεόδωρου Α΄. Ο Καΐχοσρόης Α΄ υπολόγιζε ότι η αυτοκρατορία της Νίκαιας περικυκλωμένη από του Φράγκους και τους περιφερειακούς ανεξάρτητους ηγεμόνες δεν θα είχε τις δυνάμεις να αντιπαραβληθεί στην εισβολή του, συνεπώς η ταχύτατη αντίδραση του βυζαντινού στρατού αποτέλεσε έκπληξη για αυτόν⁷⁰. Επιπλέον άξια

⁶⁸ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 18-19.

⁶⁹ Χωνιάτης, *Λόγοι και Έπιστολαί*, 170-171.

⁷⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 14-17. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 17-19. Για την πιστότητα της πληροφορίας του Ακροπολίτη σχετικά με την απελευθέρωση των πρέσβων, φαίνεται να αμφιβάλλει ο Σαββίδης, Savvides, *Byzantium in the Near East*, 103, υποσ. 1. Όμως δεν μπορεί να

αναφοράς είναι η πληροφορία του Γρηγορά για την τοποθεσία της μάχης. Η σύγκρουση κατά τον συγκεκριμένο ιστορικό, πραγματοποιήθηκε σε στενό πέρασμα, στο οποίο προφανώς ο σουλτάνος έχασε μέρος του αριθμητικού πλεονεκτήματός του, εφόσον ούτε να αναπτύξει τον πλήρη όγκο του στρατού του μπορούσε ούτε να κυκλώσει άμεσα το αντίπαλο στράτευμα⁷¹.

Σχετικά με τη διάταξη των αντιπάλων οι πηγές δεν μας παρέχουν ακριβείς πληροφορίες. Από την περιγραφή του Νικηφόρου Γρηγορά συμπεραίνουμε ότι οι Σελτζούκοι είχαν σχηματίσει κέντρο και οπισθοφυλακή ενώ πιθανόν τα πλευρά του σχηματισμού τους τα κάλυπταν με πεζούς, τοξότες και σφενδονηστές⁷². Η δύναμη κρούσης των Βυζαντινών αποτελούνταν από τους 800 Λατίνους, οι οποίοι διενήργησαν έφοδο και διέρρηξαν το αντίπαλο κέντρο, φθάνοντας έως την τουρκική οπισθοφυλακή. Στο σημείο αυτό μπορούμε να κάνουμε μια υπόθεση για την εξέλιξη της μάχης, στηριζόμενοι στο γεγονός ότι οι στρατοί των Σελτζούκων χαρακτηρίζονται τον 13^ο αιώνα από την αυξανόμενη παρουσία βαριά οπλισμένων ιππέων. Ίσως λοιπόν στην Αντιόχεια η τακτικής τους να μην στηρίχθηκε αποκλειστικά και μόνο στη δράση ιπποτοξοτών, αλλά να περιελάμβανε και έφοδο του ιππικού τους με το οποίο συγκρούστηκαν εκ του συστάδην οι Λατίνοι μισθοφόροι του Θεόδωρου Α΄. Αν και αρχικά οι Λατίνοι υπερίσχυσαν, λόγω της αριθμητικής υπεροχής οι Σελτζούκοι τους περικύκλωσαν και τους εξολόθρευσαν, με μεγάλες όμως απώλειες. Το υπόλοιπο στράτευμα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας αναμίχθηκε στη συμπλοκή, όμως η ισχύς της τουρκικής επίθεσης και η εξόντωση των Λατίνων, έτρεψαν τους Βυζαντινούς σε φυγή. Στο σημείο αυτό οι πηγές περιγράφουν τη

απορριφθεί τόσο εύκολα, καθώς ο Ακροπολίτης είναι σύγχρονος με τα γεγονότα, σε αντίθεση με το Γρηγορά ο οποίος γράφει σχεδόν ένα αιώνα αργότερα.

⁷¹ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 19.

⁷² Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 19-20.

σχεδόν θρυλική μονομαχία μεταξύ του σουλτάνου και του Θεόδωρου Α΄. Η λεπτομερής περιγραφή της αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της αγριότητας και του τρόπου διεξαγωγής μίας μεσαιωνικής μάχης, όταν μετά την αρχική έφοδο οι αντίπαλοι συγκρούονταν εκ του συστάδην. Ο Καϊχοσρόης όταν εντόπισε και πλησίασε τον αυτοκράτορα τον κτύπησε με το ρόπαλό του και τον ανέτρεψε από το άλογο του, το οποίο επίσης κατέπεσε, ίσως από δεύτερο κτύπημα του σουλτάνου. Παρά τη σκοτοδίνη που προκάλεσε το δυνατό κτύπημα, ο αυτοκράτορας απελευθερώθηκε από το πεσμένο άλογο, ανασηκώθηκε και αφού έσυρε το ξίφος του κτύπησε το άλογο του σουλτάνου στα πόδια. Αυτό κατέρρευσε, συμπαρασύροντας τον Σελτζούκο ηγεμόνα. Τότε ο Λάσκαρις ή κάποιος από τους ακολούθους του αποκεφάλισε τον αντίπαλό του και τοποθέτησε την κεφαλή του στο δόρυ του. Οι Σελτζούκοι στη θέα του νεκρού αρχηγού τους τράπηκαν σε φυγή. Φυσικά, λόγω της μειονεκτικής θέσης των Βυζαντινών δεν ήταν δυνατή η καταδίωξη των Τούρκων, όμως η ανέλπιστη φυγή τους έφερε το επιθυμητό αποτέλεσμα, δηλαδή τη συνθήκη ανακωχής⁷³. Ο Θεόδωρος Σκουταριώτης, στην περιγραφή του για την ίδια μάχη, προσθέτει ότι οι Βυζαντινοί ληλάτησαν το τουρκικό στρατόπεδο, αποκομίζοντας σημαντική λεία, μεταξύ των άλλων πολλά και καλής ποιότητας άλογα, γεγονός το οποίο δεν αναιρείται από τη μη καταδίωξη των Σελτζούκων⁷⁴.

Ο χρονογράφος Ibn Al-bībī περιγράφει με κάποιες διαφορές τη μονομαχία Θεόδωρου Α΄-Σουλτάνου. Ο δεύτερος, απαξιώνοντας να χρησιμοποιήσει το ξίφος του, κτύπησε τον αυτοκράτορα με το δόρυ του και τον έριξε από το άλογο του. Η φρουρά του σουλτάνου προσπάθησε να τον αποκεφαλίσει, αλλά κατόπιν παρέμβασης

⁷³ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 18-17. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 19-21. Χωνιάτης, *Λόγοι και Επιστολαί*, 172-173. Savvides, *Byzantium in the Near East*, 101-104. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 81-86. Gardner, *Lascarids*, 82-83.

⁷⁴ Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 456.

του Σελτζούκου ηγεμόνα, συνελήφθη με σκοπό να αφεθεί αργότερα ελεύθερος. Τότε ένας διερχόμενος Λατίνος, εκμεταλλευόμενος το ότι ο σελτζουκικός στρατός όπως και η προσωπική φρουρά του σουλτάνου είχαν διασκορπιστεί για να λάβουν μέρος στη λαφυραγωγία που ακολούθησε τη φυγή των Νικαέων, χτύπησε θανάσιμα με τη λόγχη του τον Σελτζούκο ηγεμόνα. Σε αυτό το σημείο οι όροι αντιστράφηκαν και ο βυζαντινός στρατός ανασυντάχθηκε και καταδίωξε τους σκορπισμένους Σελτζούκους, οι οποίοι υπέστησαν σοβαρές απώλειες⁷⁵. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι εάν εξαιρέσουμε τη διαφοροποίηση στις λεπτομέρειες της μονομαχίας Θεόδωρου Α΄ – Καίχοσρöhe, η περιγραφή της μάχης από τον Ibn Bībī συμβαδίζει με εκείνη των Βυζαντινών ιστορικών: ο απροσδόκητος θάνατος του σουλτάνου, ενώ φαινόταν ότι είχε εξουδετερώσει και συλλάβει τον αντίπαλό του και η κατάσταση ασυνταξίας στην οποία περιέπεσε ο στρατός του προκειμένου να λεηλατήσει, είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη ανατροπή της κατάστασης.

Συνοψίζοντας, η μάχη της Αντιοχείας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της σημασίας της ταχύτητας κίνησης ώστε να αιφνιδιαστεί ο αντίπαλος και σχεδόν να υποχρεωθεί να πολεμήσει σε έδαφος το οποίο δεν τον ευνοεί. Επίσης, καταγράφεται ο κίνδυνος στον οποίο εξετίθετο ένας μεσαιωνικός στρατός όταν διασπούσε την παράταξή του και εφορμούσε ασύντακτα για να λεηλατήσει. Ταυτόχρονα, καταδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τον παράγοντα «τύχη» στον πόλεμο καθώς και, όπως ήδη αναφέραμε, το γεγονός ότι οι μεσαιωνικοί στρατοί στηρίζονταν υπερβολικά στο προσωπικό κύρος και επιβολή του επικεφαλής στρατηγού ή ηγεμόνα, απώλεια

⁷⁵ Duda, *Ibn Bībī*, 49. Είναι περίεργο το γεγονός ότι ο Σαββίδης δεν δέχεται ότι ο Ibn Bībī περιγράφει μονομαχία Λάσκαρι-Σουλτάνου. Ο συγκεκριμένος μελετητής αναφέρει ότι Σελτζούκοι πολεμιστές συνέλαβαν τον αυτοκράτορα και θα το θανάτωναν εάν ο Σουλτάνος δεν επενέβαινε, Savvides, *Byzantium in the Near East*, 99.

του οποίου παρέσυρε σε υποχώρηση όλο το στράτευμα και συνέβαλλε αποφασιστικά στην ήττα του⁷⁶.

2.1.4. Η εισβολή του αυτοκράτορα Ερρίκου στη Μικρά Ασία.

Τα γεγονότα της εκστρατείας του αυτοκράτορα Ερρίκου μάς είναι γνωστά από μία επιστολή του ιδίου με ημερομηνία 13 Ιανουαρίου 1212⁷⁷. Τον Ιούλιο του 1211, δηλαδή σύντομα μετά τη μάχη της Αντιόχειας, ο Ερρίκος αποβιβάστηκε στις Πηγές. Το στράτευμα που είχε παρατάξει εκεί ο Λάσκαρις ηττήθηκε και αποσύρθηκε στα ορεινά με πολλές απώλειες κατά την καταδίωξή του από τους Λατίνους. Οι Βυζαντινοί περιορίστηκαν στην παρενόχληση των φραγκικών στρατευμάτων, κατά την κίνησή τους προς την Προύσα και τη Νίκαια. Σύμφωνα με τα αναγραφόμενα στην επιστολή, ο Λάσκαρις συγκέντρωσε νέο πολυάριθμο στράτευμα το οποίο περιελάμβανε 90 φάλαγγες Βυζαντινών και 8 Λατίνων και την 15η Οκτωβρίου του ιδίου έτους αντιμετώπισε τους Φράγκους κοντά στον ποταμό Λούπαρκο. Η αναφορά του Ερρίκου ότι μία μόνο φάλαγγα του βυζαντινού στρατού περιελάμβανε 1700 άντρες μάλλον πρέπει να εκληφθεί ως υπερβολή. Ίσως είναι ορθότερο να θεωρήσουμε ότι το σύνολο των βυζαντινών δυνάμεων ήταν 1700, ιππείς και πεζοί («*tam peditum quam equitum*»⁷⁸). Ο φραγκικός στρατός απετελείτο από 15 φάλαγγες, κάθε μία από τις οποίες περιελάμβανε 15 ιππότες, εκτός εκείνης που διοικούσε ο Ερρίκος, η οποία περιελάμβανε 50 ιππότες. Συνολικά λοιπόν ο φραγκικός στρατός περιελάμβανε 260 ιππότες. Οι Βυζαντινοί απέκρυσαν το μεγαλύτερο μέρος του στρατού τους πίσω από ένα λόφο, ενώ ένα μικρό τμήμα του (δύο φάλαγγες)

⁷⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο C. Cahen στη δική του σύντομη αναφορά στη μάχη πολύ σωστά θεωρεί ότι ο σουλτάνος ουσιαστικά νίκησε, αλλά ο θάνατός του οδήγησε τελικά στην καταστροφή, Cahen, *Formation of Turkey*, 49.

⁷⁷ Prinzing, «Der Brief Kaiser Heinrichs», 395-431, κείμενο της επιστολής 411-418.

⁷⁸ Prinzing, «Der Brief Kaiser Heinrichs», 416.

παρέμεινε σε κοινή θέα προκειμένου να προκαλέσει τους Φράγκους σε έφοδο, να οπισθοχωρήσει ώστε εκείνοι να το καταδιώξουν, και να τους παρασύρει στο σημείο όπου βρίσκονταν κρυμμένες οι υπόλοιπες βυζαντινές δυνάμεις. Πράγματι, 12 από τις 15 φραγκικές φάλαγγες αντιμετώπισαν τους Βυζαντινούς (μία παρέμεινε για φύλαξη του στρατοπέδου και οι υπόλοιπες δύο πρέπει να αποτέλεσαν την οπισθοφυλακή). Όμως τμήμα μόνο του φραγκικού στρατού καταδίωξε τη βυζαντινή εμπροσθοφυλακή, με αποτέλεσμα το τέχνασμα του Λάσκαρι να αποκαλυφθεί. Ο Ερρίκος καταγράφει την ισχυρή εντύπωση που προκάλεσε η αποκάλυψη του μεγέθους του κυρίου τμήματος του αντίπαλου στρατού. Αφού ο αιφνιδιασμός απέτυχε, οι Φράγκοι συγκρούστηκαν με τους Βυζαντινούς⁷⁹: αρχικά η μάχη ήταν αμφίροπη αλλά οι Λατίνοι υπερίσχυσαν και έτρεψαν το στρατό του Λάσκαρι σε φυγή. Σύμφωνα πάντα με τον Ερρίκο, η σύγκρουση διήρκεσε από το μεσημέρι έως τη δύση του ηλίου και κανένας από τους στρατιώτες του δεν τραυματίστηκε θανάσιμα⁷⁹. Τα δύο αυτά στοιχεία, εάν δεν αποτελούν μία υπερβολή του Λατίνου αυτοκράτορα για προπαγανδιστικούς σκοπούς, μας οδηγούν στην υποψία ότι η μάχη έλαβε τη μορφή καταδίωξης παρά εκ του συστάδην σύγκρουσης, και ο Θεόδωρος Α΄ επέλεξε την υποχώρηση, ιδιαίτερα μάλιστα εφόσον το στρατήγημά του απέτυχε.

Στη συνέχεια, ο Ερρίκος κατέλαβε τις πόλεις Λεντιανά και Ποιμανηνό. Ειδικά στα Λεντιανά συνάντησε επίμονη αντίσταση. Οι υπερασπιστές παρά την τραγική κατάσταση στην οποία περιήλθαν από την άποψη του επισιτισμού τους και την κατάρρευση μέρους του τείχους από τη δράση των πετροβόλων μηχανών άντεξαν περισσότερες από σαράντα ημέρες πολιορκίας. Μάλιστα για την άμυνα του τείχους στο σημείο το οποίο κατέρρευσε χρησιμοποίησαν το εξής τέχνασμα: δημιούργησαν

⁷⁹ Prinzing, «Der Brief Kaiser Heinrichs», 415-417.

μεγάλη πυρά, την οποία τροφοδοτούσαν συνεχώς με ξυλεία οπότε δεν ήταν δυνατόν για τα εχθρικά στρατεύματα να προσεγγίσουν και να εκμεταλλευτούν το ρήγμα⁸⁰.

Η νικηφόρα αυτή εκστρατεία του Ερρίκου δεν απέδωσε αποτελέσματα στην έκταση την οποία θα αναμέναμε. Οι ανεπαρκείς φραγκικές δυνάμεις δεν ήταν δυνατό να καταλάβουν και να διαφυλάξουν την ύπαιθρο, ούτε να προκαλέσουν οριστική κατάλυση του κράτους του Λάσκαρι. Κατόπιν τούτου συνάφθηκε συμφωνία μεταξύ των αντιπάλων και καθορίστηκαν τα μεταξύ τους σύνορα⁸¹.

2.2 Η βυζαντινή αντεπίθεση.

Μετά το θάνατο του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρι τα ηνία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας ανέλαβε ο γαμπρός του, σύζυγος της κόρης του Ειρήνης, ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (1222-1256)⁸². Πρόκειται για τον σημαντικότερο αυτοκράτορα της δυναστείας των Λασκαριδών ο οποίος επεξέτεινε τα σύνορα της αυτοκρατορίας και σταθεροποίησε τη θέση της. Ηγήθηκε σειράς πολεμικών επιχειρήσεων εναντίον της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολεως και ανακατέλαβε μεγάλο μέρος των Βυζαντινών εδαφών στη Δυτ. Μικρά Ασία, τη Μακεδονία και τη Θράκη, απειλώντας και την ίδια την πρωτεύουσα. Επιδόθηκε ταυτόχρονα σε αγώνα προκειμένου να συγκρατήσει την τουρκική πίεση στη Μικρά Ασία.

⁸⁰ Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του Ακροπολίτη για τη δύσκολη κατάσταση των αποκλεισμένων στην πόλη, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να καταναλώνουν αντί τροφής τα δέρματα των ασπίδων και των σαμαριών, Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 28-29. Για τις επιχειρήσεις του Ερρίκου, όπως περιγράφονται στην επιστολή του Ιανουαρίου του 1212, βλέπε Longnon, *Empire Latin*, 126-128. Longnon, «Campagne de Henri en Asie Mineure», 447-450. Επίσης Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 87-92. Gardner, *Lascaids*, 83-85. Lock, *Franks*, 55-56.

⁸¹ Longnon, *Empire Latin*, 128.

⁸² Για τον αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄, βλέπε Langdon, *Byzantine Imperium*.

Παρά τις σημαντικές αυτές ενέργειες, οι πληροφορίες μας για τα στρατιωτικά χαρακτηριστικά τους είναι ισχνές, καθότι οι λεπτομέρειες ή ακόμα και αυτή η ύπαρξή τους ως ιστορικά γεγονότα «παραλείφθηκαν» ηθελημένα από την κυριότερη σύγχρονη βυζαντινή πηγή, δηλαδή τον Γεώργιο Ακροπολίτη· ο προστατευόμενος από τον πραξικοπηματία Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1259-1282) ιστορικός είχε κάθε λόγο να υποβιβάσει ή αποκρύψει τις στρατιωτικές επιτυχίες της νόμιμης δυναστείας των Λασκαριδών⁸³.

Οι αδελφοί του Θεόδωρου Α΄, Αλέξιος και Ισαάκιος, στην προσπάθειά τους να ανατρέψουν τον Ιωάννη Γ΄, συνεργάστηκαν με τους Λατίνους. Όμως το φραγκικό στράτευμα ηττήθηκε από τους Βυζαντινούς στο Ποιμανηνό (1224). Στη μάχη διακρίθηκε ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Σύμφωνα μάλιστα με τον «*Βίο του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος*», η σύγκρουση υπήρξε σφοδρή και αμφίροπη, έως ότου ο Ιωάννης Γ΄ ανέτρεψε από το άλογό του τον Λατίνο επικεφαλής, ο οποίος στη συνέχεια καταπατήθηκε θανάσιμα. Οι Φράγκοι μετά την απώλεια του αρχηγού τους τράπηκαν σε φυγή⁸⁴. Η νίκη άνοιξε το δρόμο για να καταληφθούν πολλά φρούρια τα οποία κατείχαν οι Λατίνοι. Πολλές από αυτές τις επιχειρήσεις πραγματοποιήθηκαν χειμώνα, δηλαδή σε περίοδο όπου συνήθως αποφεύγονταν να γίνονται εκστρατείες και αυτό αποτέλεσε μία πρωτοτυπία της τακτικής του Βατάτζη. Χρησιμοποιήθηκαν πολιορκητικές μηχανές (έλέπολις) για την πρόκληση ζημιών στα τείχη και στη συνέχεια διενεργούνταν έφοδος. Στην περίπτωση που οι πολιορκούμενοι

⁸³ Για τα συγκεκριμένα προβλήματα στο έργο του Ακροπολίτη, βλέπε Macrides, «Thirteenth Century», 72-76. Για τον Μιχαήλ Η΄, βλέπε τη μονογραφία Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος* και *PLP*, αρ.21528. Για τον Γεώργιο Ακροπολίτη *PLP*, αρ.518.

⁸⁴ Heisenberg, «Kaiser Johannes Batatzes», 222. Ενώ η συγκεκριμένη περιγραφή αναφέρεται στη μάχη στο Ποιμανηνό, ο συντάκτης του «*Βίου*» την έχει εντάξει στα γεγονότα τα σχετικά με τη βυζαντινοβουλγαρική συμμαχία στη Θράκη, βλέπε σχετική ανάλυση Langdon, «Forgotten Byzantino-Bulgarian Assault», 109.

παραδίδονταν αμαχητί, τους επιτρέποταν να αποχωρήσουν' σε αντίθετη περίπτωση, όσοι δεν σκοτώνονταν στη μάχη, αιχμαλωτίζονταν⁸⁵.

Ο Ιωάννης Γ' Βατάτζης δεν περιορίστηκε στην κατάληψη εδαφών στη Μικρά Ασία, αλλά έχοντας στη διάθεσή του ισχυρό στόλο, διεκπεραιώθηκε στη Θράκη όπου κατέλαβε αρκετές πόλεις. Ανάλογη τύχη είχαν και ορισμένα νησιά κοντά στα μικρασιατικά παράλια και στο ευρύτερο αρχιπέλαγος⁸⁶. Επίσης, κατόπιν προσκλήσεως των κατοίκων, ένα τμήμα του βυζαντινού στρατού υπό τον πρωτοστράτορα Ισή και τον Ιωάννη Καμμύτζη εισήλθε στην Αδριανούπολη, αλλά η εμφάνιση του στρατού του κράτους της Ηπείρου, υποχρέωσε τους Βυζαντινούς σε αποχώρηση, μετά από συμφωνία⁸⁷.

Παρότι οι Βυζαντινοί ιστορικοί δεν αναφέρουν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη Γ' σημαντικές συγκρούσεις με τους Σελτζούκους Τούρκους, υφίστανται σοβαρές ενδείξεις ότι διατηρήθηκε σημαντική ένταση στις παραμεθόριες περιοχές και πιθανόν να έλαβαν χώρα μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεις. Ο J.Langdon ανέπτυξε αναλυτικά την άποψη μίας «σταυροφορίας» του Ιωάννη Γ' μεταξύ των ετών 1222 ή 1225 και 1231, κάνοντας χρήση βυζαντινών, μεταβυζαντινών και ανατολικών πηγών, ενώ άλλοι ερευνητές απορρίπτουν τη συγκεκριμένη άποψη. Είναι γεγονός ότι η φύση των πληροφοριών δεν μας επιτρέπει λεπτομερή γνώση των στρατιωτικών χαρακτηριστικών των συγκρούσεων που ενδεχομένως να πραγματοποιήθηκαν⁸⁸.

⁸⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 34-36. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή*, I 24-25. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 156-157. Longnon, *Empire Latin*, 161-162. Gardner, *Lascarids* 118-119. Langdon, *Byzantine Imperium*, 68-73.

⁸⁶ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 28-30. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 158. Langdon, *Byzantine Imperium*, 73.

⁸⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 38-41. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 236, 238-239. Gardner, *Lascarids*, 136-137. Langdon, *Byzantine Imperium*, 77-81. Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive*, 5-7.

⁸⁸ Για τις θέσεις του J.Langdon βλέπε, Langdon, *Byzantine Imperium*, 94-115, 136-137 και Langdon, *Last Imperial Offensive*, 15-39. Ο C. Cahen έχει διατυπώσει την άποψη ότι πρόκειται για μεθοριακές συγκρούσεις παρά για μεγάλης κλίμακας μάχες, Cahen, *Formation of Turkey*, 69. Επίσης Cahen, «Kastamonu», 146-151. Ακόμη Savvides, *Byzantium in the Near East*, 187-189 και Hopwood, «Byzantine – Turkish Frontier», 156-157. Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει ο I.Booth

Από δυτικές πηγές μας παρέχονται μερικές σύντομες πληροφορίες για τις επιχειρήσεις του Ιωάννη Γ΄ στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, σε βοήθεια των τοπικών επαναστατών. Ο αυτοκράτορας έστειλε 33 γαλέρες στο νησί και τα τμήματα τα οποία αποβιβάστηκαν κατέλαβαν ορισμένες πόλεις. Όμως στο «*Castrum Bonifatii*» συνάντησαν ισχυρή αντίσταση και όταν οι βενετικές δυνάμεις από τον Χάνδακα (Ηράκλειο) τους επιτέθηκαν σε αντιπερισπασμό, τράπηκαν σε φυγή και εγκατέλειψαν το νησί. Κατά την επιστροφή του ο στόλος ήρθε αντιμέτωπος με ένα χειρότερο αντίπαλο: μία τρικυμία έξω από τα Κύθηρα βύθισε τριάντα πλοία⁸⁹. Το 1234, ένας βυζαντινός στολίσκος επανεμφανίστηκε στην Κρήτη. Τα αποτελέσματα της επιχείρησης ήταν πενιχρά. Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει το γεγονός ότι στη σύγκρουση των βυζαντινών με τα ενετικά πλοία, τα πρώτα μάχονταν υπό την κάλυψη δυνάμεων στην ξηρά (Κρητών τοξοτών και σφενδονηστών)⁹⁰.

Περιορισμένα ήταν και τα αποτελέσματα της απόβασης των βυζαντινών δυνάμεων στη Ρόδο (1233) με σκοπό την υποταγή του «αποστάτη» τοπικού άρχοντα Λέοντα Γαβαλά. Σύμφωνα με τον λόγιο Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο οποίος συμπτωματικά φιλοξενούνταν στο νησί όταν εισέβαλε ο στρατός της Νίκαιας, οι Ροδίτες οχυρώθηκαν στην πρωτεύουσα η οποία πολιορκήθηκε χωρίς επιτυχία. Στη συνέχεια και πριν αποχωρήσουν, οι Βυζαντινοί προέβησαν σε λεηλασία της υπαίθρου και σύλληψη αιχμαλώτων⁹¹.

στηριζόμενος στη σχετική σταθερότητα των συνόρων της αυτοκρατορίας στη Μικρά Ασία το 13ο αιώνα, ιδίως στην περιοχή του Σαγγάριου και λιγότερο στο Μαϊάνδρο, Booth, «Sangarios Frontier», 49-61.

⁸⁹ Langdon, *Byzantine Imperium*, 127-129. Langdon, «John III Ducas Vatatzes and the Venetians», 237-240· Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 265-266.

⁹⁰ Langdon, *Byzantine Imperium*, 129-132. Langdon, «John III Ducas Vatatzes and the Venetians», 242-244, ιδιαίτερα 243 υποσημείωση 73.

⁹¹ Βλεμμύδης, *Διήγησις Μερική*, 56. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 45-46. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 259-263. Gardner, *Lascarids*, 145-146. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, 317. Langdon, *Byzantine Imperium*, 137-140. Αναλυτική εξιστόρηση του κινήματος και αποτίμηση της προσωπικότητας του Λέοντος Γαβαλά, Σαββίδης, *Βυζαντινά Κινήματα*, 301-341. Επίσης Σαββίδης, «Δυναστεία Γαβαλάδων», 414-417. Ο Π. Γουναρίδης έχει υποστηρίξει την άποψη ότι στη Ρόδο

Η αυτοκρατορία της Νικαίας περιέπεσε σε σχετικά δυσχερή στρατιωτικά θέση όταν ο νέος ηγεμόνας της Λατινικής αυτοκρατορίας, ο υπέργηρος αλλά έμπειρος στα στρατιωτικά, Ιωάννης de Brienne (1231-1237) εισέβαλε στη Μικρά Ασία (1233). Ο Ιωάννης Γ΄ δεν αντιμετώπισε τους Φράγκους σε απευθείας ανοικτή σύγκρουση καθώς οι επιχειρήσεις στην Κρήτη και τη Ρόδο είχαν απορροφήσει το μεγαλύτερο τμήμα των δυνάμεών του, αλλά διεξήγαγε ανταρτοπόλεμο. Οι Λατίνοι περιορίστηκαν στην παράλια ζώνη, την οποία ο βυζαντινός στρατός είχε ερημώσει από οποιαδήποτε διατιθέμενα εφόδια και είχε αποσυρθεί στην ορεινή ενδοχώρα. Η τακτική αυτή απέδωσε καρπούς και οι Φράγκοι θα αποχωρούσαν σχεδόν άπρακτοι εάν δεν καταλάμβαναν τις Πηγές μετά από προδοσία⁹².

Επειδή, όπως για τη σύγκρουση Βυζαντινών-Σελτζούκων οι ελληνικές πηγές δεν μας παρέχουν ή μας παρέχουν ελλιπείς πληροφορίες, κατά αυτό τον τρόπο και η συνδυασμένη βυζαντινοβουλγαρική επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολεως (1235) μπορεί να εξεταστεί με κάποια λεπτομέρεια μόνο από δυτικές κατά κύριο λόγο πηγές. Συνέπεια αυτών είναι ότι για άλλη μία σημαντική στρατιωτικά επιχείρηση της «εξόριστης» αυτοκρατορίας, ελάχιστα στοιχεία μπορούν να εξαχθούν. Ο Ιωάννης Γ΄ εξασφάλισε τη συμμαχία του Βουλγάρου μονάρχη Ιωάννη Ασάν Β΄ (1218-1241) και οι ενωμένες βυζαντινοβουλγαρικές δυνάμεις κατέλαβαν όλη τη Θράκη, περιορίζοντας τους Λατίνους στην Κωνσταντινούπολη. Το 1235 η πρωτεύουσα της λατινικής αυτοκρατορίας πολιορκήθηκε από στεριά και θάλασσα, χωρίς επιτυχία. Μάλιστα ο Λατίνος αυτοκράτορας de Brienne πραγματοποίησε επιτυχή αντεπίθεση εκτός των τειχών με το ιππικό του. Παράλληλα επενέβη ο ενετικός στόλος, τρέποντας σε φυγή τον στόλο της Νικαίας, ο οποίος και προσέγγισε την παράλια περιοχή για να βρεθεί

πραγματοποιήθηκαν δύο εκστρατείες, μία το 1233 και η δεύτερη (στην οποία αναφερόμαστε) το 1234, Γουναρίδης, «Τύχη της Ρόδου», 177-182.

⁹² Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 47-48. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 263-264. Longnon, *Empire Latin*, 172. Gardner, *Lascaids*, 146-147. Langdon, *Byzantine Imperium*, 141-144.

υπό την κάλυψη των εκηβόλων όπλων των επίγειων δυνάμεων. Είναι πολύ πιθανό ότι μετά την αρχική αποτυχία, η βυζαντινοβουλγαρική επίθεση επαναλήφθηκε στα τέλη του 1235 ή τις αρχές του 1236. Ο ηγεμόνας της Αχαΐας, Γοδοφρείδος Βιλλεαρδουΐνος έστειλε στρατιωτικές ενισχύσεις στην πολιορκημένη πρωτεύουσα, η οποία τελικά διασώθηκε λόγω της ρήξης που επήλθε στις σχέσεις των δύο συμμάχων, του Ιωάννη Β΄ και του Βατάτζη⁹³.

Άμεση συνέπεια της διάρρηξης της βυζαντινο-βουλγαρικής συμμαχίας ήταν η προσέγγιση Λατίνων και Βουλγάρων, που οδήγησε στην πολιορκία της πόλεως Τζουρουλού, από τα λατινοβουλγαρικά στρατεύματα. Οι Φράγκοι έκαναν χρήση ισχυρών πολιορκητικών μηχανών αλλά οι Βυζαντινοί υπερασπιστές, παρότι μειονεκτούσαν αριθμητικά, προέβαλλαν ισχυρή άμυνα. Νέα μεταστροφή του Ασάν και απόσυρση των βουλγαρικών στρατευμάτων διέσωσαν την πόλη από βέβαιη κατάληψη⁹⁴.

⁹³ Για την ανάλυση και χρονολόγηση των γεγονότων σύμφωνα με τις αναφορές κυρίως δυτικών πηγών, βλέπε Langdon, *Byzantine Imperium*, 185-238. Langdon, «Forgotten Byzantino-Bulgarian Assault», 105-135, μελέτες στις οποίες και στηρίζεται η παρούσα περιγραφή. Επίσης, Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 270-274. Gardner, *Lascaids*, 149-151. Longnon, *Empire Latin*, 173. Bon, *Morée Franque*, 79. R.L. Wolff, «The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261» στο: Setton, *Crusades II* 219. J. Longnon, «The Frankish States in Greece, 1204-1311» στο: Setton, *Crusades II* 243. Nicol, *Βυζάντιο & Βενετία*, 217-218. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε μία πληροφορία που μας παραδίδει ο «Βίος του Αγίου Ιωάννη», η οποία ίσως παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη μέθοδο διεξαγωγής της πολιορκίας και τους στόχους του αυτοκράτορα. Ο Βατάτζης, προκειμένου οι Λατίνοι να μην προχωρήσουν σε περαιτέρω λεηλάτηση και καταστροφή της Κωνσταντινούπολης για την εξεύρεση πόρων προς αγορά εφοδίων, ήλθε σε συμφωνία μαζί τους, ώστε να χορηγεί ο ίδιος ένα χρηματικό ποσό με αντάλλαγμα την ακεραιότητα των μνημείων και κειμηλίων της, Heisenberg, «Kaiser Johannes Batatzes», 222-224. Η τακτική αυτή φανερώνει ότι δεν επιθυμούσε να επιφέρει στους Φράγκους πλήρη αποκλεισμό και να τους εξαναγκάσει σε απεγνωσμένη και αποφασιστική αντίσταση, ελπίζοντας ίσως σε εθελούσια αποχώρησή τους και παράδοση της πρωτεύουσας. Η συγκεκριμένη μέθοδος δεν ήταν άγνωστη και την ακολουθούσαν οι στρατοί που διεξήγαγαν πολιορκίες κατά το Μεσαίωνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι φυγή πολεμιστών από την Κωνσταντινούπολη προς τη Δύση παρατηρήθηκε το 1236, μάλλον όμως ως αποτέλεσμα της προσέγγισης Λατίνων – Βουλγάρων, Langdon, «Forgotten Byzantino-Bulgarian Assault», 117-118.

⁹⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 54-57. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 282-284. Longnon, *Empire Latin*, 180. Langdon, *Byzantine Imperium*, 244-245.

Όμως η Τζουρουλού πολιορκήθηκε ξανά και καταλήφθηκε από τον σταυροφορικό στρατό τον οποίο κατάφερε να συγκεντρώσει στη Δύση ο λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουΐνος Β΄ (1228-1261) για να διασώσει τη λατινική αυτοκρατορία (1241). Σημαντικό ρόλο στο αποτέλεσμα της πολιορκίας διαδραμάτισαν οι μισθοφόροι Κουμάνοι στην υπηρεσία των Λατίνων. Οι Κουμάνοι που ήταν εγκατεστημένοι βόρεια του Δούναβη, υποχρεώθηκαν μετά το 1237 υπό την πίεση των Τατάρων να μετακινηθούν νότια. Διέσχισαν το βουλγαρικό κράτος και κατέληξαν στη Θράκη, όπου τελικά οι ικανοί αυτοί πολεμιστές προσελήφθησαν στην υπηρεσία της λατινικής αυτοκρατορίας⁹⁵. Στην Τζουρουλού ο συνδυασμός των ισχυρών πολιορκητικών μηχανών και της αριθμητικής υπεροχής των Λατίνων και των μισθοφόρων τους, οδήγησε στην παράδοση της πόλης. Οι υπερασπιστές της οδηγήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου αφέθηκαν ελεύθεροι μετά την καταβολή λύτρων⁹⁶.

Η ανανεωμένη στρατιωτικά αυτοκρατορία της Νίκαιας, εξαπλώθηκε στα επόμενα έτη με επιτυχία στις δυτικές περιοχές της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας, σε βάρος κυρίως του κράτους της Ηπείρου και της Βουλγαρίας. Σημαντικό παράγοντα αυτής της επιτυχίας αποτέλεσε η ενσωμάτωση στο βυζαντινό στρατό των Κουμάνων. Οι διωκόμενοι από τους Τατάρους νομάδες έγιναν δεκτοί από τον Ιωάννη Γ΄, ο οποίος τους επέτρεψε να εγκατασταθούν στα εδάφη της αυτοκρατορίας με την προϋπόθεση να προσφέρουν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες σε αυτή. Το μεγαλύτερο τμήμα τους εγκαταστάθηκε στη Μικρά Ασία. Η στρατολόγηση των Κουμάνων είχε διπλό θετικό αποτέλεσμα καθώς και ο κίνδυνος τον οποίο αντιπροσώπευαν για την αυτοκρατορία αποσοβήθηκε και οι στρατιωτικές

⁹⁵ Για τα γεγονότα τα οποία οδήγησαν στην παρουσία των Κουμάνων στη Θράκη, βλέπε Vásáry, *Cumans & Tatars*, 63-66.

⁹⁶ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 57-59. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 337-339. Gardner, *Lascarids*, 152-153. Longnon, *Empire Latin*, 182-183. Langdon, *Byzantine Imperium*, 248.

δυνατότητες της Νίκαιας αναβαθμίστηκαν με τη μόνιμη παρουσία των ικανών ιπποτοξοτών στα στρατεύματά της⁹⁷.

Ο Ιωάννης Γ΄ διέσχισε το 1242 τη Θράκη και κατέλαβε χωρίς να απαιτηθεί ιδιαίτερη προσπάθεια το φρούριο της Ρεντίνας, το οποίο οι δυνάμεις του βασιλιά της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Άγγελου (1237-1242), υιού του ηγεμόνα του κράτους της Ηπείρου Θεόδωρου Δούκα Άγγελου (1215-1230), εγκατέλειψαν έγκαιρα για να αποσυρθούν στη Θεσσαλονίκη. Ο Ιωάννης Γ΄ στρατοπέδευσε σε απόσταση από την πόλη, καθώς τον θεώρησε ότι δεν μπορεί να την καταλάβει με χρήση πολιορκητικών μηχανών ή με έφοδο λόγω του ότι ήταν καλά οχυρομένη. Προέβη όμως σε αποκλεισμό και κυρίως σε λεηλάτηση της υπαίθρου, αν και οι αμυνόμενοι εξέρχονταν συχνά και παρενοχλούσαν τις δυνάμεις του. Η είδηση της εισβολής των Μογγόλων στη Μικρά Ασία και η ήττα των Σελτζούκων που ακολούθησε (μάχη του Köse-Dağ, 1243) υποχρέωσε τον αυτοκράτορα να αποσυρθεί από τη Θεσσαλονίκη και να παραμείνει στις ανατολικές επαρχίες για να αντιμετωπίσει ενδεχόμενη μογγολική εισβολή. Πριν την αποχώρηση του Ιωάννη Γ΄, ο Ιωάννης Άγγελος έγινε υποτελής του αυτοκράτορα και του απονεμήθηκε ο τίτλος του δεσπότη (1242-1244)⁹⁸.

Οι Μογγόλοι δεν απείλησαν τελικά την εξόριστη αυτοκρατορία και ο Ιωάννης Γ΄, εκμεταλλευόμενος την κατάσταση του βουλγαρικού κράτους λόγω της αναταραχής που προκλήθηκε μετά τον θάνατο του Κόλομαν Ασάν (1241-1246), διεκπεραίωσε το στρατό του στη δυτική πλευρά του Βοσπόρου (1246). Η εποχή

⁹⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 65. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 36-37. Ιδιαίτερα εγκωμιάζεται ο αυτοκράτορας σε ρητορικά έργα της εποχής για την επιτυχημένη ενσωμάτωση και εγκατάσταση στη βυζαντινή επικράτεια των ικανών αυτών πολεμιστών, Ακροπολίτης, *Ἐπιτάφιος*, 24. Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον*, 28. Επίσης Ahrweiler, «Histoire et géographie de Smyrne», 26-27. Bartusis, «Smallholding Soldiers», 12-13. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 26-27. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 67-68.

⁹⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 65-67. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 350-353. Gardner, *Lascaids*, 156-157. Nicol, *Despotate I*, 137-139. Langdon, *Byzantine Imperium*, 251-253. Επίσης για

(μήνας Σεπτέμβριος) ευνοούσε την κίνηση του στρατεύματος· για παράδειγμα η στάθμη του ύδατος των ποταμών ήταν σε χαμηλό επίπεδο, με αποτέλεσμα να είναι βατά χωρίς δυσκολία από τους έφιππους στρατιώτες. Η κύρια προσπάθεια των Νικαέων στράφηκε εναντίον των Σερρών. Στο πολεμικό συμβούλιο που προηγήθηκε, η πλειονότητα των συμμετεχόντων εισηγήθηκε στον αυτοκράτορα να μην επιτεθεί διότι δεν διέθετε ούτε αξιόμαχο και επαρκές αριθμητικά στράτευμα ούτε τα απαιτούμενα πολιορκητικά μηχανήματα⁹⁹. Όμως ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος, πατέρας του μελλοντικού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', εξέφρασε διαφορετική άποψη, προτείνοντας ότι οφείλουν να εκμεταλλευτούν τη ρευστή κατάσταση η οποία επικρατούσε στη Βουλγαρία και να διακινδυνεύσουν την επιχείρηση. Ο Ιωάννης Γ' συμφώνησε με αυτή την πρόταση και στρατοπέδευσε κοντά στην πόλη. Διαπιστώνοντας ότι εκτός από την ισχυρά οχυρή ακρόπολη, το τείχος της κάτω πόλης δεν ήταν σε καλή κατάσταση, εξόπλισε τους υπηρέτες των στρατιωτών, τους επονομαζόμενους τζουλούκωνες, με τόξα, ξίφη και σανίδες αντί ασπίδων προκειμένου να διενεργήσουν έφοδο. Πράγματι το τείχος, κατασκευασμένο πρόχειρα από πέτρες και ασβέστη και χωρίς να διαθέτει το απαιτούμενο ύψος, δεν αποτέλεσε εμπόδιο για τους τζουλούκωνες. Προφανώς ούτε η ποιότητα ούτε η αριθμητική δύναμη των υπερασπιστών αποτελούσαν ικανούς παράγοντες αποτροπής της κατάληψης της πόλης. Άλλωστε και ο επικεφαλής της φρουράς, ο Δραγωτάς, πρόσωπο το οποίο θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο και στο βυζαντινοβουλγαρικό πόλεμο του 1254-1256, παρέδωσε αμαχητί την ακρόπολη και μεταστράφηκε σε σύμμαχο του αυτοκράτορα.

τις εξελίξεις τις οποίες προκάλεσε η σελτζουκική ήττα, βλέπε Lippard, *Mongols & Byzantium*, 176-177.

⁹⁹ Ο D. Nicol αναφέρει ότι ορισμένοι στρατηγοί της Νίκαιας θεώρησαν ανήθικη την επίθεση εναντίον ενός κράτους ανυπεράσπιστου και μέχρι πρότινος συνδεδεμένου με συμμαχία με την αυτοκρατορία, Nicol, *Despotate I*, 145.

Μάλιστα επενέβη θετικά για να επιτευχθεί η παράδοση του Μελένικου. Ίδια τύχη είχε σημαντικός αριθμός άλλων πόλεων, όπως η Στενίμαχος και η Τζέπαινα. Οι Βούλγαροι συνθηκολόγησαν και αναγνώρισαν την κυριαρχία του αυτοκράτορα και τα νέα σύνορα. Ο Ιωάννης Γ΄ με μία σύντομη (Σεπτέμβριο έως Οκτώβριο 1246) και σχεδόν αναίμακτη εκστρατεία, εκμεταλλευόμενος την αστάθεια του βουλγαρικού κράτους αλλά κυρίως τις αποσχιστικές τάσεις των τοπικών αρχόντων, αποκατέστησε τη βυζαντινή κυριαρχία σε μεγάλη έκταση της Θράκης και της Μακεδονίας¹⁰⁰. Ο υιός του αυτοκράτορα Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (1254-1258), σε εγκώμιο αφιερωμένο στον πατέρα του μνημονεύει τη σύγκρουση με τους Βουλγάρους δίνοντας την εντύπωση ότι εξελίχθηκε σε ορεινό ανταρτοπόλεμο, γεγονός το οποίο δεν επιβεβαιώνεται από τον Ακροπολίτη¹⁰¹. Πιθανόν ορισμένες αψιμαχίες αυτού του τύπου να έλαβαν χώρα καθώς η συγκεκριμένη περιγραφή δεν απέχει από τον τρόπο πολέμου των Βουλγάρων, όπως αυτός περιγράφεται δέκα χρόνια αργότερα κατά την σύγκρουση με τον αυτοκράτορα πλέον Θεόδωρο Β΄. Επόμενη σημαντική επιτυχία των Νικαέων, αποτέλεσε η κατάληψη της Θεσσαλονίκης, επίσης χωρίς να απαιτηθεί η πραγματοποίηση στρατιωτικών επιχειρήσεων. Εκείνοι οι οποίοι ήταν θετικά διακείμενοι προς τον Ιωάννη Γ΄, άνοιξαν μία πύλη επιτρέποντας στα στρατεύματα της Νίκαιας να εισέλθουν εντός της πόλης και να την αποσπάσουν από το δεσπότη Δημήτριο Άγγελο (1244-1246), ο οποίος είχε αναλάβει την εξουσία μετά το θάνατο του αδελφού του δεσπότη Ιωάννη Άγγελου¹⁰².

¹⁰⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 72-79. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 365-370. Gardner, *Lascarids*, 182-185. Nicol, *Despotate I*, 144-146.

¹⁰¹ Λάσκαρις, *Εγκώμιον*, 29. Με τα αναγραφόμενα στο ιστορικό του έργο φαίνεται να συμφωνεί ο Ακροπολίτης στον επιτάφιο λόγο του για το Βατάτζη, αφού αναφέρει ότι οι Βούλγαροι αποδέχτηκαν τα σύνορα που ο αυτοκράτορας τους επέβαλλε, χωρίς να κάνει λόγο για πολεμικές συγκρούσεις, Ακροπολίτης, *Επιτάφιος*, 18.

¹⁰² Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 79-84. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 371-375. Gardner, *Lascarids*, 185-186. Nicol, *Despotate I*, 146-147.

Μετά από αυτές τις επιτυχίες ο Ιωάννης Γ΄ στράφηκε ξανά κατά της Λατινικής αυτοκρατορίας (1247). Πολιόρκησε την Τζουρουλού κάνοντας χρήση «*έλεπόλεων*¹⁰³» και άλλων πολιορκητικών μηχανών οι οποίες καταστρέφουν τα τείχη και την κατέλαβε μετά από ολιγοήμερη πολιορκία. Στους υπερασπιστές της πόλης επέτρεψε να αποχωρήσουν. Μάλιστα ο Θεόδωρος Σκουταριώτης αναφέρει ότι ενώ ο αυτοκράτορας είχε πλησιάσει τα τείχη για να διαπραγματευτεί με τους πολιορκούμενους, ένας βέλος εβλήθη χωρίς επιτυχία εναντίον του από μία «*μαγγανότζαγγρα*»¹⁰⁴. Στη συνέχεια ο βυζαντινός στρατός κατέλαβε τη Βιζύη¹⁰⁵.

Ενώ ο κύριος όγκος του βυζαντινού στρατού προετοιμάζοταν για πόλεμο κατά των Λατίνων, οι Γενουάτες εισέβαλαν στη Ρόδο (1248-1249). Ο αυτοκράτορας έστειλε μία μικρή, αρχικά, στρατιωτική δύναμη υπό τον Ιωάννη Καντακουζηνό, η οποία κατέλαβε ορισμένα φρούρια και κατόπιν, όταν ενισχύθηκε, περιόρισε τους εισβολείς εντός της πόλης της Ρόδου. Αλλά η βοήθεια η οποία δόθηκε από τον πρίγκηπα της Αχαΐας (100 ιππότες) ανέτρεψε την ευνοϊκή για τους Βυζαντινούς κατάσταση και τους περιόρισε στο κάστρο της Φιλήρημου. Οι Λατίνοι λεηλατούσαν την ύπαιθρο, ενώ το γενουατικό πεζικό παρέμενε σε επιφυλακή στα κάστρα. Ο Ιωάννης Γ΄ συγκέντρωσε τότε το στράτευμά του στη Σμύρνη και το διεκπεραίωσε με τον στόλο που διέθετε (ο οποίος περιελάμβανε ιππαγωγά πλοία με δυνατότητα μεταφοράς 300 αλόγων) στη Ρόδο.

¹⁰³ Πιθανόν σε αυτό το σημείο με τον όρο «*έλεπόλις*» ο Ακροπολίτης να εννοεί τον πολιορκητικό πύργο, διότι το διαχωρίζει από τα υπόλοιπα «...μηχανήματα καταβλητικά τῶν ἐπάλξεων...», Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 85.

¹⁰⁴ Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 498-499. Η «*μαγγανότζαγγρα*» ήταν τύπος βαλλιστρίδας της οποίας η όπλιση επιτυγχάνονταν με χρήση τροχαλίας. Βλέπε σχετικά Serdon, *Armes du Diable*, 36-37, όπου υπάρχει και ανάλογο σχέδιο του όπλου και αναφέρεται ότι συνήθως χρησιμοποιούνταν για την άμυνα οχυρών, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση.

¹⁰⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 85. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 378-379. Gardner, *Lascarids*, 186-187.

Ο πρωτοσέβαστος Θεόδωρος Κοντοστέφανος τέθηκε επικεφαλής και έλαβε έγγραφες οδηγίες για τον τρόπο αντιμετώπισης των Λατίνων. Πράγματι, μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι απέφυγε μία κατά μέτωπο σύγκρουση με τους Φράγκους ιππότες, αλλά προτίμησε να τους αιφνιδιάσει ενόσω ήταν διεσπαρμένοι και απασχολημένοι με τη συλλογή λείας. Κατόπιν μάλιστα παραίνεσης του επί του κεράσματος Ιωάννη Καντακουζηνού, δεν επιδείχθηκε κανένα έλεος στους ιππότες, οι οποίοι θανατώθηκαν στο σύνολό τους. Αντίθετα, οι Γενουάτες πεζοί, εφόσον παραδόθηκαν, έτυχαν ευνοϊκότερης αντιμετώπισης¹⁰⁶.

Η επόμενη πρόκληση την οποία αντιμετώπισε με επιτυχία ο Βατάτζης (1251), προήλθε από τον ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ (1236-1271). Κατόπιν της πολιορκίας και κατάληψης των Βοδηνών, τα αυτοκρατορικά στρατεύματα στρατοπέδευαν κοντά στη λίμνη του Οστροβού, από όπου εξαπολύθηκαν στρατιωτικά αποσπάσματα στην περιοχή προκειμένου να λεηλατήσουν την ύπαιθρο, να συγκρουστούν με τον αντίπαλο στρατό και εάν δοθεί η ευκαιρία να καταλάβουν κάποια τοποθεσία. Είναι χαρακτηριστικό ότι το τμήμα του στρατού που είχε παραμείνει στο στρατόπεδο, περιέπεσε σε δεινή θέση λόγω του χειμώνα, αλλά ο αυτοκράτορας χρησιμοποίησε μουλάρια και καμήλες για να μεταφέρει τα απαιτούμενα εφόδια από τη Βέροια. Γενικά, χωρίς να απαιτηθεί σημαντική δαπάνη δυνάμεων διότι πολλοί τοπικοί άρχοντες προσχώρησαν οικειοθελώς στο στρατόπεδο του Ιωάννη Γ΄, ο βυζαντινός στρατός απέσπασε πολλές περιοχές και πόλεις από την Ήπειρο¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 86-88. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 381-384. Longnon, *Empire Latin*, 219. Σαββίδης, «Δυναστεία Γαβαλάδων», 420-423.

¹⁰⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 88-92. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 392-395. Gardner, *Lascarids*, 188-189. Nicol, *Despotate I*, 151-152. Γενικά για την ανάκτηση των δυτικών επαρχιών, η οποία στηρίχθηκε κυρίως στο ρόλο της τοπικής αριστοκρατίας και τις συνέπειες που είχε το γεγονός αυτό στην κατοπινή αστάθεια η οποία επικρατούσε στην περιοχή, βλέπε Angold, *Byzantine Government*, 279-296.

2.3 Η προσπάθεια για σταθεροποίηση της βυζαντινής ισχύος.

Οι άοκνες προσπάθειες των δύο πρώτων ηγετών της εξόριστης βυζαντινής αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα δε του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, απέφεραν τη σταθεροποίηση αρχικά, και την εξάπλωση στην συνέχεια του νεοσύστατου κράτους. Μετά το θάνατο του Ιωάννη Γ΄ (1254), ο διάδοχός του Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις κατά τη βραχύχρονη βασιλεία του, ήρθε αντιμέτωπος ξανά με τους Βουλγάρους καθώς και με το κράτος της Ηπείρου. Οι επιχειρήσεις οι οποίες πραγματοποιήθηκαν, ιδιαίτερα εκείνες εναντίον της βουλγαρικής εισβολής, επιβεβαιώνουν τη σημαντική βελτίωση των στρατιωτικών δυνατοτήτων της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

2.3.1. Ο βυζαντινοβουλγαρικός πόλεμος (1254-1256).

Ο Βούλγαρος τσάρος Μιχαήλ Ασάν (1246-1257) θεώρησε ότι ο θάνατος του ισχυρού αυτοκράτορα αποτελεί μοναδική ευκαιρία για την ανάκτηση των εδαφών που ο Βατάτζης είχε καταλάβει το 1246. Πραγματικά, εισέβαλε σε αυτά και πολλές πόλεις κατελήφθησαν λόγω των ανεπαρκών δυνάμεων και μέσων που ήταν διαθέσιμα για την άμυνά τους αλλά κυρίως διότι οι τοπικοί άρχοντες δεν ήταν απόλυτα πιστοί στη Νίκαια¹⁰⁸. Όπως το 1246 ο Βατάτζης εκμεταλλεύτηκε το θάνατο του Βουλγάρου ηγεμόνα, ανάλογα το 1254 ο Βούλγαρος ηγεμόνας θεώρησε πρόσφορη την ευκαιρία να εκμεταλλευτεί το θάνατο του Βατάτζη. Όμως σε αυτή την περίπτωση υποτίμησε την αποφασιστικότητα και τις ικανότητες του νέου αυτοκράτορα Θεόδωρου Β΄¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 107-109.

¹⁰⁹ Για αυτή την εκστρατεία, βλέπε Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 423-433 και 446-448. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris*, 69-78 και 90-92. Δραγούμης, «Επανόρθωσις Διαγράμματος Στρατείας Θεοδώρου του Β΄», 201-215. Gardner, *Lascarids*, 211-219 και πιο πρόσφατα Langdon, «Twilight of the Byzantine Lascarid *Basileia*», 195-198.

Ο Θεόδωρος Β΄ συγκάλεσε πολεμικό συμβούλιο κατά το οποίο διατυπώθηκε η άποψη να μην επιχειρηθεί εκστρατεία κατά των Βουλγάρων λόγω ότι ο χειμώνας εμπόδιζε τη συγκέντρωση του στρατεύματος και την προσεκτική προετοιμασία του εγχειρήματος. Επιπλέον, λόγω ακριβώς αυτών των αδυναμιών, η αποτυχία ήταν πολύ πιθανή και σε μία τέτοια περίπτωση οι Βούλγαροι θα ενισχύονταν και θα προκαλούσαν μεγαλύτερη βλάβη στην αυτοκρατορία. Όμως ο αυτοκράτορας και η πλειονότητα των συμμετεχόντων εκτίμησαν ότι η βουλγαρική πρόκληση δεν πρέπει να μείνει αναπάντητη· ο βυζαντινός στρατός συγκεντρώθηκε στην Αδριανούπολη και κινητοποιήθηκε εναντίον των εισβολέων¹¹⁰.

Επιθυμία του αυτοκράτορα ήταν να εμπλακεί το συντομότερο δυνατό σε αποφασιστική μάχη με το βουλγαρικό στράτευμα. Όμως κατά την κίνησή του προς το αντίπαλο στρατόπεδο, συγκρούστηκαν οι εμπροσθοφυλακές των δύο στρατευμάτων. Οι Βούλγαροι τράπηκαν σε φυγή, αλλά ειδοποίησαν τους συντρόφους τους για τη θέση των Βυζαντινών. Τότε όλο το βουλγαρικό στράτευμα αποσύρθηκε και οι Βυζαντινοί βρήκαν μόνο τον κενό χώρο που είχαν στρατοπεδεύσει. Στην συνέχεια κατέλαβαν χωρίς δυσκολία, λόγω του γκρεμισμένου τείχους, τη Βερόη, και ανεφοδιάστηκαν. Ο σφοδρός χειμώνας υποχρέωσε τον αυτοκράτορα σε επιστροφή στην Αδριανούπολη, αλλά πριν έστειλε ένα απόσπασμα εξοπλισμένο με πολιορκητικές μηχανές, το οποίο ανακατέλαβε ορισμένες περιοχές στη Ροδόπη, εκτός της οχυρής πόλης της Τζέπαινας¹¹¹. Την επόμενη άνοιξη (1255) ένα βυζαντινό απόσπασμα απεστάλη από τις Σέρρες εναντίον της Τζέπαινας με επικεφαλής τους Αλέξιο Στρατηγόπουλο και Κωνσταντίνο Τορνίκη¹¹², όμως μία ενέδρα των Βουλγάρων έτρεψε σε φυγή τους Βυζαντινούς, οι οποίοι εγκατέλειψαν τον εξοπλισμό

¹¹⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 109-111.

¹¹¹ Για την οχυρή τοποθεσία της Τζέπαινας βλέπε, Cončev, «Forteresse TZEΠAINA», 285-305.

¹¹² *PLP*, αρ.26894 και 29129 αντίστοιχα.

τους. Ο Θεόδωρος Β΄, σε μία έκρηξη οργής, έδωσε την παράλογη διαταγή να επαναληφθεί η επιχείρηση, εντολή η οποία δεν υλοποιήθηκε εφόσον το απόσπασμα στερούνταν πλέον οπλισμού και κυρίως των απαιτούμενων ίππων, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι σε επιστολή του προς τον Γεώργιο Μουζάλωνα ο αυτοκράτορας κατηγορήσε τους στρατηγούς του για ανικανότητα και δειλία¹¹³.

Η κατάσταση περιπλέχθηκε ακόμα περισσότερο για τους Βυζαντινούς, όταν ο Βούλγαρος Δραγωγάς, στον οποίο όπως αναφέραμε ο Ιωάννης Γ΄ είχε αναθέσει το 1246 τη διοίκηση της περιοχής του Μελένικου, σε μία ακόμα μεταστροφή της πολιτικής του, αποσχίστηκε από την αυτοκρατορία. Πολιόρκησε το Μελένικο χωρίς επιτυχία, λόγω της ισχυρής βυζαντινής αντίστασης, παρόλο που η φρουρά υπέφερε από έλλειψη νερού. Οι εμπειροπόλεμοι στρατηγοί διεύθυναν την άμυνα και απωθούσαν τους Βούλγαρους βάλλοντας εναντίον τους βέλη και λίθους. Τότε ο Θεόδωρος Β΄ ανταποκρίθηκε με ταχύτητα και μετακίνησε το στράτευμά του από την Αδριανούπολη προς το Μελένικο. Όμως οι Βούλγαροι είχαν δημιουργήσει ένα ξύλινο φράγμα στο στενό του Ρούπελ, το οποίο φρουρούσαν με πεζούς και ιππείς. Ο βυζαντινός στρατός αποσύρθηκε κατά τη διάρκεια της νύκτας στις Σέρρες και το επόμενο πρωί βάδισε εναντίον των οχυρωμένων Βουλγάρων. Οι πεζοί και οι τοξότες τοποθετήθηκαν μπροστά από τους ιππείς. Καθώς πλησίαζαν το στενό, οι τοξότες διασπάστηκαν σε δύο μέρη και μέσω του παρακείμενου δάσους προωθήθηκαν εκατέρωθεν του περάσματος. Από αυτό το υπερυψωμένο σημείο έβαλαν εναντίον των Βουλγάρων και ταυτόχρονα το βυζαντινό ιππικό εφόρμησε κατά μέτωπο εναντίον του φράγματος. Η διπλή αυτή ενέργεια είχε ως αποτέλεσμα η βουλγαρική φρουρά να τραπεί σε φυγή. Κατά την καταδίωξη που ακολούθησε πολλοί Βούλγαροι

¹¹³ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 113-114. Λάσκαρις, *Επιστολαί*, 251-255. Η εικόνα του εξοργισμένου αυτοκράτορα την οποία παραδίδει ο Ακροπολίτης, ενδεχομένως μπορεί να αποδοθεί στη στήριξη του ιστορικού στον Μιχαήλ Η΄ και όχι τη νόμιμη δυναστεία των Λασκαριδών.

κατακρημνίσθηκαν στα φαράγγια και τους γκρεμούς της περιοχής, μεταξύ αυτών και ο αποστάτης Δραγωγιάς¹¹⁴.

Κατόπιν οι Βυζαντινοί πολιορκήσαν το Βέλεσο, όπου μετέφεραν με άμαξες τις πολιορκητικές τους μηχανές. Πριν προλάβουν να τις τοποθετήσουν, η βουλγαρική φρουρά συνθηκολόγησε και συμφωνήθηκε να αποσυρθεί με όλο τον οπλισμό της. Όταν ο Θεόδωρος Β΄ διαπίστωσε ότι αυτή αποτελούνταν από πεντακοσίους εμπειροπόλεμους άντρες, μετάνιωσε που δέχτηκε τη συνθηκολόγηση, παραταύτα τήρησε τους όρους της και τους σχετικούς όρκους. Στη συνέχεια ο στρατός βάδισε μέσω της Νευστάπολης στη Στρούμνιτσα και πίσω στις Σέρρες, όμως η είδηση μογγολικής εισβολής υποχρέωσε τον αυτοκράτορα να σπεύσει προς τη Νίκαια. Η πληροφορία αποδείχτηκε λανθασμένη, η πορεία διακόπηκε και το στράτευμα κατέληξε στη βάση του στην Αδριανούπολη¹¹⁵.

Η μοναδική πόλη η οποία παρέμενε υπό βουλγαρική κατοχή, συνέχιζε να είναι η Τζέπαινα. Ο στρατός του Θεόδωρου Β΄, αποτελούμενος, εκτός των Βυζαντινών πολεμιστών, από Λατίνους μισθοφόρους και Κουμάνους ιπποτοξότες, είχε ακινητοποιηθεί στην προσπάθεια να προσεγγίσει την πόλη λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών. Κατόπιν πολεμικού συμβουλίου, στο οποίο συμμετείχαν και οι επικεφαλής των τμημάτων των Λατίνων και των Κουμάνων, αποφασίστηκε αντί επιστροφής στην Αδριανούπολη μετάβαση στη Στενίμαχο και εν συνεχεία στο Βατκούνιο. Από το Βατκούνιο μία ομάδα αναγνώρισης εστάλη να ελέγξει εάν ο δρόμος προς την Τζέπαινα ήταν βατός για τη διέλευση του στρατού. Η ομάδα έδωσε λανθασμένη αναφορά, με αποτέλεσμα οι Βυζαντινοί να περιπέσουν σε κατάσταση

¹¹⁴ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 114-117. Επίσης Νικολούδης, «Μελένικο», 112. Σχετικά με αυτή τη σύγκρουση έχει καταγραφεί ότι ο Θεόδωρος Β΄ είχε τη βοήθεια των (στρατιωτικών) αγίων Θεόδωρου Στρατηλάτη και Θεόδωρου Τήρων, Πεδιάσιμος, *Ἐκθεσις Θαυμάτων*, 21-22. Walter, «Theodore», 176-177.

¹¹⁵ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 117-119.

αταξίας, οι στρατιώτες να αποκοπούν από τους υπηρέτες τους και ο αυτοκράτορας να υποχρεωθεί να επιστρέψει στην Αδριανούπολη και από εκεί στο Διδυμότειχο. Είναι χαρακτηριστικό ότι λόγω των συνθηκών και της ολισθηρότητας του εδάφους οι ιππείς δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα άλογά τους. Υποχρεώθηκαν να αποσυρθούν από τα ορεινά πεζοί ενώ ο αυτοκράτορας με την προσωπική του φρουρά παρέμειναν ως οπισθοφυλακή μέχρι ο κύριος όγκος του στρατού να καταλήξει σε ασφαλές έδαφος. Ο Θεόδωρος Β΄ αφού τοποθέτησε φρουρά στο Διδυμότειχο υπό τους Μανουήλ Λάσκαρι¹¹⁶ και Κωνσταντίνο Μαργαρίτη, στους οποίους έδωσε εντολή να μην εκθέσουν το στράτευμα σε ανοικτή σύγκρουση με τους Βουλγάρους, ιδιαίτερα εάν στις τάξεις τους έχουν προστεθεί Κουμάνοι, κινήθηκε πίσω στο Νυμφαίο¹¹⁷.

Μετά την αποχώρηση του βυζαντινού στρατού, εμφανίστηκαν έξω από το Διδυμότειχο 4000 Κουμάνοι και λεηλάτησαν την ύπαιθρο. Οι βυζαντινοί στρατηγοί, παρακούοντας τις διαταγές τις οποίες είχαν λάβει, εγκατέλειψαν την οχυρή πόλη για να καταδιώξουν τους επιδρομείς. Όμως οι Κουμάνοι εξασκώντας τις νομαδικές τακτικές τους, έβαλαν από απόσταση με τα τόξα τους τα άλογα των Βυζαντινών, οι οποίοι πεζοί στη συνέχεια, μετατρέπονταν σε εύκολα θύματα. Το αποτέλεσμα ήταν η φρουρά να καταστραφεί και μεγάλος αριθμός αιχμαλώτων να συλληφθεί και πουληθεί στους Βουλγάρους. Όταν ο αυτοκράτορας επέστρεψε στο Διδυμότειχο την άνοιξη του 1256, έχοντας συγκεντρώσει μεγαλύτερο στρατό στον οποίο στρατολόγησε ακόμα και όσους μετείχαν στα αυτοκρατορικά κινήγια, συνάντησε τους Κουμάνους να συνεχίζουν να λεηλατούν την περιοχή.

¹¹⁶ *PLP*, αρ.14551.

¹¹⁷ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 119-124.

Εκείνοι, στην είδηση της άφιξης των Βυζαντινών, προσπάθησαν να διαφύγουν, όμως σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις δεν απέφυγαν την σύγκρουση, μία φορά κοντά στη Βιζύη και μία φορά κοντά σε κάποιο ποταμό. Στη δεύτερη μάλιστα περίπτωση μεγάλος αριθμός από τους επιδρομείς πνίγηκε στο ποτάμι κατά την καταδίωξη. Τα λάφυρα τα οποία είχαν αποκτήσει τους αφαιρέθηκαν και οι αιχμάλωτοι Βυζαντινοί απελευθερώθηκαν. Ο Βούλγαρος ηγεμόνας έστειλε στον Θεόδωρο Β΄ τον πεθερό του Ρώσο «Ούρο» (Ροστισλάβος)¹¹⁸ ως διαμεσολαβητή. Η Τζέπαινα παραδόθηκε στους Βυζαντινούς και τα σύνορα των δύο κρατών αποκαταστάθηκαν ως είχαν πριν τη βουλγαρική εισβολή¹¹⁹.

Η μορφή του πολέμου την οποία προσέλαβε η συγκεκριμένη σύγκρουση Βουλγαρίας – Νικαίας, περιγράφεται παραστατικά σε ορισμένες επιστολές του αυτοκράτορα Θεόδωρου Β΄. Εκεί καταγράφεται ρητά ότι εξελίχθηκε σε ορεινό ανταρτοπόλεμο. Οι Βούλγαροι προσπάθησαν να καταβάλουν τον αυτοκρατορικό στρατό εκμεταλλευόμενοι την ιδιαίτερη μορφολογία του εδάφους, σχηματίζοντας ενέδρες και υποχρεώνοντας τους Βυζαντινούς σε διαρκή ορεινό αγώνα¹²⁰.

¹¹⁸ Σχετικά με αυτό το πρόσωπο, βλέπε Langdon, «Twilight of the Byzantine Lascarid *Basileia*», 197 υποσ. 101.

¹¹⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 125-126. Η είδηση της δεύτερης σύγκρουσης με τους Κουμάνους πλησίον ενός ποταμού καθώς και ο πνιγμός τους σώζεται μόνο από το Θεόδωρο Σκουταριώτη, Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 523-524. Ο Γρηγοράς δεν δίνει λεπτομέρειες για την συγκεκριμένη εκστρατεία. Αναφέρει περιληπτικά ότι ο Βούλγαρος ηγεμόνας έσπευσε να συνθηκολογήσει όταν ο αυτοκράτορας εμφανίστηκε με τον αριθμητικά ενισχυμένο στρατό του, Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 55-56. Ο αυτοκράτορας έστειλε στη Νίκαια επιστολή με την οποία ανακοινώνει τη συνθηκολόγηση και την παράδοση της Τζέπαινας, Λάσκαρις, *Επιστολαί*, 279-282.

¹²⁰ Λάσκαρις, *Επιστολαί*, 246: «καὶ καταλαμβάνομεν, ὧ φίλτατε καὶ ἰσόψυχε παῖ, θαρσαλεότητι καὶ ῥωμαλεότητι ἐχθροδῶς ἀναψηλαφοῦντες τὸν Βούλγαρον ὑπὸ δίνησιν ἀνυποληψίων κρυπτόμενον πρὶν, νυνὶ δὲ Θεοῦ δυνάμει τῆ παντεργάτιδι ὑπὸ φαραγγώδεις τε καὶ κοιλώδεις κρημνότητας τόπων σωματικῶς συστροβούμενων σχισμαῖς τε πετρῶν καὶ λάκκων τὴν ἑαυτοῦ κεφαλὴν ὑποκρύπτοντα ἢ καὶ ὅλον ὑποκρυπτόμενον». Λάσκαρις, *Επιστολαί*, 249: «οἱ γὰρ βάρβαροι τῶ πάθει τῆς ψυχῆς παρακινήθεντες καὶ συναθροισθέντες ἐπὶ τὸν Αἴμον, ἐκεῖθεν πρὸς φαραγγώδεις κεκοιλωμένους τόπους τὰς διατριβὰς ποιεῖν καὶ κρίναντες καὶ ποιοῦντες, τῆ δειλίᾳ κατὰ τὸ ἔθος γεγονάσι κάτοινου».

2.3.2. Ο πόλεμος με την Ήπειρο (1256-1257).

Η σύγκρουση με το κράτος της Ηπείρου (1256-1257) δεν στέφθηκε από την ίδια επιτυχία για τη Νίκαια, όπως η σύγκρουση με τη Βουλγαρία. Ο αυτοκράτορας απουσίαζε στην Ανατολή¹²¹ και την άμυνα των δυτικών περιοχών είχε επωμισθεί ο Γεώργιος Ακροπολίτης. Τότε ο διοικητής του Άλβανου αποσκίρτησε προς τον Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης προσπάθησε να ενεργοποιήσει τους τοπικούς διοικητές και να συγκεντρωθούν τα στρατεύματα έγκαιρα για να δοθεί μάχη, αλλά ο Μιχαήλ κινήθηκε ταχύτερα και η ανταρσία εξαπλώθηκε με τη συμμετοχή και σερβικών στρατιωτικών τμημάτων. Πολλές πόλεις πέρασαν στην επικράτεια της Ηπείρου ενώ ο Ακροπολίτης βρέθηκε αποκλεισμένος στο Πρίλαπο¹²². Ο Θεόδωρος Β΄ έστειλε σε βοήθεια τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, επικεφαλή ενός ολιγάριθμου και χαμηλής ποιότητας στρατιωτικού τμήματος. Εκείνος ενώθηκε με άλλες βυζαντινές δυνάμεις που δρούσαν στην περιοχή υπό τον Μιχαήλ Λάσκαρι και λεηλάτησαν τα περίχωρα της Βέροιας. Παράλληλα ένας άλλος στρατηγός, ο Ξυλέας, προσπάθησε να αντιμετωπίσει τους 1000 περίπου Σέρβους, οι οποίοι δρούσαν στην περιοχή του Πρίλαπου. Όμως κατά τον Γεώργιο Ακροπολίτη ο συγκεκριμένος στρατηγός δεν ήταν εμπειροπόλεμος, με αποτέλεσμα να μην τοποθετήσει την απαιτούμενη εμπροσθοφυλακή ώστε να εντοπίσει έγκαιρα την αντίπαλη δύναμη, ενώ αγνοούσε τη μέθοδο οργάνωσης και διάταξης των ανδρών του σε θέσεις μάχης. Λόγω αυτών των αδυναμιών πραγματοποιήθηκε έφοδος χωρίς σύνταξη και οι Βυζαντινοί

¹²¹ Σύμφωνα με πρόσφατο δημοσίευμα του J. Langdon, ο Λάσκαρις υποχρεώθηκε να παραμείνει στις ανατολικές επαρχίες προκειμένου να αντιμετωπίσει την αναμενόμενη εισβολή των Μογγόλων (η οποία δεν πραγματοποιήθηκε), Langdon, «Twilight of the Byzantine Lascarid *Basileia*», 185-194. Επίσης Lippard, *Mongols & Byzantium*, 187.

¹²² Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 140-143. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 460-462. Gardner, *Lascarids*, 225-227. Nicol, *Despotate I*, 157-163.

υπέστησαν πανωλεθρία. Όσοι δεν σκοτώθηκαν συνελήφθησαν αιχμάλωτοι, ενώ ο Ευλέας μόλις και μπόρεσε να διαφύγει¹²³.

Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος στο μεταξύ είχε μετακινηθεί στα Βοδηνά, όπου ήταν διαθέσιμα τα απαραίτητα εφόδια για τους ίππους του στρατού του. Ο Μιχαήλ Β΄, έχοντας συγκεντρώσει πληροφορίες για τη μικρή αριθμητική δύναμη και το απειροπόλεμο των βυζαντινών στρατευμάτων, έστειλε εναντίον τους 500 επίλεκτους ιπείς με επικεφαλής τον υιό του Θεόδωρο Άγγελο. Κατά σύμπτωση αυτό το απόσπασμα συναντήθηκε και συνεπλάκη με ένα άλλο τμήμα του στρατού της Νίκαιας υπό το Μανουήλ Λαπαρδά, το οποίο κινούταν με σκοπό να ενωθεί με τα στρατεύματα του Μιχαήλ Παλαιολόγου. Το τμήμα αυτό, απειροπόλεμο και με ακατάλληλα άλογα (φοράδες) για μάχη, υπέστη νέα ήττα, αλλά ορισμένοι φυγάδες ειδοποίησαν τον Μιχαήλ Παλαιολόγο για την προσέγγιση των Ηπειρωτών. Εκείνος προετοιμάστηκε για μάχη στην οποία συμμετείχε προσωπικά (σε αντίθεση με το Μιχαήλ Λάσκαρι ο οποίος συνήθιζε να παραμένει εκτός μάχης και για αυτό το λόγο συγκεντρώνει την ειρωνεία του Ακροπολίτη) επικεφαλής 50 Παφλαγόνων ιπέων. Στο στράτευμα της Νίκαιας συμπεριλαμβάνονταν και Τούρκοι ιπποτοξότες. Ο μελλοντικός αυτοκράτορας με χρήση του δόρατός του ανέτρεψε από το άλογό του το Θεόδωρο Άγγελο, ο οποίος θανατώθηκε από έναν Τούρκο. Προφανώς η απώλεια του αρχηγού τους θα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο ηθικό των ηπειρωτικών στρατευμάτων τα οποία ηττήθηκαν με αρκετές απώλειες και εγκατέλειψαν 20 αιχμαλώτους. Η μικρή αριθμητική δύναμη των Βυζαντινών δεν επέτρεψε την καταδίωξή τους. Μετά από αυτή την προσωρινή επιτυχία, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος μετακινήθηκε στον Πρίλαπο. Εκεί διαπίστωσε ότι αφενός δεν μπορούσε να

¹²³ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 145-146. Η αρνητική κρίση του Ακροπολίτη για τον Ευλέα ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι ο δεύτερος ανήκε στον κύκλο του Θεόδωρου Α΄ ή σε προσπάθεια του ιστορικού να περιορίσει το βαθμό ευθύνης του ως διοικητή της περιοχής, για την άσχημη τροπή των γεγονότων.

αντιπαραβληθεί στο στρατό του Μιχαήλ Β΄ σε ανοικτή μάχη αφετέρου ότι η φρουρά της πόλης είναι ανεπαρκής και οι κάτοικοι αμφιβόλου αφοσίωσης προς τη Νίκαια και επέλεξε να αποχωρήσει¹²⁴. Σύντομα οι δυνάμεις της Ηπείρου περικύκλωσαν την πόλη και τοποθέτησαν πολιορκητικές μηχανές. Αφού οι τοξότες και οι σφενδονήτες έβαλαν κατά των πολιορκημένων, τοποθετήθηκαν σκάλες για να αναρριχηθούν οι στρατιώτες στα τείχη. Αλλά τα βέλη και οι λίθοι τους οποίους έριχναν οι αμυνόμενοι υποχρέωσαν τους Ηπειρώτες σε υποχώρηση. Άλλες δύο φορές επαναλήφθηκε η επίθεση τις επόμενες ημέρες, χωρίς αποτέλεσμα. Ο Ακροπολίτης ισχυρίζεται ότι ουσιαστική άμυνα εναντίον αυτών των εφόδων προέβαλαν οι δικοί του ακόλουθοι, σαράντα μόνο στον αριθμό. Όμως εντός της πόλης δρούσαν συνομώτες που τάσσονταν με το μέρος του Μιχαήλ Β΄ και αφού παρέσυραν τη φρουρά μακριά από τα τείχη με το πρόσχημα του ανεφοδιασμού της, άνοιξαν τις πύλες και εισήλθε το αντίπαλο στράτευμα. Ο Ακροπολίτης εγκλείσθηκε στην ακρόπολη, η οποία όπως καταγράφει δεν ήταν ισχυρά οχυρωμένη. Την επομένη ήρθε σε συμφωνία με το Μιχαήλ Β΄ για να παραδοθεί με την προϋπόθεση να αφεθεί ελεύθερος, αλλά η συμφωνία δεν τηρήθηκε και ο Ακροπολίτης συνελήφθη αιχμάλωτος¹²⁵.

2.4. Το απόγειο της βυζαντινής ισχύος.

Όταν απεβίωσε ο Θεόδωρος Β΄, ο διάδοχος και υιός του Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρις (1258-1261) ήταν ανήλικος με αποτέλεσμα να οριστεί επίτροπος ο Γεώργιος Μουζάλων. Ο Θεόδωρος Β΄ είχε έλθει σε αντίθεση με την αριστοκρατία, τα μέλη της

¹²⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 146-149.

¹²⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 149-150. Τη νίκη του Παλαιολόγου και τον θάνατο του υιού του δεσπότη της Ηπείρου αναφέρει και ο Γεώργιος Παχυμέρης, Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* I, 45-47. Για τον πόλεμο Νίκαιας – Ηπείρου βλέπε, Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 467-470. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris*, 116-119. Gardner, *Lascarids*, 227-228. Nicol, *Despotate* I, 163-168 καθώς και Langdon, «Twilight of the Byzantine Lascarid *Basileia*», 198-200.

οποίας είχε προσπαθήσει να απομακρύνει από τον κρατικό μηχανισμό. Οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν ευνόησαν τον ισχυρό εκπρόσωπο της αριστοκρατίας Μιχαήλ Η΄, ο οποίος κατέλαβε πραξικοπηματικά την εξουσία. Ο Γεώργιος Μουζάλων και ο αδελφός του κατασφάγησαν από τους Λατίνους μισθοφόρους, ο Μιχαήλ Η΄ ανέλαβε την επιτροπεία και σύντομα ανακυρόχθηκε συναυτοκράτορας. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως, ο Μιχαήλ Η΄ διέταξε την τύφλωση του μικρού Ιωάννη Δ΄, σηματοδοτώντας και τυπικά την ανατροπή της νόμιμης δυναστείας των Λασκαριδών.

2.4.1. Η μάχη της Πελαγονίας (1259).

Η συγκεκριμένη μάχη έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των μελετητών, κυρίως διότι τα αποτελέσματά της απέβησαν εξαιρετικά ευνοϊκά για τη Νίκαια, αποσοβήθηκε ο κίνδυνος από την απειλή της τριπλής συμμαχίας (Ηπειρο, βασιλείο της Σικελίας και πριγκηπάτο της Αχαΐας) ξεκίνησε η ανάκτηση της Πελοποννήσου και ουσιαστικά προοιόνισε την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως. Έχει κατά συνέπεια διερευνηθεί ως προς τις λεπτομέρειές της σε πολύ σημαντικό βαθμό¹²⁶. Όπως μάλιστα αναφέρει ένας από τους σημαντικότερους μελετητές της, ο Deno Geanakoplos: «*Η Πελαγονία ήτο μία εκ των σημαντικωτέρων μαχών του δεκάτου*

¹²⁶ Κυριότερες μελέτες για την σημαντική αυτή μάχη, Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 49-68. Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 99-141. Nicol, «Date of Pelagonia», 68-71 (όπου η μάχη χρονολογείται τον Ιούλιο του 1259). Dendias, «Manfred et Pelagonie» (όπου αποδεικνύεται ότι ο Μανφρέδος δεν συμμετείχε στη μάχη ως επικεφαλής των ιπποτών του). Ασωνίτης, «Πελαγονία 1259», 131-165. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 523-535. Gardner, *Lascares*, 242-249. Longnon, *Empire Latin*, 223-225. Nicol, *Despotate I*, 169-185. Bon, *Morée Franque*, 120-122. Setton, *Papacy*, 85-90. Nicol, *Last Centuries*, 31-33. Για τη λεπτομερή χρονολόγηση των γεγονότων, βλέπε Failler, «Chronologie I», 30-39, ο οποίος τοποθετεί τη μάχη στο τέλος της άνοιξης ή τις αρχές του καλοκαιριού του 1259.

τρίτου αιώνας, ίσως και ολοκλήρου της περιόδου της μεταγενεστέρας βυζαντινής ιστορίας»¹²⁷.

Όταν ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος συνειδητοποίησε ότι με διπλωματικά μέσα δεν μπορούσε να ακυρώσει ή καθυστερήσει τις βλέψεις τις Ηπείρου, έστειλε στις δυτικές επαρχίες στρατό υπό τον αδερφό του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο¹²⁸, με εντολή να συναντήσει και αντιμετωπίσει το συντομότερο δυνατό το στρατό του Μιχαήλ Β΄. Ο σεβαστοκράτωρ Ιωάννης, στην πορεία του διαμέσου της Θράκης και της Μακεδονίας συγκέντρωσε όσα βυζαντινά στρατεύματα ήταν διαθέσιμα. Αρχικά η κίνηση αυτή των στρατευμάτων της Νίκαιας αιφνιδίασε το Μιχαήλ Β΄, ο οποίος ενώ ήταν στρατοπευδευμένος στην Καστοριά, αποσύρθηκε στον Αυλώνα. Η φυγή του στρατού της Ηπείρου δεν ήταν οργανωμένη και ορισμένοι πολεμιστές έχασαν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια της νύκτας στα απότομα όρη και φαράγγια της περιοχής. Ο σεβαστοκράτωρ Ιωάννης κινήθηκε εναντίον της Αχρίδας την οποία σκόπευε να πολιορκήσει κάνοντας χρήση των πολιορκητικών μηχανών τις οποίες διέθετε. Όμως επετεύχθη συνθηκολόγηση και η πόλη παραδόθηκε στα στρατεύματα της Νίκαιας. Στην επόμενη πόλη που πολιορκήσε, τη Δεάβολη, συνάντησε ισχυρότερη αντίσταση και υποχρεώθηκε σε χρήση των μηχανημάτων και σε συνεχείς εφόδους. Οι επιθέσεις προκάλεσαν πολλές απώλειες στους αμυνόμενους και σύντομα και αυτή η πόλη, όπως και αρκετές ακόμα στη συνέχεια, παραδόθηκε στον σεβαστοκράτορα.

Ο Μιχαήλ Β΄, από την άλλη μεριά, πολιορκήσε το φρούριο των Βελεγράδων, χωρίς αποτέλεσμα, ενώ είχε ήδη καλέσει σε βοήθεια το βασιλιά της Σικελίας

¹²⁷ Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 68.

¹²⁸ *PLP*, αρ. 21487.

Μαμφρέδο και τον πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμο Β'¹²⁹. Ο Μαμφρέδος ανταποκρίθηκε στέλνοντας 400 Γερμανούς ιππότες και ο Γουλιέλμος Β' κινητοποιώντας το σύνολο του στρατού του και των υποτελών του, υπό την προσωπική του καθοδήγηση¹³⁰. Τον στρατό της Ηπείρου διοικούσαν ο ίδιος ο δεσπότης με τους υιούς του Νικηφόρο Α' (1271-1296) και Ιωάννη Α' Δούκα Άγγελου (1271-1289). Ο δεύτερος διέθετε το δικό του στράτευμα στρατολογημένο στη Θεσσαλία¹³¹.

Σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, ο σεβαστοκράτωρ Ιωάννης είχε λάβει από τον αδερφό του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' οδηγίες να μην εμπλακεί σε κατά μέτωπο ανοικτή μάχη με τον αντίπαλο συνασπισμό, αλλά να εφαρμόσει τακτική συνεχούς παρενόχλησης, εκμεταλλευόμενος την ταχύτητα κίνησης των Τούρκων, Κουμάνων αλλά και Βυζαντινών ιπποτοξοτών και τοξοτών¹³². Πραγματικά οι βαριά οπλισμένοι βυζαντινοί ιππείς παρέμεναν ασφαλείς στα ορεινά, ενώ οι ιπποτοξότες παρενοχλούσαν διαρκώς τον αντίπαλο στρατό σε όλες τις κινήσεις του, ημέρα και νύκτα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εμποδίζουν την περιποίηση (πότισμα) των αλόγων και να παρενοχλούν την εφοδιοπομπή, φθάνοντας σε σημείο να

¹²⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 163-168. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 71-73. Την πολιορκία των Βελεγράδων μνημονεύει μόνο ο Νικηφόρος Γρηγοράς, αλλά η αυθεντικότητα της πληροφορίας αμφισβητείται, Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 121 υποσ. 102.

¹³⁰ Στο συνασπισμό του Βιλλεαρδουίνου συμμετείχαν και άλλοι Φράγκοι ηγεμόνες από την Εύβοια και τη Βοιωτία, καθώς και Έλληνες, Grégoire, «De Vita Sua», 455. *Chronique de Morée*, παρ. 262. Επίσης Καλλιγιά, *Βυζαντινή Μονεμβασία*, 132 όπου αναλύεται ότι μεταξύ των ελληνικών στρατευμάτων πρέπει να συμπεριλαμβάνονταν και Μονεμβασιώτες και Orsahl, *Hospitallers, Templars and Teutonic Knights*, 77-78, όπου αναφέρεται σε πιθανή συμμετοχή των ιπποτικών ταγμάτων. Γλαφυρή περιγραφή της εμφάνισης των κατάφρακτων Λατίνων ιπποτών διασώζει ο ρήτορας Μ. Ολόβωλος: «γαύρων ἐποχούμενοι ἵππων, μετώποις καὶ στέρνοις πολὺν προβαλλομένων χαλκόν, αἰχμοφόροι, θώραξιν ἔλατοῖς, καὶ κράνεσιν ἐκ σιδήρου πεποιημένοις σκεπόμενοι, πάντες σιδήρειοι, ὡσεὶ τὰ Χαλύβων ἐκαρποῦντο ζύμπαντα μέταλλα, ἄρτιοι πᾶσαν τὴν παρασκευὴν...οὐκ ἄνδρες ἀλλ' ἀνδριάντες σφυρήλατοι, φαινόμενοι πόρρωθεν», Σιδερίδης, «Εγκώμιον», 181. Για το Μανουήλ Ολόβωλο, βλέπε *PLP*, αρ. 21047.

¹³¹ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 168. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 73-74. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 115-119, 151. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 49-62. Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 118-126.

¹³² Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει και ο Ολόβωλος, συμπληρώνοντας ότι οι οδηγίες ήταν έγγραφες, Σιδερίδης, «Εγκώμιον», 182.

συγκρούονται με τους αντίπαλους πολεμιστές και να αποσπών μέρος από τα εφόδια¹³³.

Το αποτέλεσμα της σύγκρουσης κρίθηκε όχι από την εφαρμογή κάποιας τακτικής ή τη διεξαγωγή σκληρής στρατιωτικής αναμέτρησης, αλλά από τη διάσπαση του συνασπισμού Ηπειρού – Λατίνων. Ο Μιχαήλ Β΄ κατά τη διάρκεια της νύκτας αποχώρησε από το συμμαχικό στρατόπεδο ακολουθούμενος από τον υιό του Νικηφόρο Α΄ και ορισμένους έμπιστους άνδρες. Το επόμενο πρωί όταν οι στρατιώτες τους διαπίστωσαν τη φυγή τους, εγκατέλειψαν τους Φράγκους, ενώ ο Ιωάννης Α΄ με τα στρατεύματά του συμμάχησε με τις δυνάμεις της Νίκαιας¹³⁴. Την επομένη οι Βυζαντινοί επιτέθηκαν εναντίον των αποδυναμωμένων Λατίνων πετυχαίνοντας μία εύκολη νίκη και συλλαμβάνοντας αρκετούς αιχμαλώτους, μεταξύ των οποίων και τον πρίγκηπα της Αχαΐας. Μόνο ο Ακροπολίτης συμπεριλαμβάνει στους αιχμαλώτους τους 400 Γερμανούς ιππότες, γεγονός με το οποίο δεν συμφωνούν οι υπόλοιπες βυζαντινές πηγές¹³⁵.

Εκτός από τις βυζαντινές πηγές και το *Χρονικόν του Μορέως* περιγράφει αναλυτικά τα σχετικά με τη μάχη, όμως περιέχει πολλές ανακρίβειες όπως υπερβολικά μεγάλους αριθμούς στρατευμάτων και λανθασμένα ονόματα των πρωταγωνιστών της μάχης, στοιχεία που οδηγούν συνήθως στην απόρριψή του ως αξιόπιστης πηγής (η ελληνική και η γαλλική παραλλαγή συμφωνούν κατά βάση στην περιγραφή της μάχης)¹³⁶.

¹³³ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 168-169. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 63-64. Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 127.

¹³⁴ Για τους πιθανούς λόγους που οδήγησαν στη διάσπαση της συμμαχίας, βλέπε Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 133. Σ. Ασωνίτης, «Πελαγονία 1259», 131-165.

¹³⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 169-171. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή I*, 74-75. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι I*, 119-121. Και ο Μαρίνος Σανούδος στη σύντομη αναφορά του στη μάχη αναφέρει ότι οι Γερμανοί εξολοθρεύτηκαν σχεδόν στο σύνολό τους, Sanudo, 114-115. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 64-68. Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 127-135.

¹³⁶ Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 130-131.

Παρουσιάζει όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποδίδει με λεπτομέρειες τακτικές οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν από τους αντιπάλους, έστω και αν ορισμένες περιγραφές είναι ίσως πλασματικές και δεν ανταποκρίνονται στη συγκεκριμένη μάχη, ενώ άλλες, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε δεν βρίσκονται σε αντίθεση με τις αντίστοιχες των βυζαντινών πηγών.

Καταρχήν στο *Χρονικό* συναντούμε αναλυτική αναφορά στη σύνθεση του στρατού της Νίκαιας: 300 Γερμανοί ιππότες, 1500 Ούγγροι ιπποτοξότες (η γαλλική παραλλαγή προσθέτει ότι ήταν ικανοί και στη χρήση της λόγχης), 600 Σέρβοι ιπποτοξότες, 500 Τούρκοι ιπποτοξότες και 2000 Κουμάνοι ιπποτοξότες, μη συμπεριλαμβανομένων των βυζαντινών στρατευμάτων¹³⁷. Λαμβάνοντας υπόψη τη σύνθεση του στρατού της Νίκαιας από προηγούμενες μάχες, μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι περιελάμβανε στις τάξεις του, εκτός από Βυζαντινούς στρατιώτες, Λατίνους (τους «Γερμανούς» ιππότες), Κουμάνους και Τούρκους ιπποτοξότες¹³⁸. Δεν είναι όμως εντελώς απίθανη η συμμετοχή Σέρβων και Ούγγρων μισθοφόρων¹³⁹. Η ελληνική εκδοχή του *Χρονικού* δεν κάνει μνεία του αριθμού των συμμαχικών στρατευμάτων. Όμως μόνο η εμπροσθοφυλακή του πρίγκηπα της Αχαΐας, η οποία ανέλαβε να ελέγχει τις περιοχές από τις οποίες επρόκειτο να διέλθει ο κύριος όγκος του στρατού κατά την κίνησή του προς την Ήπειρο και να τις λεηλατεί, αποτελούνταν από 1000 ιππείς και 3000 πεζούς¹⁴⁰.

¹³⁷ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 3591-3606. *Chronique de Morée*, παρ. 270. Ανάλυση για τη σύνθεση αυτή στο: Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 124-125 και ιδιαίτερα υποσ. 116, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹³⁸ Τη σύνθεση αυτή επιβεβαιώνει εν μέρει και ο Μ. Ολόβωλος, Σιδερίδης, «Εγκώμιον», 182.

¹³⁹ Ο Nicol φαίνεται να αποδέχεται τη συμμετοχή Σέρβων και Ούγγρων, Nicol, *Despotate I*, 176. Αντίθετα ο Geanakoplos αμφισβητεί τη συμμετοχή Σέρβων, οι οποίοι όπως είδαμε είχαν λάβει μέρος στη σύγκρουση Ηπείρου-Νίκαιας στο πλευρό των Ηπειρωτών, Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 124 υποσ. 116.

¹⁴⁰ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 3660-3671. Νομίζω η εκτίμηση ότι το *Χρονικό* είναι η μόνη πηγή η οποία αναφέρεται σε αριθμητική υπεροχή των Βυζαντινών, Geanakoplos, «Battle of Pelagonia», 125: «Despite the lack of information, one gets a clear impression of the sources (except as mentioned from the *Chronicle of the Morea*) that the allied forces surpassed those of Nicaea in size», είναι λανθασμένη. Το *Χρονικό* αναφέρει ότι η υπεροχή αυτή επιτεύχθηκε μόνο μετά την αποχώρηση του δεσπότη

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τεχνάσματα τα οποία χρησιμοποίησε ο σεβαστοκράτορας για να διογκώσει στην αντίληψη των αντιπάλων του το μέγεθος του στρατού του. Ο γηγενής πληθυσμός παρατάχθηκε στα βουνά «έφιππος» επί των οικόσιτων ζώων του (μουλάρια, βοοειδή), ώστε από μακριά να δίνεται η εντύπωση πολυάριθμων ιπέων. Κατά τη διάρκεια της νύκτας άναψαν πολλές φωτιές για να φαίνεται ότι ο στρατός που είναι στρατοπεδευμένος αποτελείται από πάρα πολλούς πολεμιστές. Επίσης δόθηκε εντολή να προκαλούνται εκκωφαντικοί θόρυβοι, ώστε να τρομοκρατηθεί ο εχθρός. Παράλληλα ο σεβαστοκράτορας μερίμνησε για τη διασπορά ψευδών πληροφοριών στο αντίπαλο στρατόπεδο σύμφωνα με τις οποίες ο στρατός της Νίκαιας διέθετε συντριπτική αριθμητική υπεροχή¹⁴¹. Νομίζω ότι αυτές οι μέθοδοι αποτελούν μέρος ή παραλλαγή των τακτικών τις οποίες περιγράφει ο Ακροπολίτης και εφαρμόστηκαν για να προκαλέσουν αναταραχή και αταξία στους συμμάχους και να τους εκφοβίσουν. Άρα εκτιμώ ότι σε αυτό το σημείο οι πληροφορίες του Χρονικού πρέπει να εκληφθούν ως αυθεντικές και σε συνδυασμό με την ανάγνωση του Ακροπολίτη μας παρουσιάζουν ολοκληρωμένα τις τακτικές του ανταρτοπόλεμου και κυρίως του ψυχολογικού πολέμου που εφήρμοζαν οι Βυζαντινοί¹⁴².

Μετά την αποχώρηση του Μιχαήλ Β΄, ο σεβαστοκράτορας παρέταξε το στρατό του ως εξής για να επιτεθεί στον Βιλλεαρδουϊνό: την εμπροσθοφυλακή αποτέλεσαν οι Κουμάνοι, κατόπιν τοποθετήθηκαν οι Γερμανοί ιππότες και οι Ούγγροι, πίσω τους οι

Μιχαήλ, *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 3821-3945. Άλλωστε πριν τη φυγή, οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν τεχνάσματα για να εξαπατήσουν τους αντιπάλους τους και να τους πείσουν ότι ο στρατός τους είναι πολλαπλάσιος του πραγματικού, *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 3712-3795. Εξαίρεση αποτελεί η Αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού, η οποία περιλαμβάνει την αριθμητική δύναμη των αντιπάλων δίνοντας την υπεροχή στους Βυζαντινούς, όμως τα νούμερα είναι εμφανώς υπερβολικά: 16000 ιππείς και 30000 πεζοί των συμμάχων έναντι 20000 ιπέων και 40000 πεζών της Νίκαιας, *Libro de los Fechos*, παρ. 256 και 259. Επίσης Setton, *Papacy*, 87-88.

¹⁴¹ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 3712-3731. *Chronique de Morée*, παρ. 280-281. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 253-254.

¹⁴² Ο Nicol συνδυάζει στην αφήγησή του τις δύο περιγραφές, του Ακροπολίτη και του Χρονικού, Nicol, *Despotate I*, 180-181.

Σέρβοι και οι Βούλγαροι και τέλος οι Βυζαντινοί και οι Τούρκοι¹⁴³. Η Αραγωνική παραλλαγή τοποθετεί τους Κουμάνους και τους Αλανούς¹⁴⁴ εκατέρωθεν στα πλευρά του σχηματισμού, ενώ μνημονεύει και την ύπαρξη δύο φαλάγγων πεζών¹⁴⁵. Αντίστοιχα, μόνο η συγκεκριμένη παραλλαγή αναφέρει τη διάταξη του στρατού του πριγκηπάτου (είναι χαρακτηριστικό ότι το *Χρονικό* σε κανένα σημείο δεν μνημονεύει την εμπλοκή του Μαμφρέδου): σχηματίστηκαν τρεις φάλαγγες ιππέων, εκ των οποίων μόνο για τις δύο αναφέρονται οι διοικητές τους: την πρώτη διοικούσε ο βαρόνος της Καρύταινας και τη δεύτερη ο ίδιος ο Γουλιέλμος Β΄. Επίσης ακολουθούσαν οι πεζοί σε δύο φάλαγγες¹⁴⁶.

Βασικός στόχος των Φράγκων ήταν να πλήξουν καίρια τους Γερμανούς ιππότες, οι οποίοι θεωρούνταν οι πλέον επίλεκτοι πολεμιστές του στρατεύματος της Νίκαιας και εναντίον αυτών στράφηκε ο βαρόνος της Καρύταινας. Η έφοδος του στέφθηκε από επιτυχία και ο σεβαστοκράτορας, παρόλο που οι μισθοφόροι του είχαν εμπλακεί σε μάχη εκ του συστάδην με τους Φράγκους, έδωσε εντολή στους ιπποτοξότες να κυκλώσουν τους αντιπάλους και να βάλουν με τα τόξα τους, χωρίς να μεριμνούν για το αν θα κτυπήσουν και τους ιππείς της Νίκαιας. Πραγματικά η δράση των ιπποτοξοτών είχε καταστροφικά αποτελέσματα για τους κατάφρακτους ιππότες, των οποίων τα άλογα σκοτώνονταν από τα εκτοξευόμενα βέλη. Ο βαρόνος της Καρύταινας γρήγορα βρέθηκε πεζός και συνελήφθη και την ίδια τύχη είχε και ο Γουλιέλμος Β΄ που έσπευσε σε βοήθεια. Δηλαδή κατά το *Χρονικό*, κύριο ρόλο στην ήττα του Βιλλεαρδουίνου διαδραμάτισε η τακτική των Κουμάνων, Τούρκων και

¹⁴³ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 3700-3711. *Chronique de Morée*, παρ. 279.

¹⁴⁴ Αλανοί πολεμιστές εμφανίστηκαν στο βυζαντινό στρατό αργότερα (1301) επί Ανδρόνικου Β΄. Είτε πρόκειται για παρανόηση του συντάκτη του *Χρονικού*, ο οποίος γράφει έχοντας κατά νου την πραγματικότητα του 14ου αιώνα, είτε πρόκειται για τους Αλαμάνους. Στη δεύτερη περίπτωση όμως είναι αξιοπερίεργο να τοποθετούνται βαριά οπλισμένοι ιππείς στην πλευρά του σχηματισμού.

¹⁴⁵ *Libro de los Fechos*, παρ. 274.

¹⁴⁶ *Libro de los Fechos*, παρ. 272.

υπολοίπων ιπποτοξοτών, οι οποίοι αδρανοποίησαν τους Φράγκους ιππότες, θανατώνοντας από απόσταση τα άλογά τους¹⁴⁷.

Η περιγραφή του Χρονικού δεν επιβεβαιώνεται από τις υπόλοιπες πηγές¹⁴⁸. Από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, μόνο ο Γεώργιος Παχυμέρης μνημονεύει ότι οι Κουμάνοι και οι Τούρκοι αποτέλεσαν τον κύριο παράγοντα των απωλειών των Φράγκων, κατά την καταδίωξή τους¹⁴⁹. Το *Χρονικό* μάλλον προσπαθεί να αποδώσει μία περισσότερο «ηρωική» εκδοχή για τον τρόπο με τον οποίο πολέμησαν οι Φράγκοι και να εξιδανικεύσει τη φυγή του πρίγκηπα Γουλιέλμου, και διαμορφώνει ανάλογα την περιγραφή της μάχης. Γεγονός είναι ότι οι τακτικές των ιπποτοξοτών αποτέλεσαν σημαντικό παράγοντα στην ήττα των Φράγκων ιπποτών και δεν αποκλείεται η περιγραφή του τρόπου παράταξης των Βυζαντινών να περιέχει στοιχεία αυθεντικότητας για το πώς πραγματικά συνήθιζαν να συντάσσονται τα στρατεύματα στο πεδίο της μάχης, ανεξάρτητα εάν κάτι τέτοιο συνέβη ή όχι στην Πελαγονία.

2.4.2. Μετά την Πελαγονία (1259) - Ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως (1261).

Μετά την επιτυχία στην Πελαγονία, ο σεβαστοκράτωρ Ιωάννης και ο Ιωάννης Α΄ κινήθηκαν στη Θεσσαλία όπου μερίμνησαν για την ενίσχυση των εκεί οχυρών. Άλλο τμήμα του στρατού υπό τους Αλέξιο Στρατηγόπουλο και Ιωάννη Ραούλ¹⁵⁰ κινήθηκε και κατέλαβε την Άρτα, αφού πρώτα τμήμα του παρέμεινε στα Ιωάννινα για να τα πολιορκήσει.

¹⁴⁷ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 4015-4091. *Chronique de Morée*, παρ. 296-304.

¹⁴⁸ Ο Nicol, ο οποίος προσπάθησε όπως αναφέραμε να παρουσιάσει μία σύνθεση της περιγραφής της μάχης, συνδυάζοντας τις διάφορες πηγές, αποδέχεται και ενσωματώνει την εκδοχή του *Χρονικού*, Nicol, *Despotate I*, 182 και 185 υποσ. 23.

¹⁴⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 121.

¹⁵⁰ *PLP*, αρ. 24125.

Οι στρατιώτες της Νίκαιας συμπεριφέρθηκαν βάνανυσα στον πληθυσμό της Άρτας, με αποτέλεσμα να προκαλέσουν την αντιπάθειά του. Ο σεβαστοκράτωρ Ιωάννης επιτέθηκε εναντίον της Λιβαδειάς και της Θήβας, και λεηλάτησε τη δεύτερη. Ο Ιωάννης Α΄ όμως δεν τον ακολούθησε, αλλά μεταβάλλοντας εκ νέου τη στάση του βάρδισε πίσω στην Ήπειρο και εκδίωξε με ευκολία τους Βυζαντινούς τόσο από την Άρτα όσο και από τα περίχωρα των Ιωαννίνων, έχοντας εξασφαλίσει και την υποστήριξη των δυσαρεστημένων κατοίκων¹⁵¹. Η κατάσταση αντιστράφηκε ακόμη περισσότερο για τη Νίκαια όταν ο Μιχαήλ Β΄, ενισχυμένος και από τον Μαμφρέδο, έθεσε επικεφαλής του στρατού του τον γιο του Νικηφόρο Α΄, ο οποίος εισέβαλε στη Θεσσαλία και κατατρόπωσε το στράτευμα του Αλέξιου Στρατηγόπουλου στο Τρικόρυφο, προκαλώντας πολλές απώλειες και συλλαμβάνοντας αιχμάλωτο μεταξύ άλλων και το στρατηγό της Νίκαιας. Ο Αλέξιος και οι υπόλοιποι αιχμάλωτοι απελευθερώθηκαν κατόπιν συμφωνίας¹⁵².

Ο Μιχαήλ Η΄ στράφηκε πλέον εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως, η ανάκτηση της οποίας αποτελούσε τον κεντρικό στόχο της εξόριστης αυτοκρατορίας από τα πρώτα έτη της ιδρύσεώς της. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει ότι η κατάληψη θα επιχειρούταν με τη συνδρομή ενός Λατίνου, ο οποίος έναντι χρηματικών ανταλλαγμάτων θα άνοιγε κάποια πύλη, προκειμένου να εισέλθουν τα βυζαντινά στρατεύματα. Ταυτόχρονα, για λόγους αντιπερισπασμού ο Μιχαήλ Η΄ πολιορκήσε τον Γαλατά. Ο Λατίνος δεν τήρησε την υπόσχεσή του, οπότε ο αυτοκράτορας αποχώρησε άπρακτος¹⁵³. Ο Γεώργιος Παχυμέρης δεν κάνει λόγο για τα σχέδια εναντίον την ίδιας της Κωνσταντινουπόλεως, αλλά περιγράφει με λεπτομέρειες την

¹⁵¹ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 171-172. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 547-548. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 67. Setton, *Parasy*, 89-90.

¹⁵² Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* I, 125-127. Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 549. Gardner, *Lascaids*, 249-250. Setton, *Parasy*, 90. Κορδώνης, «Κατάκτηση», 172-173. Τα γεγονότα μετά την Πελαγονία, χρονολογούνται το ίδιο έτος με την μάχη (1259), Failler, «Chronologie I», 34-35, 38-39.

¹⁵³ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 173-175.

αποτυχημένη επίθεση στον Γαλατά. Αφού ο βυζαντινός στρατός στρατοπέδευσε σε ασφαλή απόσταση από τα τείχη, ξεκίνησαν συνεχείς διαδοχικές επιθέσεις. Οι τοξότες της Νίκαιας περιόριζαν με τις συνεχείς βολές τους την ελευθερία κινήσεων των υπερασπιστών, ενώ παράλληλα πραγματοποιούνταν επιθέσεις με πολιορκητικές μηχανές. Οι Φράγκοι έστειλαν ενισχύσεις από την Κωνσταντινούπολη διαμέσου του Κερατίου, οι οποίες εισέρχονταν στον Γαλατά από την πύλη των θαλασσιών τειχών. Επίσης κατασκεύασαν πίσω από τα τείχη ξύλινους διαδρόμους, προκειμένου να μπορούν να κινούνται υπό κάλυψη και να βάλουν κατά των επιτιθέμενων. Οι Βυζαντινοί αντίστοιχα κατασκεύασαν καλύμματα από κληματίδες, για να προστατέψουν τα πετροβόλα μηχανήματά τους. Με την ίδια μέθοδο προστάτευαν τους άντρες οι οποίοι εργάζονταν για να ανοίξουν στοές κάτω από τα τείχη, ενώ ταυτόχρονα από τις οπές των προστατευτικών καλυμμάτων μπορούσαν να βάλουν κατά των Φράγκων. Η βυζαντινή επίθεση υπό αυτές όμως τις συνθήκες δεν μπορούσε να επιφέρει αποφασιστικό αποτέλεσμα και η πολιορκία παρατείνονταν χρονικά. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι Βυζαντινοί προκάλεσαν την ειρωνεία και ταυτόχρονα τον οίκτο των Λατίνων, καθώς υπέστησαν τόσο μεγάλες απώλειες, ώστε τελικά δεν τους θανάτωναν όταν προσέγγιζαν τα τείχη, προκειμένου να επιστρέψουν στις συζύγους τους. Όταν ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε ότι έρχονται συμπληρωματικές ενισχύσεις και διαπίστωσε ότι το ηθικό του στρατεύματος ήταν καταρρακωμένο, υποχρεώθηκε σε άρση της πολιορκίας¹⁵⁴. Ο Γρηγοράς προσθέτει ότι ο Μιχαήλ Η΄ διαπίστωσε ότι με απευθείας επίθεση δεν ήταν δυνατή η άλωση του Γαλατά και γι' αυτό τοποθέτησε φρουρές και ενίσχυσε τα οχυρά γύρω από την πόλη, ώστε να εμποδίζει την έξοδο των Λατίνων με ενέδρες και επιδρομές. Αποτέλεσμα ήταν οι τελευταίοι να βρεθούν σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση από άποψη

¹⁵⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 171-175.

εφοδίων, και να αναγκάζονται να κατεδαφίζουν τις οικίες τους για να εξασφαλίσουν ξυλεία¹⁵⁵. Ο Ακροπολίτης, μάλλον διότι δεν ήθελε να μνημονεύσει τη συγκεκριμένη σημαντική αποτυχία του Μιχαήλ Η΄, υποβιβάζει την επιχείρηση και παραλείπει την περιγραφή της αποτυχημένης επίθεσης στον Γαλατά¹⁵⁶.

Της άλωσης της Κωνσταντινουπόλεως και της οριστικής κατάλυσης της λατινικής αυτοκρατορίας, δεν προηγήθηκε κάποια μεγαλειώδης στρατιωτική επιχείρηση ή συστηματική πολιορκία. Αντίθετα ένα μάλλον τυχαίο γεγονός οδήγησε στην ανακατάληψη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ο καίσαρ Αλέξιος Στρατηγόπουλος, επικεφαλής μικρού αριθμητικά στρατιωτικού σώματος (800 άντρες) αποτελούμενου από Βυζαντινούς (από τη Βιθυνία) και Κουμάνους, απεστάλη στις δυτικές επαρχίες εναντίον του δεσπότη Μιχαήλ Β΄. Παράλληλα είχε λάβει εντολή να διέλθει κοντά από την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου αφενός να προκαλέσει ανησυχία στους Φράγκους, αφετέρου να κάνει αισθητή τη στρατιωτική παρουσία της αυτοκρατορίας. Προσεγγίζοντας την πρωτεύουσα, ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος πληροφορήθηκε από κατοίκους της Κωνσταντινούπολης ή τους θεληματάριους, ιδιότυπη κοινωνική ομάδα ελληνικής καταγωγής η οποία διέμενε εκτός των τειχών και είχε ευχέρεια κίνησης εντός και εκτός αυτών¹⁵⁷, ότι ο λατινικός στόλος και η πλειονότητα των Φράγκων πολεμιστών απουσίαζαν σε εκστρατεία στο νησί Δαφνουσία. Κατόπιν συνεννόησης και με τη βοήθεια των θεληματάριων, τα ξημερώματα της 25ης Ιουλίου 1261¹⁵⁸ τμήμα των βυζαντινών στρατευμάτων διείσδυσε στην Κωνσταντινούπολη. Η είσοδος έγινε είτε από κάποιο άνοιγμα του τείχους (πιθανόν από έναν αποχετευτικό υπόγειο αγωγό) είτε μετά από αναρρίχηση

¹⁵⁵ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 80-81.

¹⁵⁶ Σχετική ανάλυση στο: Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 69-71. Επίσης Macrides, «New Constantine», 33.

¹⁵⁷ Για τους θεληματάριους και τον στρατιωτικό χαρακτήρα της ιδιότυπης αυτής κοινωνικής ομάδας, βλέπε Hendricks, «Θεληματάριοι», 355-363. Επίσης Bartusis, «Smallholding Soldiers», 13-15.

¹⁵⁸ Για την ημερομηνία, βλέπε Failler, «Chronologie I», 55.

σε αυτό με κλίμακες τις οποίες τοποθέτησαν οι θεληματάριοι¹⁵⁹. Στη συνέχεια οι φρουροί εξουδετερώθηκαν και άνοιξε η πύλη της Πηγής από την οποία εισήλθε ο υπόλοιπος στρατός. Ορισμένες αψιμαχίες έλαβαν χώρα, στις οποίες οι Βυζαντινοί με τη συνδρομή των θεληματάριων υπερίσχυσαν. Κατόπιν, προκειμένου να υποχρεώσουν τους Φράγκους σε αποχώρηση και να μην διακινδυνέψουν σύγκρουση με τα στρατεύματα, τα οποία επέστρεφαν από την Δαφνουσία, οι Βυζαντινοί πυρπόλησαν τις παραθαλάσσιες οικίες των Δυτικών. Οι Λατίνοι επιστρέφοντας και διαπιστώνοντας την κατάσταση η οποία είχε διαμορφωθεί, προκειμένου να σώσουν τις οικογένειες τους, τις επιβίβασαν στα πλοία τους και αποχώρησαν. Ο Λατίνος αυτοκράτορας, Βαλδουΐνος Β΄ εγκατέλειψε την πρωτεύουσα επιβιβαζόμενος σε ένα βενετικό πλοίο. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα βυζαντινά στρατεύματα δεν προέβησαν σε εκτεταμένες σφαγές του πληθυσμού ή σε λεηλασίες (εκτός από μικρή κλίμακα λεηλασία στην οποία επιδόθηκαν οι Κουμάνοι). Το γεγονός αυτό μπορεί βέβαια να ερμηνευτεί από την ανεπαρκή αριθμητική τους δύναμη για να διακινδυνεύσουν άτακτη καταδίωξη των αμάχων (ο Στρατηγόπουλος απέτρεψε για παράδειγμα τους Κουμάνους από το να διασπαρούν, ώστε να παραβρίσκονται συνεχώς μαζί του) και πιθανή βιαιότερη αντίσταση των Λατίνων. Επίσης δεν θα επιθυμούσαν να προκαλέσουν περισσότερες ζημιές στην πρωτεύουσα που μόλις ανακατέλαβαν. Μετά την ανέλπιστα επιτυχία του Στρατηγόπουλου τα βυζαντινά στρατεύματα ανέκτησαν τον πλήρη έλεγχο της Κωνσταντινούπολης και τη 15^η Αυγούστου 1261 ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος εισήλθε θριαμβευτικά σε αυτή¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Ο A. Failler εκτιμά ότι η μαρτυρία του Παχυμέρη είναι περισσότερο αξιόπιστη και συνεπώς οι στρατιώτες εισήλθαν στην Κωνσταντινούπολη αναρριχώμενοι με σκάλες στα τείχη, Failler, «Chronologie I», 57-59. Για το ίδιο ζήτημα βλέπε Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 91-92.

¹⁶⁰ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 181-183. Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* I, 157-159, 191-203. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 83-86. Αναλυτική περιγραφή της άλωσης στο Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*

2.4.3 Η εξέγερση στους Ζυγούς και την Τρικοκία (1261).

Η ανατροπή της νόμιμης δυναστείας των Λασκαριδών από τον Μιχαήλ Η΄ και η τύφλωση του Ιωάννη Δ΄ δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς έντονες εσωτερικές αντιδράσεις. Ο πατριάρχης Αρσένιος Αυτωρειανός αφόρισε τον αυτοκράτορα¹⁶¹ ενώ οι οπαδοί των Λασκαριδών που αντέδρασαν τιμωρήθηκαν και τους αφαιρέθηκε οποιαδήποτε εξουσία. Τα γεγονότα αυτά σηματοδότησαν την έναρξη ενός κινήματος, το οποίο λαμβάνοντας κατά περιόδους διαφορετικές μορφές και ιδεολογικό περιεχόμενο, ταλάνισε την αυτοκρατορία έως το 1310, γνωστό ως κίνημα των Αρσενιατών¹⁶².

Στα πλαίσια των αρχικών αντιδράσεων εντάσσεται η εξέγερση των κατοίκων του Ζυγού και της Τρικοκίας, ορεινών περιοχών της Βιθυνίας στα περίχωρα της Νίκαιας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη μας παρουσιάζει η καταστολή της εξέγερσης, τόσο για τα προβλήματα τα οποία αντιμετώπισε ο αυτοκρατορικός στρατός σε αυτή τη φαινομενικά εύκολη επιχείρηση, όσο κυρίως για τις μεθόδους πολέμου τις οποίες ακολούθησε ο στρατός ατάκτων των επαναστατών. Οι χωρικοί είχαν πίστη ότι μπορούν να αντιπαραβληθούν στο στρατό κάνοντας χρήση των τόξων τους και εκμεταλλευόμενοι τα στενά ορεινά περάσματα. Πραγματικά ο Μιχαήλ Η΄ απέστειλε στράτευμα για την καταστολή της ανταρσίας. Οι στρατιώτες αντιμετώπισαν πολλά προβλήματα όταν ήρθαν αντιμέτωποι με τους χωρικούς, οι οποίοι τους έριχναν βέλη και σε πολλές περιπτώσεις, αν και σχεδόν άοπλοι, τους πολεμούσαν εκ του συστάδην. Τα ίδια συνέβησαν όταν οι εξεγερμένοι οπισθοχώρησαν σε ορεινά δασώδη περάσματα, όπου χρησιμοποιούσαν ως κάλυψη τα δέντρα για να βάλλουν εκ του αφανούς κατά των στρατιωτών. Τότε το στράτευμα

Παλαιολόγος, 81-95. Επίσης Μηλιαράκης, *Ιστορία Νικαίας*, 589-598. Gardner, *Lascarids*, 256-258. Longnon, *Empire Latin*, 226-228. Setton, *Papacy*, 92-94.

¹⁶¹ Για τον πατριάρχη Αρσένιο, βλέπε *PLP*, αρ. 1694.

¹⁶² Για το κίνημα των Αρσενιατών βλέπε την αναλυτική μελέτη, Γουναρίδης, *Κίνημα Αρσενιατών*.

πυρπόλησε το δάσος, για να τους υποχρεώσει να αποκαλυφθούν, αλλά εκείνοι μετακινούνταν και έπλητταν τους στρατιώτες παγιδεύοντας τους σε άλλο πέρασμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι επαναστάτες είχαν μεριμνήσει ώστε οι οικογένειές τους να βρίσκονται ασφαλισμένες σε σημεία απόμακρα και άβατα, προστατευμένες από ξύλινους φράκτες και άμαξες οι οποίες είχαν τοποθετηθεί κυκλικά γύρω από τον καταυλισμό τους. Το στράτευμα υπέστη αρκετές απώλειες και υποχρεώθηκε στη μεταφορά ενισχύσεων στην περιοχή των συγκρούσεων, καθώς οι χωρικοί πολλές φορές με μόνο όπλο ένα ρόπαλο, έφερναν τους στρατιώτες σε δύσκολη θέση. Τελικά, η επανάσταση έληξε με διπλωματικό διακανονισμό¹⁶³.

Το ανωτέρω περιστατικό, που μόνο ο Γεώργιος Παχυμέρης διασώζει, χαρακτηρίζεται από πολλά στοιχεία τα οποία αντικατοπτρίζουν τις μεθόδους του ανταρτοπόλεμου και αποδεικνύει πως μικροί και όχι ιδιαίτερα οργανωμένοι στρατοί, οι οποίοι γνωρίζουν άριστα και εκμεταλλεύονται την εδαφική διαμόρφωση, μπορούν με κατάλληλες τακτικές να πολεμήσουν με σημαντικές πιθανότητες επιτυχίας εναντίον οργανωμένων και εξοπλισμένων στρατιωτικών δυνάμεων.

2.4.4. Ο πόλεμος στην Πελοπόννησο (1262-1282).

Η νίκη στην Πελαγονία και η αιχμαλωσία του πρίγκηπα Γουλιέλμου Β' οδήγησε στη δυναμική επανεμφάνιση των Βυζαντινών στην Πελοπόννησο. Ο πρίγκηπας αντάλλαξε την ελευθερία του με την παραχώρηση στο Βυζάντιο σημαντικών στρατηγικών τοποθεσιών, όπως η Μονεμβασία, ο Μυστράς και το

¹⁶³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 259-265. Επίσης Γουναρίδης, *Κίνημα Ἀρσενιατῶν*, 36-37.

κάστρο της Μαΐνης. Παρά τους σχετικούς σε τέτοιες περιπτώσεις αμοιβαίους όρκους, δεν καθυστέρησε η επανέναρξη των εχθροπραξιών¹⁶⁴.

Αφορμή για τη βυζαντινή επίθεση δόθηκε όταν ο Γουλιέλμος Β΄ πορεύθηκε συνοδευόμενος από στρατεύματά του στην περιοχή του Μυστρά. Οι Βυζαντινοί πληροφορήσαν σχετικά τον Μιχαήλ Καντακουζηνό, ο οποίος είχε οριστεί διοικητής των βυζαντινών κτήσεων και εκείνος ενημέρωσε την Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας έστειλε στην Πελοπόννησο τον αδελφό του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο και τους μέγα δομέστικο Αλέξιο Φιλή¹⁶⁵ και παρακοιμώμενο Μακρηνό¹⁶⁶, θέτοντάς τους επικεφαλής βυζαντινών και τουρκικών στρατευμάτων¹⁶⁷. Δεν περιλαμβάνονταν Λατίνοι στις τάξεις του στρατεύματος, διότι όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Παχυμέρης: «...τοΙ galr Italiko/n, mhI a(rmo/zon proI ma/xhn Italikh/n...». Με τους Βυζαντινούς είχαν συμμαχήσει και οι Μηλιγγοί του Ταυγέτου. Ταυτόχρονα ο βυζαντινός στόλος υπό τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό¹⁶⁸, αφού λεηλάτησε ορισμένα νησιά και πόλεις της Εύβοιας, κινήθηκε προς τα Λακωνικά παράλια¹⁶⁹. Το στρατεύμα αποβιβάστηκε στη Μονεμβασία και συγκεντρώθηκε στο Μυστρά από όπου πολιορκήσε στη συνέχεια την Λακεδαιμονία ενώ ο Γουλιέλμος Β΄ μετακινήθηκε στην Κόρινθο, σε μια προσπάθεια συγκέντρωσης επικουρικών στρατευμάτων και από τα υπόλοιπα κράτη της λατινοκρατούμενης Ελλάδας¹⁷⁰.

¹⁶⁴ Zakythinos, *Despotat Grec I*, 15-25. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 122-123. Για τη χρονολόγηση των γεγονότων βλέπε Failler, «Chronologie I», 85-103.

¹⁶⁵ *PLP*, αρ. 29809.

¹⁶⁶ *PLP*, αρ. 16358.

¹⁶⁷ Η πρώτη εκστρατεία χρονολογείται το 1262, Failler, «Chronologie I», 92.

¹⁶⁸ *PLP*, αρ. 29751.

¹⁶⁹ Για τον πόλεμο στην Πελοπόννησο και τον ρόλο που διαδραμάτισε ο βυζαντινός στόλος σε αυτόν, όπως μεταφορά στρατευμάτων, περιορισμό της δράσης του ναυτικού των Λατίνων και αποστολής ενισχύσεων από τη Δύση, βλέπε Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, 351-363.

¹⁷⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι I*, 271-275. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή I*, 79-80. Το *Χρονικό του Μορέως*, το οποίο αποτελεί τη λεπτομερέστερη πηγή για τις μάχες που διεξήχθησαν, αναφέρει ότι τα βυζαντινά στρατεύματα ήλθαν στην Πελοπόννησο σε δύο φάσεις: αρχικά ο Μακρηνός με 1500 Τούρκους και 2000 Βυζαντινούς και στη συνέχεια ο αδελφός του αυτοκράτορα με 1000 επίλεκτους ιππείς, αφότου ο Μακρηνός ζήτησε ενισχύσεις διαπιστώνοντας ότι μπορεί να καταληφθεί όλη η Πελοπόννησος. Στη συνέχεια βέβαια το *Χρονικό* αυξάνει τον αριθμό του ιππικού και αναφέρει ότι συνολικά ο βυζαντινός στρατός περιελάμβανε 6000 ιππείς και αμέτρητους πεζούς, κυρίως λόγω της

Οι Βυζαντινοί κινήθηκαν ανενόχλητοι λεηλατώντας την ύπαιθρο. Αναφέρεται μάλιστα ότι οι Τούρκοι έκαψαν το καθολικό μοναστήρι στην Ίσοβα. Όμως ένας ικανός Φράγκος, ο Ιωάννης de Catavas με 312 μόνο ιππείς αποφάσισε να αντιταχθεί στους Βυζαντινούς, στηριζόμενος στην ανωτερότητα των Λατίνων ιπποτών:

*Ἐτοῦτοι εἶναι ἀπόξενοι ἀπὸ διαφόρους τόπους,
ἀπαίδευτοι νὰ πολεμοῦν μετὰ Φράγκους ἀνθρώπους·
μηδὲν ὀκνήσωμεν ποσῶς νὰ μᾶς ἀποσκεπάσουν,
ἀφνίδως ἄς τοὺς δώσωμεν ὅλοι μὲ τὰ κοντάρια.
Τὰ ἄλογα, ὅπου ἔχουσιν, ὅλα ὑπαρίππια εἶναι,
ἐνὸς φαρίου μας ἢ φορὰ νὰ ρίξη δεκαπέντε.¹⁷¹*

Αφού διαπίστωσε ότι οι Βυζαντινοί είχαν στρατοπεδεύσει στην Πρινίτσα, τους προσέγγισε από ένα στενό πέρασμα από όπου μπορούσε να παρατηρεί το σύνολο του στρατού τους και τις κινήσεις τους. Όταν τα λατινικά στρατεύματα παρουσιάστηκαν αιφνιδιαστικά, ο σεβαστοκράτωρ Κωνσταντίνος έστειλε εναντίον τους 1000 ιππείς. Παρά την αριθμητική τους υπεροχή, οι ιππείς αυτοί κατανικήθηκαν και οι Φράγκοι κινήθηκαν αναπάντεχα εναντίον του βυζαντινού στρατοπέδου, προκαλώντας πολλές απώλειες και τρέποντας σε φυγή τον αυτοκρατορικό στρατό. Οι απώλειες των Βυζαντινών σε έμψυχο δυναμικό περιορίστηκαν από το γεγονός ότι κατέφυγαν σε δασώδη περιοχή στην οποία οι Λατίνοι ιππότες δεν μπορούσαν να τους καταδιώξουν, όμως απώλεσαν σημαντικό εξοπλισμό. Οι Βυζαντινοί επέστρεψαν στη συνέχεια στο Μυστρά¹⁷².

συμμετοχής των Μηλιγγών (η αραγωνική παραλλαγή αναφέρει 3000 Τούρκους, 3000 Βυζαντινούς και 10000 πεζούς, *Libro de los Fechos*, παρ. 335-336 και 349). Παρουσιάζει όμως ενδιαφέρον ότι στο σημείο αυτό μας παραδίδεται η αριθμητική δύναμη του *αλλαγίου*, 6000 ιππείς/18 *αλλάγια*, δηλαδή περίπου 333 άντρες/*αλλάγιο*, *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 4527-4662.

¹⁷¹ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 4725-4730.

¹⁷² *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 4663-4855. *Chronique de Morée*, παρ. 333-338. *Libro de los Fechos*, παρ. 350-358. Zakythinis, *Despotat Grec I*, 32-38. Longnon, *Empire Latin*, 231-232. Bon, *Morée Franque*, 129-131. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 124-126.

Η αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού προσθέτει ότι οι Φράγκοι επιτέθηκαν στο βυζαντινό στρατόπεδο σε στιγμή όπου οι στρατιώτες δεν έφεραν τον οπλισμό τους, αλλά διασκέδαζαν καταναλώνοντας φαγητό και ποτό, με αποτέλεσμα τον πλήρη αιφνιδιασμό τους¹⁷³.

Η εξιστόρηση της μάχης από το *Χρονικό* παρουσιάζει πολλά προβλήματα, με κυριότερο το ερώτημα γιατί ο σεβαστοκράτορας δεν ενεργοποίησε το σύνολο του στρατού του και στηρίχθηκε μόνο σε ένα τμήμα του, πρόβλημα το οποίο έχει ήδη εντοπίσει ο Δ. Ζακηθυνός¹⁷⁴, ο οποίος σωστά θεωρεί ότι η νίκη των Φράγκων οφείλεται στην απερισκεψία των Βυζαντινών και η μάχη ουσιαστικά δόθηκε εναντίον ενός αποσπάσματος μόνο του βυζαντινού στρατού. Νομίζω ότι μία άλλη πληροφορία του *Χρονικού του Μορέως*, η οποία έχει παραμεληθεί, μπορεί να μας βοηθήσει ώστε να συμπληρωθεί η συγκεκριμένη άποψη και σχηματιστεί ολοκληρωμένη εικόνα για το πώς ηττήθηκαν οι Βυζαντινοί.

Σύμφωνα με το *Χρονικό*, κάποιος Φράγκος ευγενής, απεσταλμένος του αυτοκράτορα, έδωσε ορισμένες συμβουλές στον σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο για τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να είχε αντιμετωπίσει τους Λατίνους στην Πρινίτσα. Του υπενθύμισε την τακτική που ακολούθησαν οι Βυζαντινοί στην Πελαγονία και νίκησαν το Γουλιέλμο Β΄ και τόνισε ότι ήταν σφάλμα να στείλει μόνο ιππικό εναντίον του Καταβά, χωρίς τη συνεπικουρία των Τούρκων ιπποτοξοτών. Οι Τούρκοι θα τόξευαν από απόσταση τα άλογα των Φράγκων και θα τους καθιστούσαν ευάλωτους. Όμως εφόσον δεν ακολούθησε αυτή την τακτική, οι Βυζαντινοί ιππείς δεν είχαν ελπίδα να υπερισχύσουν, αν και περισσότεροι, έναντι των έμπειρων βαριά οπλισμένων Φράγκων¹⁷⁵. Σε άλλο σημείο του *Χρονικού*, οι Τούρκοι, πριν

¹⁷³ *Libro de los Fechos*, παρ. 352.

¹⁷⁴ Zakythinis, *Despotat Grec I*, 37-38.

¹⁷⁵ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 4900-4970.

αποστατήσουν, όπως θα περιγράψουμε στα επόμενα, διαμαρτυρόμενοι για την καθυστέρηση της πληρωμής τους, αναφέρουν στον σεβαστοκράτορα ότι εξετέλεσαν το καθήκον τους και αποτελεί αποκλειστικά δική του ευθύνη ότι δεν τους χρησιμοποίησε στη μάχη της Πρινίτσας. Αποτέλεσε δηλαδή άστοχη ενέργεια να πολεμήσει τους Φράγκους σε απευθείας σύγκρουση, διενεργώντας έφοδο με το ιππικό του¹⁷⁶. Μία άλλη πληροφορία, η οποία επιβεβαιώνει τη μη συμμετοχή των Τούρκων στη μάχη, μας δίδεται από τον Ενετό Μαρίνο Σανούδο. Ο Σανούδος αναφέρει, αντίθετα από το *Χρονικό*, ότι οι Τούρκοι αποστάτησαν πριν τη μάχη της Πρινίτσας, πληροφορία η οποία δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί¹⁷⁷. Αποτελεί συνεπώς αδιαμφισβήτητο γεγονός η μη συμμετοχή των Τούρκων στη μάχη, είτε λόγω αποστασίας τους είτε λόγω λανθασμένων επιλογών της βυζαντινής ηγεσίας. Συνοψίζοντας, η μάχη πραγματικά δόθηκε μεταξύ του φραγκικού στρατεύματος και αποσπάσματος μόνο Βυζαντινών ιππέων, ίσως κάποιας οπισθοφυλακής στην οποία δεν συμμετείχαν οι Τούρκοι ιπποτοξότες. Θα πρέπει επίσης να έλαβε χώρα σε τόπο στενό ή περιορισμένο (οι Φράγκοι αρχικά επόπτευαν τους αντιπάλους τους από μία «μικρήν κλεισοῦραν», όπως μνημονεύει χαρακτηριστικά το *Χρονικό*¹⁷⁸) ώστε οι Βυζαντινοί να απώλεσαν το αριθμητικό τους πλεονέκτημα, ενώ όπως συμπληρώνει η αραγωνική παραλλαγή, επιπροσθέτως αιφνιδιάστηκαν. Όταν η είδηση της ήττας έφτασε στο βυζαντινό στρατόπεδο, οι στρατιώτες ήταν απροετοίμαστοι και ο σεβαστοκράτορας δεν ενεργοποίησε τον κύριο όγκο των δυνάμεών του, αλλά επέλεξε να αποχωρήσει υπό καθεστώς πανικού. Η ήττα των Βυζαντινών οφείλεται σε ένα συνδυασμό απροσεξίας, κακής εκτίμησης του αντιπάλου ο οποίος ανενόχλητος τους

¹⁷⁶ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 5117-5130.

¹⁷⁷ Sanudo, 126-127. Zakythinios, *Despotat Grec I*, 39 υποσ. 5. Ο Bon θεωρεί γενικά ότι το *Χρονικό* αποτελεί, εξαιρόντας τις υπερβολές του, περισσότερο αξιόπιστη πηγή για τη μάχη, Bon, *Morée Franque*, 131 υποσ. 1.

¹⁷⁸ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 4708-4712. Για την τοποθεσία της μάχης, βλέπε Bon, *Morée Franque*, 354-356, ο οποίος καταλήγει ότι πρέπει να έλαβε χώρα σε μικρή πεδιάδα.

αιφνιδίασε, αλλά και ακατάλληλης επιλογής τακτικής και τοποθεσίας για την αντιμετώπισή του.

Μετά από μία ανάπαυλα κατά τη διάρκεια του χειμώνα, το επόμενο έτος, την άνοιξη του 1263, νέα εκστρατεία ξεκίνησε εναντίον του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουΐνου, στην οποία συμμετείχε και το πεζικό των Μηλίγγων. Ο αυτοκρατορικός στρατός κινήθηκε προς την Ανδραβίδα όπου βρισκόταν Γουλιέλμος Β΄, αλλά οι σύμβουλοι του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου τον προειδοποίησαν να μη φτάσει ως εκεί διασχίζοντας τα στενά ορεινά περάσματα, διότι θα ήταν εύκολος στόχος πιθανής ενέδρας Φράγκων βαλλιστριδοφόρων. Για τον λόγο αυτό τα στρατεύματα παρεξέκλιναν της αρχικής πορείας και στρατοπέδευσαν στα Σεργιανά. Την επομένη προσέγγισε την περιοχή και ο Γουλιέλμος Β΄ με το στράτευμά του. Ενώ οι αντίπαλοι παρατάχθηκαν σε θέση μάχης, ένα τυχαίο γεγονός οδήγησε τους Βυζαντινούς σε αποχώρηση. Καθώς ο Μιχαήλ Καντακουζηνός είχε προχωρήσει με τους στρατιώτες του μπροστά από τη βυζαντινή παράταξη, είτε διότι έπεσε το άλογό του σε κάποιο όρυγμα είτε από δική του απροσεξία, βρέθηκε στο έδαφος, με αποτέλεσμα να επιτεθούν οι άντρες του πρίγκηπα και να τον θανατώσουν. Η απώλεια του ικανού στρατηγού επέδρασε αρνητικά στο ηθικό του βυζαντινού στρατεύματος που αφού παρέλαβε τον νεκρό αποχώρησε. Ο Γουλιέλμος Β΄ θέλησε τότε να επιτεθεί, αλλά οι υπόλοιποι Φράγκοι τον απέτρεψαν, διότι οι ιππότες τους θα ήταν εύκολοι στόχοι των τοξοτών (η εκδοχή της αραγωνικής παραλλαγής περί καταδιώξεως των Βυζαντινών είναι μάλλον απίθανη). Οι Λατίνοι επέστρεψαν στην Ανδραβίδα, ενώ οι Βυζαντινοί πολίorkησαν το Νίκλι¹⁷⁹.

¹⁷⁹ *Χρονικὸν Μορέως*, στχ. 5015-5097. *Chronique de Morée*, παρ. 340-344. *Libro de los Fechos*, παρ. 341-344. Zakythinos, *Despotat Grec I*, 38-39. Longnon, *Empire Latin*, 232-233. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 134. Bon, *Morée Franque*, 131 και για την τοπογραφία της μάχης των Σεργιανών 356-357.

Στη συνέχεια οι Βυζαντινοί δέχτηκαν ένα έμμεσο πλήγμα, το οποίο θα αποδεικνύονταν καθοριστικό για το υπόλοιπο χρονικό διάστημα του πολέμου. Οι Τούρκοι μισθοφόροι, απλήρωτοι έξι μήνες από τους Βυζαντινούς, αποσκήρτησαν στους Φράγκους, οι οποίοι ενισχυμένοι από την ανέλπιστα βοήθεια, επεδίωξαν να συγκρουστούν εκ νέου με το στράτευμα του Μιχαήλ Η΄. Μετά από αυτό το γεγονός, ο σεβαστοκράτωρ Κωνσταντίνος επέστρεψε στην πρωτεύουσα, αναθέτοντας τη διοίκηση στον μέγα δομέστικο Αλέξιο Φιλή.

Ο φραγκικός στρατός επρόκειτο να διασχίσει τα στενά στην περιοχή του Μακρυπλαγίου και ήταν πιθανό οι Βυζαντινοί να επιχειρούσαν ενέδρα και αιφνιδιαστική επίθεση, αφού τα ορεινά περάσματα ευνοούσαν μία τέτοια τακτική. Η ελληνική και η γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού* αναφέρουν ότι αν και κατά τη διάρκεια της πορείας τα τουρκικά στρατεύματα ήταν τοποθετημένα στην εμπροσθοφυλακή, κατά την είσοδο στα στενά περάσματα αναδιατάχθηκαν, με το πρόσχημα ότι οι Λατίνοι γνώριζαν καλύτερα την περιοχή και έπρεπε να προπορεύονται· η αληθινή αιτία της συγκεκριμένης ενέργειας ήταν ότι οι Φράγκοι δεν είχαν ακόμη απόλυτη εμπιστοσύνη στους Τούρκους και υποψιαζόντουσαν ότι ενδεχομένως να τους πρόδιδαν¹⁸⁰. Αν και οι ευκίνητοι Τούρκοι ιπποτοξότες θα αντιδρούσαν καλύτερα σε μία ενέδρα, η καχυποψία των Φράγκων δεν επέτρεψε την πλήρη εκμετάλλευση των δυνατοτήτων τους, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται από την αρχική αποτυχία τους στην αντιμετώπιση των ενεδρευόντων Βυζαντινών. Η αραγωνική παραλλαγή αναφέρει ότι η εμπροσθοφυλακή αποτελούνταν από τους άντρες του Ανσέλ και τους Τούρκους¹⁸¹, αλλά υπό το πρίσμα των ανωτέρω, δεν θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη.

¹⁸⁰ *Χρονικόν Μορέως*, στιχ. 5334-5354. *Chronique de Morée*, παρ. 366.

¹⁸¹ *Libro de los Fechos*, παρ. 369.

Κατά συνέπεια στην εμπροσθοφυλακή τοποθετήθηκε μία φάλαγγα υπό τον Ανσέλ de Toucy, κατόπιν οι Τούρκοι και μετά ακολουθούσε το υπόλοιπο λατινικό στράτευμα. Πραγματικά, η πρώτη φραγκική φάλαγγα έπεσε σε ενέδρα των Βυζαντινών, οι τοξότες των οποίων προκάλεσαν πολλές απώλειες και έφεραν τους Λατίνους σε δυσχερή θέση. Η γρήγορη επέμβαση όμως των Τούρκων, οι οποίοι ήταν καταλληλότερα εκπαιδευμένοι και εξοπλισμένοι για μάχη στα στενά σε σύγκριση με τους Φράγκους ιππότες, ανέτρεψε την κατάσταση¹⁸². Σύντομα η σύγκρουση γενικεύτηκε με την άφιξη του συνόλου του φραγκικού στρατεύματος και οι Βυζαντινοί τράπηκαν σε φυγή. Η ήττα ήταν σημαντική και μεταξύ των αιχμαλώτων περιλαμβάνονταν ο μέγας δομέστικος Αλέξιος Φιλής και ο Μακρηνός¹⁸³.

Η μάχη στο Μακρυπλάγι (1263) παρουσιάζει ενδιαφέρον διότι αντικατοπτρίζει την προσπάθεια των εκάστοτε Βυζαντινών στρατιωτικών διοικήτων να προσαρμόσουν τις μεθόδους και την τακτική τους στα δεδομένα και ικανότητες του αντιπάλου. Όσο οι Τούρκοι πολεμούσαν στο πλευρό των Βυζαντινών και τους παρείχαν αριθμητική υπεροχή, οι τελευταίοι επεδίωκαν σύγκρουση σε ανοικτό πεδίο προκειμένου να εκμεταλλευτούν τις ικανότητες των ιπποτοξοτών. Όταν οι Τούρκοι τους εγκατέλειψαν, επέλεξαν να πολεμήσουν χρησιμοποιώντας ενέδρες και να αποφύγουν την διεξαγωγή μάχης σε επίπεδο έδαφος, όπου οι ίδιοι και τα άλογά τους θα αποτελούσαν εύκολο στόχο για τους ιπποτοξότες.

¹⁸² Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι τρεις παραλλαγές του Χρονικού προσπαθούν να αποδώσουν τη νίκη του Γουλιέλμου Β΄ αποκλειστικά στη γενναιότητα του Ανσέλ, ο οποίος μετά τον αρχικό αιφνιδιασμό εμπύχωσε τους άντρες του, «συμπαρασύροντας» και τους Τούρκους στο να εντείνουν την προσπάθεια εναντίον των Βυζαντινών. Ο ανώνυμος συγγραφέας του *Χρονικού* προσπαθεί σε αυτό το σημείο να υποβιβάσει τον ρόλο των τουρκικών δυνάμεων και να εμφανίσει τη νίκη ως αποκλειστικό προϊόν της γενναιότητας των Φράγκων ιπποτών, *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 5392-5407. *Chronique de Morée*, παρ. 370-372. *Libro de los Fechos*, παρ. 370.

¹⁸³ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 5098-5465. *Chronique de Morée*, παρ. 346-378. *Libro de los Fechos*, παρ. 359-372. Zakythinis, *Despotat Grec I*, 39-43. Longnon, *Empire Latin*, 233. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 134-135. Bon, *Morée Franque*, 131-132 καθώς και 422-425 για την περιοχή που ενδεχομένως έλαβε χώρα η μάχη του Μακρυπλαγίου.

Μετά τη μάχη στο Μακρυπλάγι, ο πρίγκηπας Γουλιέλμος Β΄ κατέλαβε και οχύρωσε την Λακαϊδεμονία, την οποία οι κάτοικοι είχαν εγκαταλείψει και για ασφάλεια είχαν καταφύγει στον Μυστρά, και λεηλάτησε τις περιοχές υπό Βυζαντινό έλεγχο έως και τα περίχωρα της Μονεμβασίας. Επίσης, όταν οι κάτοικοι των Σκόρτων επαναστάτησαν εναντίον των Φράγκων, ο Ανσέλ de Toucy με τους Τούρκους λεηλάτησαν την περιοχή και υποχρέωσαν τους κατοίκους να καταφύγουν στα ορεινά και τελικά να συνθηκολογήσουν. Καθώς οι συγκρούσεις δεν οδήγησαν σε αποφασιστικό αποτέλεσμα και οι αντίπαλοι είχαν εξαντληθεί, οι εχθροπραξίες σταμάτησαν για ικανό χρονικό διάστημα¹⁸⁴.

Η επόμενη εκτεταμένη σύγκρουση Βυζαντίου – Λατίνων στο Μοριά, συνέβη όταν πλέον ο πρίγκηπας ήταν υποτελής του ισχυρού ηγεμόνα της εποχής, Κάρολου Α΄ Ανδεγαυού, βασιλιά της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας (1266-1285). Αποτέλεσμα ήταν να ξεκινήσει ροή εφοδίων και στρατιωτικών δυνάμεων, τις οποίες ο Κάρολος Α΄ προωθούσε για να ενισχύσει τον υποτελή του στον πόλεμο με τους Βυζαντινούς¹⁸⁵. Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος το 1270 αποβίβασε στη Μονεμβασία στρατό αποτελούμενο από Κουμάνους, Τούρκους και Βυζαντινούς στρατολογημένους από την περιοχή της Νίκαιας. Ο Γουλιέλμος Β΄ έδωσε εντολές να οχυρωθούν οι Φράγκοι στα κάστρα τους και να τοποθετηθούν φρουρές σε όλα τα κομβικά και στρατηγικά σημεία. Ο Κάρολος το 1272 έστειλε σε βοήθεια 100 ιππότες, 200 πεζούς, 100 βαλλιστριδοφόρους και τους αντίστοιχους ακολούθους.

¹⁸⁴ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 5591-5705. *Chronique de Morée*, παρ. 386-395. Zakythinos, *Despotat Grec I*, 40-41. Longnon, *Empire Latin*, 233-234. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 136. Bon, *Morée Franque*, 132-133.

¹⁸⁵ Zakythinos, *Despotat Grec I*, 49-50. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 169-170. Borghese, *Carlo I*, 19-29, 51-55.

Ο πρίγκηπας μερίμνησε για τη διάθεση στους 100 ιππότες αλόγων για να μεταφέρουν τον εξοπλισμό τους ενώ παράλληλα στη δύναμή του προστέθηκαν ιππότες και πεζοί τους οποίους διέθεσαν οι βαρώνοι της Καρύταινας και του Ακόβου. Στο πολεμικό συμβούλιο που ακολούθησε αποφασίστηκε να επιζητήσουν σύγκρουση σε ανοικτό πεδίο. Η εκστρατεία ξεκίνησε με πενθήμερη λεηλασία των περιοχών του Γαρδαλεβού και της Τσακωνίας και επιστροφή στο Νίκλι. Οι Βυζαντινοί απέφυγαν να συναντήσουν τους Φράγκους σε ανοικτό πεδίο. Ο αυτοκράτορας είχε δώσει, μετά τις ήττες στην Πρινίτσα και το Μακρυπλάγι, αυστηρές εντολές να μην παρατάσσονται τα στρατεύματα για μάχη σε ανοικτό πεδίο, αλλά να προτιμούνται ορεινά φυσικά οχυρά σημεία από όπου θα μπορούν να ενεδρεύουν και να τοξεύουν τους Φράγκους. Όταν οι Λατίνοι διαπίστωσαν ότι δεν επρόκειτο να ευοδωθούν τα σχέδιά τους για μάχη σε παράταξη και ότι ήταν πολύ επικίνδυνο να διέλθει ο στρατός τους από τα ορεινά και δασώδη μέρη τα οποία παρεμβάλλονταν μεταξύ Νικλίου και Μυστρά, διότι θα μετατρέπονταν σε εύκολο στόχο των Βυζαντινών τοξοτών, αποφάσισαν να αποχωρήσουν. Παράλληλα τοποθέτησαν ικανές δυνάμεις ώστε να εμποδίσουν ενδεχόμενη βυζαντινή διείσδυση στις περιοχές τους. Στο Νίκλι παρέμεινε αριθμός ιππέων, βαλλιστριδοφόρων και τοξοτών, με εντολή να ελέγχουν όλες τις κοντινές περιοχές ώστε να αποτραπεί βυζαντινή εισβολή¹⁸⁶.

Στα επόμενα έτη, μέχρι το θάνατο του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουΐνου (1278), αλλά και αργότερα όταν ο Κάρολος Α΄ ανέλαβε τη διοίκηση του πριγκηπάτου μέσω βαϊλλων, έχουμε πληροφορίες για ένα αδιάκοπο πόλεμο μεταξύ Φράγκων και Βυζαντινών, ο οποίος δεν είχε οριστικό αποτέλεσμα, αλλά διατηρούσε τους δύο

¹⁸⁶ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 6487-6720. *Chronique de Morée*, παρ. 456-469. Zakythinis, *Despotat Grec I*, 52-53. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 175-176. Bon, *Morée Franque*, 141-142.

αντιπάλους σε διαρκή επιστράτευση, αποστολή και απασχόληση στρατιωτικών δυνάμεων στην περιοχή¹⁸⁷.

2.4.5. Σύγκρουση με το κράτος της Ηπείρου – Εκστρατεία στον Μαϊάνδρο - Μογγολική εισβολή.

Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως, το φθινόπωρο του 1261, ο καίσαρ Αλέξιος Στρατηγόπουλος εκστράτευσε εναντίον του δεσπότη Μιχαήλ Β΄. Η σύγκρουση ήταν αμφίροπη, αλλά τελικά οι Ηπειρώτες υπερίσχυσαν και ο κατακτητής της Κωνσταντινουπόλεως συνελήφθη αιχμάλωτος για να σταλεί όμηρος στον βασιλιά Μαμφρέδο στην Ιταλία¹⁸⁸. Το επόμενο έτος¹⁸⁹ (1262), ο αδελφός του αυτοκράτορα δεσπότης Ιωάννης Παλαιολόγος, εκστράτευσε εκ νέου στη Δύση με στρατεύμα προερχόμενο από τις ανατολικές επαρχίες, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και Κουμάνοι. Οι συγκρούσεις που ακολούθησαν ήταν μάλλον μικρής έκτασης αιμαχίες, χωρίς οριστικό ή ουσιαστικό αποτέλεσμα¹⁹⁰. Το 1263, με βάση τη Θεσσαλονίκη, ο δεσπότης Ιωάννης προετοίμασε τα στρατεύματά του και επιδόθηκε σε λεηλασία των κτήσεων του Μιχαήλ Β΄. Επέστρεψε στη βάση του στην περιοχή του Βαρδάρη λόγω του χειμώνα με σκοπό να επιτεθεί πάλι την άνοιξη. Τότε ο δεσπότης Μιχαήλ Β΄, στερημένος της βοήθειας του βασιλιά Μαμφρέδου, επεδίωξε

¹⁸⁷ Για παράδειγμα στο *Χρονικό* αναφέρεται η αποστολή 50 ιππέων και 200 βαλλιστριδοφόρων από τον Κάρολο στην Πελοπόννησο, οι οποίοι εκστράτευσαν υπό το βαρόνο της Καρύταινας. Μία όμως επιδημία δυσεντερίας αποδεκάτισε το φραγκικό στρατό. Μεταξύ των νεκρών ήταν και ο βαρόνος (1275), *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 7131-7232. *Chronique de Morée*, παρ. 492-497. Bon, *Morée Franque*, 143. Για τον σημαντικό αυτό Φράγκο ευγενή και πολεμιστή, βλέπε Ortega-Guizard, «Geoffroy de Briel», 329-341. Γενικά για τις ενδείξεις περί των αδιάκοπων συγκρούσεων στην Πελοπόννησο, βλέπε Zakythinos, *Despotat Grec I*, 52, 58-60. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 169-170, 193, 240-241. Bon, *Morée Franque*, 143-144. Επίσης Lock, *Franks*, 83-84.

¹⁸⁸ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή I*, 90-92.

¹⁸⁹ Για τη χρονολόγηση, βλέπε Failler, «Chronologie I», 85-103 ιδιαίτερα 92-93.

¹⁹⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι I*, 271-275.

ανακωχή¹⁹¹. Οι Βυζαντινοί δέχτηκαν, διότι ο αυτοκράτορας κάλεσε τον αδελφό του δεσπότη Ιωάννη να επιστρέψει στην Ανατολή και συγκεκριμένα στην περιοχή του Μαιάνδρου για να αντιμετωπίσει τους αναξέλεγκτους Τουρκομάνους επιδρομείς. Πραγματικά ο δεσπότης Ιωάννης προετοίμασε το στράτευμά του και αφού εγκατέλειψε οποιονδήποτε εξοπλισμό θα μείωνε την ταχύτητα κίνησης, το οδήγησε ανατολικά προκειμένου να εμφανιστεί αιφνιδιαστικά ενώπιον του εχθρού (1264). Ο Παχυμέρης μάλιστα αναφέρει, μάλλον με μία δόση υπερβολής, ότι καθώς είχαν αφαιρεθεί οι σέλες των αλόγων για να μειωθεί το φορτίο, οι ιππείς είχαν προσδεθεί με μίαντες στα άλογα για να στηρίζονται¹⁹². Όταν κατέφθασε στην περιοχή πέτυχε να ελέγξει την κατάσταση, αν και η ύπαιθρος είχε λεηλατηθεί διότι το μεγαλύτερο τμήμα του βυζαντινού στρατεύματος είχε απορροφηθεί στις συγκρούσεις στη Δύση και οι ανατολικές επαρχίες είχαν αφεθεί σχεδόν αψύλακτες. Αυτό για παράδειγμα είχε συμβεί στην περιοχή του Μαγεδώνος, στο θέμα του Νεόκαστρο. Η επιστροφή των ικανών τοξοτών που κατοικούσαν εκεί, περιόρισε τη δραστηριότητα των Τουρκομάνων και οδήγησε σε συνθηκολόγηση και απελευθέρωση των αιχμαλώτων τους οποίους είχαν συλλάβει οι επιδρομείς¹⁹³.

Ο Μιχαήλ Β΄ δεν σεβάστηκε την ανακωχή και το επόμενο έτος (1264) ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ υποχρεώθηκε να εκστρατεύσει προσωπικά προκειμένου να θέσει υπό έλεγχο την κατάσταση στις δυτικές επαρχίες. Η εκστρατεία αυτή παράλιγο να είχε πολύ άσχημη εξέλιξη για τον Μιχαήλ Η΄.

¹⁹¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 283-285. Για τη σύγκρουση Νίκαιας-Ηπείρου 1261-1263 Nicol, *Despotate* II, 8.

¹⁹² Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 285.

¹⁹³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 285-291.

Στα τέλη του ιδίου έτους ή αρχές του επομένου (1265), και ενώ εκείνος κινούνταν από τη Θεσσαλία στη Θράκη, πραγματοποιήθηκε εισβολή περισσότερων από 2000 Τατάρων πολεμιστών του χάνου Νογái σε συνεργασία με τους Βούλγαρους. Σκοπός της εισβολής αποτελούσε η απελευθέρωση του φυγάδα στη Κωνσταντινούπολη Σελτζούκου σουλτάνου 'Izz al-Dīn Kay Kāwūs B' (1246-1259). Ο σουλτάνος υπό την πίεση των Μογγόλων είχε καταφύγει με τη συνοδεία του μερικά έτη νωρίτερα στη βυζαντινή αυλή. Αργότερα οργάνωσε ανταρσία εναντίον του αυτοκράτορα, η οποία απέτυχε και ο σουλτάνος φυλακίστηκε. Ο Μιχαήλ Η΄ προσπάθησε να διαφύγει στην Κωνσταντινούπολη, αλλά οι Μογγόλοι και Βούλγαροι πληροφορημένοι από τον σουλτάνο για τη θέση του, κινήθηκαν εναντίον του. Η κατάσταση του αυτοκράτορα ήταν δυσχερέστατη. Οι στρατιώτες είχαν επιστρέψει στις εστίες τους και ο στρατός δεν είχε επιστρατευτεί εκ νέου ενώ ήταν πλέον αδύνατο να συγκεντρωθεί διότι οι Μογγόλοι, κατά τη συνηθισμένη τους μέθοδο, είχαν διασπαρεί σε ομάδες και διέτρεχαν λεηλατώντας τα εδάφη της αυτοκρατορίας. Σύντομα μεγάλο μέρος από την αποθαρρυσμένη συνοδεία του αυτοκράτορα διασκορπίστηκε για να σωθεί, αλλά οι περισσότεροι είτε σκοτώθηκαν είτε αιχμαλωτίστηκαν από τους επιδρομείς. Ο Μιχαήλ Η΄ με λίγους πιστούς άντρες κατάφερε να διαφύγει μέσω του όρους του Γάνου, όπου επιβιβάστηκε σε γενουατικό πλοίο και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Οι Μογγόλοι και οι Βούλγαροι πολιόρκησαν επίσης το παραθαλάσσιο φρούριο του Αίνου, όπου κρατούνταν ο εξόριστος σουλτάνος. Χρησιμοποίησαν τα τόξα τους κατά των υπερασπιστών και στη συνέχεια τοποθέτησαν σκάλες στα τείχη και πραγματοποίησαν έφοδο. Οι Βυζαντινοί αμύνονταν κάνοντας χρήση τόξων και σφενδονών. Τελικά συνθηκολόγησαν με τους Βουλγάρους και παρέδωσαν τον σουλτάνο. Ο Μιχαήλ Η΄ είχε στείλει τον στόλο του με στρατεύματα για να ενισχύσουν την άμυνα, αλλά όταν αυτοί έφτασαν ήδη η συμφωνία είχε συναφθεί,

γεγονός το οποίο εξόργισε τον αυτοκράτορα. Όμως, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, αν και ο σουλτάνος διέφυγε, οι στρατιώτες που το συνόδευαν παρέμειναν, εκχριστιανίστηκαν και πολέμησαν στο πλευρό των Βυζαντινών¹⁹⁴.

2.4.6 Ο πόλεμος στη Θεσσαλία (1273-1277).

Μετά το θάνατο του δεσπότη Μιχαήλ Β΄, ο νόθος υιός του Ιωάννης Α΄ Άγγελος ανέλαβε τη διοίκηση της Θεσσαλίας και τιμήθηκε από τον αυτοκράτορα με τον τίτλο του σεβαστοκράτορα. Το γεγονός αυτό δεν εμπόδισε τον Ιωάννη Α΄ να πραγματοποιεί συχνές επιδρομές στα αυτοκρατορικά εδάφη. Ο Μιχαήλ Η΄ ανταποκρίθηκε στην πρόκληση, στέλνοντας εναντίον του τον αδελφό του δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο με πολυάριθμο στρατό αποτελούμενο από Παφλαγόνες και Βιθυνούς ιπείς, Κουμάνους και Τουρκόπουλους ιπποτοξότες και πεζικό στρατολογημένο στη Θράκη και τη Μακεδονία¹⁹⁵. Ταυτόχρονα ο πρωτοστράτωρ Αλέξιος Φιλανθρωπηνός¹⁹⁶ τέθηκε επικεφαλής του αυτοκρατορικού στόλου, ο οποίος κινήθηκε προς τα θεσσαλικά παράλια με αποστολή να εμποδίσει τυχόν αποστολή ενισχύσεων από τους Φράγκους ηγεμόνες. Ο Ιωάννης Α΄ αφινδιάστηκε και καθώς δεν διέθετε ικανό αριθμητικά στρατό, προσπάθησε να διαφύγει, ελπίζοντας ότι τα βυζαντινά στρατεύματα θα εξαπολύονταν στην ύπαιθρο, οπότε, θα μπορούσε να τα αντιμετωπίσει διασκορπισμένα σε μικρές ομάδες.

¹⁹⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* I, 301-313. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 98-101. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 140-141. Lippard, *Mongols & Byzantium*, 193-195. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 72-79. Επίσης για τα γεγονότα και τη χρονολόγησή τους, Failler, «Chronologie II», 148-155 και 172-173. Για τους εκχριστιανισθέντες Τούρκους πολεμιστές βλέπε, Savvides, «Turkish mercenaries in Greek and Latin armies», 131 και ιδιαίτερα υποσ. 65 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁹⁵ Ο Παχυμέρης αναφέρει ότι ναυτικό και στρατός μαζί αποτελούνταν από 40000 άντρες, Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, 421. Ο Σανούδος μιλάει για 30000 ιπείς, Sanudo, 132. Και οι δύο πληροφορίες μάλλον πρέπει να απορριφθούν ως υπερβολικές.

¹⁹⁶ *PLP*, αρ. 29751.

Διαπίστωσε όμως ότι οι Βυζαντινοί όχι μόνο δε διασπάστηκαν αλλά κινούνταν με τάξη και ήταν συνεχώς καλά πληροφορημένοι για τη θέση του, οπότε οι δίοδοι διαφυγής του αποκλείονταν η μία μετά την άλλη. Ο Ιωάννης Α΄ υποχρεώθηκε τελικά να καταφύγει στο φρούριο των Νέων Πατρών, όπου πολιορκήθηκε. Από εκεί, κατά τη διάρκεια της νύκτας, κατέβηκε υπό πλήρη μυστικότητα με σχοινί από τα τείχη και αφού διέσχισε το βυζαντινό στρατόπεδο, παριστάνοντας τον ιπποκόμο που έχασε το άλογό του, έφτασε σε κοντινό μοναστήρι όπου του δόθηκαν τα απαραίτητα υποζύγια για να φτάσει στο δουκάτο των Αθηνών και να ζητήσει βοήθεια. Ο μέγας δούκας Ιωάννης de la Roche (1263-1280), ανταποκρίθηκε στην έκκληση του ηγεμόνα της Θεσσαλίας και παρέδωσε σε βοήθεια 300 (κατά τον Παχυμέρη¹⁹⁷) ή 500 (κατά το Γρηγορά¹⁹⁸) Φράγκους ιππότες.

Ενώ αυτά συνέβαιναν στην Αθήνα, οι Βυζαντινοί συνέχιζαν τον αποκλεισμό και την πολιορκία των Νέων Πατρών, αγνοώντας τη φυγή του Ιωάννη Α΄. Λόγω της γεωγραφικής θέσης της, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα πολιορκητικά τους μηχανήματα, οπότε περιορίζονταν σε αψιμαχίες και ακροβολισμούς με τους πολιορκημένους. Ταυτόχρονα ομάδες στρατιωτών λεηλατούσαν την ύπαιθρο και επιδίδονταν στο κυνήγι (αυτό γίνονταν προφανώς και για να εξασφαλίζονται εφόδια). Ο Ιωάννης Α΄ επέστρεψε τότε με τους Φράγκους ιππότες και στηριζόμενος στο απροσδόκητο της εμφανίσεώς του, εκμεταλλευόμενος ότι οι Βυζαντινοί δεν είχαν μεριμνήσει για την τοποθέτηση φρουρών, ώστε να ειδοποιήσουν έγκαιρα για την προσέγγιση στρατευμάτων προς ανακούφιση των πολιορκημένων, αιφνιδίασε πλήρως τον δεσπότη Ιωάννη. Αρχικά, οι στρατιώτες οι οποίοι λεηλατούσαν την ύπαιθρο

¹⁹⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 425.

¹⁹⁸ Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ* I, 114.

βρέθηκαν αντιμέτωποι με τους Φράγκους και σκορπίστηκαν καταδιωκόμενοι μέχρι το βυζαντινό στρατόπεδο. Ο υπόλοιπος βυζαντινός στρατός, εξίσου αιφνιδιασμένος και απροετοίμαστος, σύντομα τράπηκε σε φυγή. Οι πανικόβλητοι Βυζαντινοί πίστεψαν ότι ο Ιωάννης ηγούνταν ενός πολύ μεγαλύτερου στρατού τον οποίο είχε στείλει ο πρίγκηπας της Αχαΐας και οι άλλοι Φράγκοι ηγεμόνες. Ο δεσπότης Ιωάννης Παλαιολόγος διαπιστώνοντας το μάταιο οποιασδήποτε αντίστασης, διέφυγε ακολουθούμενος από τα μόνα στρατεύματα τα οποία διατηρούσαν τη συνοχή και την πειθαρχία τους, τους Παφλαγόνες ιππείς. Πλήθος στρατιωτών σκοτώθηκε και στην κυριότητα των Θεσσαλών περιήλθε μεγάλης ποσότητας και αξίας λεία από το βυζαντινό στρατόπεδο. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς προσθέτει σε αυτό το σημείο ότι οι πολιορκημένοι εξήλθαν από την πόλη για να συμμετάσχουν στη λεηλασία και την καταδίωξη των Βυζαντινών. Επίσης είναι χαρακτηριστική η αναφορά σε εκείνους που παραδίδονταν, τους οποίους απελευθέρωναν αφού αφαιρούσαν τον εξοπλισμό τους. Όπως ο ίδιος συγγραφέας μνημονεύει, η πρακτική αυτή ήταν συνηθισμένη όταν πολεμούσαν ομόφυλοι και ομόθρησκοι, δηλαδή κανείς να μην φονεύεται εάν συλληφθεί εκτός παράταξης μάχης¹⁹⁹.

Η είδηση της μεγάλης ήττας των Βυζαντινών προκάλεσε αλυσιδωτή αντίδραση προερχόμενη από τις φραγκικές ηγεμονίες. Συγκεντρώθηκε στόλος από την Εύβοια και την Κρήτη και κινήθηκε εναντίον του βυζαντινού στόλου ο οποίος ναυλοχούσε στον κόλπο της Δημητριάδας. Στη ναυμαχία που ακολούθησε οι Βυζαντινοί περιέπεσαν σε δύσκολη θέση και θα είχαν ηττηθεί εάν δεν επενέβαινε ο δεσπότης Ιωάννης. Μετά την ήττα των Νέων Πατρών, ο κατά τα άλλα ικανός αυτός στρατηγός,

¹⁹⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 421-427. Γρηγοράς, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ* I, 110-116. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 116-117. Ο Μιχαηλίδης-Νουάρος χρησιμοποιεί το συγκεκριμένο χωρίο του Γρηγορά ως απόδειξη του σεβασμού των αμάχων εκ μέρους των Βυζαντινών, όμως ο Γρηγοράς αναφέρεται ρητά σε στρατιώτες οι οποίοι συλλαμβάνονται αιχμάλωτοι και όχι σε αμάχους, Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Δίκαιος Πόλεμος», 424-425.

κατάφερε να συγκεντρώσει μεγάλο αριθμό από τα διασκορπισμένα βυζαντινά στρατεύματα και όταν έμαθε για την επικείμενη ναυτική σύγκρουση κινήθηκε ταχύτατα προς την παραλία της Δημητριάδας. Από αυτό το σημείο εμφύχωνε τα βυζαντινά πληρώματα αλλά κυρίως τροφοδοτούσε τα πλοία συνεχώς με δυνάμεις πεζικού (τοξότες, σφενδονηστές και ακοντιστές). Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι η ναυμαχία, μετά την προσέγγιση των αντίπαλων πλοίων, είχε μετατραπεί σε οπλομαχία μεταξύ των πληρωμάτων τους. Με τη σωτήρια επέμβαση του δεσπότη οι ανανεωμένες βυζαντινές δυνάμεις ανέτρεψαν την κατάσταση και κατανίκησαν το φραγκικό στόλο²⁰⁰. Η τακτική αυτή της συνεργασίας ναυτικών δυνάμεων με δυνάμεις ξηράς μας θυμίζει αντίστοιχες περιπτώσεις επί Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως και εκστρατεία στην Κρήτη)²⁰¹.

Το 1277 ο αυτοκρατορικός στρατός εκστράτευσε εκ νέου στη Θεσσαλία υπό τους μέγα στρατοπεδάρχη Ιωάννη Συναδινό²⁰² και μέγα κονόσταυλο Μιχαήλ Καβαλλάριο²⁰³. Το σώμα αυτό παγιδεύτηκε σε ενέδρα του Ιωάννη της Θεσσαλίας στα Φάρσαλα και οι Βυζαντινοί τράπηκαν σε φυγή με μεγάλες απώλειες. Ο Ιωάννης Συναδίνος αιχμαλωτίστηκε, ενώ ο Μιχαήλ Καβαλλάριος διέφυγε καταδιωκόμενος από τους Λατίνους ιππείς του Ιωάννη Α΄, αλλά τραυματίστηκε θανάσιμα χτυπώντας έφιππος σε ένα δέντρο²⁰⁴.

²⁰⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, 427-433. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 117-120. Η αναφορά του Σανούδου σε γενικές γραμμές συμφωνεί με εκείνες των Βυζαντινών ιστορικών, Sanudo, 132-134. Για τη μάχη της Νεόπατρας και τη ναυμαχία της Δημητριάδας, βλέπε Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 211-213. Ειδικά για τη ναυμαχία Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, 363-366. Χρονολόγηση των γεγονότων και αναλυτική αποτίμηση των πηγών Failler, «Chronologie II», 189-202.

²⁰¹ Βλέπε ανωτέρω, 62-64.

²⁰² *PLP*, αρ. 27125.

²⁰³ *PLP*, αρ. 10044.

²⁰⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, 527 και 526 υποσ. 2 (για τη χρονολόγηση). Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 221.

2.4.7. Ο πόλεμος στην Εύβοια και το Αρχιπέλαγος (1273-1280).

Αν και σημαντικές από την άποψη των θετικών αποτελεσμάτων που είχαν για το Βυζάντιο, οι επιχειρήσεις του Λικάριου²⁰⁵ στην Εύβοια και το Αιγαίο, δεν μας περιγράφονται με πολλές λεπτομέρειες από τις βυζαντινές πηγές, ενώ ορισμένα στοιχεία μπορούμε να αντλήσουμε από την *Istoria* του Σανούδου. Ο Λικάριος, αφού αποστάτησε και συγκρούστηκε με τους Φράγκους στην Εύβοια, προσέφερε τις υπηρεσίες του στον Μιχαήλ Η΄. Ο αυτοκράτορας του διέθεσε στρατεύματα και του ανέθεσε τη διοίκηση του στόλου τιμώντας τον με το αξίωμα του μεγάλου δουκός. Ο Λικάριος πέτυχε να καταλάβει πολλά σημαντικά φρούρια στην Εύβοια καθώς και νησιά του αρχιπελάγους. Ο ικανός αυτός Λατίνος, γνωρίζοντας άριστα τα τρωτά σημεία των Φράγκων, τα εκμεταλλεύτηκε και τους προκάλεσε μεγάλες ήττες. Χαρακτηριστικά ο Σανούδο αναφέρει ότι η κατάληψη της Σκοπέλου, η οποία θεωρούνταν απόρθητη, πραγματοποιήθηκε όταν ο Λικάριος την απέκλεισε ένα καλοκαίρι όπου το νερό σπανίζει στο νησί, με αποτέλεσμα οι αποκομμένοι Φράγκοι να παραδοθούν λόγω της λειψυδρίας. Ο Λικάριος κατέλαβε τη Λήμνο, όπου όμως συνάντησε ισχυρή αντίσταση καθώς στο κάστρο του νησιού ήταν οχυρωμένοι 700 άντρες, οι οποίοι διενεργούσαν εξόδους εναντίον των βυζαντινών στρατευμάτων. Τελικά, μετά από μακρόχρονη πολιορκία και αποκλεισμό (1277-1279) οι πολιορκημένοι συνθηκολόγησαν²⁰⁶. Το επόμενο έτος (1280) οργανώθηκε νέα εκστρατεία στην Εύβοια με σκοπό την κατάληψη της πρωτεύουσας του νησιού, τον Εύριπο. Για το σκοπό αυτό σύμφωνα με τον Σανούδο, στρατολογήθηκαν Ισπανοί, Καταλανοί και Σικελοί μισθοφόροι²⁰⁷. Οι Φράγκοι επέλεξαν να εξέλθουν από την πόλη και να επιδιώξουν σύγκρουση με το Λικάριο σε ανοικτό πεδίο. Στην περιοχή

²⁰⁵ *PLP*, αρ. 8154.

²⁰⁶ Sanudo, 135-139.

²⁰⁷ Sanudo, 140.

του Βατώντα δόθηκε μάχη στην οποία οι Φράγκοι ηττήθηκαν κατά κράτος και συνελήφθησαν αιχμάλωτοι ο τριτημόριος της Εύβοιας Γιλβέρτος da Verona και ο δούκας των Αθηνών Ιωάννης de la Roche. Ο Γρηγοράς περιγράφει το τέχνασμα, με το οποίο οι Βυζαντινοί νίκησαν τους Φράγκους. Κατά την διάρκεια της νύκτας αριθμός οπλιτών τοποθετήθηκε κοντά στην πόλη. Όταν οι Φράγκοι κινήθηκαν εκτός τειχών και συγκρούστηκαν με τον κύριο όγκο του Βυζαντινού στρατεύματος, οι οπλίτες αυτοί τους επιτέθηκαν από τα νώτα, προκαλώντας σύγχυση και επιδρώντας αποφασιστικά στην ήττα τους. Η πρωτεύουσα της Εύβοιας σώθηκε από τη βυζαντινή κατάκτηση, λόγω της επέμβασης του κυβερνήτη του Ναυπλίου και της άφιξης βενετικών ενισχύσεων, σε συνδυασμό με την αποφασιστική αντίσταση που οργάνωσε ο Ενετός βαΐλλος²⁰⁸.

Εάν συνδυάσουμε το τέχνασμα που περιγράφει ο Γρηγοράς με τις πληροφορίες του Παχυμέρη:

α. ότι ο στρατός ο οποίος επιβιβάστηκε στα πλοία για να μεταβεί στην Εύβοια αποτελούνταν από πεζικό και

β. ότι ο τριτημόριος της Εύβοιας χτυπήθηκε από ρίψη ακοντίου, «Καὶ μάχη κρατερὰν συμμίξας, ἀκοντισθεὶς πίπτει...»²⁰⁹,

αλλά και με την παρουσία Ισπανών και Καταλανών μισθοφόρων, οι οποίοι γνωρίζουμε ότι είχαν αναπτύξει ιδιαίτερες τακτικές για να πολεμούν πεζοί εκ του συστάδην²¹⁰, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μάχη του Βατώντα αποτελεί ένα παράδειγμα ήττας στρατού ιππέων οφειλόμενης εν μέρει στη δράση πεζικού. Δηλαδή

²⁰⁸ Sanudo, 139-141. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 525. Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκὴ* I, 95-97. Για τη δράση του Λικάριου γενικά, βλέπε Γιαννακόπουλος, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος*, 179-180, 220-223.

²⁰⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 525.

²¹⁰ Γενικά για την πολεμική τακτική των Καταλανών Sablonier, *Krieg und Kriegerum*, 95-110, όπου τονίζεται ο ανταρτοπόλεμος και ο ρόλος των πεζών. Επίσης λεπτομέρειες και ανάλυση των πολεμικών μεθόδων τους στα επόμενα κατά την εξιστόρηση της σύγκρουσης Βυζαντίου – Καταλανικής εταιρείας.

είναι πολύ πιθανό οι οπλίτες οι οποίοι επιτέθηκαν στα νώτα και κύκλωσαν το φραγκικό στρατό να ήταν πεζοί και με ακόντια και βέλη κτύπησαν άλογα και ιππείς, οπότε κατά τον τρόπο αυτό συνέβαλαν αποφασιστικά στη βυζαντινή νίκη²¹¹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εκστρατεία στην Εύβοια του πρίγκηπα της Αχαΐας Γουλιέλμου Β΄ και του στρατηγού του Καρόλου Α΄, Dreux de Beaumont, η οποία χρονολογείται το 1276²¹². Ο πρίγκηπας πέτυχε την κατάληψη του κάστρου Κούπα, αλλά ο de Beaumont ηττήθηκε κοντά στον Ωρεό με μεγάλες απώλειες σε έμπυχο δυναμικό καθώς και σε εξοπλισμό, ιδιαίτερα κατά τη φάση της υποχώρησής του μέσα από ορεινά εδάφη. Οι Βενετοί, οι οποίοι γνώριζαν τα τεχνάσματα του Λικάριου ήταν πολύ προσεκτικοί και δεν επέτρεπαν στο στρατό τους να διασπαρεί ή επιδοθεί σε καταδίωξη. Αντίθετα ο Γάλλος στρατηγός, αφού δεν συνάντησε ισχυρή οργανωμένη αντίσταση διέσπειρε το ιππικό του σε λεηλασία και όταν επιχείρησε να διέλθει από ορεινά περάσματα οι Βυζαντινοί τον παγίδεψαν²¹³.

2.4.8. Η σύγκρουση με τον Κάρολο Α΄ Ανδεγαυό – Η μάχη στο Βεράτιο (1281).

Το 1274, ο Μιχαήλ Η΄ προκειμένου να περιορίσει την ανδεγαυϊκή διείσδυση στην Ήπειρο, κατέλαβε το Βεράτιο και το λιμάνι του Βουθρωτού. Και άλλες πόλεις πολιορκήθηκαν, όπως το Δυρράχιο και ο Αυλώνας, χωρίς όμως επιτυχία. Ο

²¹¹ Ιδιαίτερη μνεία του ρόλου των Καταλανών κάνει και ο Miller κατά την περιγραφή της συγκεκριμένης μάχης, Miller, *Φραγκοκρατία*, 190.

²¹² Για τη δράση του de Beaumont και τη χρονολόγηση του συγκεκριμένου γεγονότος, βλέπε σχετικά σχόλια Sanudo, 276-277. Ο Borghese, *Carlo I*, 106-110 τοποθετεί τα γεγονότα το 1272. Μόνο ο Σανούδος περιγράφει με λεπτομέρειες τη συγκεκριμένη εκστρατεία, αλλά και ο Μιχαήλ Παλαιολόγος στην αυτοβιογραφία του αναφέρει ότι ο Κάρολος έστειλε δυνάμεις για να ανακτήσουν την Εύβοια, οι οποίες νικήθηκαν από τους Βυζαντινούς, Grégoire, «De Vita Sua», 459.

²¹³ Sanudo, 143-144. Επίσης Longnon, *Empire Latin*, 241.

βυζαντινός στόλος δημιουργούσε ταυτόχρονα προβλήματα στις θαλάσσιες επικοινωνίες και την μεταφορά εφοδίων μεταξύ Ιταλίας και Ηπείρου²¹⁴.

Το 1279 ο Κάρολος Α΄ έστειλε στη δυτική Ελλάδα επικεφαλής πολυάριθμου στρατού (3000 ιππείς και πεζοί κατά τον Παχυμέρη²¹⁵, 2000 ιππείς, 6000 πεζοί, μεταξύ των οποίων πολλοί Σαρακηνοί κατά τον Σανούδο²¹⁶) τον Ούγκο le Rousseau de Sully και πρώτη πολεμική ενέργεια εκείνου ήταν η πολιορκία του Βερατίου. Το φρούριο αυτό διέθετε το πλεονέκτημα ότι πλησίον της μίας πλευράς του διέρχονταν ποταμός και συνεπώς προστατευόταν από ένα φυσικό εμπόδιο. Ταυτόχρονα οι πολιορκούμενοι δεν αντιμετώπιζαν πρόβλημα στην τροφοδοσία με νερό, καθώς η εγγύτητα του ποταμού εξασφαλίσει άμεση πρόσβαση σε αυτό. Οι Φράγκοι τοποθέτησαν πολιορκητικές μηχανές σε έναν λόφο αντίκρυ του κάστρου και έβαλαν κατά των τειχών²¹⁷.

Όταν η είδηση της εισβολής και της πολιορκίας έφτασε στην Κωνσταντινούπολη, ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Η΄ αφενός διοχέτευσε βυζαντινό χρήμα στους Σικελούς, ώστε να δημιουργούν προβλήματα στον ανδεγαυϊκό στόλο και να δυσχεραίνεται η ομαλή ροή εφοδίων προς τον Rousseau de Sully, αφετέρου έστειλε στρατό (1281) υπό τους μέγα δομέστικο Μιχαήλ Ταρχανειώτη²¹⁸, μέγα στρατοπεδάρχη Ιωάννη Συναδηνό, τον γαμπρό του Μιχαήλ Άγγελο και τον τατά της αυλής Ανδρόνικο Ηονοπολίτη²¹⁹ για να αντιμετωπίσουν δυναμικά την απειλή²²⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι έδωσε εντολή να τελεστεί ολονύχτια ακολουθία από τον Πατριάρχη και όλους τους ιερείς προκειμένου να προσευχηθούν ώστε ο Θεός να

²¹⁴ Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 210-211. Nicol, *Despotate II*, 18.

²¹⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι II*, 641.

²¹⁶ Sanudo, 145.

²¹⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι II*, 641-643. Ο Μιχαήλ Η΄ προσθέτει ότι γύρω από το φραγκικό στρατόπεδο είχε κατασκευαστεί ξύλινος φράκτης, Grégoire, «De Vita Sua», 461.

²¹⁸ *PLP*, αρ. 27505.

²¹⁹ *PLP*, αρ. 6713.

²²⁰ Ανδρόνικος Ηονοπολίτης *PLP*, αρ. 6713.

συμπαρασταθεί στον βυζαντινό στρατό και να γίνει ευχέλαιο, στο καθαγιασμένο λάδι του οποίου εμβαπτίστηκαν πάπυροι οι οποίοι κλείσθηκαν σε γυάλινα δοχεία και μοιράστηκαν σε κάθε στρατιώτη, υπό μορφή φυλακτού²²¹.

Οι Βυζαντινοί είχαν σχεδιάσει να αποφύγουν σύγκρουση σε ανοικτό πεδίο, όπου οι Φράγκοι θα είχαν πλεονέκτημα, αλλά να τους αντιμετωπίσουν με ενέδρες και ανιμαχίες, ώστε να προκαλέσουν διάσπαση της παράταξής τους, καθώς «*τοl ga/r toi ge/noj tw'zn Italw'zn toiou/toij a)rxh=qen sunte/qraptai tij ĩqesi. ĩn meln galr eu)ta/ktwj a)panth#= proly toln po/lemon, teĩko/j e)stin o)xuro'n kai a)mh/xanon: ĩn del braxu/ ti th=j nenomismē/nhj paralu/sv ta/cewj, ou)de'n ĩn eiĥ tol kwlu/on aixmalō'touj sfa=j u(pol tw'zn polemiwn au)tika ma/la a)xqh/sesqai.*»²²². Ως εκ τούτου παρενοχλούσαν τις εφοδιοπομπές του αντιπάλου και με τα εκηβόλα όπλα τους εμποδίζαν τους επιφορτισμένους στρατιώτες με την μεταφορά νερού στο φραγκικό στρατόπεδο να πραγματοποιούν το έργο τους. Παράλληλα, τοποθετούσαν σε σχεδίες εφόδια, οι οποίες μεταφέρονταν κατά την διάρκεια της νύκτας μέσω του ποταμού στο Βεράτιο και κατά αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόνταν ο ανεφοδιασμός των πολιορκημένων. Οι Φράγκοι σύντομα διαπίστωσαν αυτό το τέχνασμα και πέτυχαν να διακόψουν την αποστολή εφοδίων²²³.

Ο de Sully, διαπιστώνοντας ότι δεν μπορούσε να προσελκύσει τους Βυζαντινούς σε μάχη και παρατηρώντας ότι διαρκώς τα στρατεύματά του παρενοχλούνταν και ιδιαίτερα όταν προσέγγιζαν τον ποταμό για υδροληψία, προχώρησε σε ενέργεια η οποία επρόκειτο να αποβεί μοιραία για τους Φράγκους. Ο Σανούδο αναφέρει ότι επρόκειτο για μια επιχείρηση αναγνώρισης του αντίπαλου στρατοπέδου, στην οποία ο de Sully συνοδευόταν από 25 επίλεκτους ιππείς²²⁴. Οι

²²¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 643-645

²²² Γρηγοῤῃς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ* I, 147.

²²³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 645-647.

²²⁴ Sanudo, 145.

Βυζαντινοί συγγραφείς αφήνουν να εννοηθεί ότι εξοργισμένος από τη συνεχή παρενόχληση και τις άνευ αποτελέσματος αψιμαχίες, τέθηκε επικεφαλής καταδίωξης των Βυζαντινών. Οι ιππείς εξόρμησαν, διέσχισαν τον ποταμό (λόγω του καλοκαιριού η στάθμη του νερού θα ήταν χαμηλή, επιτρέποντας τη διέλευση ιππέων) και επέλασαν κατά των αντιπάλων τους²²⁵. Το γεγονός είναι ότι το φραγκικό απόσπασμα βρέθηκε σε τόπο κατάλληλο για δημιουργία ενέδρας και οι Τούρκοι ιπποτοξότες, σύμφωνα με τον Σανούδο²²⁶, χτύπησαν με τα βέλη τους τα άλογα των Φράγκων, μεταξύ αυτών και το άλογο του de Sully. Ο Γάλλος ευγενής καταπλακώθηκε από το τραυματισμένο ζώο και συνελήφθη εύκολα από τους Τούρκους. Όσοι από τους υπόλοιπους ιππείς κατάφεραν να διαφύγουν, μετέφεραν τη δυσάρεστη είδηση στον υπόλοιπο στρατό. Επηρεασμένοι οι Φράγκοι από την απώλεια του αρχηγού τους, τράπηκαν σε άτακτη φυγή όταν εμφανίστηκε ο βυζαντινός στρατός, διέσχισε τον ποταμό και τους καταδίωξε. Στην καταδίωξη έλαβε μέρος και η φρουρά από το Βεράτιο. Οι Φράγκοι υπέστησαν μεγάλες απώλειες, το στρατιωτικό τους υλικό παραδόθηκε στους Βυζαντινούς και πάρα πολλοί συνελήφθησαν αιχμάλωτοι· όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Παχυμέρης: «*καὶ ἔργον ευ)ζώνου ρεζου= ἴρρευι) ε)γε/ηeto sobaro/j...*»²²⁷.

Η μάχη αυτή αποτελεί άλλη μία περίπτωση των τακτικών του ανταρτοπόλεμου, τις οποίες εφήρμοζαν οι Βυζαντινοί εναντίον των στρατών της Δύσης. Εκτιμώ ότι για τον τρόπο με τον οποίο ο de Sully κατέληξε αιχμάλωτος των αντιπάλων του, περισσότερο πιθανή είναι η εκδοχή των Βυζαντινών συγγραφέων. Όπως αναφέρουν,

²²⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 645-647. Γρηγορῶς, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ* I, 147-148.

²²⁶ Sanudo, 145.

²²⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 649. Γενικά για τη μάχη του Βερατίου βλέπε Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 641-649. Γρηγορῶς, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ* I, 144-148. Sanudo, 145-147. Περιγραφές της μάχης και ανάλυση της σημασίας της: Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 242-246. Nicol, *Despotate* II, 25-26. Ducellier, *Façade Maritime*, 250-255. Nicol, *Last Centuries*, 65-67. Borghese, *Carlo I*, 227-233 καθώς και Συγκέλλου, *Πόλεμος στον Δυτικό Ελλαδικό Χώρο*, 220-222.

μέρος του φραγκικού στρατού είχε παραταχθεί στην όχθη του ποταμού για να εμποδίζει τη μεταφορά εφοδίων προς το Βεράτιο και για να μπορεί να τροφοδοτείται ο ίδιος με νερό. Οι Τούρκοι ιπποτοξότες, τους οποίους μνημονεύει αποκλειστικά ο Σανούδο, εξασκώντας τις προσφιλείς τους τακτικές, επιτέθηκαν στους Φράγκους από απόσταση με τα τόξα τους. Ο de Sully διαπιστώνοντας ότι για άλλη μία φορά οι άντρες του βάλονταν θανάσιμα από τους Τούρκους χωρίς να μπορούν να αντιδράσουν και προφανώς ήδη εξοργισμένος που επί μεγάλο χρονικό διάστημα δεν πέτυχε να εμπλακεί σε αποφασιστική μάχη με τους Βυζαντινούς, συγκέντρωσε τους ιπείς που ήταν διαθέσιμοι και καταδίωξε τους Τούρκους. Εκείνοι, ελαφρύτερα οπλισμένοι και ταχύτεροι, οπισθοχώρησαν, οι Φράγκοι αδυνατούσαν να τους προσεγγίσουν, αλλά παρόλα ταύτα συνέχιζαν την καταδίωξη. Το αποτέλεσμα ήταν ο de Sully να αποκοπεί από τον υπόλοιπο στρατό και σε κάποιο σημείο κατάλληλο είτε οι Τούρκοι τους οποίους καταδίωκε, είτε κάποια άλλη ομάδα πεζών τοξοτών ή ιπποτοξοτών, τον παγίδεψαν με τη γνωστή κατάληξη. Ο Γάλλος στρατηγός πιθανόν παρασύρθηκε κατά αυτό τον τρόπο επειδή δεν είχε εμπειρία του συγκεκριμένου τύπου πολέμου και αγνοούσε τους κινδύνους που προέκυπταν από τη βυζαντινή τακτική. Όταν ο υψηλόβαθμος αιχμάλωτος μεταφέρθηκε στο βυζαντινό στρατόπεδο, ο υπόλοιπος στρατός κινητοποιήθηκε και πραγματοποίησε επίθεση. Οι Φράγκοι, θύματα της αδυναμίας των μεσαιωνικών στρατών οι οποίοι επηρεάζονταν σε δυσανάλογα μεγάλο βαθμό από την απώλεια του αρχηγού τους, ιδιαίτερα μάλιστα ενός αρχηγού με το κύρος και την φήμη του de Sully, τράπηκαν σε φυγή. Τότε οι ασύντακτοι και διασκορπισμένοι ιπότες, ήταν πλέον εύκολος στόχος πεζών και ιπέων του βυζαντινού στρατού.

Μετά από αυτά, νομίζω ότι η άποψη η οποία έχει διατυπωθεί πως η μάχη του Βερατίου μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος των μεγάλων μαχών του 14^{ου} αιώνα, όπως

εκείνες του Coutrai και του Κηφισού²²⁸, όπου στρατοί πεζών κατανίκησαν βαριά οπλισμένους ιππότες²²⁹, είναι υπερβολική και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, διότι:

α. καμία πηγή δεν αναφέρει ότι οι στρατιώτες οι οποίοι τόξευσαν τους ιππότες ήταν ελαφρά οπλισμένοι πεζοί («*infanterie légère*»²³⁰). Αντίθετα ο Σανούδο αναφέρει ότι επρόκειτο για Τούρκους μισθοφόρους και οι Τούρκοι στους βυζαντινούς στρατούς μάχονταν συνήθως έφιπποι χρησιμοποιώντας τόξα (ιπποτοξότες).

β. η τακτική η οποία εφαρμόστηκε στο Βεράτιο δεν διέφερε από εκείνη την οποία ακολούθησαν οι Βυζαντινοί σε άλλες μάχες της περιόδου, όπως στην Πελαγονία και στο Μακρυπλάγι. Συνεπώς δεν ήταν η πρώτη φορά κατά την οποία δυτικός στρατός αποτελούμενος κατά κύριο λόγο από βαρύ ιππικό ηττήθηκε από ελαφρά οπλισμένους ιπποτοξότες ή ακόμα και πεζούς τοξότες, εάν δεχτούμε ότι τέτοιου είδους στρατεύματα συμμετείχαν στην ενέδρα.

γ. η σύγκρουση η οποία οδήγησε στη σύλληψη του de Sully ήταν πολύ μικρής κλίμακας και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να συγκριθεί με τις μεγάλες μάχες όπου ολόκληρα τμήματα ιπποτών σε παράταξη εκτέλεσαν έφοδο και ηττήθηκαν από αντιστοίχου μεγέθους μονάδες αποτελούμενες από πεζούς.

δ. το σημείο καμπής της σύγκρουσης δεν αποτέλεσε το γεγονός ότι μερικοί ιππότες σκοτώθηκαν ή συνελήφθησαν από τους Βυζαντινούς, αλλά ότι μεταξύ αυτών

²²⁸ Για αναλυτική περιγραφή αυτών των μαχών βλέπε Coutrai: Verbruggen, *Art of Warfare*, 190-194. DeVries, *Infantry Warfare*, 9-22. Κηφισός: Κόλιας, «Καταλανών και Μεγάλου Δουκός Μάχη», 358-379. DeVries, *Infantry Warfare*, 58-65. Ο D. Jacoby έχει διατυπώσει διαφορετικές απόψεις για την τοποθεσία της μάχης καθώς και τον τρόπο διεξαγωγής της, Jacoby, «Catalans, Turks et Vénitiens en Romanie», 223-230.

²²⁹ Την άποψη αυτή έχει διατυπώσει ο Ducellier, *Façade Maritime*, 255: “*La bataille de Bérat a même son importance du point de vue de l’histoire militaire occidentale: triomphe de l’infanterie légère et de la technique de l’embuscade sur la lourde cavalerie franque et sa tactique de l’offensive écrasante, quelles que soient la nature et la configuration du terrain, elle préfigure par là les deux grandes batailles du début du XIVe siècle, celles de Coutrai et du lac Kopais...*”.

²³⁰ Ducellier, *Façade Maritime*, 254-255.

ήταν και ο επικεφαλής των Φράγκων. Σε κάθε άλλη περίπτωση δεν υπήρχε λόγος για να τραπούν οι Φράγκοι σε φυγή μετά από ήττα ολιγάριθμων ιππέων σε αψιμαχία.

ε. οι πεζοί, σύμφωνα με τον Παχυμέρη, είχαν ενεργό συμμετοχή στη μάχη μετά και όχι πριν τη διάλυση του φραγκικού στρατού, όταν δηλαδή το αποτέλεσμα είχε κριθεί και οι ιππότες προσπαθούσαν να διαφύγουν και ήταν ανίσχυροι να αντιδράσουν, είτε πεζοί είτε ιππείς ήταν οι διώκτες τους.

Συνεπώς, λαμβάνοντας προσεκτικά υπόψη τα αναγραφόμενα στις πηγές καθώς και την τακτική των Βυζαντινών όπως φαίνεται να διαμορφώνεται στα τέλη του 13^{ου} αιώνα (για την οποία σε επόμενο κεφάλαιο θα έχουμε την ευκαιρία να αναφερθούμε αναλυτικότερα), διαπιστώνουμε ότι η μάχη στο Βεράτιο δεν αποτέλεσε πρόδρομο των μαχών του Coutrai ή του Κηφισού. Πρόκειται για άλλη μία περίπτωση κατά την οποία ελαφρύ ιππικό, κυρίως ιπποτοξότες, παρασύρει σε καταδίωξη και ενέδρα τους βαριά οπλισμένους Φράγκους ιππείς.

2.5. Η παρακμή του βυζαντινού στρατού.

Η περίοδος της ηγεμονίας του δεύτερου αυτοκράτορα της δυναστείας των Παλαιολόγων Ανδρόνικου Β΄ (1282-1328) έχει συνδεθεί με τη δραματική μείωση της στρατιωτικής ισχύος της αυτοκρατορίας. Από εδώ και στο εξής σπάνια ο αυτοκρατορικός στρατός θα γνωρίσει την επιτυχία στο πεδίο της μάχης, ενώ οι προσπάθειες αντιμετώπισης της τουρκικής πλημμύριδας στη Μικρά Ασία θα αποβούν άκαρπες, καθώς η στρατολόγηση Αλανών και Καταλανών μισθοφόρων θα αποδειχτούν ελάχιστα επωφελής και περισσότερο επιζήμιες²³¹. Ακόμη σε μία

²³¹ Για τον Ανδρόνικο Β΄, βλέπε *PLP*, αρ. 21436 και τη μονογραφία Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*. Cambridge, Mass. 1972. Επίσης Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Η Εσωτερική Πολιτική του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση – Οικονομία*. Θεσσαλονίκη 2004.

προσπάθεια μείωσης των λειτουργικών εξόδων του κράτους, ο Ανδρόνικος Β΄ προχώρησε στην παρόπλιση του βυζαντινού στόλου (περίπου το 1284-1285), γεγονός το οποίο επιτάχυνε την παρακμή και την εξάρτηση από τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες²³².

2.5.1 Ο πόλεμος στη Μικρά Ασία (1280-1293).

Αναφέραμε στα προηγούμενα ότι ο αδελφός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, Ιωάννης Παλαιολόγος, σε μία ανάπαυλα του πολέμου στη Δύση, εκστράτευσε το 1264 στην περιοχή του Μαιάνδρου, με αρκετή επιτυχία²³³. Όμως οι Τουρκομάνοι δρούσαν ανεξέλεγκτοι, λεηλατούσαν και ερήμωναν τις βυζαντινές περιοχές καθώς η αντίσταση ήταν μηδαμινή, η πλειονότητα των στρατιωτικών δυνάμεων είχε μεταφερθεί και απορροφηθεί στον πόλεμο στη Δύση και η τοπική άμυνα είχε παραμεληθεί. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς περιγράφει την εκστρατεία μίας βυζαντινής δύναμης εναντίον των εισβολέων στην περιοχή της Παφλαγονίας και την ήττα την οποία υπέστη λόγω της ανικανότητας των επικεφαλής στρατηγών. Οι νομάδες παρενοχλούσαν συνεχώς και έστηναν ενέδρες στα βυζαντινά στρατεύματα κατά την κίνησή τους. Στρατοπέδευσαν πίσω από έναν ποταμό, ο οποίος αποτελούσε σημαντική κάλυψη και οι Βυζαντινοί θα μετατρέπονταν σε πολύ εύκολους στόχους σε προσπάθειά τους να τον διασχίσουν για να επιτεθούν. Όταν τελικά συντεταγμένοι το επιχείρησαν, οι Τουρκομάνοι εφάρμοσαν τη χαρακτηριστική τακτική τους: δεν συγκρούσθηκαν εκ του συστάδην με τη βυζαντινή παράταξη αλλά αφού τους έπλητταν με τα βέλη τους υποχωρούσαν. Οι Βυζαντινοί τους καταδίωκαν και ξαφνικά

²³² Για την παρόπλιση του βυζαντινού στόλου, βλέπε Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 174-176 Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* III, 81-83 και σχετική ανάλυση στα Laiou, *Constantinople and the Latins*, 74-76 και Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, 374-381.

²³³ Βλέπε ανωτέρω 103-104.

εκείνοι ανασυγκροτούνταν και τους τόξευαν εκ νέου. Η τακτική αυτή επαναλήφθηκε πολλές φορές, μέχρι που ο βυζαντινός στρατός έχασε τη συνοχή του, κυκλώθηκε και τράπηκε σε φυγή διασχίζοντας τώρα το ποτάμι σε αντίθετη κατεύθυνση. Οι Τουρκομάνοι τους καταδίωξαν ανηλεώς, προκαλώντας τεράστιες απώλειες, παρά την αντίσταση ορισμένων στρατιωτών. Οι εισβολείς έφτασαν ληλατώντας ως την περιοχή του ποταμού Σαγγάριου²³⁴.

Αντιμέτωπος με την κρίσιμη κατάσταση στη Μικρά Ασία, ο αυτοκράτορας ανέθεσε στον συναυτοκράτορα γιό του Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο να εκστρατεύσει στην περιοχή του Μαιάνδρου (1280). Φαίνεται ότι ο αυτοκρατορικός στρατός απώθησε προσωρινά τους Τουρκομάνους και έφτασε στην πόλη των Τράλλεων όπου ο μέγας δομέστικος Μιχαήλ Ταρχανειώτης²³⁵ ανέλαβε το έργο της ανοικοδόμησης και της οχύρωσής της²³⁶. Η εκστρατεία του 1280 του Ανδρόνικου Β΄ εξυμνείται σε σειρά εγκωμίων της εποχής. Για παράδειγμα σε εγκώμιο του Γρηγορίου του Κύπριου αναφέρεται η επιτυχημένη εκστρατεία, η ανοικοδόμηση των συνοριακών οχυρών και των Τράλλεων, ενώ μας δίδεται η πληροφορία ότι ο πόλεμος περιελάμβανε «ένεδρας, λόγους, έπιθέσεις, τὰς μὲν ἐκ τοῦ ἀφανοῦς, τὰς δ' ἐκ τοῦ προφανοῦς...»²³⁷.

Η ανοικοδόμηση των Τράλλεων δεν συνοδεύτηκε από την απαιτούμενη μέριμνα για την απρόσκοπτη παροχή νερού σε περίπτωση πολιορκίας. Δεν κατασκευάστηκαν δεξαμενές συλλογής ομβρίων υδάτων, ούτε κανάλια μεταφοράς νερού από παρακείμενο ποταμό, ενώ ήταν αδύνατο να γίνει γεώτρηση για δημιουργία πηγαδιών. Η παράλειψη αυτή είχε ως αποτέλεσμα όταν τέσσερα χρόνια αργότερα

²³⁴ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 137-140. Nicol, *Last Centuries*, 84.

²³⁵ *PLP*, αρ. 27505.

²³⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 591-595. Γρηγοράς, *Ἱστορία Ρωμαϊκή* I, 141-142.

²³⁷ Boissonade, *Anecdota Graeca* I, 376-380. Επίσης η εκστρατεία μνημονεύεται σε εγκώμιο του Νικόλαου Λαμπηνού, Πολέμης, *Λαμπηνός*, 43-47 και σχετικά σχόλια 8-10. Ακόμη σε αντίστοιχο κείμενο του Νικηφόρου Χούμνου Boissonade, *Anecdota Graeca* II, 19-21, όπου τονίζεται η προσπάθεια συγκέντρωσης στρατευμάτων και χορήγησης χρημάτων και διανομής της λείας σε αυτά, ώστε να αυξηθεί η διάθεσή τους για συμμετοχή στον πόλεμο.

(1284) οι Τούρκοι πολιορκήσαν την πόλη, οι αμυνόμενοι να καμφθούν λόγω της λειψυδρίας. Οι αποκλεισμένοι κάτοικοι έφτασαν στο σημείο να χαράσσουν τις φλέβες των αλόγων και να πίνουν το αίμα τους αντί νερού, αλλά και λόγω έλλειψης τροφών να τρέφονται με το κρέας των αλόγων. Ορισμένοι που δεν άντεχαν, αυτομολούσαν προς τους Τούρκους εκλιπαρόντας για διάθεση τροφής και νερού, αλλά θανατώνονταν. Οι Τούρκοι προσέγγισαν τα τείχη και με κατάλληλη κάλυψη την οποία οι πέτρες που έριχναν οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να καταστρέψουν, υπονόμισαν τα θεμέλιά τους και τα στήριξαν με ξύλινα υποστυλώματα. Την κατάλληλη στιγμή έκαψαν τα υποστυλώματα και το τείχος κατέρρευσε σε αυτό το σημείο, οπότε αφού εισέβαλαν ακολούθησε σφαγή των κατοίκων και η πόλη χάθηκε για το Βυζάντιο²³⁸.

Ο Μιχαήλ Η΄ προσπάθησε να ασχοληθεί προσωπικά με το διογκούμενο πρόβλημα στη Μικρά Ασία εκστρατεύοντας τρεις φορές στην περιοχή του Σαγγάριου (1280, 1281, 1282)²³⁹, προκειμένου να εκδιώξει τους Τούρκους επιδρομείς και να ενισχύσει τα οχυρά κατά μήκος του ποταμού. Από τις τρεις επιχειρήσεις μόνο για τη δεύτερη ο Παχυμέρης δίνει ορισμένες πληροφορίες, ενώ οι άλλες δύο πρέπει να ήταν μικρής έκτασης²⁴⁰. Ο αυτοκράτορας καταδίωξε τους Τούρκους, οι οποίοι συνεχώς υποχωρούσαν χωρίς να δίνουν μάχη, πέρα από τον ποταμό. Τελικά, επειδή αφενός δεν ήθελε να εισέλθει ο στρατός στα στενά περάσματα όπου θα ήταν εύκολο να τον παγιδέψουν οι Τούρκοι και αφετέρου τα εφόδια δεν ήταν αρκετά για να παραταθούν χρονικά οι επιχειρήσεις, επέστρεψε στην περιοχή του ποταμού. Επισκεύασε τα υφιστάμενα φρούρια ή έκτισε καινούργια, εφοδιάζοντάς τα ανάλογα για περίπτωση

²³⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 595-599. Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ* I, 142-143. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 23-25. Nicol, *Last Centuries*, 86. Βρυώνης, *Παρακμή*, 219. Για την ανοικοδόμηση και την κατάληψη των Τράλλων, όπως παρουσιάζεται στις βυζαντινές πηγές, βλέπε Failler, «Tralles», 249-259.

²³⁹ Για τη χρονολόγηση των τριών διαδοχικών επιχειρήσεων, βλέπε Failler, «Chronologie II», 242-248.

²⁴⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 599, 623, 633-637, 657.

πολιορκίας. Επίσης σε ικανή απόσταση από την όχθη του ποταμού κόπηκαν και στοιβάχτηκαν δέντρα ώστε να δημιουργηθεί φράγμα για τους εισβολείς²⁴¹.

Μετά το θάνατο του ιδρυτή της δυναστείας των Παλαιολόγων, ο διάδοχος Ανδρόνικος Β΄ εκστράτευσε στην περιοχή του Σαγγάριου μεταξύ των ετών 1290-1293. Και αυτή η επιχείρηση πρέπει να απέδωσε περιορισμένα αποτελέσματα. Είχε ως κύριο σκοπό της την οχύρωση της συνοριακής γραμμής (η ανοικοδόμηση και ενίσχυση των οχυρών είχε ξεκινήσει νωρίτερα, περίπου το 1284), αν και πιθανότατα έλαβε χώρα και πολεμική σύγκρουση στην περιοχή της Λυδίας²⁴².

2.5.2 Οι συγκρούσεις στη Θεσσαλία (1282-1284) – Εισβολή Τατάρων (1284) – Εμπλοκή του Βυζαντίου στον βενετογενουατικό πόλεμο (1296).

Όταν ο Ιωάννης Α΄ Δούκας Άγγελος δημιούργησε νέα προβλήματα στη Θεσσαλία, ο Μιχαήλ Η΄ κάλεσε σε βοήθεια 4000 Μογγόλους πολεμιστές του γαμπρού του Nogaj και ξεκίνησε και ο ίδιος επικεφαλής των δικών του στρατευμάτων για να τους συναντήσει ώστε να βαδίσουν ενωμένοι εναντίον του Ιωάννη. Δεν πρόλαβε όμως να ολοκληρώσει την επιχείρηση, διότι το Δεκέμβριο του 1282 απεβίωσε. Ο διάδοχος Ανδρόνικος Β΄ ματαίωσε την εκστρατεία, αλλά για να απαλλαγεί από τους επικίνδυνους νομάδες πριν στραφούν σε λεηλασία της βυζαντινής επικράτειας, τους

²⁴¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 633-637. Αναλυτικά για τις περιόδους - εκστρατείες αυτές του Μιχαήλ Η΄, βλέπε Booth, «Michael Palaeologos and Sangarios Frontier», 317-343. Στο άρθρο αυτό διατυπώνεται η ενδιαφέρουσα άποψη ότι με βάση την περιγραφή του Παχυμέρη, η κατάσταση στη Μικρά Ασία δεν είχε διαμορφωθεί σε ένα τόσο απειλητικό για το Βυζάντιο βαθμό, τουλάχιστον όχι τόσο απειλητικό όσο πιστεύει ο Nicol, Nicol, *Last Centuries*, 86-87. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα κατέληξε ο ίδιος ερευνητής πύ πρόσφατα, Booth, «Sangarios Frontier», 75-77.

²⁴² Τη βασική πηγή για αυτή την εκστρατεία αποτελεί ο δεύτερος βασιλικός λόγος του Θεόδωρου Μετοχίτη (αδημοσίευτος). Ανάλυση των γεγονότων και ορισμένα αποσπάσματα του λόγου στο: Πολόλαου Λαμπηνού γίνεται σχετική αναφορά, Πολέμης, *Λαμπηνός*, 47-49 και σχόλια 10-15. Προσδιορίζεται ως τόπος της σύγκρουσης η Λυδία, ενώ παρουσιάζει ενδιαφέρον μία φράση η οποία πιθανόν αντανακλά τον τρόπο παράταξης των τουρκικών στρατευμάτων, με το ιππικό παρατεταγμένο στην πεδιάδα, το πεζικό εκατέρωθεν στις πλαγιές των λόφων: «Ἰπέων μὲν ἡ πεδιάς ἐπληροῦτο, πεζῶν δ' αἰ ὑπώρειαι...». Επίσης Laiou, *Constantinople and the Latins*, 76-79. Failler, «Chronologie III», 15-

εξέτρεψε εναντίον των Σέρβων, με επικεφαλής τον στρατηγό του Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανειώτη²⁴³. Η επιχείρηση στέφθηκε από μερική μόνο επιτυχία και πολλοί Μογγόλοι φονεύθηκαν²⁴⁴.

Ο αυτοκράτορας έστειλε στη Θεσσαλία (1284)²⁴⁵ τον Μιχαήλ Παλαιολόγο Ταρχανειώτη²⁴⁶ ο οποίος βάδισε με το στράτευμά του προς τη Δημητριάδα. Στρατοπέδευσε στην πόλη, την οποία ξεκίνησε να οχυρώνει κατασκευάζοντας καταρχήν 24 ξύλινους πύργους γύρω από αυτή και ανοίγοντας δύο τάφρους που γέμισαν με νερό από τη θάλασσα. Παράλληλα ξεκίνησε την ανέγερση πέτρινου τείχους. Όμως ο στρατός παρέμενε επί μεγάλο χρονικό διάστημα άπραγος και σύντομα ξέσπασε επιδημία. Μεταξύ των θυμάτων συμπεριλαμβάνονταν και ο Ταρχανειώτης και αναγκαστικά η επιχείρηση ακυρώθηκε²⁴⁷.

Το 1284 πραγματοποιήθηκε επιδρομή στη Μακεδονία και τη Θράκη 10000 Τατάρων προερχόμενων από την περιοχή του Δούναβη. Ο κουροπαλάτης Ουμπερτόπουλος²⁴⁸ είχε διοριστεί στρατιωτικός διοικητής στη Μεσημβρία και παρά την αριθμητική υπεροχή των επιδρομέων, τους αιφνιδίασε και πέτυχε να τους απωθήσει στα ορεινά. Πολλοί Τάταροι πνίγηκαν σε παρακείμενο ποταμό. Ο αυτοκράτορας τίμησε με πολλά δώρα και το αξίωμα του μεγάλου παπία τον Ουμπερτόπουλο²⁴⁹. Πάντως οι δυνάμεις του Ουμπερτόπουλου δεν πρέπει να

28. Ο A. Failler έχει διατυπώσει διαφορετική άποψη για τη χρονολόγηση της εκστρατείας που περιγράφει ο Μετοχίτης, την οποία τοποθετεί το 1284, Failler, «Pachymeriana Nova», 173-182.

²⁴³ PLP, αρ. 27504.

²⁴⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 659. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* III, 19-21. Γρηγοῤῃς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκὴ* I, 149-150, 158-159. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 30. Lippard, *Mongols & Byzantium*, 205-206, 208. Nicol, *Despotate* II, 29. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 84-85, 101-102. Το περιστατικό αναφέρεται και σε μία σερβική πηγή, γραμμένη από τον αρχιεπίσκοπο Δανιήλ. Αντικατοπτρίζοντας την πολυεθνική σύνθεση των βυζαντινών στρατών της περιόδου, αναγράφεται ότι ο στρατός αποτελούνταν από Έλληνες, Τατάρους, Τούρκους και Λατίνους, Mavromatis, *Fondation de l' Empire Serbe*, 29-32.

²⁴⁵ Για τη χρονολογία, βλέπε Failler, «Chronologie III», 9.

²⁴⁶ PLP, αρ. 27505.

²⁴⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* III, 81-83. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 38. Nicol, *Despotate* II, 31.

²⁴⁸ PLP, αρ. 21163.

²⁴⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* III, 93. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 37. Lippard,

συγκρούστηκαν με το σύνολο του ταταρικού στρατού, αλλά με μέρος του μόνο, αφού εάν ισχύει ο αριθμός των 10000 είναι απίθανο η μικρή δύναμη των Βυζαντινών να κατέβαλε τόσο πολλούς αντιπάλους. Οι Τάταροι θα είχαν διασκορπιστεί για να λεηλατήσουν και ο κουροπαλάτης εκμεταλλεύτηκε αυτή την ευκαιρία και νίκησε κάποιο σημαντικό τμήμα τους, το οποίο ίσως αποχωρούσε μεταφέροντας τα λάφυρα.

Το 1296, και ενώ ήταν σε πλήρη εξέλιξη ο πόλεμος Βενετίας – Γένοβας (1293-1299), ένας ενετικός στόλος εμφανίστηκε στα θαλάσσια περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως, με σκοπό να καταστρέψει τη γενοβέζικη αποικία του Γαλατά. Ο αυτοκράτορας θορυβημένος από το γεγονός, παρακολουθούσε έφιππος τις κινήσεις του ενετικού στόλου, ενώ η φρουρά είχε οπλιστεί και λάβει θέσεις στα τείχη και οι πύλες είχαν ασφαλιστεί, για την περίπτωση που οι Βενετοί επιχειρούσαν να προσβάλουν τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Παρά την προσπάθεια των Βυζαντινών να παραμείνουν ουδέτεροι, οι Βενετοί πυρπόλησαν και λεηλάτησαν περιοχές υπό τον έλεγχο του αυτοκράτορα. Τότε ο Ανδρόνικος Β΄ τάχθηκε ανοικτά υπέρ των Γενοβέζων και το ελαφρά οπλισμένο πεζικό που επάνδρωνε τα τείχη, άρχισε να βάλλει με τόξα και σφενδόνες εναντίον των ενετικών πλοίων. Οι Βυζαντινοί τοποθέτησαν στο τείχος και μία πετροβόλο μηχανή, με την οποία κτύπησαν ένα πρώην δικό τους πλοίο, το οποίο οι Βενετοί είχαν καταλάβει και χρησιμοποιούσαν για να προσεγγίσουν τα τείχη. Διαπιστώνοντας ότι κάθε επίθεση εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως ήταν μάταιη, οι Βενετοί έβαλαν φωτιά στις βυζαντινές οικίες έξω από τα τείχη. Την επομένη, προσάραξαν τα πλοία τους, αποβιβάστηκαν και προστατευμένοι από τις ασπίδες τους συγκρούστηκαν με τους Γενουάτες. Δηλαδή η μάχη έγινε μεταξύ πεζών τμημάτων, ενώ δεν μνημονεύεται παράλληλα εμπλοκή των

Mongols & Byzantium, 208-209.

Βυζαντινών. Τελικά όταν κάποιος επιφανής άντρας από το ενετικό στράτευμα σκοτώθηκε, οι Βενετοί αποσύρθηκαν²⁵⁰.

2.5.3 Ο πόλεμος με την Ήπειρο (1292)²⁵¹.

Ο Ανδρόνικος Β΄ προσπάθησε να εξουδετερώσει το κράτος της Ηπείρου, οργανώνοντας μία μεγάλης κλίμακας επιχείρηση από στεριά και θάλασσα. Καθώς ο βυζαντινός στόλος είχε παροπλιστεί, το ναυτικό μέρος της επιχείρησης ανατέθηκε στους Γενουάτες, οι οποίοι με εξήντα πλοία κινήθηκαν προς τα παράλια της Ηπείρου προκειμένου να τα λεηλατήσουν. Ταυτόχρονα στρατός κινούμενος από την ξηρά (14000 ιπείς και 30000 πεζοί σύμφωνα με το *Χρονικό*²⁵², αριθμοί σίγουρα υπερβολικοί) πολιορκήσε το κάστρο των Ιωαννίνων. Ο δεσπότης Νικηφόρος Α΄ (1271-1296) στράφηκε για βοήθεια στον πρίγκηπα της Αχαΐας Florent de Hainaut (1289-1297) και τον κόμη της Κεφαλονιάς Ριχάρδο Orsini (1264-1304) και εξασφάλισε την ενίσχυση 500²⁵³ και 100 ιππέων αντίστοιχα. Ο ενωμένος στρατός Φράγκων και Ηπειρωτών κινήθηκε από την Άρτα στα Ιωάννινα, αλλά οι Βυζαντινοί αποφάσισαν να μη δώσουν μάχη και να υποχωρήσουν. Στην αραγωνική παραλλαγή μόνο, αναφέρεται ότι έλαβε χώρα μάχη με την εμπροσθοφυλακή των Βυζαντινών, η οποία ηττήθηκε και οι στρατιώτες που διέφυγαν ειδοποίησαν το υπόλοιπο στράτευμα για την προσέγγιση του εχθρού²⁵⁴. Η αναδίπλωση του στρατεύματος έγινε πολύ βιαστικά και χωρίς τάξη και μέρος του εξοπλισμού εγκαταλείφθηκε, έτσι ώστε όταν ο

²⁵⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* III, 263-267. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 104-105. Nicol, *Βυζάντιο & Βενετία*, 275-276. Ravagnani, *Bisanzio e Venezia*, 150-152. Για την ακριβή χρονολόγηση των γεγονότων, Failler, «Chronologie III», 32.

²⁵¹ Συνήθως η εκστρατεία χρονολογείται το 1291-1292. Διαφορετική άποψη έχει διατυπωθεί στο Σ.Ν. Ασωνίτης, «Το πρόβλημα της χρονολόγησης της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου» *Βυζαντιακά* 18 (1998), 121-129, όπου η εκστρατεία χρονολογείται μεταξύ άνοιξης και φθινοπώρου του 1290.

²⁵² *Χρονικὸν Μορέως*, 8791-8793. *Chronique de Morée*, παρ. 607.

²⁵³ Η γαλλική παραλλαγή αναφέρει 400 ιπείς, *Chronique de Morée*, παρ. 613.

²⁵⁴ *Libro de los Fechos*, παρ. 459.

Νικηφόρος Α΄ έφτασε στα Ιωάννινα, οι στρατιώτες του να χρησιμοποιήσουν το πρώην βυζαντινό στρατόπεδο για τη διαμονή τους. Οι Φράγκοι επιθυμούσαν να συγκρουστούν με το βυζαντινό στρατό και τον καταδίωξαν αλλά χωρίς αποτέλεσμα, προέβησαν όμως σε διήμερη λεηλασία των βυζαντινών περιοχών και συγκέντρωσαν τον εξοπλισμό που εγκατέλειπαν οι αντίπαλοί τους ενώ οπισθοχωρούσαν. Το *Χρονικό*, στα πλαίσια του ιπποτικού-ηρωϊκού πνεύματος από το οποίο διαπνέεται, αναφέρει ότι απεσταλμένοι του πρίγκηπα ζήτησαν από το Βυζαντινό διοικητή (μέγα δομέστικο) να σταματήσει την υποχώρησή του και να δώσει μάχη. Εκείνος ανταπάντησε:

ὄτι, ἐὰν ἦτον ὁ λαὸς τοῦ βασιλέως, ὅπου ἔχω,

εἰς ἐδικὸν μου θέλημα, νὰ ἔπηκα τὸ κελεύουν.

Ἀλλὰ ἐδῶ εὐρίσκονται Τοῦρκοι γὰρ καὶ Κουμᾶνοι,

ὅπου ἔχουν κεφαλαῖδες τοὺς κ' ἐμέναν οὐ φροντίζουν²⁵⁵.

Η καταδίωξη και η λεηλασία εγκαταλείφθηκαν διότι τα γενουατικά πλοία αποβίβασαν στρατό που λεηλατούσε το δεσποτάτο και κινήθηκε σε πολιορκία της Άρτας²⁵⁶. Η αποβατική αυτή δύναμη πληροφορήθηκε από αιχμαλώτους ότι ο δεσπότης Νικηφόρος Α΄ είχε εξασφαλίσει τη βοήθεια των Φράγκων καθώς και ότι ο βυζαντινός στρατός είχε εγκαταλείψει τα Ιωάννινα, στην οποία είδηση οι πληροφοριοδότες πρόσθεσαν ότι ο στρατός είχε καταστραφεί ολοσχερώς σε μάχη. Το γεγονός αυτό είναι δείγμα ότι οι κινήσεις των δύο εκστρατευτικών δυνάμεων δεν ήταν συντονισμένες και εξέλιπε η απαραίτητη ανταλλαγή πληροφοριών και επικοινωνία μεταξύ των δύο εκστρατευτικών σωμάτων. Τότε αποφασίστηκε να

²⁵⁵ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 9084-9087.

²⁵⁶ Η γαλλική παραλλαγή προσθέτει την ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι οι Φράγκοι έστειλαν άμεσα 3 φάλαγγες ελαφρά οπλισμένων ιππέων για την ανακούφιση της Άρτας, διότι ο κίνδυνος να καταληφθεί από τους Γενουάτες ήταν μεγάλος, καθώς εκείνοι ήταν δεινοί χειριστές της βαλλιστρίδας: «...*li Genevois estoient li meillor arbalestriers du monde...*», *Chronique de Morée*, παρ. 639.

ακυρωθεί η πολιορκία της Άρτας και οι πολιορκητικές μηχανές (trebuchet) και οι κλίμακες φορτώθηκαν ξανά στα πλοία. Μέρος των βυζαντινογενουατικών δυνάμεων είχαν όμως διασκορπιστεί στην ύπαιθρο για λεηλασία, με αποτέλεσμα όταν έφτασε στην περιοχή το ιππικό των συμμάχων να θανατώσουν ή αιχμαλωτίσουν πολλούς από αυτούς. Οι Βυζαντινοί και οι Γενουάτες δεν διέθεταν ιππικό, οπότε αποσύρθηκαν στα πλοία τους και δεν επεδίωξαν να αντιμετωπίσουν τον εχθρό. Όταν ο στρατός του δεσπότη παρατάχθηκε στην παραλία προκειμένου να αποτρέψει τυχόν νέα απόβαση αλλά και την πρόσβαση σε πόσιμο νερό, ο γενουατικός στόλος αναχώρησε και η επιχείρηση έληξε άδοξα για τους Βυζαντινούς²⁵⁷.

2.5.4 Η εκστρατεία του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293-1295).

Η σημαντική αυτή επιχείρηση, με την οποία αποδεικνύεται ότι με κατάλληλη και ικανή ηγεσία ο βυζαντινός στρατός διατηρούσε ελπίδες αντιμετώπισης των εχθρών της αυτοκρατορίας, δεν περιγράφεται με τη λεπτομέρεια που θα αναμέναμε από τη βυζαντινή ιστοριογραφία, διότι οι Παχυμέρης και Γρηγοράς γράφοντας υπό την σκέπη των Παλαιολόγων επικεντρώνουν την περιγραφή τους στην επανάσταση του Φιλανθρωπηνού κατά της νόμιμης εξουσίας και αποφεύγουν να περιγράψουν τις επιτυχίες του αποστάτη. Μία σειρά επιστολών όμως του Μάξιμου Πλανούδη που απευθύνονται στον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό και το μοναχό Μελχισεδέκ Ακροπολίτη, διασώζουν ορισμένες ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το συγκεκριμένο πόλεμο.

Ο πικέρνης Αλέξιος Φιλανθρωπηνός απεστάλλει στη Μικρά Ασία, όπως και ο πρωτοβεστιαρίτης Λιβαδάριος, για να οργανώσει την άμυνα εναντίον των τουρκικών

²⁵⁷ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 8786-9235. *Chronique de Morée*, παρ. 607-646. *Libro de los Fechos*, παρ. 456-464. Επίσης Longnon, *Empire Latin*, 268-269. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 40-41. Nicol,

επιδρομών²⁵⁸. Μετά από κάποιο διάστημα προετοιμασίας και έχοντας υπό τις διαταγές του εκτός από τα στρατεύματα των ανατολικών επαρχιών και τους Κρήτες στρατιώτες, οι οποίοι είχαν μετοικήσει από την βενετοκρατούμενη Κρήτη στη Μικρά Ασία²⁵⁹, εξαπέλυσε σειρά επιτυχών επιχειρήσεων εναντίον των Τουρκομάνων, στην περιοχή του ποταμού Μαιάνδρου. Η ακριβής πορεία των επιχειρήσεων δεν μας είναι με επάρκεια γνωστή ούτε μπορεί με βεβαιότητα να καθοριστεί η χρονολογική τους αλληλουχία²⁶⁰. Γενικά έλαβε χώρα αριθμός νικηφόρων μαχών και πραγματοποιήθηκαν επιτυχείς πολιορκίες και ανακαταλήψεις πόλεων, όπως συνέβη στη Μίλητο²⁶¹.

Μόνο για μία εκ των μαχών διασώζει περιορισμένες πληροφορίες ο Πλανούδης. Μετά από δύο διαδοχικές ήττες των νομάδων και ενώ είχαν εκδιωχθεί πέρα από τον Μαιάνδρο, ο αρχηγός τους Σαλαμάτης²⁶² ανασυνέταξε τις δυνάμεις του και προχώρησε στην αντεπίθεση, λεηλατώντας την περιοχή του φρουρίου της Πριηνής. Τότε ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός, παρά την κόπωση του στρατού του, αντέδρασε με ταχύτητα και κατέλαβε έγκαιρα τα περάσματα του ποταμού, τα οποία θα διέσχιζε το τουρκικό στράτευμα επιστρέφοντας από την επιδρομή. Οι επιδρομείς, απροετοίμαστοι για ένα τέτοιο ενδεχόμενο, αιφνιδιάστηκαν και παρά την προσπάθεια

Despotate II, 38-43. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 117-118 και Συγκέλλου, *Πόλεμος στον Δυτικό Ελλαδικό Χώρο*, 223-225.

²⁵⁸ Για τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό Ταρχανειώτη, *PLP* αρ. 29752. Για τον Λιβαδάριο, *PLP* αρ. 14859.

²⁵⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* III, 235-237.

²⁶⁰ Έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες αποκατάστασης της χρονολογικής διάταξης των γεγονότων, Laiou, «Observations on Philantropenos», 89-99 (ειδικά σελ. 98). Failler, «Chronologie III», 28-37. Beyer, «Chronologie der Briefe», 111-137. Επίσης για τη δράση του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού (κυρίως αναφέρεται στη δεύτερη αποστολή του στρατηγού στην Μικρά Ασία, όπως θα περιγράψουμε στα επόμενα), βλέπε Radić, «Philanthropenos», 97-109. Γενικά για την εκστρατεία του 1293-1295, την ανταρσία και τη σύλληψη, βλέπε Schreiner, «Geschichte Philadelphieas», 376-388. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 80-84. Nicol, *Last Centuries*, 123-124. Τέλος για τις διαφορές των αναφορών των Βυζαντινών ιστορικών στα γεγονότα, Βασιλική Σ. Γεωργιάδου, «Η παρουσία και το κίνημα του πιγκέρνη Αλέξιου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293-1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά» *Σύμμεικτα* 10 (1996), 143-162.

²⁶¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* III, 237-239. Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ* I, 195-196. Πλανούδης, *Ἐπιστολαὶ*, 91-92, 115-116, 143, 166-167, 198-200, 206-210.

²⁶² *PLP* αρ. 24733.

αντίδρασή τους, σύντομα τράπηκαν σε φυγή, εγκαταλείποντας τον οπλισμό τους, πολλούς νεκρούς και αιχμαλώτους. Κατά τον Πλανούδη πάντα, η καταδίωξή τους έφτασε έως τη Μίλητο²⁶³.

Σχετικά με τις πολιορκίες, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες των Πλανούδη και Παχυμέρη για την πολιορκία και κατάληψη του φρουρίου των Δύο Βουνών. Το οχυρό αυτό είχε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι είχε ανεγερθεί επάνω σε νησίδα εντός μίας λίμνης. Οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν τότε τα πλοιάρια τα οποία υπήρχαν στη λίμνη ως εξής: τα συνέδεσαν ανά δύο και τοποθέτησαν σε αυτά τις πολιορκητικές τους μηχανές, τόσο πολιορκητικούς πύργους όσο και «έλεπόλεις». Από την περιγραφή του Πλανούδη υποψιαζόμαστε ότι οι έλεπόλεις ήταν πετροβόλες μηχανές τύπου *trebuchet*, διότι προκαλούσαν τρομερό θόρυβο και κραδασμό κατά τη χρήση τους: «...τὸ δὲ παρὰ σαυτοῦ φέρων συνεισηνεγκας τὰς τριήρης, ἄς δὴ καὶ ζεύξας τῶ βριθοντι καὶ δονουμένω τῆς έλεπόλεως βάθρον ὑπήρειςας...²⁶⁴». Επίσης ο Πλανούδης συμπληρώνει ότι εκτός από τη μάχη που έγινε για να καταληφθεί το φρούριο, έλαβε χώρα και ναυμαχία, προφανώς μικρής έκτασης, με τουρκικά σκάφη τα οποία προσπάθησαν να εμποδίσουν το βυζαντινό στολίσκο²⁶⁵. Τελικά το φρούριο καταλήφθηκε και τα λάφυρα ήταν πολύ πλούσια²⁶⁶.

Αφού αναχαιτίστηκαν στον Μαϊάνδρο οι Τουρκομάνοι για τους οποίους αναφέραμε ότι επέδραμαν στην περιοχή της Πριηνής, ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός κινήθηκε για να καταλάβει τη βάση από την οποία εξαπολύονταν οι επιθέσεις τους.

²⁶³ Πλανούδης, *Επιστολαί*, 208-209. Η μάχη αυτή χρονολογείται το καλοκαίρι ή στα τέλη του 1295, Laiou, «Observations on Philantropenos», 96 και 98. Επίσης Beyer, «Chronologie der Briefe», 133-135, όπου τα γεγονότα που περιγράφονται στη συγκεκριμένη επιστολή (αρ. 120) χρονολογούνται μεταξύ Απριλίου και Σεπτεμβρίου 1295.

²⁶⁴ Πλανούδης, *Επιστολαί*, 200.

²⁶⁵ Πλανούδης, *Επιστολαί*, 200.

²⁶⁶ Πλανούδης, *Επιστολαί*, 198-200. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* III, 239. Δεν υπάρχει συμφωνία για τη χρονολόγηση των γεγονότων τα οποία περιγράφει η επιστολή του Πλανούδη (αρ. 119). Ο Beyer τα τοποθετεί το 1294, Beyer, «Chronologie der Briefe», 121-122, ενώ η Λαίου το 1295, Laiou, «Observations on Philantropenos», 96-97.

Πολιόρκησε το φρούριο στη Βραγχίδα το οποίο θεωρούνταν απόρθητο. Ο Μάξιμος Πλανούδης, που είναι ο μόνος που αναφέρει την επιχείρηση, περιγράφει την πολιορκητική μηχανή που διέθετε ο βυζαντινός στρατός ως «...έλέπολιν τινα συμπηξάμενος διαλυομένην όποτε βούλοιο καί αύθις συνισταμένην...»²⁶⁷. Η μηχανή θα πρέπει να ήταν τύπου *trebuchet*, αφού γνωρίζουμε ότι συνήθως τα συγκεκριμένα όπλα είχαν δυνατότητα αποσυναρμολόγησης –συναρμολόγησης για να διευκολύνεται η μεταφορά ή αλλαγή της θέσης τους. Μετά την προσβολή με τα πετροβόλα μηχανήματα, πραγματοποιήθηκε έφοδος, αλλά οι υπερασπιστές είχαν εγκαταλείψει το τείχος και το οχυρό καταλήφθηκε χωρίς προσπάθεια και απώλειες για τους Βυζαντινούς²⁶⁸.

Ορισμένες άλλες πληροφορίες παρουσιάζουν ενδιαφέρον, διότι αποτελούν παραδείγματα των ακολουθούμενων μεθόδων για την ενίσχυση του ηθικού, την εξασφάλιση της υπακοής των στρατιωτών και την βελτίωση της αποτελεσματικότητας του στρατού. Ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός καθιέρωσε τα λάφυρα τα οποία συγκεντρώνει κάθε στρατιώτης να παραμένουν στην ιδιοκτησία του και να μην τα διαχειρίζεται συγκεντρωτικά ο επικεφαλής στρατηγός. Η εφαρμογή αυτού του μέτρου αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο για τους στρατιώτες αφού αύξησε προφανώς την προθυμία τους να συμμετέχουν στη μάχη, να νικήσουν και να κερδίσουν σημαντικά υλικά αγαθά. Ο Πλανούδης επικροτεί αυτή τη μέθοδο, επισημαίνοντας ότι εάν τα λάφυρα δεν διαμοιράζονταν, εκείνοι οι οποίοι αποκλειστικά θα τα συγκέντρωναν θα αποκόμιζαν τόσο μεγάλα κέρδη και θα οδηγούνταν σε τέτοια κατάσταση απληστίας ώστε να στραφούν στη λεηλασία όχι μόνο του εχθρού αλλά και της ίδιας της αυτοκρατορίας: «...πλουτουῖσι καί γὰρ ἐπιζήμια καί μετὰ τούς πολεμίους καί τους

²⁶⁷ Πλανούδης, *Ἐπιστολαί*, 210.

²⁶⁸ Πλανούδης, *Ἐπιστολαί*, 209-210. Για τη χρονολόγηση των γεγονότων, βλέπε υποσημείωση 198 ανωτέρω.

οίκειους σκυλεύουσι...²⁶⁹». Πάντως αυτό το μέτρο πρέπει να εφαρμόστηκε με ορισμένους περιορισμούς, γιατί ο ίδιος ο Μάξιμος Πλανούδης περιγράφει επανειλημμένα την ισχυρή εντύπωση την οποία προκαλούσαν τα λάφυρα και οι αιχμάλωτοι που αποστέλλονταν στην Κωνσταντινούπολη, δείγμα ότι δεν διανέμονταν τα πάντα στους στρατιώτες²⁷⁰. Άλλο μέτρο με το οποίο ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός πρέπει να κέρδισε όχι μόνο την εκτίμηση των στρατιωτών αλλά και του τοπικού πληθυσμού, ήταν η εφαρμογή της ανταλλαγής αιχμαλώτων. Αντί να απελευθερώνει τους αιχμαλώτους εισπράττοντας λύτρα, κερδίζοντας δηλαδή κατά αυτό τον τρόπο χρήματα, επέλεξε να τους ανταλλάσσει αντίστοιχα με Βυζαντινούς αιχμαλώτους των Τουρκομάνων²⁷¹. Αυτές οι μέθοδοι είναι φανερό ότι λειτούργησαν καταλυτικά στο ηθικό του στρατού και αύξησαν κατακόρυφα τη φήμη και το κύρος του στρατηγού.

Ανάλογη ήπια πολιτική ακολούθησε έναντι των Τουρκομάνων, με αποτέλεσμα εκείνοι, πιεζόμενοι και από τους Μογγόλους, να επιλέγουν την ένταξή τους στο πλευρό του συνεχώς ισχυροποιούμενου βυζαντινού στρατηγού· σύντομα τουρκικά στρατιωτικά σώματα εντάχθηκαν στις δυνάμεις του²⁷². Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι ο ικανός αυτός «στρατιώτης στρατηγός»²⁷³, συνδύαζε όχι μόνο ηγετικές ικανότητες στην καθοδήγηση του στρατού στη μάχη, αλλά γνώριζε άριστα τον τρόπο να εξυψώνει το ηθικό των στρατιωτών του και να τους παρέχει κίνητρα για υψηλότερη απόδοση. Ταυτόχρονα αντιμετώπισε τους επιδρομείς συνδυάζοντας διπλωματία και ανεκτικότητα, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να μειώσει το σθένος και τη διάθεσή τους

²⁶⁹ Πλανούδης, *Επιστολαί*, 117-118, 171-172. Και ο Παχυμέρης αναφέρει τον σημαντικό πλούτο που συγκέντρωσαν οι στρατιώτες, Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* III, 237-239. Επίσης Γρηγοῤας, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 196.

²⁷⁰ Πλανούδης, *Επιστολαί*, 119-120, 168-169, 180-181, 194, 207-208.

²⁷¹ Πλανούδης, *Επιστολαί*, 163-164.

²⁷² Πλανούδης, *Επιστολαί*, 150, 185, 206-207. Γρηγοῤας, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 196. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* III, 241-243.

²⁷³ Πλανούδης, *Επιστολαί*, 171.

να αντισταθούν, ενώ οδήγησε πολλούς από αντίπαλοι να μετατραπούν σε σύμμαχοί του.

Η κατάληξη της νικηφόρας εκστρατείας του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού αποτελεί ένα τραγικό και μελανό συνάμα σημείο της ιστορίας του βυζαντινού κράτους του 13^{ου} αιώνα. Το στράτευμα, καθώς και ο ντόπιος πληθυσμός, απογοητευμένοι από την αδράνεια της κεντρικής εξουσίας και διακρίνοντας στο πρόσωπο του ικανού στρατηγού τον ηγέτη που μπορεί αποτελεσματικά να προστατέψει τη Μικρά Ασία, τον ώθησε σε ανταρσία. Ο πιγκέρνης, παρά τις αρχικές αντιρρήσεις, ηγήθηκε του κινήματος κατά του Ανδρόνικου Β΄. Ο πρωτοβεστιάριτης Λιβαδάριος, παραμένοντας πιστός στην αυτοκρατορική εξουσία, συγκέντρωσε τις δυνάμεις του και κινήθηκε εναντίον του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού. Δεν είχε στην πραγματικότητα σκοπό να πολεμήσει εναντίον του πανίσχυρου στρατού των επαναστατών, αλλά φρόντισε να προσεταιριστεί τους Κρήτες στρατιώτες, εξαγοράζοντάς τους με υποσχέσεις για σημαντικά ανταλλάγματα και διοχετεύοντάς τους άφθονο χρήμα. Οι δύο στρατοί παρατάχθηκαν για μάχη και ορισμένες αψιμαχίες έλαβαν χώρα. Οι Κρήτες που βρίσκονταν παρατεταγμένοι πλησίον του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού λαμβάνοντας το κατάλληλο σύνθημα από τους αντιπάλους του, κινήθηκαν εναντίον του και τον συνέλαβαν. Οι δυνάμεις του διασκορπίστηκαν και ο πρωτοβεστιάριτης Λιβαδάριος φρόντισε ο άτυχος στρατηγός να τυφλωθεί. Τα αποτελέσματα της αδρανοποίησης του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού και της διάλυσης των δυνάμεών του εκδηλώθηκαν άμεσα, καθώς οι Τουρκομάνοι που είχε συμπεριλάβει στις τάξεις του στρατού του επιδόθηκαν εκ νέου σε λεηλασία των βυζαντινών εδαφών²⁷⁴.

²⁷⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* III, 239-253, 257. Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ* I, 196-202.

2.5.5 Ο πόλεμος στη Μικρά Ασία - Οι πρώτες συγκρούσεις με τους Οθωμανούς Τούρκους – Η μάχη του Βαφέως (1302).

Το 1301 16000 Αλανοί νομάδες, εκ των οποίων περισσότεροι από τους μισούς ήταν πολεμιστές, κινήθηκαν από τη Βουλγαρία προς τη βυζαντινή επικράτεια και ο Ανδρόνικος Β΄ τους προσέλαβε για να τους χρησιμοποιήσει εναντίων των Τούρκων στη Μικρά Ασία, καθώς, όπως αναφέρει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, μετά το κίνημα του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού ελάχιστα εμπιστεύονταν τους Βυζαντινούς. Μάλιστα ο αυτοκράτορας, για να εξοπλίσει τους Αλανούς αφαίρεσε οπλισμό και ίππους από τα βυζαντινά στρατεύματα²⁷⁵. Το 1302 ο συναυτοκράτορας και υιός του Ανδρόνικου Β΄, Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγος²⁷⁶ τέθηκε επικεφαλής στρατού αποτελούμενου κυρίως από Αλανούς, με σκοπό την αντιμετώπιση των Τούρκων στη Μικρά Ασία. Ο Μιχαήλ Θ΄ συγκέντρωσε και ορισμένο αριθμό βυζαντινών στρατιωτών οι οποίοι ήταν διαθέσιμοι, υπολογίζοντας να στρατολογήσει επιπλέον άντρες στις ανατολικές επαρχίες. Ο συναυτοκράτορας στρατοπέδωσε στην περιοχή της Μαγνησίας στον ποταμό Έρμο (όρος Σίπυλο) και οι Τούρκοι αποσύρθηκαν στα ορεινά και δύσβατα εδάφη όπου με ασφάλεια επόπτευαν τους Βυζαντινούς. Τα αυτοκρατορικά στρατεύματα γνώρισαν ορισμένες επιτυχίες σε ενέδρες εναντίον των Τούρκων, όμως δεν μπορούσαν να προκαλέσουν αποφασιστική σύγκρουση μαζί τους και ουσιαστικά παρέμεναν άπρακτοι²⁷⁷.

Οι Τούρκοι εκμεταλλευόμενοι τη συνεχιζόμενη αδράνεια, στην οποία είχαν υποχρεώσει το βυζαντινό στράτευμα, συγκέντρωσαν και επαύξησαν τις δυνάμεις τους, με αποτέλεσμα οι Βυζαντινοί που αρχικά επιθυμούσαν τη σύγκρουση, γρήγορα να αποθαρυνθούν: επικράτησε αναταραχή στο στράτευμα και έντονο κλίμα

²⁷⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 337-339. Γρηγοράς, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ* I, 205. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 89-90.

²⁷⁶ Για το Μιχαήλ Θ΄, βλ. *PLP*, αρ. 21529.

²⁷⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 341. Γρηγοράς, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ* I, 205-206.

ηττοπάθειας με αποτέλεσμα να υποχωρήσουν και ο Μιχαήλ Θ΄ να εγκλειστεί στην πόλη της Μαγνησίας. Οι Τούρκοι ανενόχλητοι κατέλαβαν και λεηλάτησαν την ύπαιθρο. Οι Αλανοί εγκατέλειψαν το Μιχαήλ Θ΄ και κινήθηκαν προς τον Ελλήσποντο, λεηλατώντας και εκείνοι τους τόπους από τους οποίους διέρχονταν. Αλλά και οι Βυζαντινοί οι οποίοι είχαν στρατολογηθεί από την περιοχή, εγκατέλειψαν σταδιακά τον συναυτοκράτορα προκειμένου να περισώσουν από τους Τούρκους επιδρομείς ό,τι μπορούσαν από τις περιουσίες τους. Στις αρχές του χειμώνα του 1302-1303 ο Μιχαήλ Θ΄ διέφυγε και εκείνος από τη Μαγνησία κατα τη διάρκεια μιας νύκτας και κατέληξε στην Πέργαμο, ακολουθούμενος από πλήθος αμάχων και καταδιωκόμενος από τους Τούρκους. Οι πρόσφυγες συνέχισαν την πορεία τους προς το Αδραμύτιο, τη Λάμψακο και πολλοί διεκπεραιώθηκαν μέσω του Ελλήσποντου στις ευρωπαϊκές επαρχίες²⁷⁸. Παράλληλα ο Ανδρόνικος Β΄ έστειλε στρατεύματα με επικεφαλής τον μέγα δομέστικο Αλέξιο Ραούλ²⁷⁹ για να αποτρέψουν τους Αλανούς από το να διασχίσουν τον Ελλήσποντο. Η επιχείρηση δεν ήταν εύκολη καθώς οι Αλανοί μεταφέρονταν κατά κύματα και αποβιβάζονταν σε πολλά και μη αναμενόμενα σημεία της ακτής. Ορισμένες αψιμαχίες έλαβαν χώρα με εκατέρωθεν ανταλλαγή βελών και όταν ο μέγας δομέστικός οπλισμένος με δόρυ, ασπίδα και θώρακα επιχείρησε έφοδο εναντίον τους, θανατώθηκε με ένα βέλος. Μετά από αυτό το γεγονός οι Αλανοί επέστρεψαν τα άλογα και τον εξοπλισμό που τους είχαν διατεθεί²⁸⁰.

Ενώ αυτά συνέβαιναν στη δυτική Μικρά Ασία, στην περιοχή της Νικομήδειας την 27η Ιουλίου 1302²⁸¹ οι Βυζαντινοί ήρθαν για πρώτη φορά αντιμέτωποι σε κατά

²⁷⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, 343-349. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 206-207.

²⁷⁹ Για το μέγα δομέστικο Αλέξιο Ραούλ, βλέπε *PLP*, αρ. 24109.

²⁸⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, 351-353. Για την αποτυχημένη εκστρατεία του Μιχαήλ Θ΄ βλέπε Laiou, *Constantinople and the Latins*, 89-90 και Failler, «Chronologie III», 44-53 για την αναλυτική χρονολόγηση των γεγονότων.

²⁸¹ Για τη χρονολόγηση, Failler, «Chronologie III», 50.

παράταξη μάχη με το τουρκικό εμιράτο που έμελλε να καταλύσει οριστικά το Βυζάντιο, τους Οθωμανούς. Πρίν από τη συγκεκριμένη μάχη, οι Βυζαντινοί είχαν ήδη υποστεί μία ήττα σε σύγκρουση μαζί τους. Ο Οσμάν (1288-1326) λεηλατούσε την περιοχή έξω από τη Νίκαια και σκόπευε να κινηθεί προς την περιοχή των Αλιζώνων. Τότε στα ορεινά περάσματα όχι περισσότεροι από 100 Τούρκοι σύμφωνα με το Γεώργιο Παχυμέρη, οι οποίοι πρέπει να αποτελούσαν μια μορφή εμπροσθοφυλακής ή ομάδα ανιχνευτών, επιτέθηκαν αιφνίδια στους Βυζαντινούς υπό τον εταιρειάρχη Λέοντα Μουζάλωνα²⁸² τρέποντάς τους αρχικά σε φυγή. Όταν εκείνοι ανασυντάχθηκαν για να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους, αυτοί οπισθοχωρούσαν εκμεταλλευόμενοι τη μορφολογία του εδάφους, βάλλοντας ταυτόχρονα από απόσταση με τα τόξα τους τους διώκτες τους. Σε τέτοια δυσχερή θέση περιέπεσαν οι Βυζαντινοί ώστε παραλίγο ο Μουζάλων να είχε συλληφθεί από τους Τούρκους, εάν δεν επενέβαινε ένας από τους ιππείς του.

Η νίκη αυτή του Οσμάν είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί κατακόρυφα το κύρος του και να προσελκύσει ακόμη περισσότερους πολεμιστές γύρω του²⁸³. Με τον πολυάριθμο στρατό του ο Οσμάν κινήθηκε εναντίον της Νικομήδειας. Ο Μουζάλων αποφάσισε να αντιμετωπίσει τους Τούρκους εκτός των τειχών, παρόλο που ο στρατός του αριθμούσε 2000 άντρες, υστερώντας σημαντικά σε σχέση με τον τουρκικό. Στη δύναμή του συμπεριλαμβάνονταν, εκτός από τους Βυζαντινούς στρατιώτες, και Αλανοί²⁸⁴. Η σύγκρουση έλαβε χώρα στην περιοχή του Βαφέα, στα περίχωρα της

²⁸² Για τον εταιρειάρχη Λέων Μουζάλων, *PLP*, αρ. 19443.

²⁸³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 365. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 128. Inalcik, «Battle of Barheus», 92-93.

²⁸⁴ Το σχετικό χωρίο στο οποίο περιγράφεται η σύνθεση του Βυζαντινού στρατού από τον Παχυμέρη νομίζω ότι δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως ο στρατός να περιελάμβανε και αυτόχθονες, ξεχωρίζοντάς τους από τους Βυζαντινούς: «Οἱ δ' ἄμφι τὸν Μουζάλωνα, ὅσον ἦν Ῥωμαϊκὸν καὶ ὅσον Ἀλανικόν, ὅσον ἰθαγενὲς καὶ ὅσον ἔξωθεν, μόλις που περὶ δύο χιλιάδας συνίστατο.», Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 367. Μάλλον ο Βυζαντινὸς ιστορικός επαναλαμβάνει στη φράση του δύο φορές το ἴδιο γεγονός, δηλαδή ότι ο στρατός αποτελούνταν από αυτόχθονες (ἰθαγενὲς=Ῥωμαῖοι) και ξένους (ἔξωθεν=Αλανοί). Αντίθετη ἄποψη ἔχει ο Η.Inalcik στο: Inalcik, «Battle of Barheus», 94. Πρέπει να

Νικομήδειας. Παρά την ορμητικότητά του, ο βυζαντινός στρατός υστερούσε σε αριθμούς και ειδικά οι Βυζαντινοί στρατιώτες από τους οποίους είχε αφαιρεθεί εξοπλισμός προς χάριν των Αλανών, υστερούσαν και σε ηθικό, με αποτέλεσμα γρήγορα να τραπούν σε φυγή με πολλές απώλειες. Μόνο οι Αλανοί διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο καθώς με την τακτική τους συγκρατούσαν σε απόσταση τους Τούρκους από το πολυάριθμο βυζαντινό πεζικό. Αντιμετώπισαν τους Τούρκους με την ίδια τακτική που εκείνοι εφάρμοζαν, δηλαδή κυκλώνοντάς τους έβαλαν με τα τόξα τους χτυπώντας τα άλογα και οπισθοχωρούσαν εικονικά για να επιστρέψουν και επαναλάβουν τα ίδια. Η πράξη τους αυτή είχε ως αποτέλεσμα οι ίδιοι να υποστούν βαριές απώλειες, αλλά οι πλειονότητα του πεζικού να διασωθεί για να επιστρέψει στη γειτονική Νικομήδεια²⁸⁵.

Ο Η.Inalcik σε σχετική μελέτη του για τη μάχη του Βαφέως, στηρίχθηκε για την περιγραφή της και στις οθωμανικές πηγές²⁸⁶. Σύμφωνα με τα στοιχεία που οι συγκεκριμένες πηγές μας παρέχουν, ο Οσμάν πολιορκούσε τη Νίκαια και ο αυτοκράτορας έστειλε στρατό για να ανακουφίσει τους αποκλεισμένους υπερασπιστές. Ο στρατός διέσχισε με πλοία τον κόλπο της Νικομήδειας αλλά οι Τούρκοι, καλά πληροφορημένοι για το σημείο της απόβασης, επιτέθηκαν κατά τη διάρκεια της νύκτας στα βυζαντινά στρατεύματα είτε καθώς εκείνα αποβιβάζονταν είτε στο πλημμελώς φυλασσόμενο στρατόπεδό τους και προκάλεσαν καταστροφικές απώλειες, εξαναγκάζοντάς τους Βυζαντινούς σε υποχώρηση²⁸⁷. Νομίζω ότι τα στοιχεία που μας παρέχονται από τα τούρκικα χρονικά δεν μπορούν να ταυτιστούν με

τονίσουμε ότι γενικά σπάνια συναντάμε το γηγενή πληθυσμό να συμμετέχει στους βυζαντινούς στρατούς της ύστερης περιόδου, Bartusis, *Late Byzantine Army*, 308-310.

²⁸⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 367. Αρνάκης, *Πρότοι Οθωμανοί*, 129-132, ο οποίος αναφέρει ότι οι Αλανοί δε συμμετείχαν από την αρχή της μάχης, γεγονός το οποίο δεν μπορεί να διαπιστωθεί από τις πηγές. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 90-92.

²⁸⁶ Παράθεση των σχετικών χωρίων σε αγγλική μετάφραση, Inalcik, «Battle of Bapheus», 82-87. Η σημαντικότερη συμβολή της οθωμανικής ιστοριογραφίας προέρχεται από το ανώνυμο χρονικό. Μετάφραση του σχετικού χωρίου στη γερμανική γλώσσα, *Chroniken*, μτφρ. Giese, 13-16.

²⁸⁷ Inalcik, «Battle of Bapheus», 84-85, 95-94.

τη μάχη του Βαφέως, όπως τουλάχιστον την περιγράφει η πλέον αξιόπιστη βυζαντινή πηγή, ο Γεώργιος Παχυμέρης.

Καταρχήν ο Βυζαντινός ιστορικός δεν αναφέρεται σε μετακίνηση του στρατού με πλοία, ενώ τοποθετεί το Βαφέα και τη γενόμενη μάχη στα περίχωρα της Νικομήδειας²⁸⁸. Άλλωστε στη Νικομήδεια κατέφυγαν τα διωκόμενα βυζαντινά στρατεύματα «έγγύθεν ούση»²⁸⁹. Συνεπώς θα πρέπει να απορρίψουμε την άποψη του Inalcik ο οποίος στηριζόμενος στα οθωμανικά χρονικά υποστηρίζει ότι η μάχη έλαβε χώρα στα νότια παράλια του κόλπου της Νικομήδειας στην περιοχή Γιαλάκοβα και συγκεκριμένα μεταξύ των πόλεων Ελενόπολη και Πύλαι²⁹⁰, καθώς απέχει σημαντικά από τη Νικομήδεια και δημιουργεί ταυτόχρονα απορία για το πώς οι Βυζαντινοί διέσχισαν καταδιωκόμενοι τόση απόσταση προς την οχυρή πόλη για να σωθούν. Το κυριότερο όμως επιχείρημα με το οποίο αμφισβητούμε ότι η περιγραφή των οθωμανικών χρονικών αφορά τη μάχη του Βαφέως, αποτελεί η εντελώς διαφορετική εκδοχή της διεξαγωγής της την οποία διατυπώνουν σε σχέση με τον Παχυμέρη. Όπως και ο Inalcik διαπιστώνει, το μόνο κοινό σημείο των πηγών αποτελεί το γεγονός ότι πρόκειται για μάχη μεταξύ του Οσμάν και του βυζαντινού αυτοκράτορα, αλλά πρέπει να προσθέσουμε ότι τίποτα δεν μας εξασφαλίζει ότι πρόκειται για την ίδια μάχη, αφού η τοποθεσία και η περιγραφή της στις πηγές διαφέρουν τόσο πολύ. Η προσπάθεια που κάνει ο ίδιος ερευνητής για να συνδυάσει τις οθωμανικές και τη βυζαντινή πηγή στην ανασύνθεση των σταδίων της μάχης του Βαφέως είναι ελάχιστα πειστική²⁹¹. Εκτιμώ ότι είναι προτιμότερο να θεωρήσουμε πως τα οθωμανικά χρονικά περιγράφουν ένα άλλο περιστατικό, κάποια άλλη

²⁸⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 359 και 358 υποσ. 40 όπου αναφέρετε ότι ο Βαφέας (ή Κογιούν-Χισάρ) βρίσκεται 5 χλμ. βόρειοανατολικά της Νικομήδειας. Επίσης Foss, *Nicomedia*, 21.

²⁸⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 367.

²⁹⁰ Inalcik, «Battle of Bapheus», 93-94. Για την τοποθεσία των συγκεκριμένων πόλεων Ramsay, *Historical Geography*, 187-188.

²⁹¹ Inalcik, «Battle of Bapheus», 96.

σύγκρουση Οθωμανών – Βυζαντινών στη Μικρά Ασία την οποία παραλείπουν οι Βυζαντινοί ιστορικοί και όχι τη μάχη του 1302²⁹². Ή ακόμα ίσως είναι ορθότερο στη συγκεκριμένη περίπτωση να αντιμετωπίσουμε τα οθωμανικά χρονικά όχι ως πηγές όπου καταγράφονται γεγονότα με απόλυτη χρονική αλληλουχία και ιστορική συνέπεια, αλλά κυρίως ως πηγές που διασώζουν μία ζωντανή προφορική παράδοση του πολέμου των πρώτων Οθωμανών με τους «απίστους».

2.5.6. Η καταλανική εταιρεία.

Η δράση της μεγάλης καταλανικής εταιρείας στον βυζαντινό χώρο αποτελεί ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα κεφάλαια της στρατιωτικής ιστορίας των αρχών του 14ου αιώνα, καθώς το Βυζάντιο και κατόπιν οι φραγκικές ηγεμονίες, ήλθαν σε επαφή μέσω των Καταλανών με δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του μεσαιωνικού πολέμου, τα οποία εμφανίστηκαν και εξελίχθηκαν στη Δύση τη συγκεκριμένη περίοδο, δηλαδή:

- α. τις εταιρείες μισθοφόρων στρατιωτών και
- β. την επιτυχημένη τακτική της αντιμετώπισης του βαρέως ιππικού από κατάλληλα εκπαιδευμένο και παρατεταγμένο πεζικό²⁹³.

Η καταλανική εταιρεία αποτελούσε έναν επαγγελματικό στρατό μισθοφόρων, δημιούργημα του τυχοδιώκτη Ρογήρου de Flor²⁹⁴. Οι Καταλανοί πολέμησαν στο

²⁹² Κατά το παρελθόν έχει απορριφθεί η άποψη σύμφωνα με την οποία η μάχη του Κογιούν-Χισάρ την οποία περιγράφει το οθωμανικό χρονικό του Ασήκ-Πασάζαντε (στο τμήμα του που αποτελεί ενσωμάτωση παλαιότερου κειμένου του Γιαχσή-Φακίχ) ταυτίζεται με τη μάχη του Βαφέως, *Ασήκ-Πασάζαντε*, μτφρ. Ζαχαριάδου, 150-152 (κείμενο) και 85-86 σχόλια καθώς και Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 129 υποσ. 154. Παρόμοια περιγραφή της μάχης του Κογιούν-Χισάρ διασώζεται στο ανώνυμο οθωμανικό χρονικό και επίσης δεν δυνάμεθα να την ταυτίσουμε με τη μάχη του Βαφέως, *Chroniken*, μτφρ. Giese, 19.

²⁹³ Oman, *Art of War II*, 233-236, 283-300. Verbruggen, *Art of Warfare*, 106-108, 127-163, 172-190. Contamine, *War*, 119-137, 150-172, 230-232. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι το πεζικό διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο και τον 13^ο αιώνα, αλλά τον 14^ο αυξάνονται κατακόρυφα οι καταγεγραμμένες περιπτώσεις όπου στρατοί πεζών (ή ιπποτών οι οποίοι πολεμούσαν πεζοί) αντιμετώπισαν νικηφόρα στρατούς ιππέων, DeVries, *Infantry Warfare*, 1-8, 191-197. Για τις εταιρείες μισθοφόρων βλέπε M. Mallet, «Mercenaries» στο *Medieval Warfare. A History*, εκδ. M. Keen, Oxford 1999, 209-229.

²⁹⁴ Για τον Ρογήρο de Flor, βλέπε *PLP*, αρ. 24386.

πλευρό του βασιλιά της Σικελίας Φρειδερίκου Γ' (1296-1337) εναντίον των Ανδεγαυών μοναρχών για τον έλεγχο της Σικελίας. Μετά τη συνθήκη ειρήνης της Caltabelotta (1302), καθώς εξέλιπε ο λόγος παρουσίας τους στη Σικελία, αναζήτησαν νέα απασχόληση. Απέστειλαν πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη προτείνοντας στον Ανδρόνικο Β' να αναλάβουν την αντιμετώπιση των Τούρκων στη Μικρά Ασία. Ο αυτοκράτορας αποδέχτηκε τις υπηρεσίες τους και τον Σεπτέμβριο του 1303 οι Καταλανοί, επιβιβαζόμενοι σε γενουατικά πλοία, αποβιβάστηκαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Σύντομα, και πριν ξεκινήσει η εκστρατεία στη Μικρά Ασία, τα καταλανικά στρατεύματα ήλθαν σε σύγκρουση με τους Γενουάτες, προοιωνίζοντας τα προβλήματα που θα δημιουργούσαν στην αυτοκρατορία²⁹⁵.

Αρχικά οι Καταλανοί, συνοδευόμενοι από τους Αλανούς καθώς και βυζαντινά στρατεύματα τα οποία διοικούσε ο μέγας άρχων Μαρούλης²⁹⁶, εκστράτευσαν εναντίον των Τούρκων στη Μικρά Ασία²⁹⁷. Η παρουσία των εμπειροπόλεμων πολεμιστών στην περιοχή περιόρισε την τουρκική δραστηριότητα και ανακούφισε τους αποκλεισμένους στις οχυρές πόλεις Βυζαντινούς. Στον Αύλακα, στα περίχωρα της Φιλαδέλφειας, δόθηκε σημαντική μάχη με τους Τούρκους του εμιράτου του Καραμάν. Κατά τη φάση της αρχικής σύγκρουσης τραυματίστηκε ο αρχηγός των Τούρκων Αλισύριος²⁹⁸ και εκείνοι τράπηκαν σε φυγή. Οι έμπειροι όμως Καταλανοί δεν παρασύρθηκαν σε άτακτη καταδίωξή τους, καθώς είχαν επίγνωση του κινδύνου που προέρχονταν από την τακτική της εικονικής υποχώρησης των Τούρκων. Χωρίστηκαν σε τρία τμήματα και βάδισαν συντεταγμένοι, ενώ οποτεδήποτε

²⁹⁵ Laiou, *Constantinople and the Latins*, 127-135.

²⁹⁶ Για τον Μεγάλο Άρχοντα Μαρούλη, βλέπε *PLP*, αρ. 17141.

²⁹⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 465. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη οι Καταλανοί ήταν 6000 και οι Αλανοί 1000. Δυστυχώς δεν καταγράφεται η αριθμητική δύναμη των Βυζαντινών. Ο Ramon Muntaner αναφερόμενος σε προηγούμενη επιχείρηση της Καταλανικής Εταιρείας εναντίον των Τούρκων αναφέρει ότι αποτελούνταν από 5500 άνδρες (1500 ιππείς και 4000 πεζούς), αριθμός παραπλήσιος εκείνου που διασώζει ο Παχυμέρης, Muntaner II, 485-486.

²⁹⁸ Για τον Τούρκο εμίρη Αλισύριο, βλέπε *PLP*, αρ. 668.

εφορούσαν εναντίον τους οι Τούρκοι τους απωθούσαν με εκηβόλα όπλα προκαλώντας τους αρκετές απώλειες²⁹⁹. Ο Francisco de Moncada, Ισπανός ιστορικός ο οποίος συνέθεσε μία ιστορία της καταλανικής εταιρείας σχεδόν τριακόσια χρόνια μετά από τα γεγονότα, θεωρεί ότι τα τρία τμήματα στα οποία είχε χωριστεί ο στρατός ήταν οι Αλανοί, οι Βυζαντινοί και οι Καταλανοί³⁰⁰, αν και λόγω της χρονικής απόστασης του συγγραφέα από τα γεγονότα, όσα αναγράφει θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη. Ο R. Muntaner, ένας εκ των αρχηγών των Καταλανών και ως εκ τούτου αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, προσθέτει ότι το τουρκικό στράτευμα αποτελούσαν 8000 ιππείς και 12000 πεζοί και εκθειάζει την ταχύτητα κίνησης των Καταλανών, η οποία δεν επέτρεπε στους Τούρκους να εκμεταλλευτούν το πλεονέκτημα που παρείχε η χρήση των τόξων τους. Η μάχη διήρκησε από το πρωί έως αργά μετά το μεσημέρι. Μόνο 1000 Τούρκοι ιππείς και 500 πεζοί διέφυγαν ενώ οι απώλειες των Καταλανών ανήλθαν σε 80 ιππείς και 100 πεζούς³⁰¹.

Οι Καταλανοί σύντομα εκδήλωσαν ανοικτά την ανυπακοή και τις εχθρικές διαθέσεις τους προς την αυτοκρατορία και παρά τις προσπάθειες συνδιαλλαγής η δολοφονία του Ρογήρου de Flor στο στρατόπεδο του Μιχαήλ Θ' στην Αδριανούπολη πυροδότησε την έναρξη του πολέμου μεταξύ της αυτοκρατορίας και της καταλανικής εταιρείας³⁰². Οι Καταλανοί είχαν εγκατασταθεί και οχυρωθεί στην Καλλίπολη, όταν όμως ο Μιχαήλ Θ' έστειλε στρατεύματα εναντίον τους επέλεξαν να πολεμήσουν

²⁹⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* IV, 469-471. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρεται στη μάχη χωρίς λεπτομέρειες, τονίζοντας αποκλειστικά την άριστη παράταξη των Καταλανών, Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 220-222. Οι τακτικές των Καταλανών, οι οποίες επιβεβαιώνονται από τον Muntaner παρουσιάζουν καταπληκτική ομοιότητα με εκείνες των σταυροφόρων στη λατινική Ανατολή, Smail, *Crusading Warfare*, 156-165.

³⁰⁰ Hernández, *Francisco de Moncada*, 43.

³⁰¹ Muntaner II, 497-498. Για την καταλανική εκστρατεία στη Μικρά Ασία Lot, *Art Militaire* I, 374-380. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 134-137. Αναλυτική χρονολόγηση στο: Failler, «Chronologie III», 53-61, όπου η μάχη στον Αύλακα χρονολογείται τον Μάιο του 1304.

³⁰² Για τη διαδικασία της ρήξης των σχέσεων Βυζαντίου – Καταλανικής Εταιρείας βλέπε Laiou, *Constantinople and the Latins*, 137-147.

εκτός των τειχών. Η διοίκηση του βυζαντινού αποσπάσματος είχε ανατεθεί στον μέγα εταιρειάρχη Νοστόγγο Δούκα, τον μέγα τζαούσιο Ουμπερτόπουλο και τον βουλγαρικής καταγωγής Βοσσίλα³⁰³. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Παχυμέρη οι Καταλανοί χρησιμοποίησαν το εξής τέχνασμα: αφού ελευθέρωσαν σημαντικό αριθμό από τα οικόσιτα ζώα τους, οργάνωσαν ενέδρα με συμμετοχή των πεζών και των ιππέων τους. Η αφύλακτη λεία προσέλκυσε τους Βυζαντινούς, οι οποίοι διέσπασαν το σχηματισμό τους και εξόρμησαν για να την συγκεντρώσουν. Τότε εμφανίστηκαν οι Καταλανοί άριστα παρατεταγμένοι, έχοντας τοποθετήσει δύο βαλλιστριδοφόρους εκατέρωθεν κάθε ιπέα. Ενεπλάκησαν εκ του συστάδην με τους ασύντακτους Βυζαντινούς, χρησιμοποιώντας τις ασπίδες και τα δόρατά τους και τους καταδίωξαν, προκαλώντας απώλεια 200 ανδρών και τον τραυματισμό των Βυζαντινών διοικητών³⁰⁴. Ο Muntaner δεν κάνει μνεία του στρατηγήματος των Καταλανών, αλλά αναφέρει ότι σχημάτισαν μία ενιαία γραμμή μάχης δίχως εμπροσθοφυλακή, κέντρο ή οπισθοφυλακή, με τους ιπείς δεξιά, τους πεζούς αριστερά. Προσθέτει ότι ένα τμήμα των Βυζαντινών (2000 πολεμιστές) παρέμεινε σε φύλαξη του στρατοπέδου, ενώ ο υπόλοιπος στρατός (8000 ιπείς) συνεπλάκη με τους Καταλανούς. Μετά την ήττα τους οι Βυζαντινοί διέφυγαν προς το στρατόπεδο, του οποίου η φρουρά εξήλθε για να αντιμετωπίσει τους επερχόμενους Καταλανούς. Τελικά και αυτό το τμήμα ηττήθηκε και ο βυζαντινός στρατός διασκορπίστηκε εγκαταλείποντας στο πεδίο της μάχης 600 ιπείς και 20000 πεζούς νεκρούς. Οι απώλειες των Καταλανών περιορίστηκαν σε έναν ιπέα και δύο πεζούς. Οι Καταλανοί έγιναν κύριοι σημαντικής και πλούσιας λείας. Ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη ήταν η απόκτηση πολλών αλόγων, καθώς αντιμετώπιζαν έλλειψη³⁰⁵. Ο Francisco de Moncada προσθέτει ότι η δεξιά πλευρά του

³⁰³ Για τους Νοστόγγο Δούκα και Ουμπερτόπουλο, βλέπε αντίστοιχα *PLP*, αρ. 20725 και 21164. Για τον Βοησίλα ή Βοσσίλα *PLP*, αρ. 2926.

³⁰⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι IV*, 593.

³⁰⁵ Muntaner II, 520-523.

καταλανικού πεζικού προστατεύονταν από τη μορφολογία του εδάφους, ώστε να παραμένει δυσπρόσβλητη από το βυζαντινό ιπικό³⁰⁶. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι τα αναγραφόμενα των Γεώργιου Παχυμέρη και Ramon Muntaner δεν βρίσκονται σε απόλυτη συμφωνία. Μία προσεκτικότερη όμως εξέταση αποκαλύπτει ότι και οι δύο συγγραφείς τονίζουν την πυκνή, ενιαία καταλανική παράταξη, η οποία συνδύαζε πεζικό και ιπικό. Η πληροφορία του βυζαντινού ιστορικού για διασπορά βαλλιστριδοφόρων μεταξύ των ιπέων αποτελεί αυθεντική αποτύπωση της μεθόδου με την οποία προστατεύονταν αποτελεσματικά το ιπικό από τη δράση των ιπποτοξοτών, καθώς οι βαλλιστριδοφόροι είχαν δυνατότητα να τους συγκρατούν σε απόσταση. Παράλληλα, εάν η πληροφορία του Moncada ευσταθεί, διαπιστώνουμε τον τρόπο που οι σπουδαίοι αυτοί πολεμιστές εκμεταλλευόνταν προς όφελός τους τη μορφολογία του εδάφους. Κύρια αιτία της βυζαντινής ήττας, εκτός της εφαρμοζόμενης καταλανικής τακτικής, πρέπει να αποτέλεσε η ασύντακτη κίνηση του στρατού, η οποία προκλήθηκε από τη διασπορά των στρατιωτών για τη συλλογή λείας. Όσον αφορά τις απώλειες των Βυζαντινών, μάλλον θα πρέπει να απορρίψουμε τους αριθμούς του Muntaner και να στραφούμε στον Παχυμέρη, ενώ πολύ σημαντικές ήταν οι απώλειες σε στρατιωτικό υλικό το οποίο περιήλθε στην κατοχή των Καταλανών³⁰⁷.

³⁰⁶ Hernández, *Francisco de Moncada*, 116.

³⁰⁷ Για τη συγκεκριμένη μάχη βλέπε: Schlumberger, *Expédition des «Almgavares»*, 187-192. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 161-162. Η μάχη έλαβε χώρα την 5 Ιουνίου 1305, Failler, «Chronologie III», 69-70.

2.5.7. Η μάχη στην Άπρο (1305)³⁰⁸.

Η μάχη η οποία διαδραματίστηκε κοντά στην πόλη Άπρο στη Θράκη, αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό στην ιστορία του υστεροβυζαντινού κράτους, αλλά ταυτόχρονα κατέχει και σημαντική θέση στη μεσαιωνική στρατιωτική ιστορία, γεγονός το οποίο δεν έχει εντοπισθεί και τονισθεί όσο θα έπρεπε. Παράλληλα οι διαθέσιμες πηγές μας παρουσιάζουν με ασυνήθιστη λεπτομέρεια τη σύγκρουση, αλλά δεν έχουν ερμηνευτεί και συνδυαστεί ορθά, ώστε να διασαφηνιστεί ο τρόπος διεξαγωγής της μάχης.

Μετά την ήττα του βυζαντινού αποσπάσματος, ο Μιχαήλ Θ΄ αποφάσισε να κινητοποιήσει το σύνολο του στρατεύματός του και να αντιμετωπίσει τους Καταλανούς σε αποφασιστική μάχη. Οι Καταλανοί, για δεύτερη συνεχή φορά, ανταποκρίθηκαν και δεν παρέμειναν οχυρωμένοι στην Καλλίπολη αλλά κινήθηκαν εναντίον των επερχόμενων Βυζαντινών. Σύμφωνα με τον Muntaner ο βυζαντινός στρατός αποτελούνταν από 17000 ιπείς και 100000 πεζούς, αριθμούς σαφώς υπερβολικούς³⁰⁹. Οι Καταλανοί, αν συνδυάσουμε τα αναφερόμενα από τον ίδιο συγγραφέα, πρέπει να αριθμούσαν 3207 άντρες (αναφέρονται 3307 από τους οποίους 100 παρέμειναν σε φύλαξη της Καλλίπολης)³¹⁰. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει τους 3000 Καταλανούς και τους 500 Τούρκους που πολέμησαν στο πλευρό τους, ενώ για το βυζαντινό στράτευμα μνημονεύει μόνο την αριθμητική δύναμη των Τουρκόπουλων, που ανέρχονταν σε 1000 ιπποτοξότες³¹¹. Ο Γεώργιος Παχυμέρης

³⁰⁸ Ο Failler προτιμά να ονοματίζει τη μάχη σύμφωνα με το ακριβές τοπωνύμιο που έλαβε χώρα, δηλαδή τον Ήμερη και τη χρονολογεί την 20^η Ιουνίου 1305, Failler, «Chronologie III», 72-73.

³⁰⁹ Muntaner II, 523.

³¹⁰ Muntaner II, 513 και 524.

³¹¹ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 228-229.

ουδόλως συμβάλλει στις πληροφορίες μας για την αριθμητική δύναμη των αντιπάλων³¹².

Ο Muntaner είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικός για την τοπογραφία της μάχης. Το προηγούμενο βράδυ οι Καταλανοί είχαν στρατοπεδεύσει στους πρόποδες ενός όρους ή λόφου. Στην αντίθετη πλευρά του όρους είχε στρατοπεδεύσει η βυζαντινή εμπροσθοφυλακή, αλλά έγινε αντιληπτή από τους μισθοφόρους όταν τη νύκτα οι βυζαντινοί στρατιώτες άναψαν φωτιές. Δύο Έλληνες στάλθηκαν να κατασκοπεύσουν τους Βυζαντινούς και πληροφόρησαν τους Καταλανούς ότι 6000 ιππείς ήταν στρατοπεδευμένοι και ανέμεναν την άφιξη του υπόλοιπου στρατεύματος. Την επομένη οι Καταλανοί ανέβηκαν στην κορυφή του όρους και τα δύο στρατεύματα παρατάχθηκαν για μάχη. Μάλιστα ο Καταλανός συγγραφέας προσθέτει ότι το έδαφος ήταν ανώμαλο³¹³. Συνεπώς μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι οι Καταλανοί τοποθετήθηκαν στην κορυφή ή την πλαγιά ενός όρους ή λόφου έχοντας ανώμαλο έδαφος μπροστά τους, ενώ οι Βυζαντινοί παρατάχθηκαν στους πρόποδες του.

Εξίσου ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες για τη διάταξη μάχης των αντιπάλων. Μεγάλος αριθμός Καταλανών, σύμφωνα με τον Muntaner, αφίππευσε και ανέμεναν πεζοί την εχθρική έφοδο³¹⁴. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι οι Καταλανοί σχημάτισαν τέσσερις φάλαγγες, εκ των οποίων η μία αποτελούνταν από τους Τούρκους συμμάχους τους ενώ ο Νικηφόρος Γρηγοράς μνημονεύει τρεις φάλαγγες, με τους Καταλανούς στο κέντρο και τους Τούρκους εκατέρωθεν στα πλευρά τους³¹⁵. Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις πληροφορίες, μπορούμε να υποθέσουμε πως οι Καταλανοί σχημάτισαν ένα ενιαίο κέντρο στο οποίο συμμετείχαν

³¹² Έχει υπολογιστεί, με βάση τις πληροφορίες για τη σταδιακή μείωση της αριθμητικής δύναμης των Αλανών στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας, ότι κατά την μάχη στην Άπρο είχαν απομείνει περί τους 1500 πολεμιστές, Bartusis, *Late Byzantine Army*, 79.

³¹³ Muntaner II, 524-525.

³¹⁴ Muntaner II, 525.

³¹⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 601. Γρηγοράς, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ* I, 229-230.

πεζοί και ιππείς που είχαν αφιππεύσει, τα πλευρά του σχηματισμού τους προστατεύονταν από τους Τούρκους και ενδεχομένως ένα έφιππο τμήμα (η τέταρτη φάλαγγα του Παχυμέρη) παρέμενε ως οπισθοφυλακή. Είναι γεγονός ότι οι Καταλανοί, εν όψη της επερχόμενης μάχης, εκμεταλλεύτηκαν άριστα τη μορφολογία του εδάφους και έλαβαν μία καθαρά αμυντική στάση: διατάχθηκαν σε υψηλό σημείο που τους προσέδιδε πλεονέκτημα, με ανώμαλο έδαφος να τους χωρίζει από τους αντιπάλους τους ενώ το μεγαλύτερο τμήμα του στρατεύματός τους παρατάχθηκε πεζό.

Ο βυζαντινός στρατός παρατάχθηκε σύμφωνα με τον Γεώργιο Παχυμέρη ως εξής: στην εμπροσθοφυλακή βρέθηκαν οι Αλανοί και οι Τουρκόπουλοι υπό την καθοδήγηση του Βοσσίλα, πίσω τους το ιππικό που είχε στρατολογηθεί από τη Μακεδονία και τις ανατολικές επαρχίες υπό τους μέγα πριμμικήριο Κασσιανό και τον Θεόδωρο Παλαιολόγο³¹⁶ αντίστοιχα και μετά από αυτούς το πεζικό αποτελούμενο από Βλάχους και τους Θεληματάριους υπό τον μέγα εταιρειάρχη Νοστόγγο Δούκα. Ο συναυτοκράτορας, μαζί με τον δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τον πιγκέρνη Σεναχηρείμ Άγγελο³¹⁷, δεν ανέλαβε τη διοίκηση κάποιου τμήματος του στρατού, αλλά παρέμεινε στην οπισθοφυλακή, επικεφαλής ομάδας επίλεκτων ιππέων. Συνολικά λοιπόν οι Βυζαντινοί είχαν σχηματίσει πέντε φάλαγγες (Αλανοί, Τουρκόπουλοι, ιππικό, πεζικό και οπισθοφυλακή επίλεκτων ιππέων)³¹⁸. Σε αντίθεση με τον Γεώργιο Παχυμέρη, ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί σχημάτισαν παράταξη με το ένα τμήμα πλάι στο άλλο. Το πεζικό έλαβε θέση στο κέντρο, οι ιπποτοξότες στα αριστερά και το ιππικό στα δεξιά. Ο αυτοκράτορας

³¹⁶ Για τους μέγα πριμμικήριο Κασσιανό και τον Θεόδωρο Παλαιολόγο, υιό του Μιχαήλ Η΄, βλέπε αντίστοιχα *PLP*, αρ. 11346 και 21464.

³¹⁷ Για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, υιό του Ανδρόνικου Β΄ και τον Σεναχηρείμ Άγγελο, βλέπε αντίστοιχα *PLP*, αρ. 21499 και 25146.

³¹⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 599-601. Για τη συμμετοχή των θεληματάριων στη μάχη της Άπρου βλέπε Bartusis, «Smallholding Soldiers», 14

παρέμενε εκτός παράταξης, κινούμενος συνεχώς για να εμψυχώσει τους πολεμιστές³¹⁹. Οι δύο βυζαντινές πηγές διαφέρουν συνεπώς ως προς την περιγραφή του τρόπου παράταξης των Βυζαντινών, καθώς ο μεν Παχυμέρης περιγράφει μία διάταξη σε βάθος, ο δε Γρηγοράς μία διάταξη σε μήκος. Προσπαθώντας να εντοπίσουμε τον πιθανότερο τρόπο παράταξης θα πρέπει προηγουμένως να εξετάσουμε και αναλύσουμε τα γεγονότα που ακολούθησαν. Τότε θα διαπιστώσουμε ότι η εκδοχή του Γεώργιου Παχυμέρη είναι εκείνη που μάλλον αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα.

Την έναρξη της μάχης πραγματοποίησαν οι Αλανοί και Τουρκόπουλοι ιπποτοξότες, αλλά η επίθεσή τους συνάντησε τη σφοδρή αντίσταση των Καταλανών: «Καὶ εὐθὺς πύργος ἦσαν ἐκεῖνοι, μηδὲν μηδενὶ καθυπεῖκοντες· ἐν ἀσφαλεῖ γὰρ ὄπλισμένοι καὶ τοῖς παρ' ἐκάτερα βάλλουσι πίσυνοι, καρτερῶς ἀντεῖχον.»³²⁰. Η συγκεκριμένη φράση αποτελεί επιβεβαίωση της συμπαγούς καταλανικής παράταξης των πεζών πολεμιστών, όπως την περιγράφει και ο Muntaner, και της απόθησης των ιππέων με τα εκηβόλα όπλα³²¹. Η γενναία και επιτυχημένη αντίσταση των Καταλανών προκάλεσε τη φυγή των ιπποτοξοτών, οι οποίοι δεν διακρίνονταν από ιδιαίτερη αφοσίωση στους Βυζαντινούς. Τη φυγή τους ακολούθησε και ο υπόλοιπος βυζαντινός στρατός, παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες του Μιχαήλ Θ' να τον συγκρατήσει. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς προσθέτει ότι κατά την υποχώρηση το βυζαντινό πεζικό αποτέλεσε εύκολο στόχο των Καταλανών³²². Σε αυτό το κρίσιμο σημείο ο συναυτοκράτορας τέθηκε επικεφαλής όσων ιππέων παρέμειναν στο πεδίο

³¹⁹ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 229-230.

³²⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 601.

³²¹ Για τις περιγραφές των Παχυμέρη και Muntaner βλέπε: A. Rubio i Lluch, *Paquimeres i Muntaner*. Barcelona 1927, 10-11, όπου εξάιρεται ιδιαίτερα η ακρίβεια και ειλικρίνεια του Βυζαντινού ιστορικού όσον αφορά την περιγραφή της μάχης.

³²² Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 601. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 231.

της μάχης (περίπου 100 πολεμιστές σύμφωνα με τον Muntaner)³²³ και διενήργησε έφοδο εναντίον των Καταλανών. Ο Μιχαήλ Θ΄ θανάτωσε ή τραυμάτισε με το δόρυ και το ξίφος του έναν ή δύο αντιπάλους, αλλά σύντομα βρέθηκε τραυματισμένος στο έδαφος και διασώθηκε με την επέμβαση της ακολουθίας του. Σύμφωνα μάλιστα με τον Νικηφόρο Γρηγορά ένας άνδρας της προσωπικής του φρουράς του παραχώρησε το άλογό του για να διαφύγει, με αποτέλεσμα ο ίδιος να πέσει θύμα των Αλμογαβάρων³²⁴. Οι Βυζαντινοί τράπηκαν οριστικά σε φυγή και οι Muntaner και Νικηφόρος Γρηγοράς κάνουν λόγο για καταδίωξή τους³²⁵. Όμως στη συνέχεια ο Muntaner συμπληρώνει πως οι Καταλανοί παρέμειναν όλο το βράδυ στο πεδίο της μάχης οπλισμένοι (η μάχη διήρκεσε όλη την ημέρα) αναμένοντας νέα επίθεση των Βυζαντινών, αλλά το επόμενο πρωί κανείς δεν είχε παραμείνει να τους αντιμετωπίσει³²⁶. Ο Γεώργιος Παχυμέρης μας πληροφορεί ότι οι Καταλανοί υποψιάστηκαν πως η φυγή των Βυζαντινών ήταν εικονική και οδηγούσε σε παγίδα, οπότε δεν τους καταδίωξαν³²⁷. Συνεπώς οι πληροφορίες των Γεωργίου Παχυμέρη και Muntaner συνδυάζονται και οι Καταλανοί τήρησαν μία μάλλον αμυντική στάση και δεν επέμειναν στη καταδίωξη του βυζαντινού στρατού, αλλά παρέμειναν στη θέση τους αναμένοντας νέα επίθεση. Σχετικά με τις απώλειες, ο Muntaner, με τη συνηθισμένη του υπερβολή, μας πληροφορεί για 10000 Βυζαντινούς ιππείς και «άπειρους» πεζούς νεκρούς, ενώ οι καταλανικές απώλειες περιορίστηκαν σε 9 ιππείς και 27 πεζούς. Σημαντική ποσότητα στρατιωτικού υλικού παραδόθηκε στους

³²³ Muntaner II, 525.

³²⁴ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 231-232. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 601-603. Muntaner II, 525-526. Σύμφωνα με μία άλλη πηγή, ένα πρεσβευτικό λόγο του Θεόδουλου Μάγιστρου προς τον Ανδρόνικο Β΄, στην έφοδο έλαβε μέρος και ο στρατηγός Χανδρηνός, Boissonade, *Anecdota Graeca* II, 194-195.

³²⁵ Muntaner II, 526. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 232.

³²⁶ Muntaner II, 526.

³²⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 603.

Καταλανούς, μεταξύ του οποίου οι άμαξες με τι οποίες οι Βυζαντινοί μετέφεραν τον εξοπλισμό τους³²⁸.

		RAMON MUNTANER	ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ
ΚΑΤΑΛΑΝΟΙ	ΔΥΝΑΜΗ	3207	3000 500 Τούρκοι
	ΑΠΩΛΕΙΕΣ	9 ιππείς 27 πεζοί	-
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ	ΔΥΝΑΜΗ	17000 ιππείς 100000 πεζοί	1000 Τουρκόπουλοι
	ΑΠΩΛΕΙΕΣ	10000 ιππείς «αμέτρητοι» πεζοί	-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-1 Μάχη στην Άπρο. Αριθμητική δύναμη και απώλειες αντιπάλων.

Μία άλλη πηγή, ένα έγγραφο του βασιλείου της Σικελίας στο οποίο εξιστορείται περιληπτικά η δράση της εταιρείας στην Ανατολή έως το 1305, αναφέρεται εν συντομία στη μάχη, παραδίδοντάς μας ορισμένες ενδιαφέρουσες πληροφορίες³²⁹. Μνημονεύει τη συγκέντρωση του μεγαλύτερου όγκου του βυζαντινού στρατού «...*congregato undique exercitu universo adversus illos armigeros...*»³³⁰ και την πρώτη ήττα των Βυζαντινών. Για τη μάχη στην Άπρο είναι σημαντικό ότι επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ο Μιχαήλ Θ΄ διοικούσε ένα στράτευμα αποτελούμενο από βαριά οπλισμένους ιππείς: «*Chur Michaellem dicti imperatoris filium magnum secum ducentem exercitum equitum et armatorum obviam habuerunt et hinc inde bello commisso iterum victores facti sunt, debellatis et fugatis Grecis eisdem et cum victoria Galypolim redierunt*»³³¹.

³²⁸ Muntaner II, 526.

³²⁹ Έχει δημοσιευτεί από τον A. Rubio i Lluch στο: *DOC*, 16-19.

³³⁰ *DOC*, 19.

³³¹ *DOC*, 19. Η μάχη μνημονεύεται και στην αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, χωρίς όμως να προσθέτει κάτι περισσότερο στις πληροφορίες μας, *Libro de los Fechos*, παρ. 530-535.

Από την ανωτέρω ανάγνωση των πηγών διαπιστώνουμε ότι η καταλανική εταιρεία:

- α. πολέμησε με το μεγαλύτερο τμήμα των ανδρών της να παρατάσσονται πεζοί,
- β. επέλεξε έδαφος το οποίο ευνοούσε την άμυνα πεζών στρατιωτών εναντίον των επερχόμενων ιππέων, αφού έλαβε θέσεις σε ανωφερές και ανώμαλο σημείο,
- γ. απώθησε διαδοχικά τους ιπποτοξότες και την έφοδο του βαριά οπλισμένου ιππικού υπό τον Μιχαήλ Θ΄,
- δ. δεν επιχείρησε να εγκαταλείψει τη θέση της και να ρισκοκινδυνεύσει εκτεταμένη καταδίωξη των Βυζαντινών, οπότε είναι απίθανο να πραγματοποιήθηκε έφοδος των Καταλανών εναντίον του βυζαντινού πεζικού.

Η εξέταση της μάχης μας αποκαλύπτει επίσης ότι οι περιγραφές των Muntaner και Παχυμέρη παρουσιάζουν κοινά σημεία και αλληλοεπιβεβαιώνονται, συνεπώς εκ των Βυζαντινών ιστορικών ο Γεώργιος Παχυμέρης εμφανίζεται καλύτερα πληροφορημένος για τη μάχη σε σχέση με τον Νικηφόρο Γρηγορά. Επιπλέον η πορεία της διεξαγωγής της μάχης με τις διαδοχικές κατά κύματα επιθέσεις αρχικά των ιπποτοξοτών και στη συνέχεια των εναπομεινάντων ιππέων φαίνεται να επιβεβαιώνει ως πιθανότερη αρχική διάταξη του βυζαντινού στρατού την εκδοχή του Γεώργιου Παχυμέρη, δηλαδή την παράταξη σε βάθος, με το ιππικό τοποθετημένο μπροστά από το πεζικό.

Από τα χαρακτηριστικά της μάχης στην Άπρο διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για ένα πρώιμο παράδειγμα ήττας στρατού ιππέων από στρατό πεζών στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Εάν θεωρήσουμε ότι το 1302 στη μάχη του Coutrai έχουμε την πρώτη σημαντική σύγκρουση όπου παρατηρείται παρόμοιο φαινόμενο, τότε η μάχη στην Άπρο το 1305 αποτελεί μία από τις πρώτες συγκρούσεις αυτού του είδους, ουσιαστικά τον πρόδρομο της περίφημης μάχης του Κηφισσού (1311) όπου η

καταλανική τακτική θριάμβευσε εναντίον των ιπποτών του δουκάτου των Αθηνών. Η συγκεκριμένη διαπίστωση δεν έχει τύχει της προσοχής των ιστορικών οι οποίοι περιγράφουν αναλυτικά τη μάχη και έχουν εκφρασθεί απόψεις οι οποίες δεν αντικατοπτρίζουν τον τρόπο διεξαγωγής της. Τα λάθη πηγάζουν συνήθως από το γεγονός ότι δίδεται περισσότερη βαρύτητα στις πληροφορίες του Νικηφόρου Γρηγορά, δεν αναγνωρίζεται ότι ο βυζαντινός στρατός περιελάμβανε στις τάξεις του βαριά οπλισμένους ιππείς και κυρίως δεν τονίζεται πως οι ιπποτοξότες και οι ιππείς υπό τον Μιχαήλ Θ΄ ηττήθηκαν από το καταλανικό πεζικό και τους ιππείς οι οποίοι είχαν αφιππεύσει. Θα αναφέρουμε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα των συγκεκριμένων παρερμηνειών. Ο Moncada βασίζεται ιδιαίτερα στον Νικηφόρο Γρηγορά και προσθέτει αρκετές αλλά μάλλον ανακριβείς πληροφορίες που δεν περιέχονται στις τρεις σύγχρονες με τα γεγονότα πηγές, όπως για παράδειγμα ότι το καταλανικό πεζικό καταδίωξε το βυζαντινό και οι Καταλανοί ιππείς συγκρούστηκαν αντίστοιχα με τους Βυζαντινούς ιππείς³³². Ο G. Schlumberger αναπαράγει τις περιγραφές των Παχυμέρη και Muntaner χωρίς να προχωρεί σε βαθύτερη σύγκριση και σχολιασμό. Ταυτόχρονα εκλαμβάνει τους ιππείς από τη Μακεδονία και τις ανατολικές επαρχίες ως πεζούς³³³. Ο D. Carlos Banús y Comas αναφέρεται σε έφοδο του καταλανικού ιππικού εναντίον των Βυζαντινών πεζών, ενώ επίσης δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη ιππικού στο βυζαντινό στράτευμα. Παρά ταύτα εντοπίζει ότι μέρος των Καταλανών πολέμησαν πεζοί και αναφέρει την έφοδο των ιππέων υπό τον Μιχαήλ Θ΄³³⁴. Η περισσότερο εντυπωσιακή παρερμηνεία είναι εκείνη του F. Lot, ο οποίος βασιζόμενος ιδιαίτερα στο Schlumberger, επιμένει ότι ο βυζαντινός στρατός αποτελούνταν αποκλειστικά από πεζικό και αποδίδει την ήττα στην έλλειψη βαρέως

³³² Hernández, *Francisco de Moncada*, 120-123.

³³³ Schlumberger, *Expédition des «Almgavares»*, 196-202.

³³⁴ Carlos Banús y Comas, *Expedition de Catalanes y Aragoneses a Oriente a principios del Siglo XIV*. Madrid, 1927, 105-107.

ιππικού εκ μέρους των Βυζαντινών³³⁵. Τέλος, ο A. Lowe αποδέχεται και αναπαράγει τη μαρτυρία του Νικηφόρου Γρηγορά (με εμφανείς τις επιρροές από τον Moncada)³³⁶ και ο J. Pascot επαναλαμβάνει το λάθος να θεωρεί ότι οι στρατιώτες από την Μακεδονία και τις ανατολικές επαρχίες πολεμούσαν πεζοί. Αναγνωρίζει όμως την αποτελεσματικότητα του καταλανικού πεζικού και των τακτικών του εναντίον των ιπποτοξοτών³³⁷. Διαπιστώνεται συνεπώς ότι ενώ συνήθως τονίζεται ότι οι Καταλανοί είχαν αναπτύξει επιτυχημένη τακτική για να πολεμούν πεζοί εναντίον βαριά οπλισμένου ιππικού, δεν συνδέεται η μάχη στην Άπρο με τη συγκεκριμένη τακτική κυρίως λόγω παρερμηνείας των πηγών και ίσως διότι η μάχη στον Κηφισσό έχει μονοπωλήσει ως προς αυτό το χαρακτηριστικό το ενδιαφέρον των ιστορικών³³⁸.

Το Βυζάντιο βρέθηκε αντιμέτωπο με έναν επαγγελματικό μισθοφορικό στρατό, ο οποίος εφήρμοζε τακτικές που διαφοροποιούνταν από την τυπική τακτική των δυτικών στρατών. Οι Βυζαντινοί, αν και διέθεταν αριθμητική υπεροχή έχοντας, σε μία ύστατη προσπάθεια, συγκεντρώσει και εξοπλίσει κάθε διαθέσιμο πολεμιστή³³⁹, απέτυχαν να προσαρμόσουν ανάλογα τις τακτικές τους και να πολεμήσουν με επιτυχία τους Καταλανούς³⁴⁰. Ο Μιχαήλ Θ΄ δεν διέγνωσε έγκαιρα τη δυσκολία να διασπασθεί η καταλανική παράταξη από τους ιπποτοξότες και το ιππικό, ενώ δεν έλαβε υπόψη του το πλεονέκτημα που έδινε στους Αλμογαβάρους η τοπογραφία του εδάφους και η θέση την οποία είχαν λάβει. Το σχέδιό του περιελάμβανε τη φθορά και

³³⁵ Lot, *Art Militaire* I, 383-385.

³³⁶ A. Lowe, *The Catalan Vengeance*. London 1972, 76-78.

³³⁷ Pascot, *Almugavares*, 97-98 (μάχη στην Άπρο) και 171-179 (τακτικές των Καταλανών).

³³⁸ Pascot, *Almugavares*, 165-179. Sablonier, *Krieg und Kriegertum*, 100-103. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Kelly DeVries στο *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century*, όπου περιγράφει ορισμένες μάχες των αρχών του 14^{ου} αιώνα στις οποίες το πεζικό διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο, δεν περιλαμβάνει τη μάχη στην Άπρο. Μάλιστα στην περιγραφή της μάχης του Κηφισσού αναφέρει για τους Καταλανούς ότι «...there is little record of them fighting full scale battles before Kephissos...», DeVries, *Infantry Warfare*, 60.

³³⁹ Ο Μιχαήλ Θ΄ εξόπλισε τμήμα του στρατού με δικά του έξοδα, Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 491. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 159.

³⁴⁰ Την ακατάλληλη τακτική τονίζει και η Λαΐου, Laiou, *Constantinople and the Latins*, 162.

διάσπαση της καταλανικής παράταξης από τους ιπποτοξότες και κατόπιν την επέλαση του βυζαντινού ιππικού. Η πρώτη φάση του σχεδίου ναυάγησε όταν οι τοξότες απωθήθηκαν και τελικά εγκατέλειψαν τους Βυζαντινούς. Ανάλογη τύχη είχε και η επέλαση του βαρέως ιππικού που απέμεινε στο πεδίο της μάχης. Οπωσδήποτε, μερίδιο της ευθύνης για την ήττα ανήκει στην προδοσία των Αλανών και των Τουρκόπουλων, η οποία επέδρασε αρνητικά στο ήδη χαμηλό ηθικό του υπόλοιπου στρατού και πυροδότησε τη φυγή του. Αλλά εξίσου σημαντική ήταν η λανθασμένη επιλογή τακτικής, η οποία συνέβαλε κατά τρόπο καταλυτικό στη βυζαντινή αποτυχία.

Τέλος, ολοκληρώνοντας την ανάλυση της μάχης στην Άπρο, παρουσιάζει ενδιαφέρον να αναφέρουμε την ισχυρή αίσθηση που προκάλεσε η ήττα των Βυζαντινών, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως παράδειγμα της στρατιωτικής ανικανότητας και αδυναμίας της αυτοκρατορίας σε σταυροφορική πραγματεία των αρχών του 14^{ου} αιώνα³⁴¹.

2.5.8. Οι συγκρούσεις με την καταλανική εταιρεία μετά τη μάχη στην Άπρο.

Τα γεγονότα μετά τη μάχη αποδεικνύουν τη βαρύτητά της, καθώς διαπιστώνεται ότι ο βυζαντινός στρατός δεν επιχείρησε να επαναλάβει μία εκ του συστάδην αναμέτρηση με τους Καταλανούς, όπως μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή επιδίωκε. Η ήττα των Βυζαντινών εγκαινίασε μία μακρά περίοδο λεηλασίας της Θράκης και της Μακεδονίας τόσο από τους μισθοφόρους όσο και από τους Τούρκους

³⁴¹ *Directorium ad Passagium Transmarinum* II, 80-81.

και τους Αλανούς, ενώ η έλλειψη οικονομικών πόρων δεν επέτρεπε την αναδιοργάνωση και ανασύσταση του βυζαντινού στρατού³⁴².

Οι Καταλανοί προκειμένου να εξασφαλίσουν τη θέση τους στη Θράκη προέβησαν στην πολιορκία και την κατάληψη ορισμένων πόλεων. Διενήργησαν μία καταδρομική επιχείρηση έως τα όρια της Κωνσταντινουπόλεως με 150 ιππείς και 300 πεζούς. Οι Βυζαντινοί παραμόνευσαν σε ένα πέρασμα τους φορτωμένους με αιχμαλώτους και λάφυρα Καταλανούς, αλλά παρά την αριθμητική τους υπεροχή για μία ακόμα φορά ηττήθηκαν. Τη νίκη αυτή ακολούθησε η πολιορκία της Μαδύτου³⁴³. Ενώ ο Muntaner συμφωνεί με τον Γεώργιο Παχυμέρη πως το φρούριο δεν ήταν δυνατόν να καταληφθεί με απευθείας επίθεση, οπότε οι Καταλανοί προέβησαν σε αποκλεισμό, δεν συμφωνεί ως προς τον τρόπο κατάληψής του. Ο Παχυμέρης αναφέρει ότι οι υπερασπιστές παραθόδηκαν λόγω εξάντλησης των εφοδίων. Αντίθετα ο Muntaner αναφέρει ότι χρησιμοποιήθηκαν πολιορκητικές μηχανές και επανειλημμένα αλλά ανεπιτυχώς προσπάθησαν να αναρριχηθούν στο τείχος χρησιμοποιώντας σκάλες με μεταλλικά άγγιστρα. Ένα ζεστό απόγευμα του Ιουλίου διαπίστωσαν ότι η βυζαντινή φρουρά είχε χαλαρώσει τα μέτρα φύλαξης και ένα σημείο του τείχους ήταν αφύλακτο. Οι Καταλανοί τοποθέτησαν άμεσα τις σκάλες τους, διείσδυσαν στο φρούριο και το κατέλαβαν³⁴⁴.

Την άνοιξη του 1306 οι Καταλανοί πολιορκήσαν την Αδριανούπολη³⁴⁵. Η ύπαιθρος είχε πυρποληθεί από τον πληθυσμό, ο οποίος είχε καταφύγει για ασφάλεια εντός των τειχών. Τη φρουρά ενίσχυαν και περίπου 150 στρατιώτες από τις

³⁴² Muntaner II, 552. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 244-245. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 625-629, 643-645. *DOC*, 36. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 163-164. Nicol, *Last Centuries*, 133-138.

³⁴³ Muntaner II, 528. Ειδικά σε αυτό το σημείο τα νούμερα του Καταλανού χρονικογράφου είναι σαφώς αναξιόπιστα καθώς ενώ αρχικά αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί διέθεταν 1000 πεζούς, απώλεσαν 2000.

³⁴⁴ Muntaner II, 528-530. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 631, 713-715. Η άλωση της Μαδύτου χρονολογείται τον Ιούλιο του 1305, Failler, «Chronologie III», 75-77.

³⁴⁵ Failler, «Chronologie III», 86.

ανατολικές επαρχίες. Επί οκτώ ημέρες οι Βυζαντινοί αντιστέκονταν στις καταλανικές επιθέσεις. Οι Καταλανοί πυρπόλησαν μία πύλη, αλλά οι υπερασπιστές την τείχισαν ώστε να αποκλείσουν την είσοδο. Μετά από αυτή την αποτυχία προσπάθησαν να εισβάλουν στην πόλη κατασκευάζοντας έναν πολιορκητικό πύργο. Επρόκειτο για μία τροχοφόρο κλίμακα την οποία είχαν σκεπάσει με δέρματα. Οι Καταλανοί τοποθέτησαν τον πύργο στο τείχος και ξεκίνησαν να ανεβαίνουν αλλά οι υπερασπιστές εκτόξευσαν έναν κίονα, κατέστρεψαν την μηχανή και προκάλεσαν πολλές απώλειες. Ο ποιητής Μανουήλ Φιλής³⁴⁶ διασώζει ορισμένες λεπτομέρειες για τις προσπάθειες των Καταλανών να καταλάβουν την Αδριανούπολη. Αναφέρει ότι άναψαν φωτιά στο τείχος ώστε ο καπνός να εμποδίζει τη δράση των τοξοτών. Αλλά μία αναστροφή της φοράς του ανέμου όχι μόνο απομάκρυνε τον καπνό, αλλά προκάλεσε την πυρπόληση των κλιμάκων που οι Καταλανοί τοποθέτησαν στο τείχος³⁴⁷. Τελικά, αφού διαπίστωσαν ότι μάταια προσπαθούσαν να καταλάβουν την Αδριανούπολη, αποχώρησαν³⁴⁸.

Στο φρούριο της Ραιδεστού οι Καταλανοί συνάντησαν ισχυρή ανίσταση από τους 300 υπερασπιστές του. Οι Βυζαντινοί είχαν επιτύχει να εκκενώσουν δια θαλάσσης το οχυρό από τον άμαχο πληθυσμό, ο οποίος θα αποτελούσε βάρος για την άμυνα³⁴⁹. Οι Καταλανοί χρησιμοποίησαν μία λιθοβόλο μηχανή, η οποία βάλοντας κατά τη διάρκεια της νύκτας έριξε συνολικά 100 πέτρες, κάθε μία από τις οποίες ζύγιζε 50 μναίς. Όμως το μικρό μέγεθος του φρουρίου το έκανε ένα δύσκολο στόχο, με αποτέλεσμα οι περισσότερες βολές να αστοχούν, ενώ οι αμυνόμενοι επιχειρούσαν

³⁴⁶ *PLP*, αρ. 29817.

³⁴⁷ Φιλής, *Carmina Inedita*, 53-54.

³⁴⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 665-667. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 168.

³⁴⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 675.

και εξόδους εναντίων των Καταλανών. Τελικά η έλλειψη εφοδίων και η σταδιακή φθορά του τείχους υποχρέωσαν τους Βυζαντινούς σε παράδοση³⁵⁰.

Η στρατηγική των Βυζαντινών για την εκδίωξη της καταλανικής εταιρείας από τα βυζαντινά εδάφη στηρίχθηκε στην ερήμωση της υπαίθρου. Πιεζόμενοι οι Καταλανοί από την έλλειψη τροφών και εφοδίων αλλά και διασπασμένοι λόγω εσωτερικών συγκρούσεων, εγκατέλειψαν τη Θράκη και κατευθύνθηκαν στη Μακεδονία³⁵¹. Οι Βυζαντινοί για να εμποδίσουν την επιστροφή τους στη Θράκη ανείγησαν ένα τείχος στη Χριστούπολη, δείγμα ότι πλέον επέλεξαν την εφαρμογή στατικής άμυνας εναντίον των επικίνδυνων μισθοφόρων παρά μία ανοικτή σύγκρουση. Οι Καταλανοί πολιορκήσαν τη Θεσσαλονίκη και λεηλάτησαν το Άγιον Όρος. Κατόπιν εισέβαλαν στη Θεσσαλία όπου συνέχισαν τις λεηλασίες, εισήλθαν στην υπηρεσία του δούκα των Αθηνών Walter de Brienne, ήρθαν σε σύγκρουση μαζί του και τελικά το 1311 νίκησαν τους ιππότες του Δουκάτου στον Κηφισσό και εγκαταστάθηκαν σε αυτό³⁵². Ολοκληρώνοντας θα πρέπει να αναφέρουμε ότι διαθέτουμε ενδείξεις για επιτυχημένη δράση του στρατηγού Χανδρηνού εναντίον της διαρκώς μετακινούμενης νοτιότερα προς την κεντρική Ελλάδα καταλανικής εταιρείας³⁵³. Μάλλον επρόκειτο για πόλεμο «φθοράς» με σκοπό την παρενόχληση των Καταλανών και τον δραστικό περιορισμό της δράσης τους, παρά για μία σειρά σημαντικών συγκρούσεων, καθώς θα αναφέρονταν σε αυτές οι βυζαντινοί ιστορικοί

³⁵⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 683-685. Η παράδοση της Ραιδεστού χρονολογείται τον Ιούλιο του 1306, Failler, «Chronologie III», 87. Γενικά για τα γεγονότα στη Θράκη μετά τη μάχη στην Άπρο Laiou, *Constantinople and the Latins*, 166-170.

³⁵¹ Angeliki Laiou, «The provisioning of Constantinople during the winter of 1306-1307» *Byzantion* 37 (1967), 91-113. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 181-183.

³⁵² Muntaner II, 552-579. Γρηγοῤῃς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ* I, 245-254. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 220-229. Για το τείχος της Χριστούπολης Γ. Βακαλάκης, «Το περί την Χριστούπολιν Τείχισμα» *Ἑλληνικά* 10 (1935), 307-318. Για το καταλανικό κράτος των Αθηνών, Κ. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*. London 1975.

³⁵³ Πληροφορίες για τη δράση του Χανδρηνού διασώζονται σε κείμενα του Θεόδουλου Μάγιστρου Boissonade, *Anecdota Graeca* II, 199- 201, 219-228. Επίσης γίνεται σχετική μνεία στο Χρονικό του Γαλαξειδίου, *Χρονικόν Γαλαξειδίου*, 205 και σχετικά σχόλια 225-226. Miller, *Φραγκοκρατία*, 278. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 227-228. Για τον Χανδρηνο PLP, αρ. 30572.

και ο Muntaner. Παράδειγμα της συγκεκριμένης τακτικής διασώζει ο Γεώργιος Παχυμέρης, καθώς αναφέρει ότι ο μέγας εταιρειάρχης Νεστόγγος Δούκας έχοντας στη διάθεσή του μόνο ελαφρά εξοπλισμένους στρατιώτες οργάνωσε ενέδρες εναντίον των Καταλανών στη Θράκη, και σε μία περίπτωση κατάφερε αποφασιστικό χτύπημα στην οπισθοφυλακή τους³⁵⁴.

2.5.9. Οι συγκρούσεις με τους Τούρκους (1302-1326).

Το χρονικό διάστημα κατά το οποίο η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε τους Καταλανούς, ολοκληρώνονταν η τουρκική κατάληψη της μικρασιατικής χερσονήσου, ενώ παράλληλα τα τουρκικά σώματα που συνεργάστηκαν με την καταλανική εταιρεία μετά την μάχη στην Άπρο δρούσαν στις δυτικές επαρχίες, ενισχυόμενα και από ομοφύλους τους που κατέφθαναν από την Ανατολή. Οι διαθέσιμες πηγές μας παρέχουν αρκετές, αλλά μεμονωμένες πληροφορίες, για τις πολεμικές αντιπαραθέσεις που έλαβαν χώρα.

Στις Σάρδεις είχε επιτευχθεί ένας σημαντικός βαθμός συνεργασίας Τούρκων και Βυζαντινών, καθώς οι πρώτοι διέμεναν σε ένα τμήμα της πόλης που τους είχε παραχωρηθεί και διαχωρίζονταν από την περιοχή των Βυζαντινών με τείχος. Οι Βυζαντινοί είχαν την υποψία ότι οι Τούρκοι θα μεταβάλουν την ουδέτερη στάση τους και για να προλάβουν αυτό το ενδεχόμενο κάλεσαν σε βοήθεια φίλια στρατεύματα. Κατά τη διάρκεια μιας νύκτας ο στρατός εισήλθε μυστικά στην πόλη προκαλώντας καταστροφή στους Τούρκους³⁵⁵. Όμως η γενικότερη κατάσταση στη Μικρά Ασία ήταν δραματική αφού η ύπαιθρος βρισκόταν υπό τον απόλυτο έλεγχο των Τούρκων

³⁵⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 687-689. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 169.

³⁵⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 441-443.

και πόλεις όπως η Νικομήδεια και η Νίκαια παρέμεναν αποκλεισμένες³⁵⁶. Ο Ανδρόνικος Β΄ έστειλε τον στρατοπεδάρχη των τζαγγρατόρων Σγούρο³⁵⁷ με ορισμένους στρατιώτες για να ανακουφίσει το φρούριο Κατοικία. Οι υπερασπιστές αναθάρρησαν και εξήλθαν από το οχυρό. Οι Τούρκοι, που αριθμούσαν 5000 πολεμιστές, εφήρμοσαν το εξής τέχνασμα: κρύφτηκαν έξω από την πόλη, προκαταλαμβάνοντας τις οδούς που οδηγούσαν σε αυτή και ένα μόνο τμήμα τους επιτέθηκε κατά μέτωπο στους Βυζαντινούς. Εκείνοι υποχρεώθηκαν σε οπισθοχώρηση από τη μόνη ανοικτή διέξοδο διαφυγής, δηλαδή προς την πόλη. Αλλά τότε οι ενεδρεύοντες Τούρκοι εμφανίστηκαν και κατατρόπωσαν τους περικυκλωμένους Βυζαντινούς. Στη συνέχεια, καθώς οι κάτοικοι των Βηλόκωμων είχαν σπεύσει σε βοήθεια της Κατοικίας, οι Τούρκοι εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία και κατέλαβαν τα αφρούρητα Βηλόκωμα³⁵⁸. Παρουσιάζει ενδιαφέρον να τονίσουμε ότι εάν ο Σγούρος απεστάλει επικεφαλής του στρατιωτικού σώματος το οποίο περιγράφει η ιδιότητά του, δηλαδή των βαλλιστριδοφόρων, τότε βρισκόμαστε ενώπιον προσπάθειας αντιμετώπισης των τουρκικών τακτικών εκ μέρους των Βυζαντινών³⁵⁹. Οι βαλλιστριδοφόροι ήταν πολύ αποτελεσματικοί στην απώθηση των Τούρκων, καθώς η βαλλίστριδα αποτελούσε ισχυρότατο εκηβόλο όπλο με δυνατότητα βολής σε απόσταση από την οποία οι ιπποτοξότες δεν μπορούσαν να ανταποδώσουν τις βολές, περιορίζοντας ως εκ τούτου την αποτελεσματικότητά τους. Επιπλέον ήταν ιδιαίτερα κατάλληλο για άμυνα από τα τείχη³⁶⁰. Είναι πιθανό για το λόγο αυτό να επιλέχθηκε η

³⁵⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 451-459.

³⁵⁷ Για τον στρατοπεδάρχη των τζαγγρατόρων Σγούρο, βλέπε *PLP*, αρ. 25394.

³⁵⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 455-457. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 142-143.

³⁵⁹ Ο R. Guiland θεωρεί ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Σγούρος τέθηκε επικεφαλής του συνόλου του βυζαντινού στρατεύματος και κατά συνέπεια ο τίτλος που έφερε δεν αντιστοιχούσε στα πραγματικά του καθήκοντα, Guiland, *Recherches* I, 503-504. Επίσης Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 71-72. Το γεγονός αυτό δεν αποκλείει την περίπτωση αρχικά να διοικούσε μόνο τους βαλλιστριδοφόρους και κατόπιν να ανέλαβε τη διοίκηση όλου του στρατεύματος.

³⁶⁰ Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να αντιπαραβάλλουμε τον ρόλο των βαλλιστριδοφόρων στους στρατούς της λατινικής Ανατολής, Marshall, *Latin East*, 171-173. Για την τζάγγρα στους Βυζαντινούς Koliass, *Byzantinische Waffen*, 245-253. Επίσης Nicolle, *Crusader Warfare*, 201-202.

αποστολή του στρατοπεδάρχη των τζαγγρατόρων για να αντιπαραβληθεί στις τακτικές των Τούρκων ιπποτοξοτών.

Στην Τρίπολη, στην περιοχή του Μαιάνδρου, έχει καταγραφεί άλλη μία περίπτωση «συνεργασίας» Βυζαντινών – Τούρκων η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση οδήγησε στην κατάληψή της από τους Τούρκους. Λόγω του μακροχρόνιου αποκλεισμού και της συνεπαγόμενης έλλειψης τροφών, οι Βυζαντινοί επέτρεπαν σε Τούρκους εμπόρους να εισέρχονται και να ανεφοδιάζουν την πόλη. Μετά ορισμένο χρόνο, οι Τούρκοι μετέφεραν φορτωμένες στα ζώα τους πολεμικές σάλπιγγες αντί προμηθειών. Κατά τη διάρκεια της νύκτας οι σάλπιγγες ήχησαν, σύνθημα για τους στρατιώτες έξω από τα τείχη να επιτεθούν. Οι Τούρκοι «έμποροι» άνοιξαν τις πύλες για να εισέλθουν οι πολεμιστές, ενώ οι τρομαγμένοι και αιφνιδιασμένοι Βυζαντινοί τράπηκαν σε φυγή και η πόλη αλώθηκε³⁶¹.

Οι Οθωμανοί, παρά τις απώλειες που οι Βυζαντινοί τοξότες τους προκαλούσαν, κατέλαβαν το οχυρό της Τρικκοκίας, πλησίον της Νίκαιας. Η τακτική τους περιελάμβανε τοποθέτηση λίθων, κορμών δέντρων και χώματος στην τάφρο που περιέβαλε το οχυρό και στην οποία οι υπερασπιστές στήριζαν τις ελπίδες τους για επιτυχή άμυνα. Μετά την κατάληψη ακολούθησε σφαγή του πληθυσμού (1307)³⁶².

Στην προσπάθεια αντιμετώπισης των Τούρκων έχουν καταγραφεί από τον Γεώργιο Παχυμέρη δύο περιπτώσεις οι οποίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αποτελούν παραδείγματα όπου επιστρατεύτηκαν όχι επαγγελματίες στρατιώτες αλλά ο πληθυσμός και δημιουργήθηκαν αυτοσχέδια στρατεύματα. Πρόκειται για τις περιπτώσεις του Ιωάννη Χοιροβοσκού και του μοναχού Ιλαρίωνα³⁶³. Ο βουλγαρικής καταγωγής Ιωάννης Χοιροβοσκός δημιούργησε το 1303 έναν στρατό αποτελούμενο

³⁶¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 475-479.

³⁶² Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 701-703.

³⁶³ Για τον Ιωάννη Χοιροβοσκό και τον μοναχό Ιλαρίωνα, βλέπε αντίστοιχα *PLP*, αρ. 30876 και 8177.

από 300 τοξότες και ροπαλοφόρους με σκοπό να περάσει στη Μικρά Ασία για να πολεμήσει τους Τούρκους. Αλλά οι Βυζαντινοί είδαν με καχυποψία τις ενέργειες του Ιωάννη και τον φυλάκισαν. Ο Γεώργιος Παχυμέρης δίδει ως αιτία ότι θεωρούσαν πως ένα στράτευμα απειροπόλεμο θα μετατρέπονταν σε εύκολο στόχο των Τούρκων, αλλά μάλλον ο Ανδρόνικος Β΄ δεν επιθυμούσε τη δημιουργία «ιδιωτικών» στρατών υπό την ηγεσία αυτόκλητων «στρατηγών», οι οποίοι θα μπορούσαν εύκολα να μετατραπούν σε όργανα εξέγερσης κατά της κεντρικής εξουσίας. Τελικά ο Ιωάννης διέφυγε και διεκπαιρεύθηκε στη Μικρά Ασία με τους στρατιώτες του (1303 ή 1304). Αρχικά γνώρισε ορισμένες επιτυχίες εναντίον των διασπασμένων τουρκικών δυνάμεων, οι οποίες λεηλατούσαν την ύπαιθρο χώρα και μάλιστα πέτυχε να εκδιώξει τους Τούρκους που είχαν αποκλείσει το φρούριο των Κεγχρεών. Σύντομα όμως οι τουρκικές δυνάμεις ανασυντάχθηκαν και κατατρόπωσαν τον αποτελούμενο από πεζούς στρατό του Ιωάννη Χοιροβοσκού, συλλαμβάνοντας τον ίδιο αιχμάλωτο. Μετά την απελευθέρωσή του, υπηρέτησε τον Μιχαήλ Θ΄, ο οποίος του επέτρεψε να συγκεντρώσει 1000 πεζούς πολεμιστές για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους και τους Καταλανούς στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Η μονάδα αυτή εξελίχθηκε τελικά σε ομάδα ληστών³⁶⁴.

Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του μοναχού Ιλαρίωνος, ο οποίος εστάλει από τη μονή της Περιβλέπτου όπου μόναζε, στο μετόχι της στους Ελεγκμούς για να επιστατήσει τα κτήματα. Διαπιστώνοντας ότι την περιοχή λεηλατούσαν οι Τούρκοι και παρά την απειρία του περί τα στρατιωτικά, οργάνωσε τον πληθυσμό και κατάφερε να νικήσει τους επιδρομείς. Η μοναστική του ιδιότητα δεν του επέτρεπε να συμμετέχει σε πολεμικές επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα η δραστηριότητά του να προκαλέσει την αντίδραση των εκκλησιαστικών αρχών της Κωνσταντινουπόλεως, οι

³⁶⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 485-489. Για την ιδιαίζουσα περίπτωση του Ιωάννη

οποίες επιθυμούσαν να επιβάλλουν επιτίμια, γεγονός το οποίο υποχρέωσε τον Ιλαρίωνα να προσέλθει στον αυτοκράτορα. Η απουσία του μοναχού οδήγησε σε επανεμφάνιση των Τούρκων και σφαγή όσων στρατιωτών βρέθηκαν έξω από τα τείχη. Πιεζόμενος από τα γεγονότα ο αυτοκράτορας διευθέτησε το ζήτημα και επέτρεψε την επιστροφή του Ιλαρίωνα, αλλά η κατάσταση ήταν μη αναστρέψιμη και εκείνος περιορίστηκε σε βελτίωση των οχυρώσεων, εγκαταλείποντας την ύπαιθρο στους Τούρκους³⁶⁵.

Ορισμένες αναλογίες με τις προαναφερθείσες περιπτώσεις παρουσιάζει η δραστηριότητα του μέγα τζαούσιου Ουμπερτόπουλου στη Βιζύη, καθώς και σε αυτή την περίπτωση ο πληθυσμός συμμετέχει στον τακτικό στρατό. Ο μέγας τζαούσιος με 200 ιππείς, βρέθηκε αποκλεισμένος από τους Καταλανούς και τους Τούρκους. Οι κάτοικοι έλαβαν το θάρρος και την πρωτοβουλία να ενισχύσουν τις τάξεις του στρατεύματός του ως δυνάμεις πεζικού. Εντυπωσιασμένος ο Ουμπερτόπουλος από την προσέλευση μεγάλου αριθμού κατοίκων αποφάσισε να εξέλθει των τειχών και να αντιμετωπίσει τους Τούρκους. Αντί όμως να τοποθετήσει τους άντρες του σε ορεινό σημείο εκμεταλλευόμενος τα στενά περάσματα και την τοπογραφία του εδάφους, παρέταξε ιππείς και πεζούς στην πεδιάδα. Οι Τούρκοι αρχικά επιτέθηκαν για να οπισθοχωρήσουν και να παρασύρουν το ιππικό σε καταδίωξη και ενέδρα. Στη συνέχεια οι Βυζαντινοί ιππείς οπισθοχώρησαν, εγκαταλείποντας το πεζικό το οποίο σφαγιάστηκε «*ποιμνίων δίκην*» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γεώργιος Παχυμέρης. Οι εντός της πόλης κατέφυγαν σε τέχνασμα για να εξαπατήσουν τους Τούρκους ως προς την ύπαρξη ισχυρής φρουράς και να τους αποτρέψουν από

Χοιροβοσκου βλέπε επίσης Oikonomidès, «Compagnies des soldats», 364. Ahrweiler, «Sébastè», 35-36. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 191-192.

³⁶⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 657. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 150-151.

επίθεση. Χρησιμοποίησαν ως φρουρούς στα τείχη γυναίκες μεταμφιεσμένες κατάλληλα, μέχρις ότου να αποσταλούν ενισχύσεις από την Κωνσταντινούπολη³⁶⁶.

Ένα τμήμα των Τούρκων (1300 ιππείς και 800 πεζοί) το οποίο είχε συμμαχήσει με τους Καταλανούς επέστρεψε, μετά την εγκατάσταση των τελευταίων στο δουκάτο των Αθηνών, στη Θράκη, επιθυμώντας να διεκπαιρωθεί στη Μικρά Ασία. Αρχικά ο Ανδρόνικος Β΄ ήρθε σε συμφωνία με τους Τούρκους, ρύθμισε τα σχετικά με τη μεταφορά τους και έστειλε τον μέγα στρατοπεδάρχη Άγγελο Σεναχηρείμ με 3000 ιππείς να τους συνοδεύσει³⁶⁷. Όμως διαπιστώνοντας τον πλούτο που οι Τούρκοι μετέφεραν, ο οποίος προέρχονταν από τη λεηλάτηση της βυζαντινής επικράτειας, οι Βυζαντινοί αποφάσισαν να μην τους επιτρέψουν να αποχωρήσουν αλλά να τους επιτεθούν κατά τη διάρκεια της νύκτας. Οι Τούρκοι πληροφορήθηκαν τα σχέδιά τους και κατέλαβαν ένα οχυρό από όπου, ενισχυμένοι και από ομοφύλους τους που έφθαναν από τη Μικρά Ασία, λεηλατούσαν την περιοχή. Η τουρκική δραστηριότητα προκάλεσε την αντίδραση του Μιχαήλ Θ΄, ο οποίος κινήθηκε εναντίον των Τούρκων επιστρατεύοντας μεγάλο αριθμό χωρικών και αγροτών, οπλισμένων μόνο με τα εργαλεία τους (1311). Ο «στρατός» των ατάκτων ακολουθούσε τον αυτοκράτορα με αποκλειστικό σκοπό το κέρδος που θα προέκυπτε από την ήττα των Τούρκων και τη λεηλασία του στρατοπέδου τους, και αποτελούσε ουσιαστικά έναν όχλο χωρίς καμία δυνατότητα για παράταξη και διεξαγωγή μάχης. Πραγματικά, αφού οι Τούρκοι ασφάλισαν τις οικογένειες και τα υπάρχοντά τους έστειλαν εναντίον του συναυτοκράτορα 700 επίλεκτους ιππείς, οι οποίοι αιφνιδίασαν και έτρεψαν σε φυγή τους χωρικούς. Την άτακτη υποχώρηση ακολούθησε, παρά την αγωνιώδη προσπάθεια του Μιχαήλ Θ΄ για ανασύνταξη, το υπόλοιπο στράτευμα. Ορισμένοι στρατηγοί

³⁶⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 693. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 169.

³⁶⁷ Ο Άγγελος Σεναχηρείμ είχε προηγουμένως τον τίτλο του πιγκέρνη, *PLP*, αρ. 25146.

πέτυχαν να ανασυντάξουν τα τμήματά τους και να αντισταθούν τους Τούρκους, οι οποίοι τελικά τα περικύκλωσαν και τα αιχμαλώτισαν. Η ήττα των Βυζαντινών ήταν ταπεινωτική. Η αυτοκρατορική σκηνή και τα αυτοκρατορικά διάδημα του Μιχαήλ Θ΄ έπεσαν στα χέρια των Τούρκων. Ο αρχηγός τους Χαλήλ³⁶⁸ φόρεσε, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, το στέμμα, διακωμωδώντας τους Βυζαντινούς³⁶⁹.

Η αντιμετώπιση των εγκατεστημένων στη χερσόνησο της Καλλίπολης Τούρκων ανατέθηκε στον πρωτοστράτορα Ιωάννη Φιλί Παλαιολόγο³⁷⁰, ο οποίος συγκέντρωσε στρατεύματα, παρέδωσε χρήματα, όπλα και άλογα στους στρατιώτες και προέβει σε κάθε δυνατή ενέργεια για να βελτιώσει το ηθικό τους. Παρέμενε κοντά με τους άντρες του, μοιραζόμενος μαζί τους τροφή και στέγη ενώ, όπως αναφέρει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, δεν δίστασε σε μία συμβολική κίνηση να παραδώσει τμήμα και του δικού του οπλισμού σε ορισμένους στρατιώτες που δεν διέθεταν οπλισμό. Υποσχέθηκε στους πολεμιστές τιμές και μερίδιο από τη λεία και κάλεσε ιερείς να δεηθούν υπέρ της επιτυχίας του στρατού³⁷¹. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι ο Ιωάννης Φιλής εφήρμοσε μία πολιτική ενίσχυσης του καταρρακωμένου ηθικού των Βυζαντινών, τόσο με υλικά όσο και με πνευματικά μέσα. Ο πρωτοστράτορας έστειλε κατασκόπους για να πληροφορηθεί την κατάσταση των Τούρκων. Έμαθε ότι ο Χαλήλ βρισκόταν στην περιοχή της Βιζύης με 200 ιππείς και 1000 πεζούς και επρόκειτο να επιστρέψει στη βάση του μαζί με τη συλλεχθείσα λεία. Ο Ιωάννης Φιλής επιθυμούσε να προλάβει τους Τούρκους κατά την επιστροφή τους, οπότε αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη και στρατοπέδευσε πλησίον ενός ποταμού, όπου ο τόπος ήταν

³⁶⁸ *PLP*, αρ. 30401.

³⁶⁹ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 254-258. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 232. Nicol, *Last Centuries*, 138-139. Και η συγκεκριμένη ήττα βρήκε τη θέση της σε κείμενο σταυροφορικής προπαγάνδας, στο οποία μάλιστα μνημονεύεται ιδιαίτερα η απώλεια των αυτοκρατορικών διαδήμων, *Directorium ad Passagium Transmarinum* II, 80.

³⁷⁰ Για τον Ιωάννη Φιλί, βλέπε *PLP*, αρ. 29815.

³⁷¹ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 262-265.

ομαλός και κατάλληλος για την κατασκευή στρατοπέδου. Κατά τη διάρκεια της αναμονής της έλευσης των Τούρκων ο ικανός στρατηγός συνέχισε να ενθαρρύνει τους άντρες του. Μετά από δύο ημέρες οι σκοποί εντόπισαν κατά τη διάρκεια της νύκτας τον εχθρό, ο οποίος μετέφερε μαζί του πολλούς αιχμαλώτους, ζώα και λάφυρα. Το επόμενο πρωί οι Τούρκοι αντικρύζοντας τους παρατεταγμένους Βυζαντινούς, τοποθέτησαν τις άμαξές τους σε κύκλο τοποθετώντας εντός του τους αιχμαλώτους και ετοιμάστηκαν για την επικείμενη μάχη³⁷². Ο Νικηφόρος Γρηγοράς μας δίνει αρκετές πληροφορίες για τον τρόπο διεξαγωγής της μάχης, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό ώστε να κατανοήσουμε πλήρως την εξέλιξή της. Αρχικά ο επικεφαλής της δεξιάς πτέρυγας της βυζαντινής παράταξης ηγήθηκε μίας ορμητικής εφόδου, ανατρέποντας ο ίδιος δύο αντιπάλους, αλλά όταν κτυπήθηκε το άλογό του και φάνηκε να αποχωρεί από τη σύγκρουση οι Τούρκοι αντεπιτέθηκαν. Ο Ιωάννης Φιλής επενέβη προσωπικά για να ενθαρρύνει τους πολεμιστές και να μην τραπούν σε φυγή μπροστά στην τουρκική επίθεση. Το βυζαντινό πεζικό συγκρούστηκε με το αντίστοιχο τουρκικό, ενώ οι βυζαντινοί ιππείς περικύκλωσαν το τουρκικό στράτευμα. Ο Ιωάννης διενήργησε έφοδο με τους καλύτερα εξοπλισμένους ιππείς του στα πλευρά της τουρκικής παράταξης προκαλώντας την οριστική της διάσπαση. Από τους περικυκλωμένους Τούρκους μόνο μερικοί ιππείς κατάφεραν να διαφύγουν από τη σφαγή που ακολούθησε. Ο βυζαντινός στρατός στρατοπέδευσε στη συνέχεια στην είσοδο της χερσονήσου της Καλλίπολης, ώστε να αποκλείσει επιστροφή των Τούρκων στη Θράκη, ενώ ο αυτοκράτορας έστειλε πλοία στα στενά ώστε να μην μπορούν να μεταφερθούν ενισχύσεις από τη Μικρά Ασία³⁷³.

Όπως αναφέραμε δεν είναι δυνατό να κατανοήσουμε πλήρως, παρά τις πολλές

³⁷² Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 265-266.

³⁷³ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 266-268.

λεπτομέρειες, τον ακριβή τρόπο διεξαγωγής της μάχης αλλά να κάνουμε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις και υποθέσεις. Καταρχήν ο Ιωάννης Φιλής επέλεξε να πολεμήσει τους Τούρκους ενώ μετέφεραν τα λάφυρα στη βάση τους, συνεπώς θα ήταν αρκετά καταπονημένοι από τη δραστηριότητα των προηγούμενων ημερών και ενδεχομένως να αιφνιδιάστηκαν από τη βυζαντινή αντίδραση. Επιπλέον δεν θα ήταν διατεθειμένοι να εγκαταλείψουν τη λεία τους, για αυτό πιθανόν επέλεξαν μία περισσότερο από ότι συνήθως στατική άμυνα, προστατεύοντας τις κυκλικά τοποθετημένες άμαξές τους. Ακόμη οι Βυζαντινοί υπερείχαν αριθμητικά, εφόσον κατάφεραν να κυκλώσουν το τουρκικό στράτευμα. Από την περιγραφή μπορούμε επίσης να υποθέσουμε για τη βυζαντινή παράταξη ότι στο κέντρο είχε τοποθετηθεί το βυζαντινό πεζικό το οποίο συγκρούστηκε με το τουρκικό, ενώ εκατέρωθεν βρίσκονταν το ιππικό, που υλοποίησε και τον ελιγμό της περικύκλωσης. Πάντως δεν πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οι Τούρκοι να οχυρώθηκαν πίσω από τις άμαξες, χαρακτηριστική τακτική των νομαδικών λαών, και οι Βυζαντινοί να υπερίσχυαν με συνδυασμένη επίθεση πεζικού και ιππικού.

Παρά τη βυζαντινή επιτυχία, η οριστική κατανίκηση των Τούρκων απαιτήσε την συνεργασία των Σέρβων και των Γενουατών. Οι πρώτοι έστειλαν σε βοήθεια 2000 ιππείς και οι δεύτεροι 8 πλοία και πολιορκητικές μηχανές και μαζί με τα βυζαντινά στρατεύματα πολιορκήσαν τους Τούρκους. Τα μηχανήματα έβαλλαν λίθους νύκτα και ημέρα προκαλώντας απώλειες, τόσο σε ανθρώπους όσο και σε υποζύγια. Οι ευρισκόμενοι σε απόγνωση Τούρκοι επιχείρησαν έξοδο κατά τη διάρκεια της νύκτας από τον τομέα όπου ήταν τοποθετημένοι οι Βυζαντινοί καθώς τους θεωρούσαν ως τους περισσότερο εύκολους αντιπάλους. Αλλά εκείνοι ήταν ιδιαίτερα προσεκτικοί και εντόπισαν έγκαιρα τις εχθρικές κινήσεις με αποτέλεσμα να τους απωθήσουν. Το ίδιο αποτέλεσμα είχε και η προσπάθεια εξόδου από τον τομέα

των Σέρβων. Τελικά οι Τούρκοι αφού εγκατέλειψαν τον οπλισμό τους προσέτρεξαν το επόμενο βράδυ στους Γενουάτες με σκοπό να εξαγοράσουν τη σωτηρία τους αντί χρημάτων. Αλλά πολλοί, λόγω της σύγχυσης που επικράτησε, αντί να επιβιβαστούν στα γενουατικά πλοία επιβιβάστηκαν σε βυζαντινά. Οι Βυζαντινοί, αφού τους αφαίρεσαν τα χρήματα, τους θανάτωσαν, ενώ οι Γενουάτες θανάτωσαν μόνο όσους μετέφεραν πολλά χρήματα, διότι δεν επιθυμούσαν να μάθουν για αυτές τις σημαντικές ποσότητες οι Βυζαντινοί και να τις διεκδικήσουν. Οι υπόλοιποι είτε εστάλησαν αιχμάλωτοι στον αυτοκράτορα είτε πουλήθηκαν ως σκλάβοι³⁷⁴. Ο Muntaner στη δική του εκδοχή για τα γεγονότα αναφέρει ότι οι Τούρκοι επιβιβάστηκαν στα γενουατικά πλοία κατόπιν συμφωνίας. Αρχικά επιβιβάστηκαν οι λιγότερο επιφανείς, τους οποίους αποβίβασαν στην απέναντι ακτή. Στη συνέχεια επιβιβάστηκαν οι επιφανέστεροι των Τούρκων, από τους οποίους αφού αφαιρέθηκε ο οπλισμός, θανατώθηκαν οι μισοί. Οι υπόλοιποι πουλήθηκαν σκλάβοι, ενώ οι εναπομείναντες στα περίχωρα της Καλλίπολης σφαγιάστηκαν από τους Βυζαντινούς³⁷⁵.

Τις πληροφορίες των Βυζαντινών ιστορικών (ειδικά του Γεώργιου Παχυμέρη) για την κατάκτηση της Μικράς Ασίας και συγκεκριμένα της Βιθυνίας από τους Τούρκους επιβεβαιώνουν ορισμένα οθωμανικά χρονικά, στα οποία διασώζεται η σχετική παράδοση³⁷⁶. Παραθέτουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα, όπως:

(α) Αναφορά σε ενέδρα των Βυζαντινών στην οποία νικήθηκαν οι Τούρκοι³⁷⁷.

³⁷⁴ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 268-269.

³⁷⁵ Muntaner, 578-579. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 232-233. Nicol, *Last Centuries*, 139. Για τα τουρκικά σώματα τα οποία αποσκίρτησαν από το Βυζάντιο μετά την μάχη στην Άπρο και την τύχη τους Wittek, «Christian Turks», 662-666. Oikonomides, «Turks in Europe», 161-165. Επίσης για τους Σέρβους που εστάλειςαν σε βοήθεια, Mavromatis, *Fondation de l' Empire Serbe*, 70. Ενδεχομένως να επρόκειτο για Κουμάνους στην υπηρεσία των Σέρβων, Vásáry, *Cumans & Tatars*, 118-119.

³⁷⁶ Πολύ χρήσιμα είναι τα σχετικά σχόλια στο *Ασήκ-Πασάζαντε*, μτφρ. Ζαχαριάδου, 69-75.

³⁷⁷ *Ασήκ-Πασάζαντε*, μτφρ. Ζαχαριάδου, 130-131.

(β) Η κατάληψη των Βηλόκωμων έγινε με τέχνασμα. Εισήλθαν στο οχυρό βόδια φορτωμένα με δοχεία στα οποία ήταν κρυμμένοι οι πολεμιστές. Μόλις νύκτωσε αποκαλύφθηκαν και εξουδετέρωσαν τη φρουρά της πύλης με αποτέλεσμα το κάστρο να καταληφθεί (μπορεί να αντιπαραβληθεί με την κατάληψη της Τρίπολης, όπως την περιγράφει ο Γεώργιος Παχυμέρης)³⁷⁸.

(γ) Για την κατάληψη ενός κάστρου στην περιοχή της Νίκαιας, οι Τούρκοι εφήρμοσαν στρατήγημα. Χώρισαν το στράτευμά τους σε τρία μέρη εκ των οποίων μόνο το ένα επιτέθηκε, ενώ τα άλλα δύο παρέμειναν κρυμμένα, ένα κοντά στο οχυρό και το άλλο σε κοντινή κοιλάδα. Μετά από ολιγοήμερη πολιορκία προσποιήθηκαν ότι αποχωρούν και οι Βυζαντινοί, παρασυρόμενοι και από τις πληροφορίες ενός αιχμαλώτου, εγκατέλειψαν το φρούριο για να τους καταδιώξουν. Τότε οι κρυμμένοι κοντά στο οχυρό Τούρκοι κατέλαβαν μία πύλη ενώ οι υπόλοιποι επιτέθηκαν και οι Βυζαντινοί οπισθοχώρησαν για να διαπιστώσουν ότι και ο δρόμος της επιστροφής ήταν κλειστός από τους Τούρκους, οι οποίοι τελικά τους είχαν κυκλώσει (η τουρκική τακτική θυμίζει την αντίστοιχη που περιγράφει ο Παχυμέρης κατά την κατάληψη της Κατοικίας)³⁷⁹.

(δ) Στην Προύσα, διαπιστώνοντας οι Οθωμανοί την οχυρότητά της, επέλεξαν τον μακροχρόνιο αποκλεισμό της σε συνδυασμό με την κατασκευή δύο «αντιφρουρίων» για να ελέγχουν απόλυτα τις επικοινωνίες των Βυζαντινών³⁸⁰.

Γενικά με παραστατικό τρόπο περιγράφεται η κατάληψη της υπάιθρου από τους Οθωμανούς, ο αποκλεισμός των Βυζαντινών στις οχυρές πόλεις, η αδυναμία αποστολής αποτελεσματικής ενίσχυσης από την Κωνσταντινούπολη και η διαδοχική κατάληψή τους είτε μετά από σύγκρουση είτε μετά από συνθηκολόγηση³⁸¹.

³⁷⁸ *Ασήκ-Πασάζαντε*, μτφρ. Ζαχαριάδου, 143-144.

³⁷⁹ *Ασήκ-Πασάζαντε*, μτφρ. Ζαχαριάδου, 157-158.

³⁸⁰ *Ασήκ-Πασάζαντε*, μτφρ. Ζαχαριάδου, 152. *Chroniken*, μτφρ. Giese, 19-20.

³⁸¹ *Ασήκ-Πασάζαντε*, μτφρ. Ζαχαριάδου, 153-155, 159-160, 162-163.

Οι Βυζαντινοί έκαναν ορισμένες σπασμωδικές κινήσεις για να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους. Το 1313 οργανώθηκε επιδρομή με συμμετοχή Σέρβων και Αλανών εναντίον του εμιράτου του Αϊδινίου, η οποία παρά την επιτυχία της δεν πρέπει να επέφερε μόνιμα θετικά αποτελέσματα³⁸². Το 1323/24 ο Ανδρόνικος Β΄ έστειλε τον τυφλό Αλέξιο Φιλανθρωπινό να ανακουφίσει την αποκλεισμένη Φιλαδέλφεια. Στον ανήμπορο πλέον στρατηγό δεν διατέθηκε ούτε εξοπλισμός ούτε χρήματα ούτε στρατιώτες. Αλλά η φήμη του και μόνο, η εκτίμηση την οποία έτρεφαν οι Τούρκοι στο πρόσωπό του καθώς πολλοί από αυτούς είχαν πολεμήσει και εκπαιδευτεί μαζί του κατά τη διάρκεια της πρώτης εκστρατείας (1293-1295), ήσαν αρκετά για να λυθεί η πολιορκία και να σωθεί η Φιλαδέλφεια³⁸³. Επίσης υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Ιωάννης Καντακουζηνός εκστράτευσε στη Μικρά Ασία, γνωρίζοντας ορισμένες επιτυχίες³⁸⁴. Το 1326 ο αποκλεισμός της Προύσας από τους Οθωμανούς αποδίδει, καθώς οι υπερασπιστές της υποχρεώνονται σε παράδοση³⁸⁵. Ο υιός του Μιχαήλ Θ΄ και διάδοχος του Ανδρόνικου Β΄, Ανδρόνικος Γ΄ (1328-1341) μάταια είχε προσπαθήσει να πείσει τον παππού του να του διαθέσει στρατιώτες, πλοία και εφόδια για να ενισχύσει την άμυνα της πόλης³⁸⁶.

³⁸² *Destān*, 47. Lemerle, *Émirat d'Aydin*, 24-26, 38. Πληρέστερη ανάλυση και αναχρονολόγηση του γεγονότος στο: Oikonomides, «Turks in Europe», 165-168.

³⁸³ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 361-362. Η διάσωση της Φιλαδέλφειας μνημονεύεται από τον Γρηγορά και σε επιστολή του με αποδέκτη τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό, *Grégoras Correspondance*, 171-173. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 292. Nicol, *Last Centuries*, 158. Radić, «Philanthropenos», 97-109.

³⁸⁴ Ύρτακηνός, *Επιστολαί* VI, 18-20. Ως πιθανή ημερομηνία της εκστρατείας αναφέρεται το 1325, Laiou, *Constantinople and the Latins*, 292. Nicol, *Reluctant Emperor*, 23-24. Πρόκειται για τον μελλοντικό αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό (1347-1354), βλέπε *PLP*, αρ. 10973.

³⁸⁵ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 384. *Ασήκ-Πασάζαντε*, μτφρ. Ζαχαριάδου, 160-163. *Chroniken*, μτφρ. Giese, 20. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 293.

³⁸⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 219-221. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 293. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 156-158. Για τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο (1328-1341) βλέπε τη μονογραφία Bosch, *Andronikos III*.

2.5.10 Ο πόλεμος στην Πελοπόννησο (1315-1376).

Το μοναδικό τμήμα της αυτοκρατορίας στο οποίο τα βυζαντινά στρατεύματα γνώρισαν ορισμένες σημαντικές επιτυχίες μετά το 1300 αποτέλεσε ο Μοριάς. Το 1308 ορίστηκε κυβερνήτης ο Μιχαήλ Καντακουζηνός, πατέρας του μελλοντικού αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ', και ο πόλεμος αναζωπυρώθηκε. Το 1315-16 οι Βυζαντινοί ένωσαν τις δυνάμεις τους με τον πρίγκηπα της Αχαΐας Λουδοβίκο της Βουργουνδίας (1313-1316) για να αντιμετωπίσουν τον Ferrando de Majorca, ο οποίος εμφανίστηκε ως διεκδικητής του πριγκηπάτου. Σύμφωνα με την αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως* οι Βυζαντινοί παραχώρησαν 2000 πεζούς και ιππείς στον πρίγκηπα³⁸⁷. Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στη Μανολάδα τον Ιούλιο του 1316. Οι ενωμένες φραγκο-βυζαντινές δυνάμεις αφού πυρπόλησαν το δάσος στο οποίο ήταν κρυμμένος ο στρατός του Ferrando, τον υποχρέωσαν να εξέλθει στην πεδιάδα. Στη μάχη που ακολούθησε ο Λουδοβίκος νίκησε και ο Ferrando σκοτώθηκε³⁸⁸.

Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Καντακουζηνού (1316), τη διοίκηση ανέλαβε ο Ανδρόνικος Ασάν³⁸⁹, ο οποίος συνέχισε την επιθετική πολιτική εναντίον των Φράγκων. Οι Βυζαντινοί κατέλαβαν την Άκοβα (ή Mategriffon) και την Καρύταινα και προχώρησαν σε πολιορκία του οχυρού του Αγίου Γεωργίου (1320/21). Ο επικεφαλής της φρουράς δεν παρέδιδε το οχυρό, καθώς ανέμενε εξωτερική βοήθεια από τον βάλλο Φρειδερίκο Trogisio. Πράγματι εκείνος συγκέντρωσε σημαντικό στράτευμα και έστειλε αγγελιοφόρους για να ενημερώσουν τους πολιορκημένους για τη βοήθεια που πλησιάζει. Οι Βυζαντινοί συνέλαβαν όμως τους αγγελιοφόρους, αποστερώντας την πολύτιμη πληροφορία από τους αποκλεισμένους Φράγκους, οι

³⁸⁷ *Libro de los Fechos*, παρ. 609.

³⁸⁸ *Libro de los Fechos*, παρ. 611-621. Zakythinis, *Despotat Grec I*, 68-70. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 255. B. Berb, «The Moreote expedition of Ferrando of Majorca in the Aragonese Chronicle of the Morea» *Byzantion* 55 (1985), 69-90. Lock, *Franks*, 127-128.

³⁸⁹ Για τον Ανδρόνικο Ασάν βλέπε *PLP*, αρ. 1489.

οποίοι συνθηκολόγησαν³⁹⁰. Οι Φράγκοι κινήθηκαν εναντίον των Βυζαντινών, αγνοώντας ότι το οχυρό είχε παραδοθεί. Ο Ανδρόνικος Ασάν είχε διατηρήσει τις φράγκικες σημαίες αντί να τοποθετήσει βυζαντινές και ένα τμήμα του στρατεύματος παρέμεινε κρυμμένο μέσα στο οχυρό ενώ το υπόλοιπο απομακρύνθηκε από αυτό προσποιούμενο ότι αποχωρεί. Οι Φράγκοι εξαπατήθηκαν και πίστεψαν ότι το κάστρο παραμένει υπό τον έλεγχό τους και όταν οι αποχωρούντες Βυζαντινοί ανέστρεψαν την πορεία τους και παρατάχθηκαν για μάχη ο βάιλλος τοποθέτησε τα στρατεύματά του μπροστά από αυτό. Τότε η φρουρά του Αγίου Γεωργίου αφαίρεσε τις φράγκικες σημαίες, τοποθέτησε τις βυζαντινές και επιτέθηκε στα νώτα του παρατεταγμένου στρατού του πριγκιπάτου, ταυτόχρονα με την κατά μέτωπο επίθεση των υπολοίπων Βυζαντινών. Ο αιφνιδιασμός στέφθηκε από επιτυχία και οι Λατίνοι υπέστησαν συντριπτική ήττα με μεγάλες απώλειες και πολλούς επιφανείς άντρες αιχμαλώτους των Βυζαντινών. Μεταξύ των νεκρών συμπεριλαμβάνονταν ο διοικητής των Τευτόνων ιπποτών, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στο πριγκιπάτο³⁹¹.

Οι επιχειρήσεις επαναλήφθηκαν με πρωτοβουλία του πρίγκηπα της Αχαΐας Ιωάννη de Gravina (1322-1332). Ο συγκεντρωμένος φράγκικος στρατός πολιορκήσε το 1325 το κάστρο της Καρύταινας, αλλά οι Βυζαντινοί με μία κίνηση αντιπερισπασμού, εισέβαλαν και λεηλάτησαν την επικράτεια των Φράγκων. Όταν ο Ιωάννης de Gravina εγκατέλειψε την προσπάθεια και αποχώρησε, την αρχηγία του φράγκικου στρατεύματος ανέλαβε ο δούκας του αρχιπελάγους Νικόλαος Α΄ Sanudo (1323-1341). Κοντά στο κάστρο του Saint-Omer οι Βυζαντινοί ηττήθηκαν από τους Φράγκους με σημαντικές απώλειες³⁹².

³⁹⁰ *Libro de los Fechos*, παρ. 641-647.

³⁹¹ *Libro de los Fechos*, παρ. 648-654. Zakythinis, *Despotat Grec I*, 70-72. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 255-256. Για την εμπλοκή των ιπποτικών ταγμάτων στη μάχη, βλέπε Opsahl, *Hospitallers, Templars and Teutonic Knights*, 83-83.

³⁹² *Libro de los Fechos*, παρ. 655-668. Zakythinis, *Despotat Grec I*, 74-75. Lock, *Franks*, 128-129.

Το 1374 νέος ηγεμόνας του πριγκηπάτου της Αχαΐας ανέλαβε ο Φραγκίσκος de Sanseverino, ο οποίος κατεφθασε από την Ιταλία με 500 ιππείς και 500 βαλλιστριδοφόρους σκοπεύοντας να εφαρμόσει επιθετική πολιτική έναντι των Βυζαντινών³⁹³. Οι επιχειρήσεις ξεκίνησαν με επίθεση στο φρούριο του Γαρδικίου, αλλά χωρίς επιτυχία, οπότε οι Φράγκοι υποχρεώθηκαν να παρατείνουν την πολιορκία. Η είδηση της πολιορκίας κινητοποίησε τον δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνό, ο οποίος κινήθηκε από τον Μυστρά με πολυάριθμο στράτευμα εναντίον των Φράγκων³⁹⁴. Οι Φράγκοι διέθεταν 300 ιππείς και 600 πεζούς. Στη μάχη που ακολούθησε 50 ιππείς εκτέλεσαν έφοδο και προκάλεσαν τη φυγή των Βυζαντινών, οι οποίοι εγκατέλειψαν άλογα και πλούσια λεία. Παρά τη νίκη, ο Φραγκίσκος de Sanseverino επέλεξε να λύσει την πολιορκία και να αποχωρήσει³⁹⁵.

2.6. Το Βυζάντιο ενάντια στο Βυζάντιο: Ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος (1321-1328).

Σε πρόσφατο δημοσίευμα με θέμα την ιδεολογική αντιμετώπιση του πολέμου από τους Βυζαντινούς, ο γνωστός βυζαντινολόγος W. Treadgold καταλήγει στην ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα διαπίστωση ότι παρά τη γενικά φιλερηνική τους διάθεση, οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας δεν διακρίνονταν από ιδιαίτερες αναστολές όταν επρόκειτο να πολεμήσουν μεταξύ τους. Το αποτέλεσμα είναι ότι εάν απαριθμήσουμε τους τύπους πολέμου που συμμετείχαν, ο εμφύλιος κατέχει σημαντικό αριθμητικό ποσοστό³⁹⁶. Ο 14^{ος} αιώνας αποτέλεσε μία από τις περιόδους όπου οι ανωτέρω

³⁹³ *Libro de los Fechos*, παρ. 713.

³⁹⁴ *Libro de los Fechos*, παρ. 714-717. Σύμφωνα με την αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού* ο βυζαντινός στρατός περιελάμβανε 10000 ιππείς και 20000 πεζούς, νούμερα σαφέστατα υπερβολικά.

³⁹⁵ *Libro de los Fechos*, παρ. 718-722. Επίσης Zakythinos, *Despotat Grec I*, 110-111.

³⁹⁶ Treadgold, «Reluctant Warrior», 223-228. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι μεταξύ των ετών 1039-1391 διεξήχθησαν 71 εμφύλιες διαμάχες, δηλαδή μία κάθε πέντε χρόνια.

διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται, καθώς τότε έλαβαν χώρα οι περισσότεροι εμφύλιοι κατά την ύστερη περίοδο.

Ο κίνδυνος παραγκωνισμού από την αυτοκρατορική σειρά διαδοχής, οδήγησε τον Ανδρόνικο Γ΄ σε ανοικτή σύγκρουση με τον παππού του. Τα συσσωρευμένα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα της αυτοκρατορίας καθώς και η βαρύτατη φορολογία την οποία επέβαλλε ο Ανδρόνικος Β΄ προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια του πληθυσμού, την οποία εκμεταλλεύτηκε ο νεαρός Ανδρόνικος. Τα πρώτα έτη (1321-1322) της δυναστικής έριδας μεταξύ των δύο Ανδρονίκων δεν χαρακτηρίζονται από σημαντικές πολεμικές συγκρούσεις, αλλά κυρίως από μετακινήσεις στρατευμάτων καθώς και από καταλήψεις – ανακαταλήψεις οχυρών πόλεων. Δεν μνημονεύεται καμία εκτεταμένη μάχη παρά μόνο σποραδικές συγκρούσεις και ορισμένες πολιορκίες πόλεων εκ των οποίων θα εξετάσουμε στη συνέχεια εκείνες για τις οποίες διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες³⁹⁷. Ο Ανδρόνικος Γ΄ συγκέντρωσε μεγάλο αριθμητικό στράτευμα στη Θράκη και πολλές πόλεις αποστάτησαν από την Κωνσταντινούπολη και τάχθηκαν με το μέρος του³⁹⁸. Κινήθηκε προς τη βυζαντινή πρωτεύουσα, όπου ο παππούς του υποχρεώθηκε σε υπαναχώρηση και η πρώτη φάση του εμφυλίου έληξε με τη συμφωνία του Ρηγίου, όπου η αυτοκρατορία διαιρέθηκε σε δύο τμήματα μεταξύ των δύο Ανδρονίκων, ενώ η ευθύνη της εξωτερικής πολιτικής παρέμεινε στα χέρια του Ανδρόνικου Β΄. Σύντομα όμως η διαμάχη αναζωπυρώθηκε. Ο Ανδρόνικος Β΄ προσπάθησε να εγκλωβίσει τον εγγονό του, εξ ανατολών με

³⁹⁷ Γενικά για τις πρώτες δύο φάσεις του εμφυλίου Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 318-321, 353-359. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 87-165. Επίσης Bosch, *Andronikos III.*, 21-34. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 284-290. Nicol, *Last Centuries*, 151-158. Nicol, *Reluctant Emperor*, 17-23. Επίσης J. Bompaire – L. Mavromatis, «La Querelle des Deux Andronic et le Mont Athos en 1322» *REB* 32 (1974), 187-198.

³⁹⁸ Ο Καντακουζηνός, προφανώς υπερβάλλοντας, αναφέρει ότι ο στρατός του Ανδρόνικου Γ΄ περιελάμβανε 50000 ιππείς, Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 108. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 289.

στρατεύματα υπό τον Συργιάννη Παλαιολόγο³⁹⁹ αποτελούμενα από Βυζαντινούς από τη Βιθυνία καθώς και Τούρκους, και εκ δυσμών με τα στρατεύματα από τη Μακεδονία, υπό τον δεσπότη Κωνσταντίνο Παλαιολόγο⁴⁰⁰. Χαρακτηριστική περίπτωση της βλάβης που ο εμφύλιος προκάλεσε στις στρατιωτικές υποδομές του Βυζαντίου, εκτός των άλλων συνεπειών, αποτελεί η διέλευση των στρατευμάτων του δεσπότη Κωνσταντίνου από τη Χριστούπολη, όπου κατεδαφίστηκε ένα τμήμα του τείχους το οποίο μερικά χρόνια νωρίτερα είχε προστατέψει την αυτοκρατορία από τους Καταλανούς⁴⁰¹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολιορκία της Άπρου, αναλυτική περιγραφή της οποίας διασώζει ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Ο Συργιάννης είχε μεριμνήσει για την ενίσχυση της φρούρησης του οχυρού, τοποθετώντας επιπλέον πεζικό και ιππικό⁴⁰². Ο Ανδρόνικος Γ΄ αφού χορήγησε χρήματα στους μισθοφόρους του, ξεκίνησε από το Διδυμότειχο για να καταλάβει την πόλη. Οι προσπάθειες συνδιαλλαγής και ειρηνικής παράδοσης των υπερασπιστών απέτυχαν. Τότε ο νεαρός Ανδρόνικος έδωσε εντολή να κατασκευαστούν κλίμακες. Οι πολιορκούμενοι δεν ανησύχησαν καθώς θεωρούσαν τους εαυτούς τους ασφαλείς λόγω της οχυρότητας του κάστρου και της αριθμητικής τους δύναμης. Οι επικουρικές δυνάμεις από την Κωνσταντινούπολη περιελάμβαναν 220 ιππείς, 200 πεζούς τοξότες και 30 χειριστές μηχανημάτων εκτόξευσης βελών (πιθανόν ο Ιωάννης Καντακουζηνός εννοεί βαλλιστριδοφόρους). Η υπόλοιπη φρουρά αποτελούνταν από 100 ιππείς, πολλούς τοξότες και σφενδονήτες, οι οποίοι είχαν συγκεντρωθεί και από τα περίχωρα της πόλης καθώς και πλήθος ελαφρά οπλισμένων στρατιωτών. Η επίθεση διήρκεσε αρκετό χρονικό διάστημα πριν τελικά τοποθετηθούν

³⁹⁹ Για τον κουμαντικής καταγωγής Συργιάννη, βλέπε *PLP*, αρ. 27167. Επίσης Vásáry, *Cumans & Tatars*, 120-121.

⁴⁰⁰ *PLP*, αρ. 21499.

⁴⁰¹ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 353-354. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 289-290.

⁴⁰² Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 135-136.

οι κλίμακες και ο στρατός του Ανδρόνικου Γ΄ καταλάβει την πόλη. Δόθηκαν εντολές οι στρατιώτες να μη προβούν σε καταστροφή των καλλιεργιών, γεγονός το οποίο θα υποχρέωνε τους κατοίκους να την εγκαταλείψουν. Παράλληλα απελευθερώθηκαν οι αιχμάλωτοι και ανακοινώθηκε ότι όσοι επιθυμούν μπορούν να ενταχθούν στις δυνάμεις του. Οι περισσότεροι ιππείς επέλεξαν να αποχωρήσουν σε αντίθεση με την πλειονότητα των πεζών οι οποίοι έλαβαν ετήσιο μισθό και στρατολογήθηκαν ως οικέτες⁴⁰³. Σε εκείνους που αποχώρησαν δόθηκαν χρήματα, ενώ τα συλλεχθέντα λάφυρα διαμοιράστηκαν στους κατοίκους. Είναι περίεργο ότι ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφερόμενος στις απώλειες, μνημονεύει μόνο έναν νεκρό από το αντίπαλο στρατόπεδο, ο οποίος μάλιστα θανατώθηκε από έναν Λατίνο μετά τη μάχη, όπως και ορισμένοι άλλοι οι οποίοι τραυματίστηκαν από τον ίδιο στρατιώτη. Αντίθετα και οι δύο πλευρές είχαν αρκετούς τραυματίες. Το γεγονός αυτό μας προκαλεί την υποψία ότι η πολιορκία και η προβληθείσα αντίσταση δεν ήταν τόσο έντονες, αλλά η παράδοση επήλθε γρήγορα μετά από μία μικρής έκτασης ανψιμαχία⁴⁰⁴.

Σε άλλη μία περίπτωση πολιορκίας στο φρούριο των Σάκκων, την κατάληψη ανέλαβαν οι οικέτες των στρατιωτών, καθώς τα τείχη ήταν χαμηλά και οι υπερασπιστές τους απειροπόλεμοι αγρότες. Τοποθέτησαν αντί για σκάλες ξύλα (θα πρέπει να λειτούργησαν ως κεκλιμένο επίπεδο για να ανέλθουν στο τείχος) και μέσω αυτών εισήλθαν στο οχυρό το οποίο και πυρπολήθηκε⁴⁰⁵.

Ολοκληρώνοντας την περιγραφή των στρατιωτικών γεγονότων των πρώτων φάσεων του εμφυλίου, θα αναφερθούμε στην αναμέτρηση του στρατού του Ανδρόνικου Γ΄ με τα στρατεύματα του παππού του, τα οποία είχαν ενισχυθεί από

⁴⁰³ Οικέται ονομάζονταν οι υπηρέτες και οι ακόλουθοι των στρατιωτών, Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 143-152 και Bartusis, *Late Byzantine Army*, 222-234.

⁴⁰⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 138-143.

⁴⁰⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 144-145. Για τις δύο πολιορκίες, βλέπε Bosch, *Andronikos III.*, 29-30.

Τούρκους. Η συνάντηση των δύο στρατών έγινε μεταξύ των πόλεων Τζουρουλού και Σηλυβρίας και ο στρατός του Ανδρόνικου Β΄, διαπιστώνοντας ότι δεν μπορεί να αντιπαραταχθεί στον αντίπαλό του, τράπηκε σε φυγή, ξεχωριστά οι Τούρκοι στρατιώτες από τους Βυζαντινούς. Ο Ανδρόνικος Γ΄ διαίρεσε αντίστοιχα το στρατό του σε δύο τμήματα για να τους καταδιώξει. Τελικά τρεις Τούρκοι, πέντε Βυζαντινοί και πολλοί οικέτες συνελήφθησαν και στη κατοχή του στρατού του Ανδρόνικου Γ΄ περιήλθαν άλογα και στρατιωτικός εξοπλισμός⁴⁰⁶. Η δεύτερη φάση του εμφυλίου έκλεισε με τη συμφωνία ειρήνης που υπογράφηκε στους Επιβάτες.

Η τελευταία –τρίτη– φάση του εμφυλίου διαδραματίστηκε κατά τα έτη 1327-1328 και χαρακτηρίζεται από την εμπλοκή της Σερβίας στο πλευρό του Ανδρόνικου Β΄ και της Βουλγαρίας στο πλευρό του Ανδρόνικου Γ΄⁴⁰⁷. Ορισμένες από τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τη μελέτη μας. Ο στρατός του Ανδρόνικου Β΄ μαζί με τους 2000 Σέρβους συμμάχους τους βρίσκονταν στο φρούριο των Φερών. Ο στρατός του Ανδρόνικου Γ΄ εγκαταστάθηκε στη Ζίγνα, όπου ξεκουράστηκε και αναδιοργανώθηκε για δύο ημέρες, καθώς ήταν χειμώνας και οι στρατιώτες είχαν καταπονηθεί ιδιαίτερα κατά την πορεία που προηγήθηκε. Την τρίτη ημέρα εμφανίστηκε μπροστά από το οχυρό με άριστη παράταξη, οπλισμένος και έτοιμος για μάχη ενώ στις τάξεις του επικρατούσε απόλυτη σιγή. Μπροστά σε αυτό το θέαμα οι αντίπαλοί τους δεν επιχειρήσαν να εξέλθουν των τειχών και να τους αντιμετωπίσουν. Τα ίδια επαναλήφθηκαν ακόμη μία φορά, με το ίδιο αποτέλεσμα⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 151-152. Bosch, *Andronikos III.*, 32.

⁴⁰⁷ Για την τελευταία φάση του εμφυλίου η οποία οδήγησε στην οριστική ανατροπή και απομάκρυνση του Ανδρόνικου Β΄, Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 210-306. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 390-427. Επίσης Bosch, *Andronikos III.*, 39-52. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 293-299. Nicol, *Last Centuries*, 159-162. Nicol, *Reluctant Emperor*, 25-28. Για τη σερβική εμπλοκή στα γεγονότα, Mavromatis, *Fondation de l' Empire Serbe*, 78-79.

⁴⁰⁸ Όταν αργότερα ο Σέρβος ηγεμόνας Στέφανος Dečanski ζήτησε τη γνώμη του επικεφαλής του σερβικού αποσπάσματος Χρέλια για το αν θα πρέπει να εισβάλλει στο Βυζάντιο εναντίον του Ανδρόνικου Γ΄, ο Χρέλια επικαλούμενος την άριστη παράταξη του βυζαντινού στρατού στις Φερές απέτρεψε τον Dečanski από μία τέτοια ενέργεια, Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 280-281.

Αλλά ούτε και ο Ανδρόνικος Γ΄ αποτόλμησε να επιτεθεί εναντίον του φρουρίου και τελικά ο στρατός του αποχώρησε πίσω στη Ζίχνα⁴⁰⁹.

Ενώ βρίσκονταν εκεί στρατοπεδευμένος, θετικά προς αυτόν διακείμενοι Θεσσαλονικείς τον κάλεσαν να καταλάβει την πόλη. Ο Ανδρόνικος Γ΄ άφησε πίσω την αποσκευή και τα μεταγωγικά ζώα καθώς και τους στρατιώτες που δεν διέθεταν κατάλληλα άλογα, και κινήθηκε με ταχύτητα αρχικά προς τη Δράμα για να παραπλανήσει τους αντιπάλους του και κατόπιν προς τη Θεσσαλονίκη. Ο Ανδρόνικος Γ΄ εισήλθε μετά από ορισμένες αιμαχίες των υποστηρικτών του με τους αντιπάλους τους στην πόλη, αλλά οι τελευταίοι αποσύρθηκαν στην ακρόπολη και συνέχιζαν να αντιστέκονται. Μία ομάδα 300 στρατιωτών εστάλει από τις Φερές σε ενίσχυσή τους, αλλά χωρίς αποτέλεσμα εφόσον είτε θανατώθηκαν είτε συνελήφθησαν αιχμάλωτοι από τα στρατεύματα του Ανδρόνικου Γ΄. Όταν η προσπάθεια επίτευξης συνθηκολόγησης με τους υπερασπιστές της ακρόπολης απέτυχε, διενεργήθηκε έφοδος. Από τις βολές λίθων και βελών προκλήθηκαν πολλές απώλειες στο στρατεύμα του Ανδρόνικου Γ΄. Η ακρόπολη σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά αλώθηκε μετά από πυρπόληση των πυλών της με χρήση εύφλεκτης ξυλείας ενώ σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό μετά από αντίδραση – επέμβαση των κατοίκων της ακροπόλεως, οι οποίοι διαπίστωσαν το μάταιο της αντίστασης⁴¹⁰.

Η μόνη μάχη σε παράταξη δόθηκε στον Μέλανα ποταμό, όπου τα στρατεύματα του Ανδρόνικου Β΄ ηττήθηκαν. Κατά την καταδίωξη που ακολούθησε διασώθηκαν μόνο όσοι πρόλαβαν να εισέλθουν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι υπόλοιποι θανατώθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν. Μεταξύ των νεκρών συμπεριλαμβάνονταν ο επικεφαλής του στρατεύματος, Κωνσταντίνος Ασάν⁴¹¹. Βέβαια για την έκταση και

⁴⁰⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 262-267.

⁴¹⁰ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 409-410. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 267-272. Bosch, *Andronikos III.*, 45-46. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 296.

⁴¹¹ *PLP*, αρ. 1504

ένταση και της συγκεκριμένης μάχης πρέπει να διατηρήσουμε ορισμένες αμφιβολίες, καθώς ο Νικηφόρος Γρηγοράς μνημονεύει μόνο δέκα νεκρούς στρατιώτες και αρκετούς αξιωματούχους, ενώ οι υπόλοιποι διασώθηκαν εισερχόμενοι στην Κωνσταντινούπολη, έχοντας απωλέσει τον οπλισμό τους. Είναι πιθανό η μάχη στον Μέλανα ποταμό να ήταν στην πραγματικότητα μία αψιμαχία⁴¹².

Οι Βούλγαροι, ενώ αρχικά είχαν συμμαχήσει με τον Ανδρόνικο Γ', μετέβαλαν τη στάση τους και έστειλαν 3000 στρατιώτες σε βοήθεια του Ανδρόνικου Β'. Η σύγκρουση αποφεύχθηκε καθώς οι Βούλγαροι τελικά αποχώρησαν, αφήνοντας ανοικτό πλέον το δρόμο για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης⁴¹³. Πραγματικά σε συνεργασία με τους υποστηρικτές του ο Ανδρόνικος Γ' εισήλθε στην πρωτεύουσα τη νύκτα μεταξύ 23-24 Μαΐου 1328. Κατασκευάστηκαν δύο ξύλινες κλίμακες επί των οποίων μπορούσαν να σταθούν 12 στρατιώτες. Αρχικά επρόκειτο να ανέλθουν σε αυτές οκτώ Βυζαντινοί και τέσσερις Γερμανοί μισθοφόροι, αλλά αποφασίστηκε μόνο Βυζαντινοί να είναι εκείνοι που πρώτοι θα εισέλθουν στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα όχι ευγενικής καταγωγής. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, διαφοροποιούμενος από τον Ιωάννη Καντακουζηνό, αναφέρει ότι η κλίμακα ήταν μία και κατασκευασμένη από σχοινί, ανάλογη εκείνων που τοποθετούνταν στα κατάρτια των πλοίων⁴¹⁴. Θεωρώ περισσότερο πιθανή την εκδοχή του Νικηφόρου Γρηγορά όσον αφορά το υλικό κατασκευής των κλιμάκων, καθώς όπως θα περιγράψουμε στη συνέχεια οι συνομώτες τις τράβηξαν στα τείχη με σχοινιά. Η ενέργεια αυτή έχει νόημα μόνο για κλίμακες κατασκευασμένες από σχοινί και όχι για κλίμακες εξ' ολοκλήρου ξύλινες. Πιθανόν ο Ιωάννης Καντακουζηνός να αναφέρεται σε κλίμακες από σχοινί με ξύλινα σκαλοπάτια.

⁴¹² Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 285-286. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 415. Bosch, *Andronikos III.*, 47.

⁴¹³ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 418-419. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 292-300.

⁴¹⁴ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 419. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 300-301.

Πίσω από τις ομάδες των στρατιωτών με τις κλίμακες ακολουθούσαν 100 επίλεκτοι στρατιώτες υπό τον Ανδρόνικο Γ΄ και άλλοι 100 υπό τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Τα άλογα των διακοσίων στρατιωτών τα είχαν υπό την επίβλεψη τους ισάριθμοι συνάδελφοί τους οι οποίοι ακολουθούσαν σε απόσταση, ώστε οι πρώτοι διακόσιοι να μη γίνουν αντιληπτοί από τους φρουρούς, αλλά παράλληλα να μπορούν να έχουν άμεσα διαθέσιμα τα άλογα, εάν παραστεί ανάγκη. Πίσω από αυτούς ακολουθούσαν και άλλοι 500 στρατιώτες και τέλος σε μεγαλύτερη απόσταση το υπόλοιπο στράτευμα. Οι εντός των τειχών συνεργάτες του Ανδρόνικου Γ΄ έριξαν σχοινιά με τα οποία ανέσυραν της κλίμακες και οι 24 στρατιώτες βρέθηκαν στα τείχη. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς προσθέτει ότι είχαν μεριμνήσει να μεθύσουν τους φρουρούς για να μην αντιληφθούν τι επρόκειτο να συμβεί⁴¹⁵.

Οι διακόσιοι κινήθηκαν προσεκτικά για να μη γίνουν αντιληπτοί. Βάδιζαν μόνο όταν το φεγγάρι το έκρυβαν τα σύννεφα, ενώ στην αντίθετη περίπτωση έπεφταν στο έδαφος για να μη γίνουν αντιληπτοί. Η φρουρά τους εντόπισε όταν βρίσκονταν σε απόσταση βολής βέλους από τα τείχη και σήμανε συναγερμό, αλλά οι επιτιθέμενοι προσέτρεξαν άμεσα για να ανέλθουν στις κλίμακες. Ο Ανδρόνικος Γ΄ επιθυμούσε να ανέβει πρώτος αλλά ο Ιωάννης Καντακουζηνός τον απέτρεψε αναφέροντας ότι σε παρόμοιες περιπτώσεις επικρατεί πανικός μεταξύ των στρατιωτών καθώς διαγκωνίζονται ποιος θα ανέβει άμεσα στο τείχος. Συνεπώς είναι καλύτερα ο αυτοκράτορας να παραμείνει κάτω για να επέμβει και να αποτρέψει τις τυχόν φιλονικίες μεταξύ των ανδρών του. Τα ξύλα της μίας κλίμακας έσπασαν από το βάρος των στρατιωτών και από την άλλη που απέμεινε σύντομα 100 πολεμιστές είχαν ανέβει στα τείχη. Ο επικεφαλής της φρουράς προσέτρεξε με 200 στρατιώτες για να εξετάσει την κατάσταση, αλλά θανατώθηκε. Πολλοί από τους φρουρούς επευφήμισαν

⁴¹⁵ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 419-420. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 301-302.

τον Ανδρόνικο Γ΄ και η πύλη του Αγίου Ρωμανού ανοίχθηκε για να εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει απλά ότι δεκαοκτώ στρατιώτες ανήλθαν στα τείχη και κατόπιν άνοιξαν την πύλη⁴¹⁶. Σε ένα βραχύ χρονικό, το οποίο συντάχθηκε μεταξύ 1352 και 1425, αναφέρεται η χρήση μίας σκάλας για την άνοδο στα τείχη και το άνοιγμα της πύλης του Αγίου Ρωμανού από όπου εισήλθε ο στρατός του Ανδρόνικου Γ΄⁴¹⁷. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στη δική του εκδοχή αναφέρει ότι ενώ ο Ανδρόνικος Β΄ ενημερώθηκε για τα συμβάντα και επιθυμούσε να αντιδράσει, τον απέτρεψε ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης⁴¹⁸, ισχυριζόμενος ότι είναι αδύνατο με τέτοια ισχυρή φρουρά στα τείχη να πραγματοποιηθήκη αιφνιδιαστική είσοδος του αντιπάλου. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό απαγορεύτηκε στους στρατιώτες να προβούν σε λεηλασίες, αν και λεηλατήθηκε η οικία του Μετοχίτη. Ο Ανδρόνικος Γ΄ σεβάστηκε τη ζωή του παππού του, τον οποίο και διαδέχθηκε οριστικά στην αυτοκρατορική εξουσία⁴¹⁹.

2.7. Οι πολεμικές συγκρούσεις στα Βαλκάνια (1321-1341).

Η τροχιά παρακμής στην οποία είχε εισέλθει το Βυζάντιο, η οποία επιταχύνθηκε από τους εμφυλίους πολέμους, σε συνδυασμό με την άνοδο των υπολοίπων βαλκανικών κρατών και κύρια της Σερβίας, προκάλεσε σειρά συγκρούσεων με τους βόρειους γείτονες για τις οποίες διαθέτουμε ορισμένες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες

⁴¹⁶ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 419-420. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 302-304.

⁴¹⁷ Schreiner, *Kleinchroniken* I, 78.

⁴¹⁸ *PLP*, αρ. 17982.

⁴¹⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 304-306. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 420-427. Για την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως βλέπε επίσης Bosch, *Andronikos III.*, 48-52. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 297-298.

πληροφορίες προερχόμενες κύρια από το ιστορικό έργο του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού, ενός εκ των πρωταγωνιστών των γεγονότων.

2.7.1 Οι συγκρούσεις με τους Βούλγαρους και τους Τατάρους στη Θράκη (1321-1328).

Λίγο πριν τον τερματισμό της δεύτερης φάσης του εμφυλίου μεταξύ των δύο Ανδρονίκων (άνοιξη – καλοκαίρι 1322), οι Βούλγαροι επιδίωξαν να εκμεταλλευτούν την επικρατούσα κατάσταση αποσταθεροποίησης του βυζαντινού κράτους. Ο Βούλγαρος τσάρος Γεώργιος Β΄ Τερτερής (1322-1323) εισέβαλε στη βυζαντινή επικράτεια και κατέλαβε τη Φιλιππούπολη, προχωρώντας παράλληλα σε λεηλασία έως τα περίχωρα της Αδριανουπόλεως. Οι Βυζαντινοί παγίδεψαν τους Βούλγαρους καθώς επέστρεφαν στη χώρα τους και προκάλεσαν πολλές απώλειες, συνέλαβαν αιχμαλώτους και κατέσχεσαν τη συλλεχθείσα λεία⁴²⁰. Ο Ανδρόνικος Γ΄ αποφάσισε μετά από αυτή την επιτυχία να εφαρμόσει περισσότερο επιθετική πολιτική, ανταπαντώντας στη βουλγαρική επιδρομή. Εισέβαλε με τη σειρά του στη βουλγαρική επικράτεια και τη λεηλάτησε, χωρίς να συλλάβει αιχμαλώτους. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό αποτελούσε παλαιά συνήθεια στις συγκρούσεις μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας να μη συλλαμβάνονται αιχμάλωτοι για να πωληθούν ως σκλάβοι⁴²¹.

Μετά τον θάνατο του Γεώργιου Β΄ Τερτερή, οι Βυζαντινοί εκμεταλλευόμενοι με τη σειρά τους την αστάθεια η οποία επικράτησε στο βουλγαρικό κράτος, και σε συνεργασία με τον Βοησίλα, αδελφό του πρώην τσάρου Θεόδωρου Svetoslav (1300-1322) και διεκδικητή του βουλγαρικού θρόνου, πέτυχαν την επιστροφή στη δική τους

⁴²⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 169-170.

⁴²¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 170-171. Bosch, *Andronikos III.*, 55-56.

σφαίρα επιρροής ορισμένων πόλεων. Αντίπαλός τους ήταν ο νέος τσάρος Μιχαήλ Šišman (1323-1330). Ο Ανδρόνικος Γ΄ συγκέντρωσε στρατεύματα από τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη και πολιορκήσε τη Φιλιππούπολη. Τη φρουρά της πόλης αποτελούσαν 1000 επίλεκτοι Αλανοί και Βούλγαροι ιππείς μαζί με 2000 πεζούς. Οι Βούλγαροι είχαν προετοιμαστεί άριστα για πολιορκία, με αποτέλεσμα μετά από τετράμηνη προσπάθεια οι Βυζαντινοί να μην έχουν καταλάβει την πόλη και επιπλέον να έχουν υποστεί σημαντικές απώλειες⁴²². Λύση στη χρονίζουσα αποτυχία των Βυζαντινών υποσχέθηκε να δώσει ένας Γερμανός μηχανικός με την κατασκευή ενός πολιορκητικού πύργου, του οποίου διασώζει λεπτομερή περιγραφή ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Τη βάση του πύργου αποτελούσε μία ξύλινη κατασκευή σε μορφή οικίας, τοποθετημένη σε δεκαέξι τροχούς, εντός της οποίας ήταν τοποθετημένοι 100 άντρες, οι οποίοι ωθώντας εσωτερικά εξασφάλιζαν την κίνησή της. Πάνω σε αυτή τη βάση κατασκευάστηκαν πέντε επίπεδα και σε κάθε επίπεδο τοποθετήθηκαν οκτώ βαλλιστριδοφόροι. Το σύνολο του στρατού παρατάχθηκε για να διενεργήσει γενική έφοδο ταυτόχρονα με την προσέγγιση του πολιορκητικού πύργου στα τείχη. Εκ της κατασκευής του πύργου, οι χειριστές των βαλλιστρίδων ήταν απρόσβλητοι και μπορούσαν να βάλουν απρόσκοπτα τους υπερασπιστές των τειχών, με αποτέλεσμα να τους υποχρεώσουν να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους. Καθώς ο πύργος πλησίαζε το τείχος, διήλθε πάνω από μία στοά ύδρευσης καλυμμένη με ξύλα, τα οποία υποχώρησαν με αποτέλεσμα να αχρηστευθεί, χωρίς να προκληθούν απώλειες στους Βυζαντινούς. Τότε οι Βούλγαροι αναθάρρησαν, επάνδρωσαν το εγκαταλελειμένο τείχος και απώθησαν τον βυζαντινό στρατό. Ο Ανδρόνικος Γ΄ αναγκάστηκε να λύσει την πολιορκία όταν πληροφορήθηκε ότι ένα άλλο στράτευμα, υπό τον τσάρο Μιχαήλ, λεηλατούσε και πολιορκούσε τις πόλεις της βυζαντινής επικράτειας. Στην περιοχή

⁴²² Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 172-173.

της Φιλιππούπολης παρέμεινε μόνο ο απαιτούμενος αριθμός στρατιωτών υπό τον Γεώργιο Βρυέννιο για να εμποδίσουν τυχόν έξοδο των Βουλγάρων από την πόλη⁴²³. Ο στρατός του τσάρου, αποτελούμενος μεταξύ άλλων από Ούγγρους και Τατάρους, είχε καταλάβει ορεινά περάσματα και περιελάμβανε πολλούς τοξότες, συνεπώς ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνο για τους Βυζαντινούς να τον αντιμετωπίσουν υπό τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Επιπρόσθετα η αριθμητική τους δύναμη είχε απομειωθεί, καθώς πολλοί ήταν οι τραυματίες από την πολιορκία της Φιλιππουπόλεως (οι νεκροί σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό ήταν μόλις τρεις) και σημαντικό τμήμα του στρατού παρέμενε στη Φιλιππούπολη, ενώ οι 3000 άνδρες του Βούλγαρου συμμάχου τους Βοησίλα δεν επρόκειτο να πολεμήσουν λόγω ασθένειας του αρχηγού τους. Η διαμορφωθείσα κατάσταση υποχρέωσε τον Ανδρόνικο Γ΄ να επιστρέψει άπρακτος στην Αδριανούπολη⁴²⁴.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν επιβεβαιώνουν την πλήρη στρατιωτική αδυναμία του Βυζαντίου να αντιμετωπίσει έναν εξωτερικό εχθρό όπως οι Βούλγαροι, αν και από πρόνοια της τύχης ανακαταλήφθηκε η Φιλιππούπολη. Ο Μιχαήλ Šišman έστειλε στρατό στην πόλη για να αντικαταστήσει τους καταπονημένους υπερασπιστές. Καθώς ο στρατός του Γεώργιου Βρυέννιου είχε απομακρυνθεί, η φρουρά εγκατέλειψε ανενόχλητη την πόλη για να συναντηθεί με το επερχόμενο στράτευμα. Τότε ορισμένοι κάτοικοι της Φιλιππούπολης, επιθυμώντας την εκδίωξη των Βουλγάρων, άνοιξαν τις πύλες και ο βυζαντινός στρατός επέστρεψε και κατέλαβε την αφύλακτη πόλη. Ο πόλεμος στη συνέχεια εξελίχθηκε σε σύγκρουση του Μιχαήλ Šišman με τον Βοησίλα, εκ των οποίων τον δεύτερο ενίσχυε ο Ανδρόνικος Γ΄ με χρήματα, άλογα και πεζικό. Μετά από σχεδόν ένα έτος ο Βοησίλας εγκατέλειψε κάθε

⁴²³ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 173-176. Για τον Γεώργιο Βρυέννιο, βλέπε *PLP*, αρ. 3251.

⁴²⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 176-177. Bosch, *Andronikos III.*, 56-58.

προσπάθεια και κατέφυγε στο Βυζάντιο. Οι Βούλγαροι ανεξέλεγκτοι λεηλάτησαν τη βόρεια Θράκη, ενώ ο πληθυσμός είχε εγκλεισθεί στις οχυρές πόλεις. Το 1324 μετά από διαπραγματεύσεις και τον γάμο της αδελφής του Ανδρόνικου Γ΄ Θεοδώρας με τον τσάρο Μιχαήλ, οι Βούλγαροι αποχώρησαν⁴²⁵.

Κατά τα έτη 1320, 1321 και 1323-1324 πραγματοποιήθηκαν στη Θράκη διαδοχικές εισβολές Τατάρων. Κατά τις δύο πρώτες επιδρομές φαίνεται ότι δεν υπήρξε βυζαντινή αντίδραση και στρατός και πληθυσμός παρέμειναν κλεισμένοι και ασφαλείς σε πόλεις και οχυρά⁴²⁶. Κατά την τρίτη εισβολή και μεσούσης της προαναφερθείσας σύγκρουσης με τους Βούλγαρους, οι Βυζαντινοί αντέδρασαν περισσότερο δυναμικά. Οι Τάταροι λεηλατούσαν ολόκληρη τη Θράκη ενώ ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ αδυνατούσε να συγκεντρώσει τον στρατό, καθώς οι στρατιώτες ήταν αποκλειστικά απασχολημένοι με τη φύλαξη των οχυρών. Με τους λίγους διαθέσιμους άντρες το μόνο που επιτύγχανε ήταν η παρενόχληση των επιδρομέων. Κατόπιν ο αυτοκράτορας έφθασε στην Αδριανούπολη, όπου παρέμεινε το μεγαλύτερο τμήμα του στρατού, ενώ οι υπόλοιποι μαζί και με τον Ιωάννη Καντακουζηνό κινήθηκαν προς το Διδυμότειχο. Κατά την πορεία οι Βυζαντινοί συνάντησαν ένα απόσπασμα Τατάρων φορτωμένο με λάφυρα και αιχμαλώτους. Παρά την αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων, ο Ανδρόνικος Γ΄ αποφάσισε να επιτεθεί. Η μάχη έλαβε χώρα παρά τον Έβρο ποταμό και οι Τάταροι νικήθηκαν παρόλο που οι δυνάμεις τους ενισχύθηκαν από ομοίαιμους τους, οι οποίοι ήταν στρατοπεδευμένοι κοντά στον ποταμό και την ύπαρξή τους αγνούσαν οι Βυζαντινοί. Όσοι Τάταροι δε θανατώθηκαν κατά τη μάχη, πνίγηκαν στον Έβρο κατά την οπισθοχώρησή τους και

⁴²⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 176-180. Bosch, *Andronikos III.*, 58-61. Επίσης για τις βυζαντινο-βουλγαρικές συγκρούσεις του 1322-1324, Laiou, *Constantinople and the Latins*, 290-291 και Vásáry, *Cumans & Tatars*, 123-126. Για τη Θεοδώρα, βλέπε *PLP*, αρ. 21379.

⁴²⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 188-189. Bosch, *Andronikos III.*, 63-65. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 123.

μόνο 28 διασώθηκαν⁴²⁷. Η επόμενη συνάντηση του βυζαντινού στρατού με τους Τατάρους πραγματοποιήθηκε στην όχθη ενός παραπόταμου του Έβρου με το όνομα Τούντζα, αλλά δεν επήλθε σύγκρουση διότι το ποτάμι είχε υπερχειλήσει εμποδίζοντας τους νομάδες να δράσουν. Παράλληλα δεν επιθυμούσαν να διακινδυνεύσουν μία μάχη με αντίπαλο του οποίου αγνοούσαν την αριθμητική δύναμη, καθώς το βυζαντινό στράτευμα παρέμενε κρυμμένο και μόνο 100 άντρες παρατάχθηκαν μπροστά τους⁴²⁸.

Το 1328 ο Βούλγαρος τσάρος Μιχαήλ Šišman, μαζί με συμμάχους του Τατάρους, επανέλαβε τις επιχειρήσεις εναντίον του Βυζαντίου. Παρά την περιπέτεια του εμφυλίου πολέμου που μόλις είχε λήξει, ο Ανδρόνικος Γ΄ κατάφερε να συγκεντρώσει στρατεύματα στη Βιζύη και να κινηθεί εναντίον των εισβολέων. Οι Βούλγαροι οπισθοχώρησαν και οι Βυζαντινοί εισχώρησαν και λεηλάτησαν την επικράτειά τους, καταλαμβάνοντας με έφοδο τη Διάμπολη. Ο τσάρος Μιχαήλ εισέβαλε ξανά μετά εξήντα ημέρες από τη βυζαντινή επιδρομή και κατέλαβε το οχυρό του Βουκέλου ενώ ο Ανδρόνικος Γ΄ ετοιμάστηκε στην Αδριανούπολη για να τον αντιμετωπίσει. Τελικά δεν έλαβε χώρα μάχη και μετά από διαπραγματεύσεις επήλθε ειρήνευση μεταξύ των δύο πλευρών. Ούτε το Βυζάντιο ούτε η Βουλγαρία ήταν αρκετά ισχυρά για να διακινδυνεύσουν μία ευρείας κλίμακας σύγκρουση μεταξύ τους⁴²⁹.

⁴²⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 189-190. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 126.

⁴²⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 190-193. Bosch, *Andronikos III.*, 65-67. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 291. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 127-128.

⁴²⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 323-329. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 430-431. Bosch, *Andronikos III.*, 69-72. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 129.

2.7.2 Η μάχη στο Ρωσόκαστρο (1331).

Η επόμενη εκτεταμένη σύγκρουση Βυζαντίου – Βουλγαρίας έλαβε χώρα το 1331, μετά την ανάληψη της εξουσίας του βουλγαρικού κράτους από τον Ιβάν Αλέξανδρο Stratzimir (1331-1371)⁴³⁰. Ο τσάρος κατέλαβε ορισμένες πόλεις, τις οποίες ελέγχαν οι Βυζαντινοί, με εξαίρεση τη Μεσημβρία, πόλη στα δυτικά παράλια του Εύξεινου Πόντου. Ο Ανδρόνικος Γ΄ ευρισκόμενος στη Θεσσαλονίκη επέστρεψε εσπευσμένα στην Κωνσταντινούπολη για να προετοιμάσει τον στρατό του και παράλληλα ανέθεσε στον πρωτοστράτορα Θεόδωρο Συναδηνό⁴³¹ τη διοίκηση της Μεσημβρίας, ώστε να αποτραπεί ενδεχόμενη ανταρσία των κατοίκων και παράδοση της πόλης στους Βούλγαρους. Η είδηση όμως της πολιορκίας της Νικομήδειας από τους Οθωμανούς υποχρέωσε τον Ανδρόνικο Γ΄ σε αναβολή των σχεδίων του. Ο αυτοκράτορας απέπλευσε για την αποκλεισμένη πόλη, προκειμένου να μεταφέρει και παραδώσει εφόδια τους υπερασπιστές της. Μετά την επιστροφή του κινήθηκε εναντίον των Βούλγαρων, αποκαθιστώντας τη βυζαντινή κυριαρχία, εκτός από την Αγχίαλο, πόλη επίσης στα δυτικά παράλια του Ευξείνου Πόντου, στην οποία είχε τοποθετηθεί βουλγαρική φρουρά⁴³².

Οι Βούλγαροι αντέδρασαν και στρατοπέδευσαν στον Αετό ενώ οι Βυζαντινοί στο Ρωσόκαστρο, πόλεις στη βόρεια Θράκη. Τους δύο στρατούς χώριζε ένα στενό πέρασμα, το οποίο φρουρούσε το βουλγαρικό πεζικό. Ο Ανδρόνικος Γ΄ δεν αποπειράθηκε να διασχίσει το στενό, όπου ο στρατός του εύκολα θα παγιδεύονταν

⁴³⁰ Για τη χρονολόγηση της εκστρατείας την οποία περιγράφουν ο Ιωάννης Καντακουζηνός και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, βλέπε R-J. Loenertz, «Ordre et Désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène», *REB* 22 (1964) [ανατ. *Byzantina et Franco-Graeca*. Roma 1970], 120 και 125 υποσ. 2. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς λανθασμένα τοποθετεί τα γεγονότα μετά τη γέννηση του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου το 1332, με αποτέλεσμα ο I. Vásáry να θεωρήσει ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστές συγκρούσεις, Vásáry, *Cumans & Tatars*, 130-131.

⁴³¹ *PLP*, αρ. 27120.

⁴³² Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 458-460. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 457-458. Bosch, *Andronikos III.*, 78-79.

και προσπάθησε να προκαλέσει τους Βούλγαρους σε κατά παράταξη μάχη σε ανοικτό πεδίο. Οι Βούλγαροι δεν ανταποκρίθηκαν στην πρόκληση, οπότε επιτεύχθηκε ανακωχή υπό τον όρο της επιστροφής της Αγκιάλου στους Βυζαντινούς και της Διάμπολης στους Βούλγαρους⁴³³.

Τη νύκτα πριν την απόδοση αμοιβαίων όρκων για την επισφράγιση της συμφωνίας, οι Βούλγαροι ενισχύθηκαν από Τατάρους πολεμιστές και αποφάσισαν να επιτεθούν στους ανύποπτους Βυζαντινούς. Την επομένη, καθώς ο βουλγαρικός στρατός εξέρχονταν από το στενό πέρασμα, οι φρουροί ειδοποίησαν τον αυτοκράτορα για την αρνητική εξέλιξη της κατάστασης. Ο βυζαντινός στρατός προετοιμάστηκε για την επερχόμενη μάχη και παρατάχθηκε κοντά στο Ρωσόκαστρο. Έξι φάλαγγες τοποθετήθηκαν μπροστά ακολουθούμενες από άλλες δέκα. Οι δύο σειρές που σχηματίστηκαν χωρίστηκαν σε τρία μέρη, το δεξιό υπό τον πρωτοστράτορα Θεόδωρο Συναδηνό, το αριστερό υπό το μέγα παπία Αλέξιο Τζαμπλάκων⁴³⁴ και το κέντρο υπό τον αυτοκράτορα. Η αριθμητική δύναμη των Βυζαντινών ήταν μειωμένη, καθώς πολλοί στρατιώτες είχαν αποχωρήσει, εν όψει της επιτευχθείσας συμφωνίας. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά ο τσάρος Αλέξανδρος Stratzimir διέθετε 8000 Βούλγαρους και 2000 Τατάρους πολεμιστές ενώ οι Βυζαντινοί μόλις 3000 άνδρες⁴³⁵.

Αρχικά οι Βυζαντινοί αγνοούσαν την παρουσία των Τατάρων, οπότε εξεπλάγησαν ακούγοντας τον ήχο των σαλπίγγων τους. Καθώς μάλιστα προϋπήρχαν συμφωνίες ειρήνης με τους Τατάρους, ο αυτοκράτορας εκτίμησε ότι οι Βούλγαροι είχαν συμμαχήσει με τους Μογγόλους, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί βόρεια του ποταμού Δούναβη. Όταν τα αντίπαλα στρατεύματα πλησίασαν και ο ήλιος ανέτειλε,

⁴³³ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 460-464. Bosch, *Andronikos III.*, 79.

⁴³⁴ *PLP*, αρ. 27748.

⁴³⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 464-465. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 483-485.

οι Βυζαντινοί διέκριναν πλέον καθαρά ότι απέναντί τους είχαν παραταχθεί και Τάταροι. Οι Τάταροι είχαν λάβει θέση χωριστά από το υπόλοιπο βουλγαρικό στράτευμα και επιτέθηκαν, παρακάμπτοντας τις πρώτες έξι φάλαγγες των Βυζαντινών, στις δέκα φάλαγγες που ακολουθούσαν και τις έτρεψαν σε φυγή. Οι καταδιωκόμενοι Βυζαντινοί έφτασαν μέχρι τα τείχη του Ρωσόκαστρου όπου ανασυντάχθηκαν και προέβαλαν αντίσταση. Οι έξι φάλαγγες υπό τον Ανδρόνικο Γ΄ συγκρούστηκαν με το κυρίως βουλγαρικό στράτευμα αλλά η αριθμητική υπεροχή των Βουλγάρων τους υποχρέωσε σε υποχώρηση. Μόνο το τμήμα υπό τη διοίκηση του αυτοκράτορα και του μέγα δομέστικου Ιωάννη Καντακουζηνού υποχώρησε συντεταγμένα έως τα τείχη του Ρωσόκαστρου, καταδιωκόμενο από τους Βούλγαρους, όπου ενώθηκε με το υπόλοιπο στράτευμα και από κοινού αντιμετώπισαν τις συνδυασμένες επιθέσεις Τατάρων και Βούλγαρων. Η ισχυρή αμυντική θέση των Βυζαντινών δεν επέτρεψε στον τσάρο Αλέξανδρο να ολοκληρώσει την επιτυχία του, οπότε οι Βούλγαροι αποχώρησαν. Οι απώλειες των Βυζαντινών ήταν 38 ιππείς, εκ των οποίων έξι ανήκαν στη συνοδεία του αυτοκράτορα, και 65 πεζοί. Οι απώλειες των Βούλγαρων κυμάνθηκαν σε ελαφρώς υψηλότερα επίπεδα. Ο πόλεμος έλαβε τέλος μετά από νέα συμφωνία ειρήνης⁴³⁶. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς διαφοροποιείται σε ορισμένες σημαντικές λεπτομέρειες κατά την περιγραφή της μάχης, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με ορισμένα σημεία της εκδοχής του Ιωάννη Καντακουζηνού. Οι Βούλγαροι, εκμεταλλευόμενοι την αριθμητική τους υπεροχή, επεξέτειναν το δεξί και το αριστερό πλευρό του σχηματισμού τους, ενώ στο κέντρο τοποθέτησαν σε φάλαγγα μεγάλου βάθους τους βαρύτερα οπλισμένους στρατιώτες. Ο Ανδρόνικος Γ΄ υπό το φόβο της περικύκλωσης του στρατού του, διέλυσε τις τρεις φάλαγγες και τις ενοποίησε σε ημισεληνοειδή σχηματισμό ή σχηματισμό «μηνίσκου». Οι Βυζαντινοί

⁴³⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 465-470. Bosch, *Andronikos III.*, 80.

αντιστάθηκαν ορισμένο χρονικό διάστημα στις βουλγαρικές επιθέσεις, αλλά όταν οι Βούλγαροι κινήθηκαν προς κατάληψη του λόφου, μπροστά στον οποίο είχαν παραταχθεί οι Βυζαντινοί, ώστε να τους περικυκλώσουν, οι δεύτεροι υποχώρησαν και κατέφυγαν μπροστά στο Ρωσόκαστρο. Η φρουρά της οχυρής πόλης είχε ασφαλίσει τις πύλες και δεν επέτρεπε την είσοδο του καταδιωκόμενου στρατού, προκειμένου να αποτραπεί ενδεχόμενη ταυτόχρονη είσοδος των Βούλγαρων. Οι στρατιώτες όμως παραβίασαν τις πύλες και αφού εισήλθαν στο Ρωσόκαστρο άλλους από τη φρουρά εξεδίωξαν εκτός των τειχών και άλλους θανάτωσαν. Οι Βυζαντινοί περιήλθαν σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση. Μετά την ήττα τους οι άλλες πόλεις της περιοχής παραδόθηκαν εκουσίως στο βουλγαρικό κράτος και η βυζαντινή φρουρά της Μεσημβρίας θανατώθηκε από τους κατοίκους. Ο αυτοκράτορας παρέμεινε αποκλεισμένος στο Ρωσόκαστρο, χωρίς προμήθειες και με πολλούς τραυματίες από τη μάχη που είχε προηγηθεί. Τελικά επιτεύχθηκε συμφωνία με τον τσάρο Αλέξανδρο και επιτρέπεται η αποχώρηση του βυζαντινού στρατού από την πόλη⁴³⁷. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός ως αυτόπτης μάρτυρας της μάχης και έμπειρος στρατιωτικός διοικητής μας παρέχει λεπτομέρειες για την τακτική που ακολούθησαν οι Βυζαντινοί. Οι πληροφορίες του συνδυάζονται και συμπληρώνονται από εκείνες του Νικηφόρου Γρηγορά. Οι Βούλγαροι παρατάχθηκαν με τρόπο που τους επέτρεπε να υπερκεράσουν τους αντιπάλους τους, όπως μας παραδίδει ο Γρηγοράς. Οι Βυζαντινοί παρατάχθηκαν σε δύο σειρές, χωρισμένοι σε τρία μέρη. Οι Τάταροι, οι οποίοι θα πρέπει να ήταν τοποθετημένοι εκατέρωθεν στα πλευρά της βουλγαρικής παράταξης, υποχρέωσαν σε άτακτη υποχώρηση τη βυζαντινή οπισθοφυλακή, ενώ από τις υπόλοιπες φάλαγγες που συγκρούστηκαν με το κυρίως τμήμα του βουλγαρικού στρατεύματος, μόνο ένα τμήμα υπό τον αυτοκράτορα και το μέγα δομέστικο Ιωάννη

⁴³⁷Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 485-488.

Καντακουζηνό προέβαλε αντίσταση και κατόπιν υποχώρησε οργανωμένα διατηρώντας τη συνοχή και την παράταξή του. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς προσθέτει, αναφερόμενος σε αυτό το στάδιο της μάχης, πως η διάταξη των Βυζαντινών ήταν μνηοειδής και είχαν παραταχθεί, ώστε να εξασφαλίσουν ότι τα νώτα τους είναι απρόσβλητα, μπροστά από ένα λόφο. Το σημείο στο οποίο οι δύο εκδοχές παρουσιάζουν σημαντική απόκλιση είναι η περιγραφή των γεγονότων μετά την ολοκληρωτική κατάρρευση του βυζαντινού στρατού και την καταδίωξή του έως το Ρωσόκαστρο. Ενώ ο Καντακουζηνός αναφέρει ότι η σύγκρουση εξακολούθησε έξω από τα τείχη του Ρωσόκαστρου, ο Γρηγοράς περιγράφει τα δραματικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν και οδήγησαν στη βίαιη είσοδο του στρατού στο φρούριο. Ενδεχομένως ο Καντακουζηνός, ως άμεσα εμπλεκόμενος στα γεγονότα, επιθυμούσε να τους προσδώσει μία λιγότερο αρνητική χροιά για την τροπή που έλαβαν, εξιδανικεύει τη χαμηλή απόδοση του βυζαντινού στρατού και παραλείπει τη δεινή κατάσταση στην οποία περιήλθε ο αποκλεισμένος στο Ρωσόκαστρο Ανδρόνικος Γ΄.

2.7.3 Η ανακατάληψη των δυτικών περιοχών – Οι τουρκικές επιδρομές στη Θράκη.

Ο Ανδρόνικος Γ΄ πέτυχε μετά το 1331 να αποκαταστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, καθώς και να αποτρέψει περαιτέρω διείσδυση των Σέρβων στη Μακεδονία. Οι επιτυχίες αυτές δεν οφείλονται σε αξιόλογες στρατιωτικές επιχειρήσεις, αλλά στη βυζαντινή διπλωματία και την έλλειψη οργανωμένης αντίδρασης εκ μέρους των αντιπάλων, ως εκ τούτου οι πληροφορίες των πηγών για τη δράση του βυζαντινού στρατού κρίνονται πενιχρές.

Ο Σέρβος τσάρος Στέφανος Dušan (1331-1355) εισέβαλε το 1331 στη Μακεδονία χωρίς να συναντήσει αντίσταση. Οι Βυζαντινοί περιορίστηκαν στην

άμυνα των οχυρωμένων πόλεων. Ο Συργιάννης Παλαιολόγος, αφού κατηγορήθηκε για ολιγωρία ως προς την αντιμετώπιση των Σέρβων, κατέφυγε το 1333 στον Σέρβο ηγεμόνα και εκστράτευσε το 1334 μαζί του εναντίον του Βυζαντίου, καταλαμβάνοντας πολλές πόλεις, μεταξύ των οποίων την Καστοριά, και φθάνοντας έως τη Θεσσαλονίκη. Οι Βυζαντινοί με απάτη συνέλαβαν τον Συργιάννη και τον θανάτωσαν, γεγονός το οποίο σηματοδότησε το τέλος της εισβολής και τη σύναψη ανακωχής μεταξύ Σερβίας – Βυζαντίου⁴³⁸.

Οι Βυζαντινοί, εκμεταλλευόμενοι την κατάσταση αναρχίας που διαμορφώθηκε στα κράτη της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, πέτυχαν μεταξύ των ετών 1333-1340 τη σταδιακή προσάρτησή τους στη βυζαντινή επικράτεια⁴³⁹. Από τα στρατιωτικά γεγονότα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντιμετώπιση των Αλβανών, οι οποίοι το 1337 δημιούργησαν προβλήματα στην περιοχή του Βερατίου και των Κανίνων. Ο Ανδρόνικος Γ΄ μαζί με τον Ιωάννη Καντακουζηνό και 2000 Τούρκους πολεμιστές, του οποίους είχε διαθέσει ο σύμμαχός τους Ουμούρ πασάς, ηγεμόνας του τουρκικού εμιράτου του Αϊδινίου, εκστράτευσε εναντίον τους. Οι Αλβανοί εφαρμόζαν τακτικές ορεινού ανταρτοπολέμου και ήταν σίγουροι ότι η διαφυγή τους στα βουνά της περιοχής θα εξασφάλιζε την επιβίωσή τους από την επίθεση του βυζαντινού ιππικού. Πλήν όμως οι Τούρκοι, οι οποίοι πολεμούσαν πεζοί με τόξα και ήταν εξίσου ικανοί με τους Αλβανούς στο συγκεκριμένο είδος πολέμου, τους αιφνιδίασαν και τους καταδίωξαν. Οι Αλβανοί υπέστησαν μεγάλες απώλειες, πολλοί συνελήφθησαν αιχμάλωτοι και πλούσια λεία περιήλθε στην κατοχή των Βυζαντινών. Η πλειονότητα

⁴³⁸ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 495-501. Καντακουζηνός, *Ιστορίες* I, 450-457. Bosch, *Andronikos III.*, 91-96. Soulis, *Serbs & Byzantium*, 37-43. Nicol, *Last Centuries*, 176-177. Για τη διαμόρφωση της σερβο-βυζαντινής μεθορίου στις αρχές του 14ου αιώνα, βλέπε Mirjana Živojinović, «La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle» στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ Αιώνα*. Αθήνα 1996, 57-66.

⁴³⁹ Βλέπε σχετικά Bosch, *Andronikos III.*, 133-138. Nicol, *Last Centuries*, 178-182. Nicol, *Reluctant Emperor*, 36-43.

των αιχμαλώτων μεταφέρθηκε από τους Τούρκους στη Μικρά Ασία, για να πουληθούν ως σκλάβοι, η δε λεία ήταν τόσο μεγάλη ώστε σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό ο στρατός υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει για πρακτικούς λόγους χιλιάδες οικόσιτα ζώα, τα οποία οι κάτοικοι της περιοχής παρέλαβαν ανενόχλητοι⁴⁴⁰.

Οι διαθέσιμες πηγές για την περίοδο από τη λήξη του πρώτου εμφυλίου πολέμου έως το θάνατο του Ανδρόνικου Γ΄ το 1341 αναφέρονται κατ' επανάληψη στις επιδρομές των Τούρκων των εμιράτων της Μικράς Ασίας στη Θράκη. Από τις περιγραφές αυτές μπορούμε να εξαγάγουμε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά των επιδρομών αυτών. Οι Βυζαντινοί δεν είχαν τη δυνατότητα κατά μέτωπο σύγκρουσης με τους επιδρομείς. Για να τους αντιμετωπίσουν χρησιμοποιούσαν συνήθως ενέδρες, κυρίως όταν οι Τούρκοι επέστρεφαν από τη λεηλασία καταπονημένοι και φορτωμένοι λάφυρα. Επίσης το βυζαντινό ιππικό επιδίωκε να τους αντιμετωπίσει κατά τη διάρκεια της λεηλασίας, οπότε ήταν πεζοί και διασκορπισμένοι, γεγονός το οποίο τους καθιστούσε ιδιαίτερα ευάλωτους⁴⁴¹. Γενικά, και παρά τις βυζαντινές επιτυχίες, είναι έκδηλη η στρατιωτική αδυναμία των Βυζαντινών για αποτελεσματική προστασία των εδαφών τους έναντι των Τούρκων επιδρομέων, οι οποίοι προκαλούσαν ανυπολόγιστη καταστροφή στις υποδομές και τον πληθυσμό, συμβάλλοντας αποφασιστικά στο να επιταθεί η αποδυνάμωση του βυζαντινού κράτους.

⁴⁴⁰ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 544-545. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 495-499. Bosch, *Andronikos III.*, 136. Nicol, *Last Centuries*, 180. Nicol, *Reluctant Emperor*, 35-37. Συγκέλλου, *Πόλεμος στον Δυτικό Ελλαδικό Χώρο*, 229-230.

⁴⁴¹ Περιγραφές τουρκικών επιδρομών: Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 548. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 390, 435-436. Τακτική ενέδρας: Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 538. Έφοδος του βυζαντινού ιππικού εναντίον πεζών Οθωμανών Τούρκων, οι οποίοι λεηλατούσαν το Ρήγιο στα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως: Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 539-541. Σύγκρουση βυζαντινού ιππικού με Τούρκους πεζούς: Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 455-456. Επιδρομή των Τούρκων του εμιράτου του Αϊδινίου: Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 470-473. Επιδρομή Οθωμανών: Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 505-508. Η επιδρομή των Τούρκων του εμιράτου του Αϊδινίου (1331 ή 1332) μνημονεύεται και στο τουρκικό χρονικό *Destān*, 61-63 και σχετική ανάλυση στο Lemerle, *Émirat d'Aydin*, 68-74.

2.8 Η μάχη του Πελεκάνου (1329).

Σε σύντομο χρονικό διάστημα από τη λήξη του πρώτου εμφυλίου πολέμου και την ανάληψη της εξουσίας από τον Ανδρόνικο Γ', οι Βυζαντινοί προσπάθησαν για ακόμη μία φορά να αντιμετωπίσουν τους Οθωμανούς Τούρκους στη Βιθυνία. Οι δυνάμεις του Ορχάν, διαδόχου του Οσμάν, πολιορκούσαν τη Νίκαια και η πόλη κινδύνευε να αλωθεί. Οι Τούρκοι, λόγω του νομαδικού τρόπου διαβίωσης που ακολουθούσαν, επρόκειτο να εγκαταλείψουν την πεδιάδα και να μετακινηθούν στα ορεινά, καθώς έφθανε το καλοκαίρι. Ο Ανδρόνικος Γ' συγκέντρωσε βιαστικά τις δυνάμεις του από την Κωνσταντινούπολη, τη Θράκη και την Αδριανούπολη και διεκπεραιώθηκε στη Μικρά Ασία, χωρίς να περιμένει να συγκέντρωθούν στρατεύματα και από τη Μακεδονία, καθώς ήταν ήδη Μάιος και επιθυμούσε να αντιμετωπίσει τους Τούρκους πριν αποχωρήσουν στα ορεινά. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά το μόνο αξιόμαχο τμήμα του βυζαντινού στρατού αποτελούσαν 2000 επίλεκτοι άντρες, καθώς η πλειονότητα των στρατιωτών ήταν ελάχιστα εμπειροπόλεμοι, με χαμηλό ηθικό και συνεπώς ακατάλληλοι για μάχη⁴⁴².

Οι Οθωμανοί όταν πληροφορήθηκαν τη βυζαντινή επίθεση οπισθοχώρησαν στα ορεινά. Ο Ορχάν, διαθέτοντας 8000 πεζούς και ιππείς, κατέλαβε τα περάσματα στην περιοχή της Μεσοθυνίας, από όπου θα διέρχονταν ο βυζαντινός στρατός. Ο Ανδρόνικος Γ' στρατοπέδευσε στον Πελεκάνο, αποφασισμένος να μην εισχωρήσει στα ορεινά περάσματα όπου τα στρατεύματα θα ήταν εκτεθειμένα στις τουρκικές επιθέσεις, αλλά να παρασύρει τους Τούρκους σε μάχη στο ανοικτό πεδίο. Την επομένη το πρωί, μετά τη συνήθη προσευχή, ήχησαν οι σάλπιγγες δίνοντας το σύνθημα στους στρατιώτες να οπλιστούν. Οι Βυζαντινοί παρατάχθηκαν για μάχη

⁴⁴² Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 341-342. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 433. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 178-179. Bosch, *Andronikos III.*, 152-153.

ενώ ο Ορχάν, αφού τοποθέτησε ένα τμήμα του στρατού του σε ενέδρες, παρέταξε τον υπόλοιπο στρατό, αλλά χωρίς να εγκαταλείψει τα ορεινά και να κατέλθει στο επίπεδο έδαφος. Στη συνέχεια επέλεξε 300 ιπποτοξότες, για να επιτεθούν στους Βυζαντινούς εφαρμόζοντας την τακτική της εικονικής υποχώρησης. Παράλληλα, 3000 στρατιώτες περίμεναν στο ανώμαλο ορεινό έδαφος, χωρισμένοι σε τρία τμήματα των 1000 ανδρών, ώστε να αντιμετωπίσουν τους Βυζαντινούς που τυχόν θα καταδίωκαν τους ιπποτοξότες⁴⁴³.

Ο Ανδρόνικος Γ΄ για να αντιμετωπίσει την τουρκική έφοδο επέλεξε ισάριθμους στρατιώτες (300), στους οποίους σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, έδωσε αναλυτικές οδηγίες για την αντιμετώπιση των Τούρκων. Καθώς οι ιπποτοξότες δεν επρόκειτο να επιδιώξουν μάχη εκ του συστάδην, ο αυτοκράτορας συμβούλευσε τους άνδρες του να διατηρήσουν τη σύνταξή τους μέχρι να πλησιάσουν τόσο, ώστε οι ιπποτοξότες να μην μπορούν να βάλουν με την ίδια συχνότητα τα βέλη τους, και κατόπιν να επιτεθούν και να τους καταδιώξουν. Τόνισε ότι επειδή είναι επικίνδυνο να συνεχιστεί η καταδίωξη σε μεγάλη απόσταση, αφού απωθήσουν τους Τούρκους πρέπει να επιστρέψουν και να σχηματίσουν ξανά την παράταξή τους⁴⁴⁴. Οι Βυζαντινοί εφήρμοσαν τις οδηγίες του αυτοκράτορα με επιτυχία. Επιτέθηκαν με ορμή και ταχύτητα στους Τούρκους, οι οποίοι υποχώρησαν για να ανασυνταχθούν. Κατόπιν διέκοψαν την καταδίωξη και παρατάχθηκαν εκ νέου, αναμένοντας την τουρκική αντεπίθεση. Σε αυτή την πρώτη αψιμαχία σκοτώθηκαν 40 Τούρκοι, ενώ οι Βυζαντινοί δεν είχαν απώλειες, πλην ορισμένων αλόγων που τραυματίστηκαν. Οι Τούρκοι, αφού αναπλήρωσαν τις απώλειές τους, επανέλαβαν την επίθεση με τα ίδια αποτελέσματα και νέες απώλειες τριάντα ανδρών. Αυτού του τύπου οι αψιμαχίες

⁴⁴³ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 342-344. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 434.

⁴⁴⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 344-346.

συνεχίσθηκαν σε όλη τη διάρκεια της ημέρας, έως αργά το απόγευμα, χωρίς αποτέλεσμα για τις δύο πλευρές. Οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να αποτολμήσουν μία γενικευμένη επίθεση, καθώς οι Οθωμανοί παρέμεναν οχυρωμένοι στα ορεινά. Ακόμα χειρότερα, η πεδιάδα περιελάμβανε πολλές τάφρους, μέσα από τις οποίες προστατευμένοι οι Τούρκοι τόξευαν τους Βυζαντινούς. Ο Ορχάν, σε μία προσπάθεια να καταβάλει τους αντιπάλους του, έστειλε εναντίον τους 1000 στρατιώτες, αλλά οι Βυζαντινοί πέτυχαν να τους αντιμετωπίσουν προκαλώντας τους απώλεια 50 ανδρών. Οι βυζαντινές απώλειες περιελάμβαναν μόνο ένα νεκρό, λίγους τραυματίες και πλήθος νεκρών αλόγων⁴⁴⁵.

Ο Ορχάν, σε μία κίνηση αιφνιδιασμού, εξαπέλυσε, με τμήμα του στρατού του, μία μεγαλύτερης κλίμακας επίθεση από τις προηγούμενες. Ο ίδιος παρέμεινε με τον υπόλοιπο στρατό παρατεταγμένο στους πρόποδες του λόφου, ο οποίος έως τώρα προσέφερε στους Τούρκους κάλυψη. Οι Βυζαντινοί αντεπιτέθηκαν με τρεις φάλαγγες. Την δεξιά διοικούσε ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός, την αριστερή ο Άγγελος Ιωάννης και τη μεσαία ο αυτοκράτορας. Ο υπόλοιπος στρατός παρέμεινε παρατεταγμένος ως οπισθοφυλακή. Οι Βυζαντινοί υποχρέωσαν σε υποχώρηση τους Τούρκους έως τους πρόποδες του λόφου, αλλά δεν ολοκλήρωσαν την καταδίωξη και επέστρεψαν στην πεδιάδα όπου ανασυντάχθηκαν. Οι Τούρκοι δεν δοκίμασαν να επιτεθούν ξανά. Οι απώλειές τους ανήλθαν σε 150 άντρες, ενώ οι Βυζαντινοί δεν είχαν ούτε νεκρούς, ούτε τραυματίες αλλά και καμία απώλεια αλόγου⁴⁴⁶.

Καθώς πλησίαζε η νύκτα και η σύγκρουση δεν οδηγούσε σε καθοριστικό αποτέλεσμα, οι Βυζαντινοί επέλεξαν να αποχωρήσουν. Οι Τούρκοι, καθώς οι

⁴⁴⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 346-349.

⁴⁴⁶ Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρεται με συντομία στις αψιμαχίες που προηγήθηκαν της αποχώρησης των Βυζαντινών, Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 434-435. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 349-350. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 179-181. Bosch, *Andronikos III.*, 153-154.

Βυζαντινοί βιάζονταν προς το στρατόπεδό τους, συνέχισαν να τους παρενοχλούν με αποτέλεσμα ορισμένοι στρατιώτες να παρασυρθούν σε έφοδο εναντίον τους και να αποκοπούν από το υπόλοιπο στράτευμα. Ο αυτοκράτορας και ο Ιωάννης Καντακουζηνός επέστρεψαν με μερικούς επίλεκτους άντρες για να ενισχύσουν το τμήμα που είχε εγκλωβιστεί σε μάχη με τους Τούρκους, ώστε να επιτευχθεί η απεμπλοκή και η υποχώρησή του. Οι Τούρκοι, όταν παρατήρησαν ότι νέες δυνάμεις λάμβαναν μέρος στη συμπλοκή, αντεπιτέθηκαν με περισσότερους άνδρες. Οι Βυζαντινοί βρέθηκαν σε πολύ δύσκολη θέση. Το άλογο του Ιωάννη Καντακουζηνού θανατώθηκε και την αυτή τύχη θα είχε ο αναβάτης του, εάν δεν επενέβαιναν ο αυτοκράτορας και οι στρατιώτες του. Ο Ανδρόνικος Γ΄ τραυματίστηκε από ένα βέλος, το οποίο διαπέρασε τον μηρό του⁴⁴⁷. Τελικά οι Βυζαντινοί πέτυχαν να επιστρέψουν στο στρατόπεδο. Σε αυτό το σημείο εμφανίστηκε ένα νέο κρούσμα ανυπακοής, καθώς τμήμα 300 μέτρια οπλισμένων ιππέων μαζί με πεζούς υπό τον Βούλγαρο Σεβαστόπουλο, προσπάθησε να αντιμετωπίσει τους Τούρκους. Οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν με επιτυχία την τακτική της εικονικής υποχώρησης, με αποτέλεσμα να παγιδέψουν τους Βυζαντινούς, οι οποίοι τράπηκαν σε φυγή και απώλεσαν 20 ιππείς και 25 πεζούς. Τότε, ο Ανδρόνικος Γ΄ αποφάσισε να διακόψει την εκστρατεία και να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴⁸.

Ο τραυματισμός του αυτοκράτορα, αν και όχι σοβαρός, έδωσε αφορμή για τη διάδοση φημών, σύμφωνα με τις οποίες ο Ανδρόνικος Γ΄ ήταν νεκρός. Το αποτέλεσμα ήταν οι στρατιώτες να εγκαταλείψουν με αταξία το στρατόπεδο στον Πελεκάνο και ο βυζαντινός στρατός να διασπαστεί σε τέσσερα τμήματα, σε μία

⁴⁴⁷ Σε βραχύ χρονικό όπου μνημονεύεται η μάχη, αναφέρεται ότι ο Ανδρόνικος Γ΄ τραυματίστηκε στην κλείδωση του ποδιού, Schreiner, *Kleinchroniken* I, 78. Τον τραυματισμό του αυτοκράτορα και τη δύσκολη θέση στην οποία περιείλθε ο Ιωάννης Καντακουζηνός περιγράφει ο Μιχαήλ Γαβράς σε επιστολή του προς τον τελευταίο, Fatouros, *Briefe des Gabras*, 637-639.

⁴⁴⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 350-355. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 434-435. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 181-183. Bosch, *Andronikos III.*, 154-155. Για τον Σεβαστόπουλο, *PLP*, αρ. 25078.

προσπάθεια να καταφύγει σε ισάριθμες οχυρωμένες πόλεις. Ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός, αφού μερίμνησε να φυγαδευθεί ο αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη, επέστρεψε στην πόλη Φιλοκρήνη, προς την οποία κινούνταν το ένα εκ των τεσσάρων τμημάτων του βυζαντινού στρατού⁴⁴⁹.

Οι Οθωμανοί Τούρκοι σύντομα ενημερώθηκαν από τους στρατιώτες που κατασκόπευαν το βυζαντινό στρατόπεδο, ότι ο αντίπαλος έφευγε σε πλήρη αταξία προς διάφορες κατευθύνσεις. Οι Τούρκοι καταδίωξαν το βυζαντινό στράτευμα και ο Ορχάν εμφανίστηκε μπροστά στη Φιλοκρήνη. Τα κλειδιά της πύλης της πόλης είχαν χαθεί, με αποτέλεσμα να συνωστίζονται έξω από αυτή οι στρατιώτες αναμεμιγμένοι με τα υποζύγια και τους βοηθητικούς άντρες. Λόγω αυτής της κατάστασης δεν υπήρχε η παραμικρή ελπίδα να αντιταχθεί αξιόλογη αντίσταση στους Τούρκους. Όταν τελικά άνοιξε η πύλη, ο στρατός όρμησε να εισέλθει στην πόλη εν πλήρει αταξία, με αποτέλεσμα τρεις στρατιώτες να καταπατηθούν και να χάσουν τη ζωή τους. Άλλοι 32 άντρες σκοτώθηκαν κατά την συμπλοκή, μεταξύ αυτών δύο ανιψιοί του Ιωάννη Καντακουζηνού, 150 αιχμαλωτίστηκαν, κυρίως υπηρέτες και 400 άλογα αποτέλεσαν λεία των Οθωμανών. Κατά τις συγκρούσεις των υπολοίπων διαφεύγοντων τμημάτων με τους Τούρκους σκοτώθηκαν 47 ιππείς και πεζοί, μεταξύ των οποίων ο μέγας εταιρειάρχης Ανδρόνικος Εξώτροχος⁴⁵⁰. Τα βυζαντινά στρατεύματα συγκεντρώθηκαν στη Φιλοκρήνη και απο εκεί μετακινήθηκαν στο Σκουτάριο, από όπου διεκπαιρέώθηκαν στην ευρωπαϊκή ακτή. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς περιγράφει τον πανικό που επικρατούσε καθώς οι στρατιώτες έφθαναν στην ακτή και προσπαθούσαν να μπούν σε όποιο πλώιμο μέσο ήταν διαθέσιμο για να διαφύγουν, με αποτέλεσμα πολλοί να καταπατηθούν ή να πνιγούν. Η πρώτη σε παράταξη μάχη του βυζαντινού

⁴⁴⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 359-360.

⁴⁵⁰ *PLP*, αρ. 6081.

στρατού διοικούμενου από τον αυτοκράτορα εναντίον του οθωμανικού στρατού υπό τον σουλτάνο έληξε με συντριπτική ήττα των Βυζαντινών⁴⁵¹. Ως αποτέλεσμα το 1331 η Νίκαια θα καταληφθεί από τους Τούρκους και το 1337 ίδια τύχη θα έχει και η Νικομήδεια⁴⁵².

2.9 Βυζαντινές επιχειρήσεις στα νησιά του Αιγαίου και τα μικρασιατικά παράλια.

Μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου οι Βυζαντινοί γνώρισαν ορισμένες επιτυχίες εναντίον των Φράγκων στα νησιά του Αιγαίου και τα μικρασιατικά παράλια. Ο Ανδρόνικος Γ΄ προχώρησε στη συγκρότηση στόλου, ο οποίος περιελάμβανε μεταξύ άλλων οκτώ ιππαγωγά πλοία που μετέφεραν τριακόσια άλογα και το 1329 αποβίβασε πολυάριθμα στρατεύματα στη Χίο. Σκοπός ήταν να βοηθήσει τον επαναστατημένο τοπικό πληθυσμό να καταλάβει το νησί που εξουσίαζαν και εκμεταλλεύονταν οι Γενουάτες Μαρτίνος και Μπενεντέττο Β΄, σύμφωνα με προνόμια που είχαν παραχωρηθεί από τον Ανδρόνικο Β΄⁴⁵³. Ο Μαρτίνος οχυρώθηκε με 800 στρατιώτες σε ένα φρούριο, ενώ αντίθετα ο Μπενεντέττο Β΄ συνθηκολόγησε άμεσα. Όταν ο αποκλεισμένος Μαρτίνος διαπίστωσε το μάταιο της αντίστασης, παραδόθηκε. Από τους 800 στρατιώτες, η πλειονότητα παρέμεινε στο νησί ως μισθοφόροι ενώ μικρότερος αριθμός εντάχθηκε στο σώμα των οικετών του αυτοκράτορα⁴⁵⁴. Σύμφωνα με πληροφορίες που διασώζει το χρονικό του *Enveri* για τα κατορθώματα του

⁴⁵¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 360-363. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 435-436. Αρνάκης, *Πρότοιοι Οθωμανοί*, 183-185. Bosch, *Andronikos III.*, 155-156. Για τη μάχη του Πελεκάνου, βλέπε επίσης Nicol, *Reluctant Emperor*, 31-33 και το άρθρο V. Mirmiroğlu, «Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekano Muharebesi», *Belleten* 13 (1949), 309-321. Για το κάστρο της Φίλοκρήνης, Foss, *Nicomedia*, 46-49.

⁴⁵² Αρνάκης, *Πρότοιοι Οθωμανοί*, 187-197. Nicol, *Reluctant Emperor*, 33.

⁴⁵³ Για τους αδελφούς Μαρτίνο και Μπενεντέττο Zaccaria βλέπε *PLP*, αρ. 6495 και 6496 αντίστοιχα.

⁴⁵⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 375-379. Bosch, *Andronikos III.*, 112-118. Nicol, *Last Centuries*, 171-172.

Ουμούρ του Αϊδινίου, σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την κατάληψη του νησιού από τους Βυζαντινούς, επέδραμαν οι Τούρκοι. Οι Βυζαντινοί, σιδηρόφρακτοι (ίσως αναφορά στους Λατίνους που παρέμειναν στο νησί ως μισθοφόροι των Βυζαντινών), παρατάχθηκαν και επιτέθηκαν στους εισβολείς, ιππείς και πεζοί, ταυτόχρονα, σε μία κίνηση. Η άφιξη του Ουμούρ με ενισχύσεις έτρεψε τους Βυζαντινούς σε φυγή υπό την πίεση των τοξοτών. Οι Τούρκοι αποχώρησαν αφού απέκτησαν πλούσια λεία και πολλούς αιχμαλώτους⁴⁵⁵.

Το 1335 ο Γενουάτης Δομένικος Cattaneo, στον οποίο είχε παραχωρηθεί από τον Ανδρόνικο Γ΄ η Νέα Φώκαια, κατέλαβε τη Λήμνο και στη συνέχεια αποβιβάστηκε στη Μυτιλήνη όπου περιήλθαν στην κατοχή του όλα τα φρούρια του νησιού εκτός από δύο. Οι Βυζαντινοί απέστειλαν στόλο και στρατό στα δύο νησιά. Στη Μυτιλήνη οι Γενουάτες εγκατάλειψαν τα πλοία τους στην ακτή και αναζήτησαν καταφύγιο στην κοντινή ύπαιθρο. Οι Βυζαντινοί αποβιβάστηκαν, κατέλαβαν τα πλοία και επιτέθηκαν στους Γενουάτες, με αποτέλεσμα να θανατώσουν ή αιχμαλωτίσουν τους περισσότερους, εκτός ολίγων που διέφυγαν στο φρούριο της Μυτιλήνης, το οποίο ο Ανδρόνικος Γ΄ απέκλεισε. Στη Λέσβο οι Γενουάτες σύντομα παραδόθηκαν και στη συνέχεια ο Ανδρόνικος Γ΄ κινήθηκε εναντίον της έδρας του Δομένικου, Νέα Φώκαια, για την πολιορκία της οποίας κάλεσε σε βοήθεια τους Τούρκους του εμίρη Σαρουχάν, ο οποίος ανταποκρίθηκε με αποστολή στρατού και στόλου⁴⁵⁶.

Παρά τις προσπάθειες των Βυζαντινών και των συμμάχων τους που χρησιμοποίησαν λιθοβόλες μηχανές και πολιορκητικές κλίμακες, η Νέα Φώκαια και η Μυτιλήνη παρέμεναν στα χέρια των Γενουατών. Στη Φώκαια οι Λατίνοι εξεδίωξαν τον ελληνικό πληθυσμό, ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή οικονομία στην

⁴⁵⁵ *Destān*, 56-59. Lemerle, *Émirat d'Aydin*, 59-61.

⁴⁵⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 476-480. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμιαϊκή* I, 526-529.

κατανάλωση των ήδη περιορισμένων προμηθειών. Παράλληλα, ένας γενοατικός στόλος αφίχθη στον Γαλατά για να επιτεθεί στους Βυζαντινούς ενώ ο αυτοκράτορας έλαβε την πληροφορία ότι ορισμένοι πλοίαρχοι βυζαντινών πλοίων επρόκειτο να αυτομολήσουν στους Γενουάτες. Οι Βυζαντινοί κάλεσαν σε βοήθεια και τον εμίρη Ουμούρ του Αϊδινίου, με αποτέλεσμα οι Γενουάτες να μην αποτολμήσουν σύγκρουση με τον βυζαντινο-τουρκικό στόλο. Τελικά, μετά από διπλωματικούς χειρισμούς του Ιωάννη Καντακουζηνού, οι Γενουάτες στη Νέα Φώκαια και τη Μυτιλήνη συνθηκολόγησαν⁴⁵⁷.

2.10 Το Βυζάντιο ενάντια στο Βυζάντιο: ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος (1341-1347).

Ο θάνατος του Ανδρόνικου Γ΄ το 1341 θα σηματοδοτήσει την απαρχή της δεύτερης και καταστρεπτικότερης από την πρώτη, εμφύλιας σύγκρουσης. Ο διάδοχος του βυζαντινού θρόνου Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος⁴⁵⁸ ήταν ανήλικος, με αποτέλεσμα να τεθεί υπό επιτροπεία, έως ότου φθάσει σε κατάλληλη ηλικία για να ασκήσει τα καθήκοντά του. Ο στενός φίλος και συνεργάτης του εκλιπόντος αυτοκράτορα, Ιωάννης Καντακουζηνός, θα μπορούσε να ασκήσει την εξουσία μέχρι τότε. Αποτελούσε όμως ισχυρό εκπρόσωπο της τάξης των αριστοκρατών και δεν απολάμβανε της γενικότερης αποδοχής. Σύντομα συνάντησε την οργανωμένη αντίδραση της χήρας του Ανδρόνικου Γ΄, Άννας της Σαβόιας και του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα⁴⁵⁹, ο οποίος αναμίχθηκε ενεργά στις πολιτικές εξελίξεις. Άλλο ένα

⁴⁵⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 480-495. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 530-531. Bosch, *Andronikos III.*, 129-132. Nicol, *Last Centuries*, 174-175.

⁴⁵⁸ Για τον Ιωάννη Ε΄ *PLP*, αρ. 21485.

⁴⁵⁹ Για την Άννα της Σαβόιας και τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα βλέπε αντίστοιχα *PLP*, αρ. 21347 και 10288.

πρόσωπο θα διαδραματίσει ρυθμιστικό ρόλο στα γεγονότα και θα ωθήσει τις δύο πλευρές σε σύγκρουση, ο Αλέξιος Απόκαυκος⁴⁶⁰. Ευνοούμενος αρχικά του Ιωάννη Καντακουζηνού, σύντομα στράφηκε εναντίον του, δολοπλοκώντας και επηρεάζοντας την Άννα της Σαβόιας και τον πατριάρχη. Ενώ ο Ιωάννης Καντακουζηνός βρισκόταν στρατοπευδευμένος στο Διδυμότειχο, οι αντίπαλοί του στην Κωνσταντινούπολη τον καθαίρεσαν από τα αξιώματά του και προέβησαν σε οργανωμένη δίωξη των οπαδών του, δήμευση της περιουσίας του και φυλάκιση της μητέρας του Θεοδώρας⁴⁶¹, την οποία συστηματικά υπέβαλαν σε κακουχίες, προκαλώντας τον θάνατό της. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αντέδρασε και ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας. Στις πόλεις όμως της αυτοκρατορίας επήλθε αναστάτωση και ταραχές, καθώς ξέσπασαν συγκρούσεις μεταξύ των αριστοκρατών και υποστηρικτών του Ιωάννη Καντακουζηνού και των λαϊκών στρωμάτων. Όλες οι προϋποθέσεις για την έναρξη εμφύλιου πολέμου ήταν δεδομένες. Οι γείτονες του Βυζαντίου θα εκμεταλλευτούν την παράλυση του κράτους και θα εμπλακούν στον εμφύλιο, υπηρετώντας έκαστος το δικό του συμφέρον⁴⁶².

Τον χειμώνα του 1342 ο Ανδρόνικος Ασάν⁴⁶³ εκστράτευσε εναντίον του Ιωάννη Καντακουζηνού, ο οποίος παρέμενε στο Διδυμότειχο. Ο χειμώνας δεν επέτρεπε τη διεξαγωγή αξιόλογων επιχειρήσεων, αλλά η ύπαιθρος λεηλατήθηκε, όχι μόνο από τα βυζαντινά στρατεύματα αλλά και από τους Τούρκους επιδρομείς, οι οποίοι εντελώς ανενόχλητοι πλέον αποβιβάζονταν στα θρακικά παράλια. Ορισμένες αψιμαχίες έλαβαν χώρα στα περίχωρα του Διδυμοτείχου. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός ήρθε σε συνεννόηση με τους άρχοντες της Αδριανούπολης, οι οποίοι συμφώνησαν να παραδώσουν την πόλη. Για να μην κινήσει τις υποψίες της Κωνσταντινούπολης,

⁴⁶⁰ *PLP*, αρ. 1180.

⁴⁶¹ Για τη Θεοδώρα Καντακουζηνή *PLP*, αρ. 10942.

⁴⁶² Αναλυτικά τα γεγονότα και οι αιτίες που οδήγησαν στον δεύτερο εμφύλιο, Nicol, *Reluctant Emperor*, 45-64. Nicol, *Last Centuries*, 185-195. Eva de Vries-van der Velden, *L'élite Byzantine devant l'avance Turque a l' époque de la Guerre Civile de 1341 a 1354*. Amsterdam 1989, 51-77.

⁴⁶³ *PLP*, αρ. 1489.

έστειλε τον στρατό του σε κατευθύνσεις προς άλλες πόλεις της Θράκης, και ένα τμήμα μόνο στην Αδριανούπολη. Αλλά ο Έβρος ποταμός είχε παγώσει, ώστε αφενός δεν μπορούσε κανείς να τον διασχίσει με πλοίαρια, αφετέρου ο πάγος δεν ήταν αρκετά παχύς για να βαδίσουν οι ιππείς με ασφάλεια σε αυτόν. Στην Αδριανούπολη είχαν φτάσει μόνο 1100 πεζοί, οι οποίοι οχυρώθηκαν στην ακρόπολη. Από την Κωνσταντινούπολη κατέφθασαν ενισχύσεις και καθώς οι αποκλεισμένοι στην ακρόπολη στρατιώτες του Ιωάννη Καντακουζηνού υπέφεραν από έλλειψη νερού και το ιππικό που θα τους ενίσχυε είχε εγκλωβιστεί μπροστά στον παγωμένο Έβρο, παραδόθηκαν⁴⁶⁴.

Την άνοιξη του 1342 ο Ιωάννης Καντακουζηνός εγκατέλειψε το Διδυμότειχο, στο οποίο παρέμεινε η σύζυγός του Ειρήνη Καντακουζηνή⁴⁶⁵ με φρουρά αποτελούμενη από όχι περισσότερους από 500 ιππείς και πεζούς, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά ή κατά την εκδοχή του Καντακουζηνού, από 8000 τοξότες. Τον στρατό του Καντακουζηνού αποτελούσαν, εκτός από τοξότες και σφενδονήτες, λιγότεροι από 2000 επίλεκτοι ιππείς καθώς και 500 συγγενείς της οικογένειας ή άλλοι ευγενείς. Αυτοί είναι οι αριθμοί που μας παραδίδει ο Νικηφόρος Γρηγοράς. Ο ίδιος ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρεται μόνο σε 1000 ιππείς⁴⁶⁶.

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός στρατοπέδευσε στα Βήρα, σε τόπο όπου υπήρχε άφθονη τροφή για τα άλογα. Παράλληλα σκόπευε να καταλάβει το εκεί ευρισκόμενο φρούριο, που φυλάσσονταν από μοναχούς και αγρότες. Η παρουσία των μοναχών λειτουργούσε ανασταλτικά για τον Ιωάννη Καντακουζηνό ως προς τη χρήση βίας. Προφασίστηκε όμως ότι προετοιμάζεται για πολιορκία, αλλά οι μοναχοί αντέδρασαν δυναμικά από τα τείχη και δεν δέχονταν συνθηκολόγηση. Κατά τη διάρκεια της

⁴⁶⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 185-188.

⁴⁶⁵ *PLP*, αρ. 10935.

⁴⁶⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 195-196. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 614, 627-628.

νύκτας έφθασαν ενισχύσεις από την Κωνσταντινούπολη υπό τον Ιωάννη Βατάτζη και ο Ιωάννης Καντακουζηνός υποχρεώθηκε να αποχωρήσει άπρακτος⁴⁶⁷. Μετά από την αποτυχία, ο Καντακουζηνός πολιορκήσε επί 24 ημέρες το φρούριο του Περιθωρίου. Ο Ιωάννης Βατάτζης προσέγγισε την περιοχή με το στράτευμα που κατάφερε να συγκεντρώσει, αλλά δεν επιχείρησε να επιτεθεί, λόγω της αριθμητικής υπεροχής του αντιπάλου. Προσπάθησε να διαδραματίσει διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ του Καντακουζηνού και της Κωνσταντινούπολης, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός ενημερώθηκε ότι πρέπει να κινηθεί ταχύτατα προς την Θεσσαλονίκη, όπου ο Θεόδωρος Συναδηνός θα παρέδιδε την πόλη, οπότε αφού προετοιμάστηκαν οι πολιορκητικές μηχανές και κλίμακες, την επομένη το πρωί ξεκίνησε η επίθεση στο Περιθώριο⁴⁶⁸. Τοποθετήθηκαν σκάλες στα τείχη, τα οποία προσέγγισαν με μία «χελώνα», πολιορκητική μηχανή αποτελούμενη από ένα τροχήλατο στέγαστρο για να προστατεύονται οι στρατιώτες. Η σύγκρουση διήρκεσε καθόλη τη διάρκεια της ημέρας, και παρόλο που οι δυνάμεις του Καντακουζηνού άγγιξαν τη νίκη, υποχρεώθηκαν να διακόψουν λόγω της έλευσης της νύκτας. Την επομένη οι αμυνόμενοι αποφάσισαν να συνθηκολογήσουν. Αλλά όταν πληροφορήθηκαν ότι ο Ιωάννης Καντακουζηνός πρόκειται να αναχωρήσει εσπευσμένα για τη Θεσσαλονίκη, μετέβαλαν την απόφασή τους και δεν παρέδωσαν το Περιθώριο. Εν τέλει ο Καντακουζηνός υποχρεώθηκε να αποσυρθεί, καθώς η ανάγκη να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη ήταν άμεση⁴⁶⁹. Τις πληροφορίες του Ιωάννη Καντακουζηνού συμπληρώνει το τουρκικό χρονικό για τον Ουμούρ του Αϊδινίου. Οι Τούρκοι, κατόπιν οδηγιών του «τεκφούρ» -δηλαδή του Καντακουζηνού-, εφάρμοσαν τον «ελιγμό» της «petite grenouille». Οι στρατιώτες έσκαψαν τα θεμέλια του τείχους και τοποθέτησαν

⁴⁶⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 196-197. Για τον Ιωάννη Βατάτζη *PLP*, αρ. 2518.

⁴⁶⁸ Για τον Θεόδωρο Συναδηνό *PLP*, αρ. 27120.

⁴⁶⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 197-198, 213-218.

την «petite grenouille», αλειμένη με πίσσα και ρητίνη, την οποία κατόπιν πυρπόλησαν. Το χρονικό δεν μας αναφέρει το αποτέλεσμα της ενέργειας, οπότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι δεν στέφθηκε από επιτυχία. Επίσης, είναι πιθανόν η «χελώνα», την οποία μνημονεύει ο Καντακουζηνός, να ταυτίζεται με τον «μικρό βάτραχο» της τουρκικής πηγής, άρα η χρήση της υποδηλώνει προσπάθεια υπονόμησης των τειχών⁴⁷⁰. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός στην πορεία του προς τη Θεσσαλονίκη έπρεπε να διέλθει από τη Χριστούπολη, στο πέρασμα της οποίας οι αντίπαλοί του είχαν τοποθετήσει φρουρά. Για να τους αποφύγει, παρακάμπτοντας το εμπόδιο, υποχρεώθηκε να επιμηκύνει την πορεία του διασχίζοντας δύσβατα ορεινά περάσματα. Κατόπιν κατέλαβε το φρούριο της Ρεντίνας όπου στρατοπεύδευσε χρονοτριβώντας αρκετές ημέρες πριν κινηθεί εναντίον της Θεσσαλονίκης⁴⁷¹.

Ο Αλέξιος Απόκαυκος οδήγησε τον στόλο στη Θεσσαλονίκη για να αποκτήσει τον έλεγχο της πόλης πριν τον Ιωάννη Καντακουζηνό, αλλά τα γεγονότα που ακολούθησαν δεν θα οδηγούσαν την πόλη ούτε στα χέρια του Καντακουζηνού ούτε του Απόκαυκου. Το κίνημα το οποίο ξέσπασε, γνωστό ως κίνημα των Ζηλωτών, θα υποχρεώσει τον Θεόδωρο Συναδινό σε φυγή. Χωρίς τον υποστηρικτή του, ο Ιωάννης Καντακουζηνός ήταν αδύνατο να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη. Αλλά οι Ζηλωτές δεν θα παραδώσουν την πόλη ούτε στα στρατεύματα της Κωνσταντινούπολης και η Θεσσαλονίκη θα αποκτήσει μία μορφή ανεξαρτησίας για τα επόμενα επτά έτη⁴⁷². Η ήδη επιβαρυσμένη κατάσταση που διαμορφώθηκε για τον Ιωάννη Καντακουζηνό μετά την αποτυχία του σχεδίου για κατάληψη της Θεσσαλονίκης επιδεινώθηκε όταν πολλοί οπαδοί του τον εγκατέλειψαν. Ευρισκόμενος πλέον σε δυσχερέστατη θέση, υποχρεώθηκε να διαπραγματευτεί με τον Σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Dušan και να

⁴⁷⁰ *Destān*, 100. Lemerle, *Émirat d'Aydin*, 168.

⁴⁷¹ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή II*, 631-633.

⁴⁷² Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή II*, 633-635. Καντακουζηνός, *Ιστορίες II*, 224-227, 233-235. Για το κίνημα των Ζηλωτών σχετική βιβλιογραφία Nicol, *Last Centuries*, 195, υποσ. 16.

ζητήσει την προστασία του. Ο στρατός του Ιωάννη Καντακουζηνού προετοιμάστηκε να αναχωρήσει προς τη Σερβία. Όταν ο Αλέξιος Απόκαυκος πληροφορήθηκε το γεγονός, ενεργοποίησε τα στρατεύματά του για να καταδιώξουν τον Καντακουζηνό. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, οι δυνάμεις του Ιωάννη Καντακουζηνού παρατάχθηκαν για να αντιμετωπίσουν το στρατό του Αλέξιου Απόκαυκου. Καθώς μειονεκτούσαν αριθμητικά, σχημάτισαν τρεις φάλαγγες, εκ των οποίων η μεσαία είχε μικρό βάθος και μεγάλο μήκος. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι παρέταξε τον στρατό του -περίπου 2000 άντρες- για πορεία, μη επιθυμώντας να διακινδυνέψει σύγκρουση με τα πολυαριθμότερα στρατεύματα της Κωνσταντινούπολης. Ο ίδιος παρέμεινε στην οπισθοφυλακή με αρκετούς επίλεκτους άνδρες. Οι στρατιώτες του Απόκαυκου δεν δοκίμασαν να επιτεθούν, αλλά να παρενοχλήσουν από απόσταση τον αντίπαλο και να προκαλέσουν αταξία. Τελικά δεν επήλθε σύγκρουση και ο Ιωάννης Καντακουζηνός κατάφερε να υποχωρήσει στη σερβική επικράτεια⁴⁷³.

Την επόμενη κίνηση του Ιωάννη Καντακουζηνού –ενισχυμένου πλέον με σερβικά στρατεύματα- αποτέλεσε η πολιορκία των Σερρών, με απώτερο σκοπό να κινηθεί προς το Διδυμότειχο. Οι προσπάθειες συνδιαλλαγής με τους πολιορκούμενους απέτυχαν και κάθε φορά που οι άντρες του Καντακουζηνού προσέγγιζαν τα τείχη ρίπτονταν εναντίον τους πέτρες και βέλη. Αλλά ένας φοβερότερος εχθρός κατέβαλε τους Σέρβους συμμάχους του Ιωάννη Καντακουζηνού: μία επιδημία είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο 1500 Σέρβων⁴⁷⁴. Όταν ο Αλέξιος Απόκαυκος πληροφορήθηκε ότι ο Καντακουζηνός προσπαθούσε να φτάσει στο Διδυμότειχο, αποβίβασε στρατεύματα στη Χριστούπολη για να παρακωλύσουν την

⁴⁷³ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 635-636. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 253-255. Για τον ρόλο των Σέρβων στα γεγονότα, βλέπε Soulis, *Serbs & Byzantium*, 49-60.

⁴⁷⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 292-293. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 647-648.

πορεία του. Μετά από αυτές τις εξελίξεις, ο Ιωάννης Καντακουζηνός υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει κάθε προσπάθεια και να επιστρέψει στη Σερβία⁴⁷⁵.

Εκμεταλλευόμενος την υποχώρηση του Καντακουζηνού, ο Αλέξιος Απόκαυκος έστειλε στρατό για να πολιορκήσει το Διδυμότειχο. Η είδηση όμως επερχόμενης μογγολικής επιδρομής τον ανάγκασε σε λύση της πολιορκίας. Καθώς τα στρατεύματά του απομακρύνθηκαν με αταξία προς την Αδριανούπολη, οι πολιορκούμενοι εξήλθαν από την πόλη συνέλαβαν λίγους αιχμαλώτους και απέσπασαν αρκετή λεία. Οι Μογγόλοι επιδρομείς δεν αποκόμισαν λεία, καθώς ο εμφύλιος είχε ήδη ερημώσει την ύπαιθρο και ο πληθυσμός είχε καταφύγει στην ασφάλεια των τειχισμένων πόλεων. Ενώ οι Μογγόλοι ήταν στρατοπεδευμένοι κοντά στην πόλη Σκόπελο, οι κάτοικοι αποφάσισαν να τους επιτεθούν, χρησιμοποιώντας ότι όπλο είχαν διαθέσιμο, υποχρεώνοντας και τους λίγους στρατιώτες που είχαν καταφύγει εκεί να τους ακολουθήσουν στο παράτολμο εγχείρημά τους. Η επίθεση κατέληξε σε πλήρη καταστροφή, καθώς όταν εμφανίστηκε το μογγολικό ιππικό, οι Βυζαντινοί τράπηκαν σε φυγή. Το επικλινές και λασπωμένο έδαφος δεν επέτρεπε στους πεζούς να διαφύγουν και κατεσφάγησαν από τους επιδρομείς. Αντίθετα το ιππικό, εκμεταλλευόμενο την εμπλοκή των Μογγόλων με τους πεζούς, κατάφερε να επιστρέψει στην πόλη⁴⁷⁶.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν βελτίωσαν την κατάσταση υπέρ του Ιωάννη Καντακουζηνού. Το σημαντικότερο παράγοντα αυτής της μεταβολής αποτέλεσε η παρέμβαση των τουρκικών στρατευμάτων υπό τον εμίρη Ουμούρ του Αϊδινίου. Ο Καντακουζηνός πέτυχε να αποσπάσει αρκετές πόλεις από την Κωνσταντινούπολη, ισχυροποίηση η οποία προκάλεσε τη μεταστροφή της στάσης των Σέρβων σε

⁴⁷⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 293-296. Nicol, *Last Centuries*, 195-198. Soulis, *Serbs & Byzantium*, 60-62.

⁴⁷⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 301-304.

εχθρική. Απέσυραν τους Γερμανούς μισθοφόρους που είχαν παραχωρήσει στον Ιωάννη Καντακουζηνό και έστειλαν στρατεύματα για να τον εμποδίσουν να διαβεί τον Αλφειό ποταμό κατά την πορεία του από τη Θεσσαλονίκη στη Βέροια⁴⁷⁷. Οι Σέρβοι ανέμεναν τα στρατεύματα του Καντακουζηνού στον ευνοϊκότερο για τη διάβαση του ποταμού τόπο. Οι Βυζαντινοί πληροφορήθηκαν ότι η διάβαση του ποταμού είναι δυνατή και από άλλο, άγνωστο στους Σέρβους, σημείο. Προκειμένου να προκαλέσει αντιπερισπασμό, ο Ιωάννης Καντακουζηνός πραγματοποίησε κατά μέτωπο επίθεση με λίγους άντρες εναντίον των Σέρβων, οι οποίοι καθώς οι Βυζαντινοί διέσχισαν το ποταμό, έβαλλαν εναντίον τους με τα τόξα τους. Ταυτόχρονα από το άλλο σημείο το υπόλοιπο στράτευμα διέσχισε τον ποταμό και σύντομα οι Σέρβοι κυκλώθηκαν και τράπηκαν σε φυγή⁴⁷⁸.

Τα επόμενα έτη του εμφυλίου πολέμου χαρακτηρίζονται από την ενεργή συμμετοχή των Τούρκων του Ουμούρ του Αϊδινίου στο πλευρό του Ιωάννη Καντακουζηνού και των Σέρβων και Βούλγαρων στο πλευρό του Αλέξιου Απόκαυκου και της Άννας της Σαβοΐας. Αν και οι δύο βασικές πηγές, κυρίως το έργο του Ιωάννη Καντακουζηνού, είναι γεμάτες από περιγραφές μετακινήσεων στρατευμάτων, λεηλασιών και ερήμωσης της υπαίθρου, πολιορκίες και αποκλεισμό πόλεων, οι οποίες άλλαζαν διαδοχικά κατόχους, δεν μας παρέχουν αρκετές λεπτομέρειες για την πολεμική τακτική, παρά μόνο σε ορισμένα σημεία, στα οποία θα αναφερθούμε αναλυτικά.

Ο Αλέξιος Απόκαυκος έστειλε το 1343 δια θαλάσσης ελαφρά οπλισμένους τοξότες και μέσω ξηράς πεζικό για να πολιορκήσουν το φρούριο Ασώματο. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός έσπευσε με πενήντα ιππείς να ανακουφίσει τους

⁴⁷⁷ Αναλυτικότερα για τα γεγονότα, βλέπε Nicol, *Last Centuries*, 198-200. Nicol, *Reluctant Emperor*, 66-68. Soulis, *Serbs & Byzantium*, 64-66.

⁴⁷⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 360-361. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 659-660.

πολιορκούμενους. Οι αντίπαλοι συγκεντρώθηκαν επί ενός λόφου και όλες οι επιθέσεις των ιππεών απέτυχαν, καθώς οι τοξότες προκαλούσαν απώλειες στους στρατιώτες και τα άλογά τους. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός πέτυχε τελικά με τέχνασμα να τους εξουδετερώσει. Προσποιήθηκε ότι αποχωρεί και καθώς εκείνοι κατήλθαν από τον λόφο για να επιβιβαστούν στα πλοία τους, τους επιτέθηκε σε ανοικτό πεδίο και τους κατανίκησε, αιχμαλωτίζοντας την πλειονότητά τους⁴⁷⁹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η σύγκρουση μεταξύ Σέρβων και των Τούρκων του εμιράτου του Αϊδινίου, την άνοιξη του 1344. Οι Τούρκοι αποτραβήχτηκαν στα ορεινά, λόγω της υπεροχής του σερβικού ιππικού σε επίπεδο έδαφος. Οι Σέρβοι αφίππευσαν και εισήλθαν πεζοί στα ορεινά περάσματα για να τους καταδιώξουν. Εκείνοι απέφευγαν τη σύγκρουση, παρασύροντας τους Σέρβους ολοένα και μακρύτερα από τον τόπο που είχαν αφήσει τα άλογά τους. Στη συνέχεια οι Τούρκοι επέστρεψαν, παρακάμπτοντας τους Σέρβους, και κατάφεραν να πάρουν τα σχεδόν αχύλακτα άλογα. Οι ρόλοι αντιστράφησαν και οι Σέρβοι επιστρέφοντας αντιμετώπισαν πλέον πεζοί τους έφιππους Τούρκους, με αποτέλεσμα να ηττηθούν κατά κράτος και μόνο λίγοι να διαφύγουν πεζοί στα ορεινά⁴⁸⁰. Εκτός από τους Σέρβους και οι Βούλγαροι απείλησαν τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Πολλοί Βούλγαροι στρατιώτες παρασύρθηκαν από τα νερά του ποταμού Έβρου, καθώς τον διέσχιζαν με αταξία, όταν ταυτόχρονα τους επιτέθηκε η βυζαντινή εμπροσθοφυλακή, πολλαπλασιάζοντας τις απώλειες. Κατόπιν οι Βούλγαροι επέστρεψαν στην επικράτειά τους⁴⁸¹.

Εκτός από τα στρατεύματα των βαλκανικών κρατών, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου έδρασαν ανεξάρτητες στρατιωτικές ομάδες υπό την αρχηγία

⁴⁷⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 418-419.

⁴⁸⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 423-424. Soulis, *Serbs & Byzantium*, 69.

⁴⁸¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 426-427.

συγκεκριμένων προσώπων, τα οποία δεν δίσταζαν να αλλάζουν στρατόπεδο, ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Δύο περιπτώσεις είναι καταγεγραμμένες, εκείνες του Σέρβου Χρέλη και του Βούλγαρου Μομτζίλα, εκ των οποίων ενδιαφέρον για τη μελέτη μας παρουσιάζει η δεύτερη⁴⁸².

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός είχε στρατοπεδεύσει κοντά στην Μοσυνούπολη, όταν ο πρώην σύμμαχός του Μομτζίλας, έχοντας ταχθεί με την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης, επιτέθηκε αιφνιδιαστικά. Το μεγαλύτερο τμήμα του στρατεύματος είχε εξαπολυθεί προς αναζήτηση εφοδίων και λείας, ενώ οι στρατιώτες που είχαν παραμείνει στο στρατόπεδο ήταν εντελώς απροετοίμαστοι για μάχη, καθώς τα άλογα ήταν σκορπισμένα για βοσκή. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός όταν ενημερώθηκε από τους σκοπούς για την προσέγγιση του στρατού, έστειλε ένα απόσπασμα για αναγνώριση, το οποίο επιβεβαίωσε ότι επρόκειτο για εχθρούς, τον Μομτζίλα με 1000 επίλεκτους ιππείς⁴⁸³. Οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να υποχωρήσουν συντεταγμένα, σύντομα όμως τράπηκαν σε φυγή καταδιωκόμενοι από τον αντίπαλο. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός βρέθηκε στο έδαφος, όταν χτυπήθηκε το άλογό του. Ένας οικέτης παρέδωσε το δικό του άλογο στον Ιωάννη, ο οποίος αν και δέχτηκε ένα χτύπημα στο κράνος του από ξίφος, κατάφερε να διαφύγει και να φτάσει στο Διδυμότειχο. Ο οικέτης τραυματίστηκε, αλλά όχι τόσο σοβαρά, ώστε μετά την αποχώρηση του Μομτζίλα, του προσφέρθηκε ιατρική περίθαλψη και επέζησε⁴⁸⁴.

Η δεύτερη σημαντική σύγκρουση με τον Μομτζίλα συνέβη το 1345. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός ενισχυμένος με 20000 ιππείς από τον εμίρη Ουμούρ, κινήθηκε εναντίον της ανεξάρτητης ηγεμονίας που ο Μομτζίλα είχε ιδρύσει στην περιοχή της Ξάνθης. Η προσπάθεια του Μομτζίλα να διαπραγματευθεί με τον Ιωάννη

⁴⁸² Βλέπε σχετική ανάλυση στο Bartusis, «Chrelja and Momčilo», 201-221.

⁴⁸³ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 706. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 429-430.

⁴⁸⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 430-432. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 707.

Καντακουζηνό απέτυχε, και ο Βούλγαρος προχώρησε με τα στρατεύματά του, 1500 ιππείς κατά τον Καντακουζηνό ή 4000 κατά τον Νικηφόρο Γρηγορά, στο Περιθώριο. Οι κάτοικοι δεν του επέτρεψαν να εισέλθει στην πόλη⁴⁸⁵. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός παρέταξε τα στρατεύματά του ως εξής: στη δεξιά πτέρυγα τοποθετήθηκαν οι Τούρκοι ιπποτοξότες υπό τον Ουμούρ, στην αριστερή οι Βυζαντινοί κατάφρακτοι ιππείς υπό τον Ιωάννη Ασάν, οι οποίοι μάχονταν με δόρυ, και στο κέντρο οι επίλεκτοι Τούρκοι και Βυζαντινοί υπό τον Καντακουζηνό. Η έφοδος των Τούρκων, η οποία συνδυάζονταν με τον εκκωφαντικό ήχο σαλπίγγων και τυμπάνων, προκάλεσε δέος και ταραχή στους στρατιώτες του Μομτζίλα, οι οποίοι για να αποφύγουν τον κίνδυνο ολοκληρωτικής κύκλωσης, υποχώρησαν μπροστά από τα τείχη της πόλης. Οι Τούρκοι αφίππευσαν και τόξευαν τους αντιπάλους, ενώ οι Βυζαντινοί ιππείς διενεργούσαν συνεχώς εφόδους από όλες τις κατευθύνσεις. Σύντομα ο Μομτζίλας και οι πολεμιστές του έχασαν τα άλογά τους από τα βέλη των Τούρκων και η μάχη εξελίχθηκε σε σύγκρουση πεζών. Αντιστάθηκαν με γενναιότητα, αλλά όταν ο αρχηγός τους θανατώθηκε, παραδόθηκαν. Αυτό σήμαινε τη λήξη της σύντομης αλλά εντυπωσιακής καριέρας του Μομτζίλα⁴⁸⁶.

Τα γεγονότα που οδήγησαν στη λήξη του εμφυλίου πολέμου δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη μας, καθώς οι πολεμικές συγκρούσεις είναι λίγες αριθμητικά και μικρής έκτασης. Η δολοφονία του Αλέξιου Απόκαυκου από φυλακισμένους υποστηρικτές του Ιωάννη Καντακουζηνού αποτέλεσε την απαρχή της επικράτησής του, η οποία ολοκληρώθηκε με την είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη το 1347⁴⁸⁷.

⁴⁸⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 530-532. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 726-728.

⁴⁸⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 532-534. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 728-729.

⁴⁸⁷ Βλέπε σχετικά Nicol, *Reluctant Emperor*, 69-83.

2.11 Ο βυζαντινός στρατός κατά τα τελευταία έτη της αυτοκρατορίας.

«...τρέφεσθαι δὲ ἐνῆν τοὺς στρατιώτας οὐδαμῶθεν· πάντες δὲ ἦσαν ἄχρηστοι καὶ ἄοπλοι ὑπὸ πενίας, καὶ οὐδεμία ὄνησις ἐκείνων ἦν...»⁴⁸⁸.

Με αυτά τα λόγια ο Ιωάννης Καντακουζηνός αποδίδει την κατάσταση του βυζαντινού στρατού μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Πραγματικά, όπως θα διαπιστώσουμε στα επόμενα, οι πληροφορίες μας από εδώ και στο εξής για τις πολεμικές συγκρούσεις και την τακτική των Βυζαντινών είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και ανεπαρκείς, όχι μόνο διότι οι Νικηφόρος Γρηγοράς και Ιωάννης Καντακουζηνός ολοκληρώνουν τα ιστορικά τους έργα, αλλά κυρίως διότι δεν υφίσταται αξιόμαχος και επαρκής στρατός, ο οποίος να επιτύχει να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις.

2.11.1 Οι τουρκικές επιδρομές στη Θράκη.

Το 1348 οι Βυζαντινοί πέτυχαν να αντιμετωπίσουν μία από τις πολλές τουρκικές επιδρομές στη Θράκη. Οι Τούρκοι μετά την αποβίβασή τους στα θρακικά παράλια χωρίστηκαν σε πεζούς και ιππείς. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά η αριθμητική τους δύναμη ήταν 1200 ιππείς και 1400 πεζοί. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρεται σε λιγότερο από 2000 ιππείς και δεν μνημονεύει την αριθμητική δύναμη των πεζών⁴⁸⁹. Το πεζικό λεηλάτησε την περιοχή του Διδυμοτείχου, την οποία υπεράσπιζε ο γιός του Ιωάννη Καντακουζηνού, Ματθαίος, ο οποίος συγκέντρωσε βιαστικά 300 ιππείς και αρκετούς πεζούς και έσπευσε με ταχύτητα να προλάβει τους

⁴⁸⁸ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 33.

⁴⁸⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 63, 66. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 835-836.

επιδρομείς πριν αποχωρήσουν με τη λεία τους. Όταν οι κατάσκοποι που είχε στείλει ο Ματθαίος Καντακουζηνός να εντοπίσουν τους Τούρκους ανέφεραν ότι βρίσκονταν κοντά στο στρατόπεδο, επέτρεψε στους στρατιώτες να λάβουν ελαφρύ πρωινό, διότι η έλλειψη νερού σε συνδυασμό με πολύ φαγητό, την πορεία που επρόκειτο να ακολουθήσει και τη ζέστη που επικρατούσε θα επιδρούσαν αρνητικά στην απόδοσή τους στην επικείμενη μάχη. Οι Βυζαντινοί παρατάχθηκαν με το πεζικό στο κέντρο και δύο τμήματα ιππικού εκατέρωθεν στα πλευρά. Ο Ματθαίος Καντακουζηνός με ορισμένους ιππείς σχημάτισε εφεδρεία και κυκλοφορούσε ανάμεσα στην παράταξη για να εμψυχώνει τους άντρες του⁴⁹⁰. Οι Τούρκοι έστειλαν εναντίον τους την οπισθοφυλακή τους, που αποτελούνταν από ελαφρά οπλισμένους τοξότες, με σκοπό να εφαρμόσουν την τακτική της εικονικής υποχώρησης. Η τουρκική επίθεση προκάλεσε τη διάσπαση του βυζαντινού κέντρου και αναταραχή στο δεξιό κέρασ. Ο Ματθαίος με τη συνοδεία του προσπάθησε να συγκρατήσει το στράτευμα και εισήλθε στη μάχη, όπου κινδύνευε να θανατωθεί όταν έχασε το άλογό του. Η επέμβαση της βυζαντινής εφεδρείας ανέτρεψε τελικά τη δύσκολη κατάσταση υπέρ των Βυζαντινών και οι Τούρκοι τράπηκαν σε φυγή⁴⁹¹.

Επιτυχία εναντίον του ιππικού των εισβολέων γνώρισε και ο αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ΄. Ακολουθήθηκε η δοκιμασμένη τακτική αποφυγής σύγκρουσης με τους Τούρκους ενόσω εκείνοι κινούνταν ή στρατοπέδευαν σε ορεινό και δυσπρόσιτο έδαφος και η επίθεση έγινε ενώ εκείνοι προέβαιναν σε λεηλασίες. Οι Βυζαντινοί επικράτησαν αλλά οι Τούρκοι οχυρώθηκαν σε έναν λόφο από τον οποίο με τα τόξα τους απωθούσαν τις επιθέσεις. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός προσπαθούσε να διαπραγματευτεί μαζί τους, όταν ένα τμήμα του βυζαντινού στρατού κινούμενο

⁴⁹⁰ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 836-837.

⁴⁹¹ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 837-839. Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 66-67.

άτακτα επιτέθηκε, θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή του αυτοκράτορα. Τελικά οι Βυζαντινοί που αψήφησαν τις εντολές του αυτοκράτορα τιμωρήθηκαν και στους Τούρκους επιτρέπεται να αποχωρήσουν⁴⁹².

2.11.2 Οι βυζαντινογενουατικές συγκρούσεις (1348-1352).

Για τη σύγκρουση του Βυζαντίου με τη Γένοα (1348-1349) οι παρεχόμενες πληροφορίες για την ακολουθούμενη τακτική είναι ελάχιστες, κυρίως λόγω ότι οι επιχειρήσεις έλαβαν ως επί το πλείστον χώρα στη θάλασσα⁴⁹³. Εκείνο το γεγονός το οποίο παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι η κατασκευή και χρήση εκ μέρους των Βυζαντινών λιθοβόλων μηχανών με σκοπό να αντιμετωπίσουν τον αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης από τον γενουατικό στόλο⁴⁹⁴. Μάλιστα με αυτές τις μηχανές επιτεύχθηκε η καταβύθιση γενουατικού πλοίου το οποίο έφερε πολιορκητική μηχανή ρίψης λίθων εναντίον των τειχών της Κωνσταντινούπολης⁴⁹⁵.

Ο πόλεμος Βενετίας-Γένουας (1351-1352) ενέπλεξε για δεύτερη φορά σε σύντομο χρονικό διάστημα το Βυζάντιο σε σύγκρουση με τους Γενουάτες του Γαλατά. Σε συνεργασία με τους Βενετούς οι Βυζαντινοί προχώρησαν σε σημαντικές προετοιμασίες για την πολιορκία του Γαλατά από ξηρά και θάλασσα. Αρχικά λεηλατήθηκαν οι οικίες στα περίχωρα της γενουατικής παροικίας. Κατόπιν ενώθηκαν δύο πλοία και κατασκευάστηκε επί αυτών τριόροφος πολιορκητικός πύργος. Στον τελευταίο όροφο διέθετε γέφυρα για να αποκτήσουν πρόσβαση οι επιτιθέμενοι στις επάλξεις. Μία δεύτερη ανάλογου τύπου μηχανή διέθετε στην άκρη της γέφυρας

⁴⁹² Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 64-66. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 839. Nicol, *Reluctant Emperor*, 94-95.

⁴⁹³ Για τον βυζαντινογενουατικό πόλεμο του 1348-1349 βλέπε Nicol, *Last Centuries*, 221-225. Nicol, *Βυζάντιο & Βενετία*, 336-338.

⁴⁹⁴ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 850, 856. Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 73. Μακρεμβολίτης, *Λόγος Ιστορικός*, 151-152.

⁴⁹⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 73

εσχάρα με εύφλεκτες ύλες ώστε να πυρπολήσουν τις ξύλινες υπερκατασκευές των τειχών. Και οι δύο πύργοι απέτυχαν να λάβουν θέση σε κατάλληλη απόσταση από τα τείχη ώστε να χρησιμοποιηθούν οι γέφυρές τους, διότι οι Γενουάτες καταπόντισαν τα πλοία τους μπροστά στα τείχη εμποδίζοντας την προσέγγιση σε αυτά. Για την επίθεση ενάντια στα χερσαία τείχη μεταφέρθηκε χώμα με άμαξες για να επιχωματωθεί η τάφος. Στη συνέχεια οι ίδιες άμαξες θα τοποθετούνταν στις πύλες για να χρησιμοποιηθούν για την πυρπόλησή τους. Παράλληλα προετοιμάστηκαν κλίμακες και εργαλεία για την υπονόμευση των τειχών. Παρά την αξιόλογη προπαρασκευή, οι Βυζαντινοί και οι Βενετοί δεν επέτυχαν να εισβάλουν στον Γαλατά. Αρκετές απώλειες προκλήθηκαν και στις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις κατά την ανταλλαγή βελών ενώ οι Γενουάτες εξήλθαν των τειχών και πυρπόλησαν τόσο τις άμαξες οι οποίες μετέφεραν το χώμα για την επιχωμάτωση της τάφρου όσο και τις κλίμακες που είχαν ήδη τοποθετηθεί επί του τείχους⁴⁹⁶.

Οι Γενουάτες για να αντιμετωπίσουν την βυζαντινο-βενετική συμμαχία, στην οποία προσετέθησαν και Καταλανοί, απέστειλαν ισχυρό στόλο υπό τον Paganino Doria⁴⁹⁷. Κατά την πορεία τους προς το Βόσπορο στάθμευσαν στην Ηράκλεια για ανεφοδιασμό. Ορισμένοι κάτοικοι θανάτωσαν δύο στρατιώτες προκαλώντας την βίαιη αντίδραση των Γενουατών, οι οποίοι κατέλαβαν εύκολα την ελλιπώς οχυρωμένη και άνευ ισχυρής φρουράς πόλη. Σύμφωνα με τον Φιλόθεο Κόκκινο⁴⁹⁸ το παραθαλάσσιο τμήμα των τειχών θεωρούνταν μη προσβάσιμο λόγω των βράχων και των υφάλων, αλλά οι Γενουάτες πέτυχαν να πραγματοποιήσουν ταυτόχρονα διπλή επίθεση από στεριά και θάλασσα με αποτέλεσμα τον αιφνιδιασμό και διάσπαση της

⁴⁹⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 194-196, 198-199.

⁴⁹⁷ Για την ναυτική επιχείρηση των Γενουατών βλέπε M. Balard, «A propos de la bataille de Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)» *TM* 4 (1970), 431-453. Nicol, *Βυζάντιο & Βενετία*, 342-348. Nicol, *Last Centuries*, 235-236.

⁴⁹⁸ *PLP*, αρ. 11917.

φρουράς. Από τα πλοία τους ανήλθαν με κλίμακες στο τείχος και από την στεριά εισήλθαν από μία πύλη⁴⁹⁹. Ο αυτοκράτορας απέστειλε σε ενίσχυση ιππικό, αλλά όταν κατέφθασε οι Γενουάτες είχαν ήδη καταλάβει την πόλη. Οι τοξότες τους οχυρώθηκαν στις οικίες εκτός των τειχών και συγκράτησαν το βυζαντινό ιππικό σε απόσταση, ματαιώνοντας κάθε επέμβασή του. Η πόλη λεηλατήθηκε και ο γενουατικός στόλος αναχώρησε έχοντας μαζί πολλούς αιχμαλώτους⁵⁰⁰.

2.11.3 Οι συγκρούσεις με τους Σέρβους (1350-1351).

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός μας παρέχει πολλές ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις επιχειρήσεις που διεξήγαγε κατά τα έτη 1350-1351 προς ανακατάληψη πόλεων της Μακεδονίας που τελούσαν υπό σερβική κατοχή. Αφού αποκαταστάθηκε η αυτοκρατορική εξουσία στη Θεσσαλονίκη, τα ολιγάριθμα βυζαντινά στρατεύματα κινήθηκαν εναντίον της Βέροιας, συνεπικουρούμενα από τουρκικές δυνάμεις. Η δυσμενής κατάσταση στην οποία είχε περιπέσει ο βυζαντινός στρατός αποδεικνύεται από την έλλειψη ήλων για την κατασκευή κλιμάκων ώστε να ανέλθουν οι στρατιώτες στα τείχη. Για την κατασκευή των εν λόγω κλιμάκων χρησιμοποιήθηκαν αντί ήλων σχοινιά προερχόμενα από την βασιλική σκηνή. Το στράτευμα χωρίστηκε σε δύο τμήματα ώστε να αιφνιδιαστεί η φρουρά. Οι Βυζαντινοί θα ανέρχονταν στα τείχη με τις σκάλες ενώ οι Τούρκοι με λίγους Βυζαντινούς θα κινούνταν εναντίον της ακρόπολης. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός είχε επιπλέον εξασφαλίσει την συνεργασία και καθοδήγηση κατοίκων της πόλεως⁵⁰¹. Οι εντός των τειχών συνεργάτες εξουδετέρωσαν τους φρουρούς και άνοιξαν μία πύλη για να εισέλθει ο βυζαντινός

⁴⁹⁹ Κόκκινος, *Λόγοι και Ομιλίες*, 248-249.

⁵⁰⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 209-212. Κόκκινος, *Λόγοι και Ομιλίες*, 245-250.

⁵⁰¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 122-123

στρατός. Σύντομα οι Βυζαντινοί απέκτησαν τον έλεγχο της πόλης (στους Τούρκους απαγορεύτηκε η είσοδος στο εσωτερικό της πόλης για να αποφευχθούν λεηλασίες) και οι Σέρβοι συνθηκολόγησαν, Στην πλειονότητά τους επιτρέπει να αποχωρήσουν διατηρώντας τον οπλισμό τους αλλά όχι και τα άλογά τους⁵⁰².

Μετά την κατάληψη της Βέροιας ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ενισχυμένος και από δυνάμεις από την Βέροια, κινήθηκε εναντίον της Έδεσσας. Όπως και ο ίδιος παραδέχεται και για την κατάληψη αυτής της πόλεως στηρίζονταν όχι τόσο στο αριθμητικά ενισχυμένο στράτευμα αλλά κυρίως στη συνεργασία με τους άρχοντες της πόλης, καθόσον και οι οχυρώσεις ήταν ισχυρές αλλά και η σερβική φρουρά πολυάριθμη⁵⁰³. Τελικά και παρά τις αντιρρήσεις του αυτοκράτορα επιχειρήθηκε επίθεση σε τρία σημεία: οι Τούρκοι με τα πλοία τους από τα παραλίμνια τείχη, το καλύτερα εξοπλισμένο τμήμα των Βυζαντινών στην ακρόπολη και τα υπόλοιπα τμήματα στα χερσαία τείχη. Οι Τούρκοι ανέλαβαν το οχυρότερο σημείο ώστε οι πιθανότητες να επιτύχουν είσοδο στην πόλη να είναι ελάχιστες και να αποφευχθούν λεηλασίες εκ μέρους τους. Για την πολιορκία κατασκευάστηκαν κλίμακες και ο αυτοκράτορας υποσχέθηκε πλούσια χρηματική ανταμοιβή στους πρώτους που θα ανέλθουν στο τείχος. Η σύγκρουση διήρκεσε από το πρωί έως το μεσημέρι, γεγονός το οποίο εξασθένησε τους πολιορκούμενους και έδωσε τη δυνατότητα, κατόπιν πυρπολήσεως της πύλης της ακροπόλεως, εισόδου των Βυζαντινών στην πόλη. Οι Σέρβοι αποχώρησαν αβλαβείς αφού παρέδωσαν τα άλογά τους. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό δεν σκοτώθηκε κανείς Βυζαντινός ή Τούρκος, παρά μόνο αρκετοί τραυματίστηκαν, γεγονός που προκαλεί ερωτήματα για την πραγματική ένταση και έκταση της πολιορκίας. Η πτώση της Βέροιας και της Έδεσσας οδήγησε

⁵⁰² Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 123-126.

⁵⁰³ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 127.

και άλλες πόλεις της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας σε παράδοση στους Βυζαντινούς⁵⁰⁴.

Επόμενο σταθμό των Βυζαντινών αποτέλεσε η πόλη των Σερβίων, την οποία διοικούσε ο Γρηγόριος Πρεάλιμπος⁵⁰⁵. Η πόλη διέθετε τριπλό τείχος. Οι Σέρβοι κατείχαν με πεντακόσιους πολεμιστές το δεύτερο και τρίτο τείχος (εσωτερικά τείχη) ενώ την άμυνα του πρώτου (εξωτερικό) ανέθεσαν στους άρρενες κατοίκους της πόλης. Επειδή οι τελευταίοι ήταν περισσότερο πιθανό να συμμαχήσουν με τους Βυζαντινούς, οι Σέρβοι κράτησαν ως ομήρους τα γυναικόπαιδα στο δεύτερο τείχος. Αρχικά λεηλατήθηκαν τα περίχωρα της πόλης και κατόπιν επιχειρήθηκε απευθείας επίθεση. Οι εκτός των τειχών κάτοικοι συμάχησαν με τους Βυζαντινούς και έδρασαν επικουρικά κατά την επιχείρηση που ακολούθησε. Κατεβλήθει προσπάθεια υπονόμησης των τειχών υπό την κάλυψη μεγάλων ασπίδων και με εκτόξευση καταγισμού βελών εναντίον των αμυνομένων. Η υπονόμηση απέτυχε και η επιδείνωση του καιρού με ισχυρή βροχόπτωση υποχρέωσε τους Βυζαντινούς σε εγκατάλειψη της προσπάθειας⁵⁰⁶.

Ο Στέφανος Δουσάν ήταν απασχολημένος στα βόρεια σύνορά του, γεγονός στο οποίο οφείλονται και οι βυζαντινές επιτυχίες. Όταν όμως επενέβει με ισχυρό στρατό η θέση του Ιωάννη Καντακουζηνού επιδεινώθηκε και αρκετές πόλεις επέστρεψαν στην κυριαρχία του Σέρβου ηγεμόνα. Οι Σέρβοι πολιορκήσαν την Έδεσσα, η οποία σύμφωνα με όσα εξιστορεί ο βυζαντινός αυτοκράτορας αλώθηκε με προδοσία εκ των έσω. Οι Σέρβοι ανήλθαν με κλίμακες σε ένα σημείο του τείχους όπου τους ανέμεναν οι συνεργοί τους. Όταν η φρουρά, αποτελούμενη από διακόσιους πολεμιστές, αντελήφθει την είσοδο των Σέρβων οχυρώθηκε σε έναν πύργο. Ακολούθησε

⁵⁰⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 127-130.

⁵⁰⁵ *PLP*, αρ. 23720.

⁵⁰⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 130-133.

ληλασία και πυρπόληση οικιών. Τελικά οι Βυζαντινοί συνθηκολόγησαν υπό τον όρο της ελεύθερης αποχώρησής τους⁵⁰⁷.

2.11.4 Το Βυζάντιο ενάντια στο Βυζάντιο: ο τρίτος εμφύλιος πόλεμος (1352-1357).

Η εμφύλια διαμάχη μεταξύ του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και των Ιωάννη και Ματθαίου Καντακουζηνών εκτυλίχθηκε κυριώς ως σύγκρουση μεταξύ Σέρβων, Βουλγάρων και Τούρκων, οι οποίοι πρόθυμα ενεπλάκησαν υπέρ της μίας ή άλλης πλευράς, αναλόγως των συμφερόντων τους⁵⁰⁸. Οι Οθωμανοί τάχθηκαν με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, ο οποίος είχε επιπλέον προσωπική φρουρά αποτελούμενη από πεντακόσιους Καταλανούς, πρώην μέλη του αραγωνικού στόλου που είχε καταπλεύσει στην Κωνσταντινούπολη κατά τον πόλεμο με τους Γενουάτες. Ο Ιωάννης Ε΄ στηρίχθηκε πρωταρχικά στους Σέρβους και τους Βουλγάρους. Έχοντας κερδίσει την εύνοια των κατοίκων της Αδριανουπόλεως εισήλθε στην πόλη υποχρεώνοντας τον Ματθαίο Καντακουζηνό να οχυρωθεί στην ακρόπολη την οποία και πολιορκήσε. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός έστειλε ενισχύσεις από την Κωνσταντινούπολη, οι οποίες συμπεριελάμβαναν Οθωμανούς και Καταλανούς. Ο Ιωάννης Ε΄ διέφυγε εγκαταλείποντας μία μικρή φρουρά αποτελούμενη τόσο από Βυζαντινούς όσο και από Τούρκους. Όταν έφτασαν τα στρατεύματα του Καντακουζηνού οι βαρύτερα οπλισμένοι στρατιώτες παρατάχθηκαν για μάχη έξω από το τείχος ενώ οι ελαφρά οπλισμένοι παρέμειναν στις επάλξεις. Μετά από μία σύντομη αψιμαχία η πόλη πέρασε στον έλεγχο του στρατού της Κωνσταντινούπολης και

⁵⁰⁷ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 160-161. Για τις βυζαντινο-σερβικές σχέσεις και συγκρούσεις βλέπε Soulis, *Serbs & Byzantium*, 92-99. Nicol, *Last Centuries*, 228-230.

⁵⁰⁸ Για τον εμφύλιο πόλεμο βλέπε Soulis, *Serbs & Byzantium*, 102-103, 110-111, 159-162. Nicol, *Last Centuries*, 237-250,

ακολούθησαν λεηλασίες⁵⁰⁹. Στην επόμενη κίνηση του βυζαντινού εμφυλίου πρωταγωνίστησαν οι Σέρβοι, οι Βούλγαροι και οι Οθωμανοί Τούρκοι. Οι τελευταίοι, υπό τον υιό του Ορχάν, Σουλεϊμάν, κατατρόπωσαν το 1352 πλησίον του Διδυμότειχου και έτρεψαν σε φυγή τα σερβικά και βουλγαρικά στρατεύματα που είχαν σπεύσει σε βοήθεια του Ιωάννη Ε΄⁵¹⁰. Ο τελευταίος θα υποχρεωθεί να μεταβεί στην Τένεδο αλλά τελικά εκμεταλλευόμενος τη δυσaréσκεια του λαού έναντι του Ιωάννη ΣΤ΄ θα επιτύχει να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη το 1354 και να αναλάβει την εξουσία. Παρά ταύτα λίγα χρόνια αργότερα (1356) θα ξεσπάσουν νέες συγκρούσεις με τον Ματθαίο Καντακουζηνό. Οι αντίπαλοι συγκέντρωσαν τα στρατευματά τους αλλά κανείς από τους δύο δεν επιχείρησε επίθεση διότι ο μὲν Ιωάννης Ε΄ διέθετε ως επί το πλείστον πεζικό που δεν θα μπορούσε να αντιπετωπίσει ιππικό σε ανοικτό πεδίο, ο δε Ματθαίος Καντακουζηνός δεν διακινδύνευσε να εμπλέξει το ιππικό του σε μάχη με το πεζικό, το οποίο είχε στρατοπεδεύσει και οχυρωθεί μέσα σε ερειπωμένα κτίρια⁵¹¹. Για λογαριασμό των Βυζαντινών θα πολεμήσουν οι Σέρβοι στο πλευρό του Ιωάννη Ε΄, οι Τούρκοι στο πλευρό του Ματθαίου Καντακουζηνού, σύγκρουση στην οποία θα υπερισχύσουν οι Τούρκοι. Η μάχη ξεκίνησε με αψιμαχίες εκ μέρους των Τούρκων, αλλά όταν ο επικεφαλής τους σκοτώθηκε από τα βέλη των Σέρβων άρχισαν να υποχωρούν. Η παρέμβαση της οπισθοφυλακής η οποία αποτελούνταν από επίλεκτους Τούρκους και τους λίγους Βυζαντινούς ιππείς ανέτρεψε την κατάσταση⁵¹². Μετά την υποχώρηση των Σέρβων, επέστρεψε ένα τμήμα από τα στρατεύματα του Ματθαίου Καντακουζηνού, το οποίο είχε διασκορπιστεί για λεηλασία. Το υπόλοιπο στράτευμα που είχε στρατοπεδεύσει νόμιζε ότι επρόκειτο για Σέρβους και τράπηκε σε άτακτο φυγή. Το αποτέλεσμα ήταν

⁵⁰⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 242-245.

⁵¹⁰ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 247-250.

⁵¹¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 320.

⁵¹² Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 326-327.

να παγιδευτούν τα στρατεύματα στους Φιλίππους όπου δέχτηκαν την επίθεση των κατοίκων της πόλης. Ο Ματθαίος Καντακουζηνός συνελήφθη αιχμάλωτος και παραδόθηκε στους Σέρβους, γεγονός που σηματοδότησε το πέρας του εμφυλίου⁵¹³.

2.11.5 Η περίοδος βασιλείας του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1354-1391)⁵¹⁴.

Για ελάχιστα πολεμικά γεγονότα της περιόδου οι πληροφορίες είναι ικανοποιητικές ώστε να μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία εικόνα τη τακτικής του βυζαντινού στρατού. Άλλωστε τα βυζαντινά στρατεύματα είναι πολύ περιορισμένα αριθμητικά και αποτελεί κοινό τόπο η παρουσία ξένων στρατευμάτων που ουσιαστικά «αντικαθιστούν» το βυζαντινό στρατό. Το τελευταίο πολεμικό γεγονός το οποίο διασώζει ο Ιωάννης Καντακουζηνός με κάποια λεπτομέρεια είναι η πολιορκία των βουλγαρικών πόλεων της Μαύρης Θάλασσας το 1363-1364. Η Αγκίαλος καταλήφθηκε μετά από έφοδο, ενώ η Μεσημβρία αποκλείστηκε από ξηρά και θάλασσα. Οι Βυζαντινοί οικοδόμησαν έναν πύργο στην στενωπό που οδηγούσε στην πόλη ώστε να ελέγχουν την πρόσβαση σε αυτή. Παράλληλα διέκοψαν την παροχή ύδατος από μία πηγή η οποία βρισκόταν έξω από τα τείχη με αποτέλεσμα οι πολιορκημένοι να υποφέρουν από λειψυδρία. Οι Βούλγαροι έστειλαν κατ'επανάληψη δυνάμεις για να διασπάσουν τον βυζαντινό κλοιό, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Μετά από διαπραγμάτευση, οι Βυζαντινοί δέχτηκαν να λύσουν την πολιορκία έναντι χρηματικού τιμήματος και αποχώρησαν αφού κατέστρεψαν τον πύργο⁵¹⁵.

⁵¹³ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 327-331.

⁵¹⁴ Για τα γεγονότα της περιόδου 1354-1391 βλέπε Νεράντζη-Βαρμάζη, *Βυζάντιο και Δύση* και Nicol, *Last Centuries*, 253-295.

⁵¹⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* III, 362-363. V. Gjuzev «Der letzte bulgarisch-byzantinische Krieg (1364)» στο *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger* (Wien, 30. November bis 3. Dezember 1994). Wien 1996, 29-34.

Το 1366 ο Αμεδέος ΣΤ΄, κόμης της Σαβοΐας, οργάνωσε μία μικρής κλίμακας σταυροφορία σε βοήθεια των Βυζαντινών. Πριν την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη ανακατέλαβε και απέδωσε στους Βυζαντινούς την Καλλίπολη, την οποία από το 1354 κατείχαν οι Οθωμανοί και χρησιμοποιούσαν ως προγεφύρωμα για τη διοχέτευση στρατευμάτων στη Θράκη⁵¹⁶. Στη συνέχεια έφτασε στην Κωνσταντινούπολη και επενέβει εναντίον των Βουλγάρων για την απελευθέρωση του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄, τον οποίο είχαν εγλωβίσει στα βουλγαρικά σύνορα καθώς δεν του επέτρεπαν να επιστρέψει από την Ουγγαρία όπου είχε μεταβεί για να αναζητήσει βοήθεια⁵¹⁷. Ο Αμεδέος γνώρισε ορισμένες επιτυχίες εναντίον φρουριών στην ευρωπαϊκή πλευρά του Μαρμαρά, πλην όμως η επέμβασή του ήταν πρόσκαιρη και η ανακούφιση για τους Βυζαντινούς βραχυπρόθεσμη καθώς το 1367 το εκστρατευτικό σώμα της Σαβοΐας αποχώρησε⁵¹⁸.

Ο υιός και διάδοχος του Ιωάννη Ε΄, Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος⁵¹⁹ γνώρισε ορισμένες επιτυχίες εναντίον των Τούρκων κατά το διάστημα που είχε αναλάβει τη διοίκηση και άμυνα της Θεσσαλονίκης. Το 1382 οι Βυζαντινοί πέτυχαν να αιφνιδιάσουν τους Τούρκους που πολιορκούσαν τις Σέρρες και να τους τρέψουν σε φυγή⁵²⁰. Μεταξύ των ετών 1384-1387 η Θεσσαλονίκη υπέμεινε πολιορκία από την ξηρά πριν ο Μανουήλ υποχρεωθεί να την εγκαταλείψει και η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας να παραδοθεί στους Οθωμανούς. Δυστυχώς οι διαθέσιμες πηγές δεν μας παρέχουν πληροφορίες για τα στρατιωτικά δεδομένα της πολιορκίας⁵²¹.

⁵¹⁶ Νεράντζη-Βαρμάζη, *Βυζάντιο και Δύση*, 111-121.

⁵¹⁷ Νεράντζη-Βαρμάζη, *Βυζάντιο και Δύση*, 122-129.

⁵¹⁸ Νεράντζη-Βαρμάζη, *Βυζάντιο και Δύση*, 130-136.

⁵¹⁹ *PLP*, αρ. 21513.

⁵²⁰ Dennis, «Reign of Manuel II in Thessalonica», 61-73. Barker, *Manuel II*, 46-49.

⁵²¹ Dennis, «Reign of Manuel II in Thessalonica», 73-162. Barker, *Manuel II*, 49-60. Πολυμνία Κατσώνη, «Οθωμανικές Κατακτήσεις στη Βυζαντινή Μακεδονία. Η Περίπτωση της Θεσσαλονίκης (1387-1391/1394)» *Βυζαντινά* 21 (2000), 151-168.

Και η περίοδος της βασιλείας του Ιωάννη Ε΄ σηματοδεύτηκε από εμφύλιες διαμάχες, με αντιπάλους τον υιό του Ανδρόνικο Δ΄⁵²² και τον εγγονό του (τρίτοτοκο υιό του Ανδρόνικου Δ΄) Ιωάννη Ζ΄⁵²³. Κατ'ουσίαν οι Βυζαντινοί κατέστησαν τους εαυτούς τους υποχείριο κυρίως των Οθωμανών αλλά και των Γενουατών, οι οποίοι υποστήριζαν ενεργά τόσο στρατιωτικά όσο και πολιτικά το ένα ή άλλο μέλος της οικογένειας των Παλαιολόγων⁵²⁴. Το μοναδικό καταγεγραμμένο στις πηγές γεγονός που παρουσιάζει ενδιαφέρον για την μελέτη μας αποτελεί η μαρτυρία του Ιγνάτιου του Σμολένσκ για την χρήση πυροβόλων όπλων από τους Βυζαντινούς. Συγκεκριμένα ο Ιωάννης Ζ΄ απέκλεισε και πολιορκήσε το 1390 τον παππού του Ιωάννη Ε΄ στον πύργο της Χρυσής Πύλης. Για το σκοπό αυτό και κατά πάσα πιθανότητα ως αποτέλεσμα της συνεργασίας του με τους Γενουάτες, χρησιμοποίησε πυροβόλα όπλα⁵²⁵.

⁵²² *PLP*, αρ. 21438.

⁵²³ Για τη διαμάχη Ιωάννη Ε΄ - Ανδρόνικου Δ΄ βλέπε Πολυμνία Κατσώνη, *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων. Το Βυζάντιο στα έτη 1366-1373. (Η διαμάχη Ανδρόνικου και Ιωάννη Ε΄ των Παλαιολόγων)*. Θεσσαλονίκη 2002. Για τον Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγο βλέπε την μονογραφία (στην σερβική με αγγλική περίληψη) της Sanja Mešanović, *John VII Palaiologos*. Beograd 1996. Επίσης *PLP*, αρ. 21480.

⁵²⁴ Barker, *Manuel II*, 18-22.

⁵²⁵ Majeska, *Russian Travellers*, 102-103. Η σημαντική αυτή αναφορά εντοπίστηκε αρχικά από τον Γ.Τ. Κόλια και αποτελεί την πρώτη χρονολογικά ένδειξη χρήσης πυροβόλων όπλων από τους Βυζαντινούς, Κόλιας, «Ανταρσία Ιωάννου Ζ΄», 49. Στο κεφάλαιο 3, 280-281 αναφερόμαστε εκτενέστερα στο βυζαντινό πυροβολικό.

2.12 Η περίοδος βασιλείας του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1425)⁵²⁶.

2.12.1 Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως (1394-1402)⁵²⁷.

Το 1394 οι Βυζαντινοί ήλθαν σε ανοικτή ρήξη με τους Οθωμανούς και ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Α΄ συγκέντρωσε τις δυνάμεις του γύρω από την Κωνσταντινούπολη. Το τουρκικά στρατεύματα, αποτελούμενα από περίπου δέκα χιλιάδες άντρες, αφού λεηλάτησαν και κατέστρεψαν τα περίχωρα προχώρησαν σε από ξηράς αποκλεισμό. Ο αποκλεισμός είχε ως αποτέλεσμα να προκληθεί σοβαρός λιμός, με αποτέλεσμα σημαντικός αριθμός κατοίκων να αυτομολήσει στους Οθωμανούς⁵²⁸. Ορισμένες έφοδοι στα τείχη πραγματοποιήθηκαν χωρίς επιτυχία, αλλά η πολιορκία εντάθηκε μόνο μετά την νίκη των Οθωμανών στην Νικόπολη το 1396. Οι Οθωμανοί προετοίμασαν τον απαιτούμενο εξοπλισμό, κλίμακες, πολιορκητικούς πύργους, λιθοβόλες μηχανές (trebuchet) αλλά και πυροβόλα όπλα (μπομπάρδες) και επιχείρησαν εφόδους στα τείχη, πάλι χωρίς επιτυχία (1396-1397). Για την άμυνα της Κωνσταντινουπόλεως και του Γαλατά χρησιμοποιήθηκαν τόσο βαλλίστρες και λιθοβόλες μηχανές όσο και πυροβόλα όπλα⁵²⁹. Η κατάσταση από στρατιωτικής πλευράς φαίνεται να χαρακτηρίζεται από στασιμότητα και για τις δύο πλευρές, τουλάχιστον έως το 1399, οπότε ο Γάλλος Ιωάννης Β΄ le Maingre,

⁵²⁶ Για τα γεγονότα της περιόδου Nicol, *Last Centuries*, 296-338.

⁵²⁷ Την πληρέστερη και αναλυτικότερη μελέτη για την πολιορκία αποτελεί το έργο του Δ. Χατζόπουλου, *Η Πρώτη Πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς (1394-1402)*. Αθήνα 2004.

⁵²⁸ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν*, 77. Δούκας, *Ίστορία*, 13.7, 142. Gautier, «Récit Inédit», 106. Επίσης Schreiner, *Kleinchroniken I*, 544. Βλέπε Χατζόπουλος, *Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως*, 52-57. Barker, *Manuel II*, 123-138.

⁵²⁹ Gautier, «Récit Inédit», 106. Bogdan, «Beitrag», 500, 541-542. Σε σημείωμα που αποδίδεται στον Ιωάννη Χορτασμένο και δημοσιεύτηκε από τον Σπ. Λάμπρο στο *NE 5* (1908), 260-261, μνημονεύεται η χρήση των διαφόρων πολιορκητικών μηχανών που χρησιμοποιήσαν οι Τούρκοι, με ιδιαίτερη έμφαση στα πυροβόλα όπλα, πρβλ. D. Nastase, «Une chronique Byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (la chronique de Tismana, 1411-1423)» *Cyrrilomethodianum 4* (1977), 128-129. Τα πυροβόλα

γνωστότερος ως Boucicaut, με μικρό εκστρατευτικό σώμα προστρέχει σε βοήθεια της αποκλεισμένης πρωτεύουσας. Βασική ιστορική πηγή για τα γεγονότα αποτελεί η βιογραφία του Boucicaut, έργο ανώνυμου συγγραφέα, γραμμένο στα γαλλικά πριν το 1409⁵³⁰. Αρχικά η δύναμη των Γάλλων αποτελούνταν από 400 ιππότες, 400 ακολούθους και αριθμό τοξοτών. Όταν έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη οι δυνάμεις τους είχε αυξηθεί σε 600 ιππότες και αντίστοιχους ακολούθους και σε 1000 τοξότες, στους οποίους προστέθηκε απροσδιόριστη αριθμητικά δύναμη Βυζαντινών⁵³¹. Οι πολεμικές επιχειρήσεις ξεκίνησαν με επιδρομή στα μικρασιατικά παράλια και συνοδεύτηκαν από λεηλασία, πυρπόληση, καταστροφή και θανάτωση όσων Τούρκων συναντούσαν στον δρόμο τους. Σε έναν οικισμό κοντά στη Νικομήδεια οι Οθωμανοί προσπάθησαν να αντισταθούν με ιππικό και πεζικό αλλά άνευ επιτυχίας. Ακολούθησε λεηλασία και πυρπόληση του οικισμού⁵³². Επόμενη ενέργεια αποτέλεσε η επίθεση ενάντια στη Νικομήδεια. Οι Τούρκοι αρχικά προσπάθησαν να εμποδίσουν την απόβαση των Χριστιανών, οι οποίοι αποπειράθηκαν να πυρπολήσουν τις πύλες της πόλης, αλλά χωρίς επιτυχία λόγω της επικάλυψής τους με φύλλα σιδήρου. Εξίσου αποτυχημένη ήταν η προσπάθεια ανόδου στα τείχη με χρήση κλιμάκων, λόγω του ύψους των οχυρώσεων. Τελικά οι Χριστιανοί περιορίστηκαν σε λεηλάτηση και καταστροφή των περιχώρων της Νικομήδειας και αποσύρθηκαν στα πλοία τους. Την επομένη επανέλαβαν τις επιδρομές, αλλά κατά την πορεία επιστροφής στα πλοία καταδιώχθηκαν από τα τουρκικά στρατεύματα. Ο χρονικογράφος αναφέρει ότι χάρη

αναφέρονται και σε οθωμανικό χρονικό, *Ασήκ-Πασάζαντε*, μτφρ. Kreutel, 98. Βλέπε Χατζόπουλος, *Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως*, 57-60, 85-88, 101-108. Barker, *Manuel II*, 139-159.

⁵³⁰ Για τον Boucicaut βλέπε D. Lalande, *Jean II le Meingre, dit Boucicaut (1366-1421): étude d'une biographie héroïque*, Geneva 1988. Επίσης N. Housley, «One man and his wars: the depiction of warfare by Marshal Boucicaut's biographer», *Journal of Medieval History* 29 (2003), 27-40.

⁵³¹ *Livre des faits*, 134-142. Χατζόπουλος, *Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως*, 153-159.

⁵³² *Livre des faits*, 142-143. Χατζόπουλος, *Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως*, 160.

στην ευταξία που επικρατούσε κατά την κίνηση του στρατεύματος αποφεύχθησαν τα χειρότερα, ενώ κατ'επανάληψη η οπισθοφυλακή υποχρεώθηκε να αντεπιτεθεί⁵³³.

Μετά από σύντομη παραμονή στην Κωνσταντινούπολη ακολούθησαν νέες επιχειρήσεις με στόχο το φρούριο Ρίβα στα μικρασιατικά παράλια. Οι Τούρκοι, πληροφορημένοι για την επικείμενη άφιξη των Χριστιανών, περάταξαν 6000-7000 άντρες μπροστά από το φρούριο, τους οποίους ενίσχυσαν με τμήμα της φρουράς. Για να αποφύγει ο έμπειρος Boucicaut την περικύκλωση του στρατού του όσο χρόνο θα πολιορκούσε το φρούριο, παρέταξε κατά μέτωπο των εκτός του φρουρίου τουρκικών δυνάμεων τους Βυζαντινούς, τους Ιωαννίτες Ιππότες, μεγάλο αριθμό οπλιτών και βαλλιστριδοφόρων. Το υπόλοιπο στράτευμα υπό τον Γάλλο στρατάρχη ανέλαβε την πολιορκία του φρουρίου. Οι Τούρκοι δημιούργησαν εστίες φωτιάς και καπνού μπροστά από τα τείχη για να εμποδίσουν την προσέγγιση των αντιπάλων τους. Οι Χριστιανοί πέτυχαν όμως να υπονομεύσουν με διάνοιξη υπονόμων τα θεμέλια του τείχους σε δύο σημεία, όπου σημειώθηκε και μερική κατάρρευση. Ακολούθησαν αιματηρές συγκρούσεις σώμα με σώμα καθώς οι επιτιθέμενοι προσπαθούσαν να ανέλθουν με σκάλες στα τείχη και οι αμυνόμενοι εκτόξευαν εναντίον τους λίθους. Με χρήση δύο καταρτιών από τα χριστιανικά πλοία κατασκευάστηκε μία μεγάλη και ισχυρή κλίμακα και η επίθεση επαναλήφθηκε με νέα ένταση, καταλήγοντας σε δημιουργία προγεφυρώματος στις επάλξεις και άλωση του φρουρίου. Ακολούθησε σφαγή των Τούρκων και καταστροφή του οχυρού εκ θεμελίων. Τα τουρκικά τμήματα εκτός των τειχών, έχοντας μπροστά τους ισχυρό τμήμα του αντιπάλου και παρακολουθώντας το αποτέλεσμα τις πολιορκίας, υποχώρησαν χωρίς να επέμβουν⁵³⁴. Κατά την επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη οι Χριστιανοί δοκίμασαν να επιτεθούν

⁵³³ *Livre des fais*, 143-145. Χατζόπουλος, *Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως*, 160-161.

⁵³⁴ *Livre des fais*, 145-150. Χατζόπουλος, *Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως*, 161-163.

σε έναν οικισμό στην είσοδο του Εύξεινου Πόντου, αλλά οι Τούρκοι αφού τον πυρπόλησαν διέφυγαν στα κοντινά όρη, στερώντας από τους Βυζαντινούς λεία, η οποία ήταν απαραίτητη για αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος της Κωνσταντινούπολης⁵³⁵.

Εξ αρχής η εκστρατεία του Boucicaud ήταν καταδικασμένη σε μικρή διάρκεια και βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα. Τα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως εκκαθαρίστηκαν προσωρινά από τους Τούρκους αλλά ο αποκλεισμός επαναλήφθηκε όταν ο Μανουήλ Β΄ αναχώρησε για τη Δύση προς αναζήτηση βοήθειας και μαζί αναχώρησε και ο Γάλλος στρατάρχης με την πλειονότητα του εκστρατευτικού σώματος. Για την άμυνα της Κωνσταντινουπόλεως παρέμειναν 100 ιππότες με 100 ακολούθους και φυσικά αρκετοί βαλλιστριδοφόροι. Αυτοί διεξήγαγαν αρκετές καταδρομικές επιχειρήσεις, κυρίως προκειμένου να εξασφαλισθούν τα απαιτούμενα εφόδια για τους κατοίκους⁵³⁶. Την διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας κατά την απουσία του Μανουήλ Β΄ ανέλαβε ο ανιψιός του Ιωάννης Ζ΄. Αποτελεί βέβαιο γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη θα είχε αλωθεί από τους Τούρκους εάν οι Μογγόλοι δεν απειλούσαν τα ανατολικά σύνορα του οθωμανικού κράτους. Την 28^η Ιουλίου 1402 ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Α΄ γνωρίζει συντριπτική ήττα και συλλαμβάνεται από τον Ταμερλάνο στη μάχη της Αγκύρας, γεγονός το οποίο σηματοδοτεί την λύση της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινουπόλεως και δίνει παράταση ζωής πενήντα περίπου ετών στο παρακμάζων βυζαντινό κράτος⁵³⁷.

⁵³⁵ *Livre des fais*, 150-151. Χατζόπουλος, *Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως*, 163-164.

⁵³⁶ *Livre des fais*, 152-158. Χατζόπουλος, *Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως*, 165-168.

⁵³⁷ Χατζόπουλος, *Πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως*, 169-199. Barker, *Manuel II*, 160-218.

2.12.2 Η δεύτερη πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως (1422).

Τα έτη που ακολούθησαν την μάχη της Αγκύρας οι Βυζαντινοί εκμεταλλευόμενοι και αναμιγνυόμενοι στις δυναστικές έριδες των Οθωμανών πέτυχαν να ανακτήσουν ορισμένα εδάφη. Το 1411 ένας εκ των διεκδικητών του οθωμανικού θρόνου, ο Μουσά, εκστράτευσε εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο Μανουήλ Β΄ είχε συγκεντρώσει τον πληθυσμό των γύρω οικισμών εντός των τειχών, οπότε οι Τούρκοι τους βρήκαν έρημους και τους πυρπόλησαν. Ακολούθησαν έφοδοι των Τούρκων αλλά και καταδρομικές έξοδοι των Βυζαντινών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ιστορικός Δούκας σε αυτές τις επιθέσεις ένας Βυζαντινός νεκρός αντιστοιχούσε σε τρεις Τούρκους, αλλά η αριθμητική υπεροχή των τελευταίων προκάλεσε την ανησυχία του αυτοκράτορα, ο οποίος σχολίαζε: «*Τί μοι ὄφελος, εἰ ἀπὸ τοὺς ἑκατὸν στρατιώτας Ῥωμαίους ὀλέσω δέκα ἢ τί τῶ Μωσῆ ζημία, εἰ ἀπὸ τοὺς χιλίους Τούρκους ὀλέσει ἑκατόν;*»⁵³⁸. Η σύντομη αυτή πολιορκία θα λυθεί όταν ο Μανουήλ Β΄ θα καλέσει σε βοήθεια τον αδελφό του Μουσά, Μωάμεθ Α΄, ο οποίος μετά από δύο αποτυχημένες προσπάθειες θα επιτύχει να νικήσει και θανατώσει τον αντίπαλο του, οπότε το 1413 θα ανακηρυχθεί νέος σουλτάνος⁵³⁹.

Η επόμενη απειλή για την βυζαντινή πρωτεύουσα ήταν κατά πολύ σοβαρότερη σε ένταση και διάρκεια. Οι Οθωμανοί, υπό την διοίκηση του σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-1451), προχώρησαν το 1422 σε μεγάλης κλίμακας πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως. Για την συγκεκριμένη πολιορκία διαθέτουμε λεπτομερειακή περιγραφή από την γραφίδα του Ιωάννη Κανανού, οπότε οι πληροφορίες μας για τα στρατιωτικά γεγονότα είναι ιδιαίτερα πλούσιες.

Τον Ιούνιο του 1422 τα περίχωρα της πρωτεύουσας λεηλατήθηκαν με μεγάλη

⁵³⁸ Δούκας, *Ιστορία*, 19.9

⁵³⁹ Δούκας, *Ιστορία*, 19.10-19.13. Barker, *Manuel II*, 280-289.

σφοδρότητα από 10000 Οθωμανούς, οι οποίοι αποτελούσαν την εμπροσθοφυλακή του τουρκικού στρατεύματος: «καὶ ταύτης <τὰ χωρία> ἔφθειραν, ἐλεηλάτησαν, ἡχμαλώτευσαν, καὶ τοὺς μὲν τῶν ἀνδρῶν κατέσφαζαν, τοὺς δὲ καὶ πόρρω τοῦ Ἰκονίου καὶ Ἀρατζάπητας Κύφας διαβιβάσαντες, τὰς δὲ γυναῖκας ἀσελγῶς αἰσχρουργήσαντες, τὰ δὲ βρέφη εἰς περιτομὴν τῷ Μωάμεθ προσέφερον, καὶ πᾶν ζῶον ὑπὸ ζυγον καὶ ἀζύγων διέφθειραν καὶ ἠφάνισαν»⁵⁴⁰. Ακολούθησε ο κυρίως όγκος του οθωμανικού στρατεύματος υπό τον σουλτάνο και η ερήμωση ολοκληρώθηκε. Πυρπολήθηκε ό,τι είχε απομείνει και εκριζώθηκαν δέντρα και αμπελώνες⁵⁴¹. Σύμφωνα με τον Δούκα 200000 άντρες συγκεντρώθηκαν για την πολιορκία⁵⁴². Ο Ιωάννης Κανανός αναφέρει ό,τι η φήμη για την επικείμενη μεγάλη πολιορκία και η προσδοκία για την λεηλασία που θα ακολουθούσε την αναμενόμενη άλωση, αποτέλεσαν αιτία συγκέντρωσης, πέραν του τακτικού στρατού, πλήθους άλλων μουσουλμάνων, κυρίως εμπόρων, τεχνιτών και δερβίσηδων⁵⁴³.

Οι Οθωμανοί κατασκεύασαν γύρω από τα χερσαία τείχη και σε απόσταση βολής τόξου από αυτά ξύλινο φράκτη. Τον επένδυσαν με κλαδιά για να είναι περισσότερο ανθεκτικός στις βολές των τόξων και των πυροβόλων των Βυζαντινών. Πίσω από τον προστατευτικό φράκτη δρούσαν οι τοξότες και οι χειριστές πυροβόλων όπλων⁵⁴⁴. Στο οπλοστάσιο των Οθωμανών περιλαμβάνονταν όλα τα απαραίτητα μηχανήματα: πυροβόλα όπλα, πολιορκητικοί πύργοι, «χελώνες». Για τους πολιορκητικούς πύργους ο Ιωάννης Κανανός μας πληροφορεί ό,τι διέθεταν τροχούς με επικάλυψη σιδήρου και κινούνταν ελκόμενοι από βόδια⁵⁴⁵. Παράλληλα, εκτός των εφόδων, εφαρμόστηκαν όλες οι μέχρι τότε γνωστές μέθοδοι εκπορθήσεως: υπόγειες

⁵⁴⁰ Κανανός 2, 23-50.

⁵⁴¹ Κανανός 3, 51-74. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* II, 7.

⁵⁴² Δούκας, *Ιστορία*, 28.2.

⁵⁴³ Κανανός 8, 156-180.

⁵⁴⁴ Κανανός 4, 75-92.

⁵⁴⁵ Κανανός 6, 116-136.

σήραγγες διανοίχθησαν που ξεκινούσαν πίσω από τον φράκτη, για να καταλήξουν κάτω από τα τείχη με σκοπό να υπονομεύσουν τα θεμέλιά τους και να προκαλέσουν κατάρρευσή τους και αναζητήθηκαν οι αγωγοί παροχής ύδατος ώστε να επιδιωχθεί είσοδος στην Πόλη κατά την διάρκεια της νύχτας προς αιφνιδιασμό των Βυζαντινών⁵⁴⁶. Μία ακόμα χαρακτηριστική πληροφορία για το μέγεθος της κινητοποίησης και την μέθοδο προετοιμασίας των Οθωμανών αποτελεί ο τρόπος συλλογής υπέρογκου αριθμού βελών: κάθε νοικοκυριό που ανήκε στην τουρκική επικράτεια υποχρεώθηκε να κατασκευάσει και διαθέσει στον στρατό δέκα έως είκοσι βέλη, γεγονός το οποίο, εάν αληθεύει, θέτει οπωσδήποτε σε αμφιβολία την ποιότητα του συγκεκριμένου εξοπλισμού⁵⁴⁷.

Οι Τούρκοι γνώριζαν ότι τα τείχη της Κωνσταντινούπολης δεν επρόκειτο να βλαβούν από την χρήση συμβατικών πετροβόλων μηχανών και ήλπιζαν ότι με τα πυροβόλα όπλα θα επετύγχαναν κατάρρευση τμήματός τους. Τοποθέτησαν το ισχυρότερο πυροβόλο που διέθεταν απέναντι από έναν ετοιμόρροπο πύργο, όπου επιπλέον η τάφρος μπροστά του είχε υποστεί επιχωματώσεις, άρα η πρόσβαση ήταν ευκολότερη. Εβδομήντα βολές πραγματοποίησε το πυροβόλο, χωρίς αποτέλεσμα. Γενικά η χρήση των πυροβόλων δεν επηρέασε θετικά για τους Οθωμανούς το αποτέλεσμα της πολιορκίας⁵⁴⁸.

Επόμενο στάδιο μετά τον βομβαρδισμό ήταν η γενική επίθεση σε όλο το μήκος των χερσαίων τειχών, οι οποία έλαβε χώρα την 24^η Αυγούστου 1422. Ποικιλία εξοπλισμού διέθεταν τα τουρκικά στρατεύματα, όπως διασώζει στην περιγραφή του ο Ιωάννης Κανανός: *«Καὶ οἱ μὲν σκάλας ἔφερον, καὶ σκάλας παντοίας, μικρὰς καὶ μεγάλας, ἄλλοι δὲ τζόκους, καὶ ἕτεροι συστάς, καὶ ἄλλοι πῦρ μετὰ μαζαλάδων, ἕτεροι δὲ*

⁵⁴⁶ Κανανός 7,137-155.

⁵⁴⁷ Κανανός 9, 181-190.

⁵⁴⁸ Κανανός 5, 93-115. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ἱστοριῶν* II, 10.

σκλώπους, ἄλλοι δὲ σιδηρᾶ μάχιμα ὄπλα δρεπανηφόρα μετὰ κονταρίων μακρέων τὰ ἐπονομαζόμενα φάλκας, ἕτεροι δὲ σκουτάρια στερεὰ καὶ μεγάλα, καὶ τὰ πάντα μετὰ σιδήρων, καὶ πλοκοτὰς δὲ ἄλλοι, καὶ παβεζία ἄλλοι, ἄλλοι δὲ ἀγγύρας σιδηρέας, καὶ ἄλλο πᾶν πολεμικὸν ἔργον ἔφερον ἀνὰ χεῖρας.»⁵⁴⁹.

Η τουρκική τακτική περιελάμβανε αρχικά την σφυροκόπηση από πολυάριθμους τοξότες, ώστε οι αμυνόμενοι να αποτραβηχτούν – καλυφθούν πίσω από τις επάλξεις, και κατόπιν επίθεση, άνοδο και κατάληψη των τειχών. Ο καταγιγισμός βελών, η θέα του πολυάριθμου εχθρικού στρατεύματος και η θανάτωση αριθμού Βυζαντινών (ενδεχομένως αιχμαλώτων) εντός της τάφρου και μπροστά από τις πύλες προκάλεσαν ισχυρή αίσθηση και δημιούργησαν πανικό μεταξύ των αμυνομένων⁵⁵⁰. Οι Οθωμανοί, γεμάτοι θρησκευτικό ζήλο και έξαψη για τον ιερό πόλεμο εναντίον των «απίστων», πραγματοποίησαν την επίθεσή τους με την συνοδεία σαλπύγγων και αλλαλαγμών, προκαλώντας δεός στις τάξεις των υπερασπιστών⁵⁵¹. Την αρχική έκπληξη και αδράνεια των Βυζαντινών ακολούθησε βίαιη αντίδραση εναντίον των επιτιθέμενων αντιπάλων. Η άμυνα έλαβε παλλαϊκή μορφή, καθώς στα τείχη δεν μάχονταν μόνο οι επαγγελματίες στρατιώτες αλλά και απλοί πολίτες με αυτοσχέδια όπλα, όπως τραπέζια αντί ασπίδων. Ακόμη ιερείς και μοναχοί έλαβαν μέρος στην άμυνα, ενώ οι γυναίκες συμμετείχαν μεταφέροντας πέτρες, κρασί και νερό, ενθαρρύνοντας τους πολεμιστές και βοηθώντας τους τραυματίες. Μάλιστα αρκετές τραυματίστηκαν από τουρκικά βέλη. Η αναπάντεχα ισχυρή αντίσταση εμπόδισε την κατάληψη των επάλξεων· αποτυχημένη ήταν και η απόπειρα διάνοιξης σιηράγγων προς υπονόμηση των τειχών, αφού οι Βυζαντινοί δημιούργησαν αντι-σήραγγες και συγκρούστηκαν υπογείως με τους Τούρκους⁵⁵². Καθώς πλησίασε η δύση του ηλίου και οι επιθέσεις

⁵⁴⁹ Κανανός 14, 300-320.

⁵⁵⁰ Κανανός 15, 321-338.

⁵⁵¹ Κανανός 17, 367-392.

⁵⁵² Κανανός 18-21, 393-495.

δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα, οι Οθωμανοί έλυσαν την πολιορκία, εγκατέλειψαν όσα μηχανήματα είχαν φέρει κοντά στα τείχη και πυρπόλησαν τον υπόλοιπο εξοπλισμό που είχαν τοποθετήσει μακρύτερα⁵⁵³. Η πολιορκία είχε διαρκέσει περίπου τρεις μήνες και η επίθεση της 24^{ης} Αυγούστου κόστισε στους Τούρκους περισσότερους από 1000 νεκρούς και τραυματίες ενώ λιγότεροι από 100 Βυζαντινοί τραυματίστηκαν και όχι περισσότεροι από τριάντα θανατώθηκαν⁵⁵⁴. Η δεύτερη μεγάλη κλίμακας πολιορκία της Κωνσταντινούπολης θα λήξει με νίκη των Βυζαντινών. Η τεχνολογία των πυροβόλων όπλων που διέθεταν οι Οθωμανοί δεν θα αποδειχθεί ικανή για να υπερκεράσουν τα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Οποσδήποτε η πολιορκία του 1422 προαπεικονίζει εκείνη του 1453, ιδιαίτερα ως προς τις μεθόδους τις οποίες οι Οθωμανοί ακολούθησαν⁵⁵⁵.

2.13 Ο πόλεμος στην Πελοπόννησο από το 1383 έως το 1446.

Τα τελευταία έτη ύπαρξης του δεσποτάτου του Μορέως χαρακτηρίζονται από το παράδοξο της επέκτασής του σε βάρος του διαρκώς συρρικνούμενου φραγκικού πριγκηπάτου και της παράλληλης αδυναμίας για αποτελεσματική άμυνα έναντι των Οθωμανών που επέδραμαν κατ' επανάληψη στην Πελοπόννησο, πριν από την οριστική κατάληψή της το 1460.

Το 1387 και 1388 οι Οθωμανοί επιδρομείς έφθασαν λεηλατώντας έως τα περίχωρα της Μεθώνης και της Κορώνης. Το 1395 και προκειμένου οι δυνάμεις του δεσποτάτου να περιοριστούν στον Μοριά ενώ διαρκούσε η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, ο Εβρενός πασάς εισήλθε ανενόχλητος στην Πελοπόννησο και

⁵⁵³ Κανανός 22, 496-516.

⁵⁵⁴ Κανανός 25, 555-569.

⁵⁵⁵ Barker, *Manuel II*, 359-366. Για την πολιορκία βλέπε επίσης Nicol, *Last Centuries*, 332-333.

κατέλαβε το Λεοντάριο και την Άκοβα πριν αποσυρθεί στην Θεσσαλία. Το 1397 νέα επιδρομή πραγματοποιήθηκε από πενήντα χιλιάδες Οθωμανούς υπό τους Εβρενό και Ιακούμπ πασά. Τα τείχη του Ισθμού της Κορίνθου δεν στάθηκαν ικανά να εμποδίσουν τους επιδρομείς, οι οποίοι τα κατέστρεψαν. Το Άργος, το οποίο κατείχαν οι Βενετοί, καταλήφθηκε μετά από πολιορκία και 30000 κάτοικοι αιχμαλωτίστηκαν και μεταφέρθηκαν στην Ασία, ενώ η πόλη καταστράφηκε ολοσχερώς. Ακολούθησε μάχη με τους Βυζαντινούς στο Λεοντάριο όπου επικράτησαν οι Τούρκοι και ακολούθησε λεηλασία της Πελοποννήσου. Για άλλη μια φορά οι επιδρομείς δεν θα παραμείνουν στην Πελοπόννησο και θα επιστρέψουν στην Θεσσαλία⁵⁵⁶.

Η ανοικοδόμηση του τείχους του Εξαμιλίου από τον Μανουήλ Β΄ το 1415 αποτελεί μία από τις πλέον αξιοσημείωτες ενέργειες του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, η οποία συγκέντρωσε τον θαυμασμό των συγχρόνων του αλλά και την εκτίμηση των νεώτερων ερευνητών⁵⁵⁷. Η ανοικοδόμηση προκάλεσε τη βίαιη αντίδραση τοπικών αρχόντων της Πελοποννήσου, γεγονός το οποίο οδήγησε σε πολεμικές συγκρούσεις που κατέληξαν σε επικράτηση του αυτοκράτορα⁵⁵⁸. Από στρατιωτική άποψη θα πρέπει να δεχτούμε την κρίση του T. Gregory, ο οποίος εύστοχα αναφέρει ότι «There is, probably, a lesson to be learned here, one that might have profited the French on the Maginot line or others in search of a technologically perfect defensive scheme.»⁵⁵⁹. Η ανοικοδόμηση του τείχους αποδείχτηκε ανεπαρκές μέτρο για να εξασφαλίσει την άμυνα της Πελοποννήσου, διότι όχι μόνο οι διαθέσιμες στρατιωτικές δυνάμεις ήταν ανεπαρκείς για την άμυνά του, αλλά η εμφάνιση και

⁵⁵⁶ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* I, 90-92. Σφραντζῆς, *Χρονικὸν Μαιῦς*, 202. Zakythinios, *Despotat Grec* I, 155-157.

⁵⁵⁷ Βλέπε για παράδειγμα τα ὅσα αναφέρει ὁ Δημήτριος Χρυσολωρᾶς (*PLP*, αρ. 31156) *III* III, 242-244.

⁵⁵⁸ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* I, 172-173. *III* III, 242-244. Mazaris' *Journey to Hades*, 80-86. Λάμπρος, «Τα τείχη του ἰσθμοῦ», 444-462. Zakythinios, *Despotat Grec* I, 167-170. J.W. Barker, «On the Chronology of the Activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415», *BZ* 55 (1962), 39-55. Barker, *Manuel II*, 311-317. Nicol, *Last Centuries*, 328-329.

⁵⁵⁹ Gregory, *Hexamilion*, 151

χρήση κατάλληλων πυροβόλων όπλων από τους Οθωμανούς καθιστούσε αμφίβολη την αποτελεσματικότητά του.

Το 1423 τα τουρκικά στατεύματα υπό τον Τουραχάν διέρχονται ανενόχλητα από το αφύλακτο Εξαμίλιο, το οποίο καταστρέφουν και στη συνέχεια λεηλατούν την Πελοπόννησο. Αντίσταση θα συναντήσουν μόνο από τους Αλβανούς, οι οποίοι όμως θα τραπούν σε φυγή μπροστά στα τουρκικά στρατεύματα και θα ακολουθήσει σφαγή τους⁵⁶⁰.

Ενώ οι Βυζαντινοί είναι ανίσχυροι στην αντιμετώπιση των Τούρκων, δεν συμβαίνει το ίδιο όταν μάχονται τους Φράγκους, έναντι των οποίων ακολουθούν μία μάλλον επιθετική πολιτική, η οποία θα επιφέρει μέχρι το 1430 την κατάληψη ολόκληρης της Πελοποννήσου, με εξαίρεση τις ενετικές κτήσεις. Για τις επιχειρήσεις εναντίων των Ναβαρραίων, ιδιαίτερα εναντίον του Centurione Zaccaria, και των Acciajuoli δεν διασώζονται λεπτομέρειες, οι οποίες να μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε άποψη για την ακολουθούμενη τακτική⁵⁶¹. Το Χρονικό των Τόκκο μας πληροφορεί ότι το 1422 τα στρατεύματα του δεσποτάτου και συγκεκριμένα πεντακόσιοι ιππείς, καθώς το πεζικό είχε διασκορπισθεί σε λεηλασία, απέφυγαν κατά μέτωπο σύγκρουση και έλαβαν θέση ενεδρεύοντας τα φραγκικά στρατεύματα⁵⁶².

Το 1443 ο Κωνσταντίνος⁵⁶³ έλαβε τον τίτλο του δεσπότη, μοιραζόμενος την εξουσία στην Πελοπόννησο με τον αδελφό του Θωμά⁵⁶⁴, και το 1444 προχώρησε σε εκ νέου ανοικοδόμηση του τείχους του Εξαμιλίου. Εφάρμοσε επιθετική πολιτική και προέβει σε επιχειρήσεις στην Αττική, την Βοιωτία και την κεντρική Ελλάδα, γεγονός

⁵⁶⁰ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών* II, 16-17. Λάμπρος, «Τα τείχη του ισθμού», 469-470.

Zakythinis, *Despotat Grec I*, 196-198. Barker, *Manuel II*, 371.

⁵⁶¹ Bon, *Morée Franque*, 282-293. Nicol, *Last Centuries*, 346.

⁵⁶² *Χρονικό των Τόκκο*, 506-508.

⁵⁶³ Για τον τελευταίο αυτοκράτορα βλέπε *PLP*, αρ. 21500 και τη μονογραφία D. M. Nicol, *The Immortal Emperor. The life and legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans*. Cambridge, Eng. 1992.

⁵⁶⁴ *PLP*, αρ. 21470.

το οποίο σύντομα προκάλεσε την αντίδραση των Οθωμανών⁵⁶⁵. Το 1446 ο ίδιος ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ μαζί με τον στρατηγό του Τουραχάν εκστρατεύουν στην Πελοπόννησο. Οι Βυζαντινοί οχυρώνονται στο Εξαμίλιο και οι Τούρκοι προετοιμάζονται για πολιορκία και παρατάσσονται κατά μήκος του τείχους, τοποθετώντας και τα πυροβόλα τους. Την πρώτη ημέρα το πυροβολικό πραγματοποίησε βομβαρδισμό των τειχών και την επομένη οι Τούρκοι πλησίασαν τις πολιορκητικές μηχανές τους στα τείχη και διενήργησαν επίθεση. Το επόμενο βράδυ άναψαν πολλές φωτιές σε όλο το στρατόπεδο αναπέμποντας ύμνους στον Αλλάχ, δείγμα ότι την επομένη θα ακολουθούσε η κύρια επίθεση. Πραγματικά η επίθεση ξεκίνησε με τους βοηθητικούς στρατιώτες να τοποθετούν τις πολιορκητικές μηχανές στο τείχος και να διενεργούν επίθεση. Ακολούθησε το κυρίως τμήμα του Οθωμανικού στρατού υπό των ήχο σαλπίγγων και τυμπάνων, με τον ίδιο τον σουλτάνο να έχει τεθεί επικεφαλής των γενιτσάρων. Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, που αποτελεί την βασική μας πηγή για τα γεγονότα, περιγράφει τις προσπάθειες των Τούρκων να ανέλθουν με σκάλες στα τείχη και να υπονομεύσουν τα θεμέλιά τους ενώ παράλληλα με πυροβόλα όπλα μικρού διαμετρήματος έβαλαν κατά των αμυνομένων. Οι γενίτσαροι πέτυχαν να ανέλθουν στο τείχος, γεγονός το οποίο προκάλεσε τη φυγή των υπερασπιστών του. Ακολούθησε σφαγή, λεηλασία και σύλληψη πολλών αιχμαλώτων, ενώ οι δεσπότες Κωνσταντίνος και Θωμάς διέφυγαν προς την Λακωνία, καθώς έκριναν ότι η Κόρινθος δεν ήταν κατάλληλα εφοδιασμένη για να ανθέξει πολιορκία⁵⁶⁶.

Μετά την άλωση του Εξαμιλίου ο Μουράτ Β΄ διαίρεσε το στράτευμά του σε

⁵⁶⁵ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* II, 91-93. Λάμπρος, «Τα τείχη του ισθμού», 471-479. Zakythinos, *Despotat Grec* I, 226-231. Nicol, *Last Centuries*, 362.

⁵⁶⁶ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* II, 112-117. Λάμπρος, «Τα τείχη του ισθμού», 479-486. Zakythinos, *Despotat Grec* I, 232-234. Nicol, *Last Centuries*, 364.

δύο τμήματα, ένα υπό τον Τουραχάν, το οποίο κινήθηκε στην ενδοχώρα και ένα υπό την διοίκηση του ιδίου, το οποίο κινήθηκε παραλιακά προς την Αχαΐα. Η Σικυώνα πυρπολήθηκε και καταστράφηκε από το στράτευμα του σουλτάνου, καθώς είχε μείνει αχύλακτη λόγω της συμμετοχής της φρουράς στην άμυνα του Εξαμιλίου. Μόνο στην ακρόπολη της πόλης είχαν οχυρωθεί ορισμένοι πολεμιστές και πολλοί άμαχοι που σύντομα παραδόθηκαν καθώς οι γενίτσαροι άρχισαν να υπονομεύουν το τείχος. Στη συνέχεια ο οθωμανικός στρατός κατευθύνθηκε προς την Πάτρα, ο πληθυσμός της οποίας είχε διαφύγει στην απέναντι ακτή, στην πόλη της Ναυπάκτου, και μόνο στην ακρόπολη είχαν οχυρωθεί 4000 κάτοικοι. Οι Τούρκοι άρχισαν να ανοίγουν σήραγγες κάτω από το τείχος αλλά οι Βυζαντινοί αντέδρασαν με ρίψη εύφλεκτων υλών που απώθησαν τους επιτιθέμενους. Οι Τούρκοι εγκατέλειψαν την πολιορκία και αφού το τμήμα υπό τον Μουράτ Β΄ επανενώθηκε με εκείνο του Τουραχάν, αποχώρησαν από την Πελοπόννησο σύροντας μαζί τους εξήντα χιλιάδες αιχμαλώτους⁵⁶⁷. Ο τρόπος με τον οποίο αλώθηκε το Εξαμίλιο, κυρίως η τουρκική τακτική και το αποτέλεσμα της, παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με την τελευταία επίθεση των Τούρκων τα ξημερώματα της 29^{ης} Μαΐου 1453 για την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως.

2.14 Η πολιορκία και άλωση της Κωνσταντινουπόλεως.

Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, με την οποία τίθεται και τυπικά η σφραγίδα του τέλους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, είναι φυσικό να έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών και ως εκ τούτου έχει περιγραφεί με ιδιαίτερη λεπτομέρεια⁵⁶⁸. Για το λόγο αυτό δεν θα περιγράψουμε τα στρατιωτικά

⁵⁶⁷ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών* II, 118-119. Δούκας, *Ιστορία* 32.7. Zakythinos, *Despotat Grec I*, 234-235. Nicol, *Last Centuries*, 364-365. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 48-50.

⁵⁶⁸ Από την σημαντική βιβλιογραφία για την Άλωση αναφέρουμε ενδεικτικά τα εξής: E. Pears, *The destruction of the Greek Empire and the story of the capture of Constantinople by the Turks*. London

γεγονότα με αναλυτικό τρόπο, αλλά θα περιοριστούμε σε μία σύντομη αναφορά στα κυριότερα περιστατικά που οδήγησαν στην είσοδο των Οθωμανών στην Πόλη.

Η άλωση αποτέλεσε, μεταξύ άλλων, προϊόν της προσεκτικής πολεμικής προετοιμασίας των Οθωμανών. Ήδη από τα τέλη του 1452 οι Τούρκοι επέδραμαν στην Πελοπόννησο, διήλθαν από το Εξαμίλιο και προέβησαν σε εκτεταμένες λεηλασίες, ώστε να αποστερήσουν από τους Βυζαντινούς οποιαδήποτε βοήθεια θα μπορούσε να σταλεί από το Δεσποτάτο. Κατά τη συγκεκριμένη επιχείρηση οι Βυζαντινοί γνώρισαν και μία επιτυχία, όταν σε ενέδρα εναντίον τμήματος του τουρκικού στρατεύματος κατάφεραν να προκαλέσουν πολλές απώλειες και να συλλάβουν αιχμαλώτους⁵⁶⁹. Εκτός από τη συγκέντρωση υπέρογκου αριθμού στρατευμάτων -οι αριθμοί που παραδίδουν οι πηγές μας είναι μεταξύ 160000 έως 700000 ανδρών⁵⁷⁰- ο Μωάμεθ Β΄ αξιοποίησε τη νέα τεχνολογία και προέβει σε κατασκευή πυροβόλων όπλων μεγάλου διαμετρήματος⁵⁷¹. Επίσης για τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των Στενών ανοικοδόμησε το φρούριο Ρούμελη-Χισάρ. Η Κωνσταντινούπολη αποκλείστηκε από ξηρά και θάλασσα, η δε ύπαιθρος λεηλατήθηκε και ερημώθηκε, τα οχυρά περιφερειακά της Πόλης κατελήφθησαν⁵⁷².

Στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης, εκτός από τις βυζαντινές δυνάμεις, συμμετείχαν αρκετοί Δυτικοί, με κυριότερη τη δύναμη των περίπου 400 ανδρών υπό

1903. G. Schlumberger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*. Paris 1914. S. Runciman, *Άλωση Κωνσταντινουπόλεως*. M. Philippides, «The Fall of Constantinople 1453: Bishop Leonardo Giustiniani and his Italian followers», *Viator* 29 (1998), 189-225. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 75-98.

⁵⁶⁹ Σφραντζής, *Χρονικὸν Μαιύς*, 380. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ἱστοριῶν* II, 148. Zakythinos, *Despotat Grec* I, 246.

⁵⁷⁰ Βλέπε τον αναλυτικό πίνακα με την αριθμητική δύναμη που μνημονεύουν οι διάφορες πηγές, Pertusi, *Caduta*, LXXIII.

⁵⁷¹ Για το περίφημο μεγάλο μεγέθους πυροβόλο που κατασκεύασε ο μηχανικός Ουρβανός, βλ. G.M. Hollenback, «Notes on the Design and Construction of Urban's Giant Bombard», *BMGS* 26 (2002), 284-291.

⁵⁷² Κριτόβουλος, *Ἱστορία*, 1.11.1-7, 1.17.3-18.1, 1.26.3, 1.32.1-33.4. Δούκας, *Ἱστορία*, 35.1-3, 37.1-2. Σφραντζής, *Χρονικὸν Μαιύς*, 378-384. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ἱστοριῶν* II, 147-150. Barbaro, *Giornale*, 8-9. Ισιδώρου Κιέβου Επιστολή, 68-70. *Leonardo di Chio*, 128-132. Tetaldi, *Tractatus*, 136-150.

τον Γεννουάτη Ιωάννη Giustignani Longo⁵⁷³. Η συνολική δύναμη των αμυνομένων ήταν κατά τον Γεώργιο Σφραντζή 4773 άνδρες, χωρίς τους ξένους, που ανέρχονταν σε λίγο περισσότερους από 200 άνδρες⁵⁷⁴. Ακόμη ένας μικρός στόλος ήταν διαθέσιμος, στον οποίο περιλαμβάνονταν κυρίως δυτικά πλοία. Η είσοδος στον Κεράτιο κόλπο είχε αποκλειστεί με αλυσίδα, εμποδίζοντας τα τουρκικά πλοία να προσεγγίσουν το αντίστοιχο τμήμα των θαλασσιών τειχών⁵⁷⁵. Επίσης οι Βυζαντινοί διέθεταν πετροβόλες μηχανές καθώς και πυροβόλα όπλα μικρού διαμετρήματος⁵⁷⁶.

Η τακτική των Οθωμανών περιελάμβανε βομβαρδισμό των τειχών με το πυροβολικό, ώστε να προκληθεί ρήγμα, το οποίο να εκμεταλλευτούν και εισέλθουν δια εφόδου στην Πόλη, αλλά και χρήση περισσότερο «συμβατικών» μεθόδων, όπως η υπονόμηση των θεμελίων του τείχους. Για την άνοδο στις επάλξεις μνημονεύεται η χρήση πολιορκητικών πύργων και κλιμάκων, καθώς και οι συνεχείς προσπάθειες επιχωμάτωσης της τάφρου του εξωτερικού τείχους. Οι Βυζαντινοί προσπαθούσαν να προστατέψουν και επισκευάσουν τα τείχη τοποθετώντας ή αναρτώντας μπροστά από αυτά ξύλα, λάσπη, υφάσματα, ξύλινα δοχεία γεμάτα χώμα και γενικά υλικά που μπορούσαν να απορροφήσουν την ενέργεια κρούσης των λίθων των πυροβόλων. Οι επαναλαμβανόμενες επιθέσεις των Τούρκων αποκρούστηκαν, ενώ με διάνοιξη αντισηράγγων αντιμετωπίστηκε η απόπειρα υπονόμησης των τειχών⁵⁷⁷.

Σημαντική επίδραση στην εξέλιξη των γεγονότων επέφερε η μεταφορά των τουρκικών πλοίων δια ξηράς εντός του Κεράτιου κόλπου: η χρησιμότητα της

⁵⁷³ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 1.25.1, *Leonardo di Chio*, 132. Για τον Giustignani, βλ. *PLP*, αρ. 8227.

⁵⁷⁴ Σφραντζής, *Χρονικόν*, 132. Επίσης M.G. Klopff, «The Army in Constantinople at the Accession of Constantine XI», *Byzantion* 60 (1970), 385-392 και Pertusi, «The Anconitan Colony in Constantinople», 209-210.

⁵⁷⁵ Βλέπε σχετικά R. Guiland, «La chaîne de la Corne d'Or», *EEBS* 25 (1955), 88-120.

⁵⁷⁶ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 1.18-19. Σφραντζής, *Χρονικόν Maius*, 382-384. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών* II, 150-151. Ισιδώρου Κιέβου Επιστολή, 70-74.

⁵⁷⁷ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 1.31.3, 1.34.1-34.4, 1.35.1-36.2. Σφραντζής, *Χρονικόν Maius*, 384-390. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών* II, 151-154. Barbaro, *Giornale*, 15-17, 22-23. *Leonardo di Chio*, 132-134. Tetaldi, *Tractatus*, 160-168.

αλυσίδας εκμηδενίστηκε, ο στολίσκος των αμυνόμενων απειλούνταν πλέον ουσιαστικά, η δράση του περιορίστηκε και όλο το μήκος των θαλασσιών τειχών καθίστατο πλέον προσβάσιμο με αποτέλεσμα τμήμα των ήδη ανεπαρκών βυζαντινών δυνάμεων να απορροφηθεί για την άμυνά του. Επίσης οι Οθωμανοί κατασκεύασαν ξύλινη γέφυρα για να συνδέσουν τις δύο πλευρές εκατέρωθεν του Κεράτιου ώστε να μεταφέρουν ταχύτερα τα στρατεύματά τους⁵⁷⁸.

Η τελική επίθεση τη νύκτα της 28^{ης} προς 29^η Μαΐου 1453, η οποία κατέληξε στην άλωση της Κωνσταντινουπόλεως αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της επιθετικής τακτικής των Οθωμανών. Από τις τελευταίες απογευματινές ώρες ξεκίνησαν κατά κύματα επιθέσεις με σκοπό την καταπόνηση των ήδη εξασθενημένων και καταπτοημένων από τις πολυήμερες συγκρούσεις υπερασπιστών. Οι επιθέσεις πραγματοποιούνταν υπό τον εκκωφαντικό ήχο τυμπάνων, δρώντας αρνητικά στην ψυχολογία των αντιπάλων. Τα πρώτα κύματα ατάκτων ακολούθησαν κύματα επίλεκτων σωμάτων, όπως οι γενίτσαροι. Η κακή κατάσταση των τειχών αλλά και η λειψανδρία των υπερασπιστών συνετέλεσαν στο να επιτύχουν οι Οθωμανοί διείσδυση στην Πόλη, την οποία ακολούθησε ολοκληρωτική κατάρρευση της άμυνας. Ο τελευταίος αυτοκράτορας θανατώθηκε μαχόμενος, αποτελώντας τον μοναδικό βυζαντινό μονάρχη της ύστερης περιόδου, ο οποίος έχασε τη ζωή του στο πεδίο της μάχης. Είχε προηγηθεί ο τραυματισμός του Giustignani, γεγονός που επίσης συνετέλεσε στην κατάρρευση του ηθικού των υπερασπιστών και την αποδυνάμωση της άμυνας. Ακολούθησε σφαγή και λεηλασία επί τρεις ημέρες, όπως ο σουλτάνος είχε υποσχεθεί στους πολεμιστές του⁵⁷⁹.

⁵⁷⁸ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, 1.27.2, 1.42.1-43.3. Δούκας, *Ιστορία*, 38.8, 38.21. Σφραντζής, *Χρονικὸν Μαιου*, 394-396. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ἱστοριῶν* II, 152-153. Barbaro, *Giornale*, 18-19. Leonardo di Chio, 136-138.

⁵⁷⁹ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, 1.54.2-63.2. Δούκας, *Ιστορία*, 39.7-21. Σφραντζής, *Χρονικὸν Μαιου*, 424-430. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ἱστοριῶν* II, 159-164. Barbaro, *Giornale*, 30-35. Leonardo di Chio, 156-166. Tetaldi, *Tractatus*, 178-196.

Η πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως δεν αποτέλεσε την τελευταία πολεμική πράξη του Βυζαντίου. Στην Πελοπόννησο θα λάβουν χώρα οι τελευταίες συγκρούσεις με τους Οθωμανούς, στις οποίες συγκαταλλέγονται όχι μόνο πολιορκίες, όπως θα αναμέναμε, αλλά και μία μάχη σε παράταξη –η τελευταία του βυζαντινού στρατού.

2.15 Η κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, η κατάκτηση της Πελοποννήσου αποτελούσε ζήτημα χρόνου. Ο Μωάμεθ Β΄ δεν είχε λόγο να επιταχύνει τις ενέργειές του, καθώς οι δεσπότες Θωμάς και Δημήτριος⁵⁸⁰ βρίσκονταν σε διαμάχη μεταξύ τους, εξασθενίζοντας τις όποιες αμυντικές δυνατότητες απέμεναν στο Δεσποτάτο και παρέχοντας την ευκαιρία στους Οθωμανούς να επεμβαίνουν στρατιωτικά⁵⁸¹.

Το 1458 ο Μωάμεθ Β΄ οδήγησε τα στρατεύματά του στον Μοριά. Έφθασε στην Κόρινθο χωρίς αντίσταση, λεηλάτησε την ύπαιθρο, αλλά οι απόπειρες κατάληψης του Ακροκορίνθου απέτυχαν λόγω της οχυρότητας του κάστρου. Ούτε καν το πυροβολικό μπορούσε να προκαλέσει σοβαρή βλάβη στα τείχη, αλλά ακόμα και εάν αυτό ήταν εφικτό το απόκρημνο κάστρο ήταν προσβάσιμο αποκλειστικά από μία στενή δίοδο. Ο σουλτάνος αποφάσισε τον αποκλεισμό του Ακροκορίνθου και συνέχισε με το υπόλοιπο στράτευμα τις επιχειρήσεις στην χερσόνησο⁵⁸². Οι Οθωμανοί δεν δυσκολεύτηκαν να καταλάβουν σειρά πόλεων, όπως η Τεγέα και η Πάτρα, καθώς οι υπερασπιστές τους προτιμούσαν να συνθηκολόγησουν παρά να αντισταθούν⁵⁸³.

⁵⁸⁰ *PLP*, αρ. 21454.

⁵⁸¹ Για την μέθοδο που εφάρμοσαν οι Οθωμανοί για την κατάληψη της Πελοποννήσου, ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του L. Kayarinar, «The ottoman conquest of the Morea (1387-1460)», *Mésogeios* 17-18 (2002), 5-23. Επίσης Nicol, *Last Centuries*, 396-399.

⁵⁸² Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 3.3.8-3.4.1. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* II, 203-

⁵⁸³ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 3.4.2-3.6.1. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* II, 203-207. Zakythinos, *Despotat Grec* I, 256-259.

Στη συνέχεια το τμήμα υπό τον Μωάμεθ Β΄ επέστρεψε στον Ακροκόρινθο όπου ο αποκλεισμός συνεχίζονταν. Τα στρατεύματα, λόγω της πολύμηνης πολιορκίας, είχαν αρχίσει να ταλαιπωρούνται από έλλειψη εφοδίων διότι τα αχθοφόρα ζώα πέθαιναν από έλλειψη τροφής καθώς είχε προηγηθεί η ερήμωση της υπαίθρου. Για αυτό το λόγο ο Μωάμεθ Β΄ επείγονταν να επιτεθεί και καταλάβει το κάστρο, του οποίου μάλιστα είχε καταρρεύσει τμήμα του τείχους στην μοναδική δίοδο που οδηγούσε μέσω της πύλης εντός αυτού⁵⁸⁴. Από την περιγραφή του Μιχαήλ Κριτόβουλου συμπεραίνουμε ότι η αριθμητική υπεροχή των Οθωμανών δεν αποτελούσε ισχυρό παράγοντα υπέρ της επικράτησής τους, διότι ο τόπος που έπρεπε να διέλθουν ήταν στενός και ήταν εκατέρωθεν εκτεθειμένοι στους υπερασπιστές. Λόγω της κατάρρευσης του εξωτερικού τείχους οι Τούρκοι πέτυχαν να καταλάβουν την πύλη και να εισέλθουν σε αυτό, αλλά οι Βυζαντινοί, οχυρωμένοι στο δεύτερο τείχος, κατάφεραν να τους απωθήσουν⁵⁸⁵.

Ο Μωάμεθ Β΄ θεώρησε ότι οποιαδήποτε απόπειρα κατάληψης του Ακροκορίνθου δια εφόδου είναι μάταιη. Αποφάσισε να παρατείνει τον αποκλεισμό, οπότε έστειλε στρατεύματα να λεηλατήσουν την Πελοπόννησο για να εξασφαλίσει τα απαραίτητα εφόδια. Η έλλειψη εφοδίων άρχισε να επηρεάζει και τους Βυζαντινούς. Ο δεσπότης Δημήτριος έστειλε προς ενίσχυση τον Ματθαίο Ασάνη⁵⁸⁶ με 70 άνδρες και λίγα εφόδια. Αυτοί εισήλθαν στο κάστρο κατά τη διάρκεια της νύκτας, σχεδόν αναρριχόμενοι από σημείο του τείχους, για το οποίο δεν ήταν ευρύτερα γνωστό ότι υπήρχε δυνατότητα πρόσβασης. Όταν ο Ματθαίος Ασάνης διαπίστωσε την πολύ άσχημη κατάσταση των αποκλεισμένων λόγω έλλειψης τροφών, η οποία επιδεινώθηκε όταν το τουρκικό πυροβολικό κατέστρεψε το αρτοποιείο του κάστρου,

⁵⁸⁴ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, 3.6.3-3.6.4.

⁵⁸⁵ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, 3.6.5-3.6.7.

⁵⁸⁶ *PLP*, αρ. 1508

αποφασίστηκε η συνθηκολόγηση και παράδοση του Ακροκορίνθου στους Οθωμανούς. Σύμφωνα με την συμφωνία, οι Οθωμανοί κράτησαν όσα φρούρια και πόλεις είχαν καταλάβει και οι Βυζαντινοί ορίστηκε να πληρώνουν φόρο υποτελείας⁵⁸⁷.

Η διαμάχη των δεσποτών Δημητρίου και Θωμά έδωσε την αφορμή στον Μωάμεθ Β΄ να επέμβει διαδοχικά το 1459 και το 1460 στην Πελοπόννησο, γεγονός το οποίο οδήγησε στην οριστική κατάλυση του Δεσποτάτου⁵⁸⁸. Το 1459 ο δεσπότης Θωμάς κινήθηκε τόσο εναντίον του αδελφού του όσο και των Τούρκων. Πολιόρκησε την Πάτρα, με αποτέλεσμα οι Οθωμανοί να αντιδράσουν εκστρατεύοντας υπό τον Χαμουζά ή Χαμζά⁵⁸⁹, καθώς ο Μωάμεθ Β΄ ήταν απασχολημένος σε άλλα μέτωπα. Ο βυζαντινός στρατός, στις τάξεις του οποίου συμπεριλαμβάνονταν πολλοί Αλβανοί, οπισθοχώρησε και συγκεντρώθηκε στο Λεοντάριο (περιοχή σημερινής Μεγαλόπολης) με σκοπό να δοθεί αποφασιστική μάχη. Οι Βυζαντινοί έλαβαν θέση στους λόφους γύρω από την πόλη, σχηματίζοντας παράταξη σε βάθος. Οι Τούρκοι εκμεταλλεύτηκαν το μικρό μήκος του μετώπου της βυζαντινής παράταξης, με αποτέλεσμα να την υπερκεράσουν με το ιππικό τους και να επιτεθούν στα νώτα της. Οι τελευταίες γραμμές των Βυζαντινών τράπηκαν σε φυγή προς την αντίθετη κατεύθυνση, παρασέρνοντας και τους υπόλοιπους στρατιώτες και όλο το βυζαντινό στράτευμα στράφηκε καταδιωκόμενο προς την πόλη. Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης αναφέρει διακόσιους νεκρούς από την πλευρά των Βυζαντινών. Ακολούθησε αποκλεισμός της πόλης, αλλά οι Τούρκοι τελικά αποχώρησαν λόγω έλλειψης εφοδίων⁵⁹⁰.

⁵⁸⁷ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 3.6.8-3.9.3. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* II, 207-211. Zakythinos, *Despotat Grec* I, 259-260.

⁵⁸⁸ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 3.19.1-3.20.7.

⁵⁸⁹ *PLP*, αρ. 30553.

⁵⁹⁰ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* II, 214-216. Zakythinos, *Despotat Grec* I, 265-266. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 165-167.

Το 1460 ο ίδιος ο σουλτάνος ηγήθηκε της εκστρατείας στον Μοριά. Ο Μυστράς παραδόθηκε από τον Δημήτριο στους Οθωμανούς, οι οποίοι κατόπιν κινήθηκαν εναντίον του Καστρίου. Το φρούριο αυτό υπεράσπιζαν τετρακόσιοι άνδρες και ήταν προσπελάσιμο μόνο από ένα σημείο, το οποίο προστατεύονταν από τριπλό τείχος. Η πρόταση του Μωάμεθ Β΄ για συνθηκολόγηση απερρίφθη, με αποτέλεσμα οι Οθωμανοί να εξαπολύσουν σφοδρή επίθεση. Οι Βυζαντινοί αντιστάθηκαν και προκάλεσαν πολλές απώλειες στους Τούρκους, καθώς με το πλεονέκτημα που τους προσέδιδαν τα τείχη έριπταν λίθους και χτύπαγαν τους εχθρούς με δόρατα κατακρημνίζοντάς τους στα απότομα βράχια. Την επομένη η επίθεση επαναλήφθηκε με μεγαλύτερη επιτυχία, καθώς οι Οθωμανοί κατέλαβαν τα δύο τείχη και περιόρισαν τους υπερασπιστές στο τρίτο. Τελικά οι εναπομείναντες τριακόσιοι πολεμιστές παραδόθηκαν και οι Τούρκοι τους εκτέλεσαν, αιχμαλώτισαν τα γυναικόπεδα και κατέστρεψαν το οχυρό⁵⁹¹. Την ίδια τύχη είχαν οι υπερασπιστές και αποκλεισμένοι άμαχοι στο φρούριο του Γαρδικίου. Σε αυτή την περίπτωση ο Μωάμεθ Β΄ δεν θέλησε να θυσιάσει τους στρατιώτες του σε μάταιες επιθέσεις εναντίον ενός εξίσου οχυρού φρουρίου και περιορίστηκε σε αποκλεισμό του. Η έλλειψη νερού και τροφών υποχρέωσε τους Βυζαντινούς σε παράδοση με τα ίδια αποτελέσματα⁵⁹². Η σκληρή αντιμετώπιση των αιχμαλωτισθέντων πολεμιστών και αμάχων στις πολιορκίες του Καστρίου και του Γαρδικίου είχε ως αποτέλεσμα η πλειονότητα των πόλεων του Δεσποτάτου να παραδοθούν στους Τούρκους αμαχητί⁵⁹³. Την κατάσταση αυτή ανέτρεψε η μή τήρηση των συμφωνιών από τον Ζάγανο⁵⁹⁴ κατά την παράδοση της πόλεως Σανταμέρι (Saint-Omer). Οι Βυζαντινοί διαπιστώνοντας το μάταιο της παραδόσεως, άρχισαν να αντιστέκονται με

⁵⁹¹ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 3.21.1-3.21.6. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* II, 227-229.

⁵⁹² Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 3.22.1-3.22.4. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν* II, 229-230.

⁵⁹³ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, 3.22.5-3.22.6. Zakythinis, *Despotat Grec* I, 267-270.

⁵⁹⁴ *PLP*, αρ. 6415.

αποκορύφωμα την άμυνα που προέβαλαν υπό τον Κωνσταντίνο Γρέτζα Παλαιολόγο⁵⁹⁵ στο Σαλμένικο. Οι Οθωμανοί χρησιμοποίησαν πυροβόλα για να πλήξουν τα τείχη ενώ με πυροβόλα χειρός προκαλούσαν αρκετές απώλειες στους αμυνόμενους. Μετά από επταήμερη πολιορκία και αφού διέκοψαν την μέσω παρακείμενου ποταμού παροχή ύδατος στην πόλη, οι Τούρκοι πέτυχαν την παράδοσή της. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος συνέχισε όμως να παραμένει οχυρωμένος στην ακρόπολη έως ότου επετεύχθει συμφωνία και επετράπει η αποχώρηση των τελευταίων υπερασπιστών⁵⁹⁶.

Η μάχη στο Λεοντάριο αποτελεί την τελευταία μάχη σε παράταξη, την οποία έδωσε ο βυζαντινός στρατός, όπως και η άμυνα στο Σαλμένικο αποτελεί την τελευταία πράξη αντίστασης σε πολιορκία. Αμφότερες σηματοδοτούν τις τελευταίες στρατιωτικές ενέργειες των Βυζαντινών. Η κατάληψη και των τελευταίων εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας θα σημάνει την άνοδο στη θέση της μιας νέας, ισχυρής στρατιωτικά, αυτοκρατορίας, της οθωμανικής.

⁵⁹⁵ *PLP*, αρ. 21497.

⁵⁹⁶ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών* II, 230-235. Tursun Beg, 43-44. Βλέπε επίσης Σπ.Π. Λάμπρος, «Κωνσταντίνος Παλαιολόγος Γραϊτζας. Ο αμύντωρ του Σαλμένικου» *NE* 11 (1914), 260-271. Zakythinis, *Despotat Grec I*, 270-273. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 173-178.

3. Βασικά στοιχεία οργάνωσης και λειτουργίας του βυζαντινού στρατού.

Η οργάνωση του βυζαντινού στρατού κατά την ύστερη περίοδο έχει απασχολήσει ερευνητές σε ειδικότερες μελέτες, οι γνώσεις μας όμως για την ακριβή δομή και λειτουργία της παραμένουν μάλλον ασαφής και με πολλά κενά⁵⁹⁷. Στη συνέχεια θα περιγράψουμε εν συντομία την οργάνωση του στρατού, βασιζόμενοι στην υπάρχουσα βιβλιογραφία και τις πηγές και προσθέτοντας όσα στοιχεία είναι απαραίτητα προκειμένου να διαπιστώσουμε την συσχέτιση οργάνωσης - πολεμικής τακτικής. Επίσης προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε έναν πολύ σημαντικό, πλήν παραμελημένο από τη σύγχρονη έρευνα, τομέα, εκείνον της στρατιωτικής εκπαίδευσης, καθώς προδικάζει την εφαρμοζόμενη τακτική και σε σημαντικό ποσοστό το αποτέλεσμα κάθε ένοπλης αναμέτρησης.

3.1. Οργανωτική δομή.

Τα πρώτα έτη ύπαρξης της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και μέχρι την σταθεροποίηση και εγκαθίδρυση του νέου κράτους υπήρχε ένας βασικός πυρήνας στρατού, στον οποίο σημαντικό ποσοστό κατείχαν μισθοφόροι, χωρίς να υφίστανται στρατεύματα εγκατεστημένα στις επαρχίες, τα οποία οργανωμένα να στρατολογούνται κατά περίπτωση. Οποτεδήποτε απαιτήθηκε η αντίταξη άμυνας σε πολιορκίες πόλεων, διαπιστώνεται η ύπαρξη τοπικών φρουρών. Όταν οι συνθήκες επέτρεψαν, η αυτοκρατορία ισχυροποιήθηκε και η επαρχιακή διοίκηση

⁵⁹⁷ Βασικές μελέτες αποτελούν οι Bartusis, *Late Byzantine Army* και Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*. Ορισμένα στοιχεία για τον στρατό της Νίκαιας περιλαμβάνονται στα Angold, *Byzantine Government*, 182-201. R. Macrides, *George Akropolites The History*. Oxford 2007, 97-99 και για τον στρατό του δεσποτάτου του Μορέως στο Zakythinis, *Despotat Grec II*, 132-143.

αποκαταστάθηκε, τον κεντρικό πυρήνα του στρατεύματος πλαισίωσαν στρατιώτες εγκατεστημένοι στην περιφέρεια που συμμετείχαν στην τοπική άμυνα αλλά και επιστρατεύονταν όποτε απαιτείτο. Για παράδειγμα, το 1233 η επίθεση των Λατίνων δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά, διότι τμήματα του στρατού μάχονταν στη Ρόδο και την Κρήτη αλλά και οι περισσότεροι στρατιώτες είχαν διασκορπιστεί και επιστρέψει στα σπίτια τους λόγω του χειμώνα και για να ξεκουραστούν μετά από συμμετοχή σε αλληπάλληλες συγκρούσεις⁵⁹⁸. Κατά την κίνηση του Θεόδωρου Β΄ το 1254 προς το θέατρο επιχειρήσεων εναντίον των Βουλγάρων συγκεντρώθηκαν όσοι στρατιώτες συναντούσε και ήταν ετοιμοπόλεμοι⁵⁹⁹. Όσον αφορά την επαρχιακή στρατιωτική οργάνωση, δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ερευνητών για την μορφή της, δηλαδή εάν διατηρήθηκαν τα *θέματα*, αντικαταστάθηκαν ή συνυπήρξαν με τα *κατεπανίκια* ή εάν τελικά αποκρυσταλλώθηκε κάποια οργάνωση άλλης μορφής⁶⁰⁰. Το γεγονός είναι ότι, όπως διαπιστώσαμε, υπήρχε ένα κεντρικά οργανωμένο στράτευμα καθώς και επαρχιακές στρατιωτικές δυνάμεις, οι οποίες επιστρατεύονταν όταν υφίστατο ανάγκη για τη διεξαγωγή επιχειρήσεων.

Ανάλογη οργανωτική δομή εφαρμόστηκε κατά τους παλαιολόγειους χρόνους, με τη διαφορά ότι δημιουργήθηκαν επαρχιακές στρατιωτικές διοικήσεις που ονομάστηκαν *μεγάλα αλλάγια*. Στις πηγές κατ'επανάληψη αναφέρονται επίσης τα *αλλάγια*, τα οποία δεν είναι ξεκάθαρο εάν αποτελούσαν διοικητική υποδιαίρεση των *μεγάλων αλλαγίων* ή ο όρος χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει τη βασική τακτική μονάδα του βυζαντινού στρατού. Ο Κ. Παναγιωτίδης στη διατριβή του περί της

⁵⁹⁸ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 46.

⁵⁹⁹ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 111.

⁶⁰⁰ Βλέπε την ανάλυση στο Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 38-40, ο οποίος απορρίπτει τη στρατιωτική λειτουργία των *θεμάτων* και προκρίνει ως βάση της στρατιωτικής οργάνωσης τα *μεγάλα*

οργάνωσης του βυζαντινού στρατού υιοθετεί τη γνώμη του Ι. Καραγιαννόπουλου ότι τα αλλάγια αποτελούσαν την υποδιαίρεση των μεγάλων αλλαγίων⁶⁰¹. Από τις στρατιωτικές συγκρούσεις που είχαμε την ευκαιρία να αναλύσουμε στο δεύτερο κεφάλαιο, ως *αλλάγια* περιγράφονται οι τακτικές μονάδες στο πεδίο της μάχης. Συνήθως σχηματίζονταν πριν την αναμέτρηση, αποτελούνταν από πεζούς ή από ιππείς (δεν αναμιγνύονταν έφιππα και πεζά τμήματα) και ελάμβαναν τη θέση τους στη διάταξη μάχης. Με την άποψη αυτή φαίνεται να συμφωνεί ο Μ. Bartusis⁶⁰², άποψη την οποία ενισχύει και επεκτείνει για την περίπτωση της Πελοποννήσου επί τη βάση των πληροφοριών του *Χρονικού του Μορέως* ο Β. Hendrickx⁶⁰³. Κατά συνέπεια, δεν είναι σαφές ότι τα *αλλάγια* υπάγονταν διοικητικά στα *μεγάλα αλλάγια*, αλλά πιθανότατα οι στρατιώτες των *μεγάλων αλλαγίων* συμμετείχαν στις επιχειρήσεις εντασσόμενοι σε κάποιο *αλλάγιο* ανάλογα με την αριθμητική δύναμη του στρατού, τη διάταξη μάχης, το εάν πολεμούσαν πεζοί ή ιππείς. Σημαντικό κριτήριο για τον διαχωρισμό των αλλαγίων αποτελούσε και ο τόπος καταγωγής των στρατιωτών, όπως μαρτυρεί ο Γεώργιος Παχυμέρης: «τὸ δὲ στρατιωτικὸν ἐν ἀλλαγίοις, ὡς αὐτοὶ φαῖεν ἂν οἱ ἐπὶ τῶν ταγμάτων κοινολογούμενοι, πλείστοις συνίστατο. Ἦν γὰρ τὸ Παφλαγονικόν, πολὺ τε καὶ μέγιστον· ἦν δ' ἐξ Ἀλιζώνων πλεῖστον καὶ τὰ ἐς πόλεμον ἀγαθόν, οὓς καὶ Μεσοθινίτας ὁ κοινὸς εἶποι λόγος. Ἦσαν ἔνθεν μὲν Θρᾶκες, ἐκεῖθεν δὲ Φρύγες, ἔνθεν μὲν Μακεδόνες, ἐκεῖθεν δὲ Μυσοί, καὶ Κᾶρες ἄλλοι, καὶ πολὺ τὸ ἐκ Μαγεδῶνος καὶ γε τὸ Σκυθικὸν προσῆν, καὶ τὸ ξενικὸν Ἰταλικὸν πλεῖστον ἄλλο»⁶⁰⁴ και επιβεβαιώνεται από τη διάταξη των βυζαντινών δυνάμεων στη μάχη της Άπρου.

αλλάγια. Αντίθετη άποψη έχει διατυπωθεί στο Angold, *Byzantine Government*, 243-278, ενώ ο Bartusis, *Late Byzantine Army*, 33-34 αναφέρεται στον μετασχηματισμό των θεμάτων σε κατεπανίκια.

⁶⁰¹ Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 43.

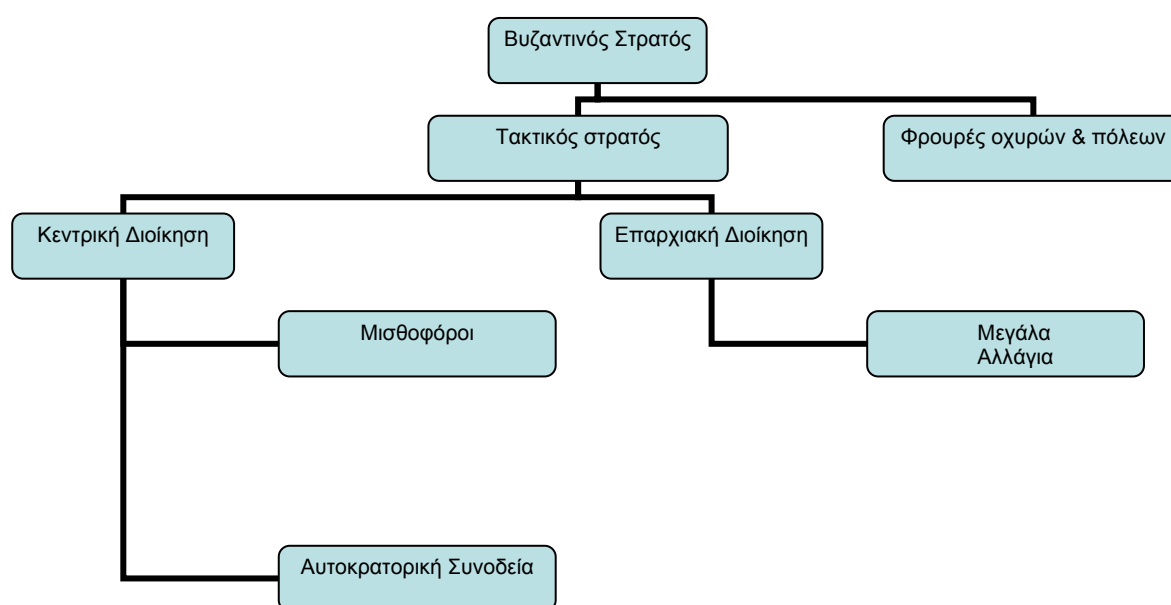
⁶⁰² Bartusis, «Megala Allagia», 184. Επίσης για τα αλλάγια και τα μεγάλα αλλάγια Bartusis, *Late Byzantine Army*, 193-196.

⁶⁰³ Hendrickx, «Allagion», 207-210. Τη συγκεκριμένη μελέτη αγνοεί ο Παναγιωτίδης.

⁶⁰⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II, 403.

Εκτός από τον τακτικό στρατό, σε κάθε οχυρή πόλη διατηρούνταν φρουρά για τη φύλαξή της, η οποία και αντιμετώπιζε απόπειρες πολιορκίας, ενισχυμένη συνήθως από άλλα στρατεύματα που η κεντρική διοίκηση διέθετε για τον σκοπό αυτό ή κατά τη ροή των επιχειρήσεων τύχαινε να βρεθούν εκεί αποκλεισμένα⁶⁰⁵.

Συνοψίζοντας, ο βυζαντινός στρατός κατά την ύστερη περίοδο ήταν οργανωμένος στον βασικό τακτικό στρατό και σε περιφερειακές στρατιωτικές δυνάμεις και φρουρές. Ο τακτικός στρατός περιελάμβανε τον κεντρικό πυρήνα των στρατιωτικών δυνάμεων, στις οποίες, μεταξύ άλλων, συμμετείχαν η φρουρά - συνοδεία του αυτοκράτορα και οι μισθοφόροι, καθώς και τους περιφερειακά εγκατεστημένους στρατιώτες, οι οποίοι επιστρατεύονταν ανάλογα με τις εκάστοτε ανακύπτουσες ανάγκες. Στο διάγραμμα 3-1 αποτυπώνεται η οργανωτική δομή του βυζαντινού στρατού της ύστερης περιόδου.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3-1 Οργανωτική δομή βυζαντινού στρατού

⁶⁰⁵ Bartusis, «Urban guard service», 52-56. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 291-302.

3.2. Σύστημα διοίκησης και υποστήριξης (επιμελητεία).

Στο παρόν τμήμα θα εξετάσουμε τον τρόπο στρατολόγησης και επιστράτευσης των στρατιωτών που ήταν ενταγμένοι στην οργανωτική δομή που περιγράψαμε, καθώς επίσης και τις διαδικασίες και μεθόδους υποστήριξης του στρατεύματος κατά την κίνηση προς και από το πεδίο της μάχης⁶⁰⁶.

Ο βυζαντινός στρατός ήταν ως επί το πλείστον ένας επαγγελματικός στρατός, δηλαδή οι υπηρετούντες στρατιώτες ασκούσαν την πολεμική τέχνη κατ'επάγγελμα και σε μόνιμη βάση για μεγάλο χρονικό διάστημα της ζωής τους, κατά συνέπεια δεξαμενή στρατολόγησης αποτελούσαν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες⁶⁰⁷. Στην κατηγορία των επαγγελματιών στρατιωτών εντάσσονται και οι ξένοι μισθοφόροι, οι οποίοι στρατολογούνταν είτε μεμονωμένα είτε κατά ομάδες, όπως η Καταλανική Εταιρεία. Ανάλογα με τις ανάγκες των επιχειρήσεων, συνήθως έκτακτες, ως στρατιώτες χρησιμοποιούνταν και άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως οι υπηρέτες (παράδειγμα αποτελούν οι *τζουλούκωνες*), οι απασχολούμενοι με το κυνήγι, ο απλός πληθυσμός και κυρίως εκείνος της υπαίθρου (χωρικοί). Οι άμαχοι συμμετείχαν στην άμυνα οχυρωμένων πόλεων και μάλιστα διαθέτουμε ισχυρές ενδείξεις ότι σε περιπτώσεις σημαντικού κινδύνου στρατολογούνταν και γυναίκες⁶⁰⁸.

⁶⁰⁶ Για την επιμελητεία (logistics) κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο, βλέπε I. Καραγιαννόπουλος, «Συμβολή στο ζήτημα της επιμελητειακής οργάνωσης του βυζαντινού στρατού» στο *Τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Κ.Δ. Καλοκύρη*. Θεσσαλονίκη 1985, 275-287. W.E. Kaegi, «Byzantine logistics. Problems and perspectives», στο *Feeding Mars. Logistics in western warfare from the Middle Ages to the present*, εκδ. J.A. Lynn. Boulder 1993, 39-55. Birkenmeier, *Comnenian Army*, 139-181. Haldon, *Warfare*, 139-176. Επίσης γενικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το *General issues in the study of medieval logistics. Sources, problems and methodologies*, εκδ. J. Haldon. Leiden 2005. Τρία βασικά εγχειρίδια της μέσης βυζαντινής περιόδου περί επιμελητείας έχουν εκδοθεί στο *Constantine Porphyrogenitus three treatises on imperial military expeditions*, εκδ. J. Haldon. Wien 1990.

⁶⁰⁷ Βλέπε την ειδικότερη μελέτη Τ.Γ. Κόλιας, *Η θέση του στρατιωτικού στη βυζαντινή κοινωνία*. Αθήνα 1994.

⁶⁰⁸ Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 132-137. Συμμετοχή γυναικών στις επιχειρήσεις μαρτυρείται κυρίως σε κρίσιμες πολιορκίες, όπως στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης του 1453: Pertusi, *Testi inediti*, 158 και Nestor-Iskander, 43. Επίσης σε ένα ιστορικό σημείωμα σε συναξάριο, το οποίο αναφέρεται σε πολιορκία της Φιλαδέλφειας το έτος 1348, μαρτυρείται ότι λίγοι άνδρες και γυναίκες αντιμετώπισαν την προσπάθεια υπονόμησης των τειχών από τους Τούρκους, Courourou, «Siege de Philadelphie», 71-72. Τέλος, γυναίκες συμμετέχουν ενεργά στις εχθροπραξίες κατά την

Ελάχιστα γνωρίζουμε για τον τρόπο και τα κριτήρια επιλογής των μονίμων στρατιωτών⁶⁰⁹. Εκείνο που είναι γεγονός και συνηθιζόταν σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε είναι η στρατολόγηση πολεμιστών κατόπιν σύστασης ενός επιφανούς προσώπου. Η σύσταση είχε την μορφή επιστολής, με αποδέκτη αξιωματούχους ή και τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Παράδειγμα αποτελεί η σειρά τριών επιστολών του Μιχαήλ Χωνιάτη, με αποδέκτες τον Θεόδωρο Α΄, τον πατριάρχη Μιχαήλ και τον μητροπολίτη Κρήτης αντίστοιχα, στις οποίες συνιστά την ένταξη του *θεματικού άρχοντα* Χαλκούντζη στις στρατιωτικές δυνάμεις της Νίκαιας, τονίζοντας μάλιστα (στην επιστολή προς τον αυτοκράτορα) ότι αποτελεί ορκισμένο εχθρό των Λατίνων⁶¹⁰. Η κατάληψη εκτεταμένων εδαφών της αυτοκρατορίας από τους Τούρκους, προκάλεσε τη φυγή των στρατιωτών που ήταν εγκατεστημένοι σε αυτά. Ο Ματθαίος Εφέσου σε επιστολή του προς τον μεγάλο δομέστικο αναφέρεται στη δυσχερή κατάσταση ενός «*δυστυχοῦς...καὶ ἀπόλιδους στρατιώτου...*» και ζητάει τη βοήθεια του υψηλόβαθμου αξιωματούχου⁶¹¹. Τέλος, με επιστολή του ο Δημήτριος Κυδώνης⁶¹² προτείνει στον Μανουήλ Β΄ να δεχτεί έναν στρατιώτη φραγκικής καταγωγής⁶¹³. Μάλιστα φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας προσέλαβε τελικά τον στρατιώτη, αλλά η πληρωμή του καθυστερούσε, με αποτέλεσμα ο Δημήτριος Κυδώνης να αποστείλει νέα επιστολή προς τον αυτοκράτορα, διαμαρτυρούμενος για το συγκεκριμένο ζήτημα⁶¹⁴.

πολιορκία της Θεσσαλονίκης το 1430, *Αναγνώστου Διήγησις* 11.9-16. Vryonis, «Conquest of Thessaloniki», 292. Για το ζήτημα της συμμετοχής των γυναικών στις πολεμικές επιχειρήσεις κατά τον Μεσαίωνα, βλέπε J.F. Verbruggen, «Women in Medieval Armies» *JMMH* 4 (2006), 119-136 [μτφρ. Kelly DeVries του πρωτοτύπου «Vrouwen in de middeleeuwse legers» *Revue Belge d'histoire militaire* 24 (1982), 617-634]. Rogers, *Soldiers' Lives*, 17-18.

⁶⁰⁹ Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 71-73.

⁶¹⁰ Μ. Χωνιάτης, *Επιστολαί*, 222-223, 224-225, 225-226.

⁶¹¹ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολαί*, 170.

⁶¹² *PLP*, αρ. 13876.

⁶¹³ Κυδώνης, *Επιστολαί* II, 127-128.

⁶¹⁴ Κυδώνης, *Επιστολαί* II, 139-141.

Η επιστράτευση των στρατιωτών γινόταν με οργανωμένο τρόπο και βασική μέθοδο ειδοποίησης αποτελούσε η αποστολή επιστολών σε στρατιωτικούς διοικητές ή και απευθείας στους στρατιώτες με ρητές εντολές για τον χρόνο και τόπο συγκέντρωσης⁶¹⁵. Για παράδειγμα, ο Ιωάννης Καντακουζηνός μάς πληροφορεί ότι ο Ανδρόνικος Γ΄ κατά την πρώτη διαμάχη με τον παππού του έστειλε επιστολές στους στρατιώτες του με εντολή να συγκεντρωθούν σε συγκεκριμένη ημερομηνία στο Διδυμότειχο⁶¹⁶. Τη συγκεκριμένη μέθοδο κινητοποίησης του στρατεύματος προτείνει και ο Θεόδωρος Παλαιολόγος⁶¹⁷. Ανάλογες είναι οι μέθοδοι κλήτευσης που ακολουθούνταν στο δεσποτάτο του Μορέως, όπου σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκο, ορίζονταν συγκεκριμένη περιοχή για να συγκεντρωθούν οι στρατιώτες⁶¹⁸. Επίσης, σε ειδικές περιστάσεις και για λόγους επιτάχυνσης της διαδικασίας, το στράτευμα δεν συγκεντρώνονταν στο σύνολό του, αλλά ένας πυρήνας ξεκινούσε την πορεία του προς τον χώρο των επιχειρήσεων και πύκνωναν τις τάξεις του οι στρατιώτες από τους τόπους που διερχόταν, όπως συνέβη κατά την έναρξη των επιχειρήσεων εναντίον των Βουλγάρων το 1255⁶¹⁹. Ο συνήθης χρόνος που ελάμβαναν χώρα οι επιχειρήσεις ήταν μεταξύ άνοιξης και φθινοπώρου. Ο χειμώνας αποφεύγονταν, καθώς οι κλιματολογικές συνθήκες δυσκόλευαν την κίνηση του στρατεύματος, την εξασφάλιση τροφής για τους πολεμικούς ίππους και τα υποζύγια. Ακόμη και η διαβίωση των στρατιωτών, σε ορισμένες περιπτώσεις και η ίδια η επιβίωσή τους σε συνθήκες ψύχους καθίστατο προβληματική. Ιδιαίτερες δυσκολίες στην κίνηση του στρατεύματος κατά τους χειμερινούς μήνες προκαλούσε η υψηλή στάθμη υδάτων των ποταμών. Παραδείγματα αποτελούν οι δύσκολες συνθήκες που

⁶¹⁵ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 236-237. Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 77-81.

⁶¹⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 136. Επιστολές μνημονεύονται και στο Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 58.

⁶¹⁷ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 89.

⁶¹⁸ *Χρονικό των Τόκκο*, 504.

⁶¹⁹ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 111.

υποχρέωσαν τις δυνάμεις του Θεόδωρου Β΄ σε αναδίπλωση κατά τις επιχειρήσεις εναντίον των Βουλγάρων ή η πτώση από το άλογο και ο τραυματισμός του Μιχαήλ Η΄ λόγω παγετού κατά τη διάρκεια εκστρατείας, επίσης εναντίον των Βουλγάρων⁶²⁰ και τέλος η ματαίωση εκστρατείας του Ανδρόνικου Β΄ εναντίον της Θεσσαλονίκης (1298-1299) λόγω της σφοδρής χιονόπτωσης και του ύψους του χιονιού⁶²¹. Όταν όμως η κρισιμότητα της κατάστασης το απαιτούσε ή υπήρχε σκοπιμότητα αιφνιδιασμού του αντιπάλου, οι Βυζαντινοί δεν δίσταζαν να εκστρατεύσουν τον χειμώνα, όπως συνέβη κατά τον βυζαντινοβουλγαρικό πόλεμο του 1254-1256 ή όπως συχνά έπραττε ο Ιωάννης Γ΄⁶²².

Εκτός των στρατιωτών, ιδιαίτερη σημασία για κάθε μεσαιωνικό στρατό είχαν τα άλογα⁶²³. Λίγες είναι οι πληροφορίες μας για τα πολεμικά άλογα στο ύστερο Βυζάντιο. Φαίνεται ότι η κεντρική βυζαντινή διοίκηση συντηρούσε ορισμένο αριθμό ίπων για τον στρατό, αφού ο Ανδρόνικος Β΄ παραχώρησε άλογα στους Αλανούς, τα οποία αφαίρεσε από βυζαντινά στρατεύματα⁶²⁴. Επίσης ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι στον Μέλανα ποταμό βρίσκονταν ιπποφορβείο, όπου «ήσαν δ΄ ίπποι τῆς ἰδρυμένης ἐν Βυζαντίῳ στρατιᾶς καὶ τῶν ἄλλων συγκλητικῶν καὶ πολιτικῶν»⁶²⁵. Κατά συνέπεια διαφαίνεται ότι υπήρχε ένα σύστημα συντήρησης ίπων κατάλληλων για πολεμικές επιχειρήσεις.

Κατά την κίνηση του στρατεύματος σε φίλιο έδαφος ο εφοδιασμός και η διαμονή των στρατιωτών εξασφαλιζόνταν στις πόλεις τις οποίες συναντούσαν.

⁶²⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II, 551-553.

⁶²¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* III, 304. Πρβλ. και Καντακουζηνός, *Ἱστορία* II, 76.

⁶²² Ακροπολίτης, *Ἐπιτάφιος*, τμ.8.

⁶²³ Πληρέστερη μελέτη για τον πολεμικό ίππο στο ύστερο Βυζάντιο αποτελεί το άρθρο του A. Babuin, «Ο ίππος και η εξάρτυσή του κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή», *Βυζαντινά* 27 (2007), 119-152. Για τον μεσαιωνικό πολεμικό ίππο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μελέτες της Ann Hyland, *The medieval warhorse from Byzantium to the Crusades*. London 1994 (όπου στις σελίδες 18-53 αναφέρεται στην πρώιμη και μεσοβυζαντινή περίοδο) και *The warhorse 1250-1600*. Strout 1998.

⁶²⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 339.

⁶²⁵ Καντακουζηνός, *Ἱστορία* I, 90.

Τουλάχιστον για την περίοδο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, διαθέτουμε την πληροφορία ότι υπήρχαν προκαθορισμένοι τόποι, όπου στάθμευε το στράτευμα («βασιλικοί σταθμοί») και στους οποίους θα πρέπει να εξασφαλιζόταν και ο εφοδιασμός του⁶²⁶. Στον Κώδικα Νόμων του Στέφανου Δουσάν αναφέρεται ότι απαγορεύεται σε μία πόλη της αυτοκρατορίας από την οποία διήλθε στρατός, να διέλθει και δεύτερο στράτευμα που τυχόν ακολουθεί, πρακτική που ίσως ακολουθούσαν και οι Βυζαντινοί. Με αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόταν ότι το δεύτερο στράτευμα δεν θα συναντούσε δυσκολίες εφοδιασμού και δεν θα προκαλούνταν αναστάτωση και δημιουργούνταν υπέρογκες απαιτήσεις παροχής αγαθών από την πόλη⁶²⁷. Όταν το στράτευμα εισερχόταν σε εχθρικό έδαφος, τότε η εμπροσθοφυλακή υπό τον πρωτοστράτορα, κινούνταν άτακτα μπροστά από το κυρίως τμήμα του στρατού με σκοπό την λεηλασία και τον έγκαιρο εντοπισμό του εχθρού, ακόμη και τη σύγκρουση μαζί του, εφόσον οι συνθήκες το επέτρεπαν⁶²⁸. Για παράδειγμα, η εμπροσθοφυλακή των Βυζαντινών συγκρούστηκε με την αντίστοιχη των Βουλγάρων κατά τα αρχικά στάδια του πολέμου του 1254-1256⁶²⁹. Δεν διαθέτουμε ικανοποιητικές πληροφορίες για τους σχηματισμούς που δημιουργούσε ο βυζαντινός στρατός κατά την πορεία και τις θέσεις που καταλάμβαναν τα διάφορα στρατιωτικά σώματα. Μία πληροφορία του Ψευδο-Κωδινού ίσως να αντικατοπτρίζει ένα τέτοιο σχηματισμό: στο κέντρο βρίσκεται ο αυτοκράτορας με τη συνοδεία του, ο δε υπόλοιπος στρατός είναι διατεταγμένος περιφερειακά αυτού του νοητού κέντρου, δηλαδή εμπρός (εμπροσθοφυλακή), πίσω (οπισθοφυλακή) και στα πλάγια

⁶²⁶ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 119: «τῆς ταχυτῆτος ἀνιείς σχολαιότερον ἐπορεύετο καὶ τοὺς συνήθεις βασιλικούς ἐποιεῖτο σταθμούς.»

⁶²⁷ Δουσάν, *Κώδικας Νόμων*, 65 (παρ. 124).

⁶²⁸ Κωδινός, 173. Για το ζήτημα της λαφυραγωγίας στο Βυζάντιο μετά το 1204, βλέπε Kyriakidis, «Booty in late Byzantium», 163-175.

⁶²⁹ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 111-112.

(πλαγιοφυλακές) της αυτοκρατορικής συνοδείας⁶³⁰. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος παραδίδει μία διαφορετική εκδοχή: μπροστά κινείται η εφοδιοπομπή και ακολουθούν τέσσερις φάλαγγες, στη δεύτερη εκ των οποίων ηγείται ο επικεφαλής του στρατού. Η τελευταία φάλαγγα, καθώς αποτελεί την οπισθοφυλακή, θα πρέπει να αποτελείται από καλά εξοπλισμένους άνδρες⁶³¹. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός περιγράφοντας την υποχώρηση του στρατεύματός του προς τη Σερβία σε σχηματισμό πορείας, αναφέρει ότι οργάνωσε οπισθοφυλακή από επίλεκτους άντρες υπό την διοίκηση του ιδίου, προκειμένου αυτή να αντικρούει τις επιθέσεις των στρατιωτών του Αλέξιου Απόκαυκου που τον καταδίωκε⁶³².

Κατά την πορεία και εφόσον δεν διαφαινόταν άμεσος κίνδυνος ή η κίνηση δεν ελάμβανε χώρα σε εχθρικό έδαφος, οι στρατιώτες δεν έφεραν πλήρη οπλισμό, όπως μαρτυρείται από τον Ιωάννη Καντακουζηνό⁶³³. Επίσης, όπως συνήθως συνέβαινε σε όλους τους μεσαιωνικούς στρατούς, ο βυζαντινός διέθετε εφοδιοπομπή⁶³⁴. Στην εφοδιοπομπή μεταφέρονταν οι απαιτούμενες προμήθειες και υλικό στρατοπεδείας (σκηνές) αλλά και οι πολιορκητικές μηχανές, συνήθως αποσυναρμολογημένες. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος επιβεβαιώνει τη σημασία της εφοδιοπομπής και αναφέρει ότι οι προμήθειες και ο εξοπλισμός πρέπει να μεταφέρονται με άμαξες⁶³⁵. Λιθοβόλες μηχανές μεταφέρονταν αποσυναρμολογημένες σε άμαξες για να χρησιμοποιηθούν στις πολιορκίες των πόλεων που είχαν καταληφθεί από τους Βουλγάρους κατά τις

⁶³⁰ Κωδινός, 248.

⁶³¹ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 103.

⁶³² Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 253-255.

⁶³³ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 255: «τοῖς δὲ ἀμφ’ αὐτὸν ἐκέλευε τὰ ὄπλα περιθέσθαι, νομίζων, οὐκ ἀσφαλὲς εἶναι οὐδ’ ἐμπειρίας στρατιωτικῆς διὰ πολεμίας ἰόντας ἀφράκτους χωρεῖν».

⁶³⁴ Κατά την μέση βυζαντινή περίοδο για την εφοδιοπομπή χρησιμοποιούνταν ο όρος «τούλδον» (ή «τούλδος»). Βλέπε σχετικά *ODB* III, 2099-2100. A. Dain, «‘Touldos’ et ‘Touldon’ dans les traités militaires» *Annuaire de l’Institut de Philologie et d’ Histoire Orientales et Slaves* 10 (1950), 161-169. *Περὶ παραδρομῆς πολέμου*, 186-189.

⁶³⁵ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 99.

συγκρούσεις του 1254-1256⁶³⁶. Ακόμη, στα λάφυρα των Καταλανών μετά τη μάχη στην Άπρο συμπεριλαμβάνονταν οι άμαξες που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί για τη μεταφορά των εφοδίων τους⁶³⁷.

Σημαντικό παράγοντα για την ασφάλεια του στρατεύματος και των επιχειρήσεων αποτελούσε η επιλογή του χώρου στρατοπέδευσης καθώς και η κατασκευή του στρατοπέδου. Ελάχιστα γνωρίζουμε για το βυζαντινό στρατόπεδο κατά την ύστερη περίοδο⁶³⁸. Ο Ψευδο-Κωδινός μας πληροφορεί ότι ο «επί του στρατού» είχε την αρμοδιότητα επιλογής του χώρου στρατοπέδευσης, τον οποίο ενέκρινε ο μέγας δομέστικος. Σε αντίθετη περίπτωση ο τελευταίος επέλεγε διαφορετικό, καταλληλότερο κατά την άποψή του, τόπο⁶³⁹. Στην επιλογή του τόπου στρατοπέδευσης διαδραμάτιζαν ρόλο πολλοί παράγοντες. Όπως μαρτυρεί ο Γεώργιος Ακροπολίτης οι αυτοκράτορες της Νίκαιας συνήθιζαν να στρατοπεδεύουν σε μία περιοχή με το όνομα Κλυζομενή, διότι εκεί υπήρχε πεδιάδα και πλούσια βοσκή για τα άλογα καθώς και άφθονο νερό, ενώ παράλληλα γειτνίαζε με πόλεις από όπου εξασφαλιζόνταν τα αναγκαία εφόδια για τους στρατιώτες⁶⁴⁰. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός επιβεβαιώνει ότι στην περιοχή στρατοπέδευσης επιδιώκετο να υπάρχει άφθονη τροφή για τα άλογα⁶⁴¹, ενώ ο Μανουήλ Β΄, σε επιστολή που συνέταξε ενόσω ακολουθούσε σε εκστρατεία στην Μικρά Ασία τον Βαγιαζήτ Α΄ (1390), αναφέρεται με δυσαρέσκεια στον άνυδρο και χωρίς επαρκή ξυλεία τόπο, στον οποίο ήταν υποχρεωμένος να στρατοπεδεύει⁶⁴². Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να

⁶³⁶ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 113-114, 117-118: «ἐκεῖσε γοῦν προσηκόντως συσκευασάμενος καὶ μηχανήματα προσλαβόμενος καὶ ἀμάξαις τὰς ἐλεπόλεις συγκομισάμενος ἐς τὸν Βελεσὸν ἐχώρει πολιορκῆσαι τοῦτον καὶ τῆς τῶν ἐχθρῶν χειρὸς ἐξελεῖν.»

⁶³⁷ Muntaner II, 526.

⁶³⁸ Το ζήτημα της στρατοπέδευσης αποτελεί προσφιλές θέμα των στρατιωτικών εγχειριδίων πριν το 1204. Βλέπε για παράδειγμα όσα σχετικά αναφέρονται στο *Άνωνύμου Βιβλίον τακτικόν*, εκδ. G.T Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*. Washington D.C. 1985, 246-278.

⁶³⁹ Κωδινός, 248-249. Γ.Τ. Κόλιας, «Περί απλήκτου», *ΕΕΒΣ* 17 (1941), 181-183.

⁶⁴⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 176.

⁶⁴¹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 196.

⁶⁴² Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, 43.

δίδονταν στη φύλαξη του στρατοπέδου, την οποία περιγράφει ο Ψευδο-Κωδινός. Την ημέρα η φρουρά αποτελούνταν από ελαφρά οπλισμένους με τόξα στρατιώτες, ενώ κατά τη διάρκεια της νύκτας καλύτερα οπλισμένοι στρατιώτες αναλάμβαναν υπηρεσία. Η βαρύτητα που είχε η φύλαξη καταδεικνύεται από το γεγονός ότι ο ίδιος ο μέγας δομέστικος μπορούσε να επιλέξει τη θέση που θα τοποθετούνταν οι σκοποί, ενώ ο μέγας δρουγγάριος ήταν επιφορτισμένος με τουλάχιστον μία νυκτερινή έφοδο ή και δεύτερη, εφόσον ο εχθρός ήταν κοντά⁶⁴³. Τέλος, αναφορικά με το μέγεθος και τη διάταξη του βυζαντινού στρατοπέδου, ο Γεώργιος Ακροπολίτης διασώζει ότι το μήκος του στρατοπέδου του στρατεύματος του Θεόδωρου Β΄ ήταν σαράντα στάδια⁶⁴⁴ και με βάση τη διήγηση των γεγονότων της προσωπικής σύγκρουσης με τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα διαπιστώνουμε ότι οι διάφορες εθνοτικές ομάδες τοποθετούσαν τις σκηνές τους συγκεντρωτικά σε καθορισμένα σημεία του στρατοπέδου⁶⁴⁵.

3.3. Επάνδρωση και στρατιωτικά σώματα.

Ο βυζαντινός στρατός ήταν στη βάση του επαγγελματικός, καθώς στις τάξεις του περιλαμβάνονταν μόνιμοι –επαγγελματίες– στρατιώτες και επί πληρωμή μισθοφόροι. Αναλόγως του τρόπου μισθοδοσίας, οι στρατιώτες ήταν:

Α. Κατόχοι Πρόνοιας. Το ζήτημα της πρόνοιας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές και έχει δημοσιευθεί πληθώρα ειδικότερων εργασιών⁶⁴⁶. Στο πεδίο της

⁶⁴³ Κωδινός, 249-250.

⁶⁴⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 128. Μάλλον πρόκειται για υπερβολή του συγγραφέα, καθώς αν κάνουμε την μετατροπή (Schilbach, *Metrologie*, 36 και 282) τότε το μήκος θα ήταν περίπου 7,5 - 8 χιλιόμετρα.

⁶⁴⁵ Η πληροφορία αναφέρεται στους Βαρδαιώτες, Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 131.

⁶⁴⁶ Αναλυτική βιβλιογραφία στο Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 63. Ανάλυση των βασικών επιστημονικών «ρευμάτων» ως προς την ερμηνεία του θεσμού της πρόνοιας στο Α. Kazhdan, «Pronoia: The History of a Scholarly Discussion», *MHR* 10 (1995), 133-163. Επίσης Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας*. Διδ. διατριβή ΑΠΘ 1990.

στρατιωτικής οργάνωσης, το κράτος παραχωρούσε προσόδους ή οικονομικά δικαιώματα, όπως για παράδειγμα τη συλλογή των φόρων συγκεκριμένων ιδιοκτησιών, σε ένα φυσικό πρόσωπο με υποχρέωση εκ μέρους του εκτέλεσης στρατιωτικής υπηρεσίας. Οι στρατιώτες που αμείβονταν μέσω του θεσμού της πρόνοιας πολεμούσαν κατα βάση έφιπποι και αποτελούσαν τους καλύτερα εξοπλισμένους του βυζαντινού στρατού. Από το γεγονός αυτό συμπεραίνουμε ότι οι κάτοχοι πρόνοιας συγκροτούσαν τις μονάδες –αλλάγια– ιππικού και κύρια του βαρέως οπλισμένου.

Η πρόνοια, αν και στο παρελθόν συσχετίστηκε και εν μέρει εξομειώθηκε με το δυτικό φέουδο, παρά ταύτα δεν αποτελεί ισοδύναμο θεσμό⁶⁴⁷. Κύρια διαφορά τους αποτελεί το γεγονός ότι στον θεσμό της πρόνοιας λείπει η σχέση κυρίου – υποτελούς, βάσει της οποίας ο δεύτερος όφειλε στον πρώτο παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Στη Δύση ο «κύριος» (senior) ήταν επικεφαλής ομάδας υποτελών με τους οποίους συμμετείχε στις εκστρατείες. Οι «κύριοι» μπορεί με την σειρά τους να ήταν υποτελείς άλλων φεουδαρχών, και έτσι είχε δημιουργηθεί μια φεουδαρχική ιεραρχία, ανώτατη κορυφή της οποίας ήταν ο αυτοκράτορας ή ο βασιλιάς. Με αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόταν η συμμετοχή μεγάλου τμήματος των πολεμιστών στις πολεμικές επιχειρήσεις⁶⁴⁸. Η σχέση του κατόχου της πρόνοιας και των παροίκων εξαντλούνταν στον οικονομικό τομέα και δεν φαίνεται ότι οι τελευταίοι προσέφεραν κάποιας μορφής στρατιωτική υπηρεσία⁶⁴⁹. Ακόμη, αν και δεν είναι απολύτως διευκρινισμένο, οι κάτοχοι πρόνοιας διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή από όπου αντλούσαν την πρόσοδό τους (ενδεχομένως στα αστικά κέντρα) και επισκέπτονταν τουλάχιστον

⁶⁴⁷ Ostrogorskij, *Féodalité*, 56-58 και σχετική συζήτηση στο Kazhdan, «Pronoia», 138-144.

⁶⁴⁸ Contamine, *War*, 77-90. Prestwich, *Armies & Warfare*, 57-81. Flori, *Chevaliers*, 109-114.

⁶⁴⁹ Αντίθετη άποψη έχει εκφράσει ο Ostrogorskij, *Féodalité*, 176-179, ο οποίος όμως ταυτίζει το φεουδαρχικό με το σύστημα της πρόνοιας. Για την απουσία ιεραρχικής δομής βλέπε Lock, *Franks*, 282-284.

περιοδικά τις εκτάσεις, από τις οποίες εξαρτώνταν το εισόδημά τους⁶⁵⁰. Τα στοιχεία αυτά παρέχουν σημαντική πληροφόρηση για την αποτελεσματικότητα των βυζαντινών ιππέων. Ο κατακερματισμός των εν λόγω εκτάσεων συντελούσε στον διασκορπισμό των στρατιωτών στις διοικητικές περιοχές της αυτοκρατορίας, γεγονός που στερούσε τη δυνατότητα όχι μόνο γρήγορης επιστράτευσής τους, όπως σωστά εντόπισε ο Ν. Οικονομίδης⁶⁵¹, αλλά και αποτελεσματικής συνεκπαίδευσής τους. Οι βυζαντινοί ιππείς όχι μόνο ήταν μεταξύ τους απομονωμένοι γεωγραφικά, αλλά και δεν συγκροτούσαν μικρές στρατιωτικές ομάδες, λόγω απουσίας της έννοιας κυρίου – υποτελούς. Στη Δύση αντίθετα, οι γόνιμοι των αριστοκρατικών οικογενειών εκπαιδεύονταν εντατικά στα πολεμικά έργα, παραμένοντας για μεγάλο διάστημα στην αυλή ενός μεγάλου άρχοντα που σε πολλές περιπτώσεις ήταν ο *senior*, όπου θα παρεχόταν η δυνατότητα ομαδικής στρατιωτικής εκπαίδευσης. Ο θεσμός της πρόνοιας αποτελούσε αποκλειστικά μέθοδο χρηματοδότησης των στρατιωτών, χωρίς να συντελεί στην πολεμική ετοιμότητα και τη στρατιωτική προετοιμασία των κατόχων της, όπως συνέβαινε στη Δύση, όπου οι φεουδαρχικές δομές συντελούσαν στη στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας και ενίσχυαν τον επαγγελματισμό των πολεμιστών⁶⁵². Οι εμφύλιοι πόλεμοι του 14^{ου} αιώνα και ο σταδιακός γεωγραφικός ακρωτηριασμός της αυτοκρατορίας περιόρισαν τη δυνατότητα χρηματοδότησης των στρατιωτών μέσω του θεσμού της πρόνοιας και οδήγησαν στον εκφυλισμό του.

B. Κατόχοι μικρής έγγειας ιδιοκτησίας. Οι στρατιώτες αυτοί λάμβαναν καλλιεργήσιμη γή σε αντάλλαγμα της στρατιωτικής τους υπηρεσίας. Η παραχώρηση της γής μπορούσε να λάβει μαζικές διαστάσεις, όπως συνέβη με ειδικές ομάδες στρατιωτών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε συγκεκριμένες περιοχές της

⁶⁵⁰ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 176. Οικονομίδης, «Compagnies des soldats», 353-354.

⁶⁵¹ Οικονομίδης, «Compagnies des soldats», 355. Επίσης Bartusis, *Late Byzantine Army*, 343.

⁶⁵² Flori, *Chevaliers*, 113.

αυτοκρατορίας. Κυριότερα παραδείγματα αποτελούν η εγκατάσταση των Κουμάνων στη Μικρά Ασία επί Ιωάννη Γ΄ και των θεληματαρίων επί Μιχαήλ Η΄. Οι στρατιώτες αυτοί είχαν το πλεονέκτημα ότι παρέμεναν συγκεντρωμένοι γεωγραφικά, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η επιστράτευσή τους και λόγω της άμεσης εξάρτησής τους από τη γη διέθεταν ισχυρό κίνητρο για να την υπερασπίσουν εάν απαιτούνταν. Η περιορισμένη έκταση γής, την οποία κατείχαν, δεν τους έδινε την οικονομική δυνατότητα να διαθέτουν αξιόλογο στρατιωτικό εξοπλισμό ή/και άλογο, οπότε δεν ανήκαν στις τάξεις των βαριά οπλισμένων ιππέων, αλλά πολεμούσαν πεζοί ή, όπως στην περίπτωση των Κουμάνων, από τη ράχη του αλόγου τους με τόξο⁶⁵³.

Γ. Μισθοφόροι. Οι μισθοφόροι αποτελούσαν μόνιμο τμήμα του στρατού κατά την ύστερη περίοδο, με αποκορύφωμα την περίπτωση της Μεγάλης Καταλανικής Εταιρείας στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, η οποία σχεδόν «αντικατέστησε» τον βυζαντινό στρατό. Συνήθως οι μισθοφόροι ήταν άμεσα διαθέσιμοι, πολύ καλά εξοπλισμένοι και εκπαιδευμένοι, αλλά η χρηματοδότησή τους αποτελούσε δυσβάσταχτη επιβάρυνση για το δημόσιο ταμείο. Το βασικότερο πρόβλημα ήταν ότι ορισμένες κατηγορίες μισθοφόρων επεδείκνυαν απειθαρχία, κυρίως όταν δεν πληρώνονταν κανονικά και στρέφονταν εναντίον της αυτοκρατορίας, όπως συνέβη με τους Καταλανούς και τους Αλανούς. Άλλωστε οι συγκεκριμένες ομάδες στρατιωτών δρούσαν με γνώμονα το οικονομικό τους όφελος και συμφέρον και δεν διακρίνονταν για την πίστη τους προς την αυτοκρατορία, με αποτέλεσμα η στάση τους να είναι ευμετάβλητη.

⁶⁵³ B. Ferjančić, «Quelques significations du mot stratiote dans les chartes de basse Byzance», *Recueil des travaux de l'Institut d'études Byzantines* 21 (1982), 95-102. Oikonomidès, «Compagnies des soldats», 357-363. M.C. Bartusis, «On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium» *DOP* 44 (1990), 1-26. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 157-161.

Διαπιστώσαμε ότι, όταν το αυτοκρατορικό ταμείο αδυνατούσε να τους μισθοδοτήσει ή το θεωρούσαν περισσότερο επικερδές, προχωρούσαν σε λεηλασίες⁶⁵⁴.

Εκτός από τις ανωτέρω κατηγορίες, οι στρατιώτες διακρίνονταν ανάλογα με τον οπλισμό και τον ρόλο τους, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ιωάννης ΣΤ': «καὶ ἐκ Βυζαντίου δὲ αὐτοῦ οὐ μόνον ἰππεῖς, ἀλλὰ καὶ πεζοὶ πολλοὶ, ὀπλιταὶ τε καὶ τοξοὶται ψιλοί.»⁶⁵⁵. Οι κυριότερες κατηγορίες ήταν οι εξής:

A. Ἰππεῖς. Οι έφιπποι πολεμιστές, ανάλογα με τον εξοπλισμό και την θωράκιση των ιδίων και του αλόγου τους, διακρίνονταν σε βαριά η ελαφρά οπλισμένους. Οι μισθοφόροι Λατίνοι ιππεῖς που συμπεριλαμβάνονταν στους βυζαντινούς στρατούς ανήκαν στην κατηγορία των βαριά οπλισμένων. Όπως θα αναλύσουμε στο υποκεφάλαιο περί του οπλισμού, υπήρχαν τόσο βαριά όσο και ελαφρά θωρακισμένοι ιππεῖς βυζαντινῆς προέλευσης. Ιδιαίτερα ικανοί ιππεῖς θεωρούνταν οι προερχόμενοι από την Παφλαγονία⁶⁵⁶.

B. Ἰπποτοξότες. Ειδική κατηγορία ελαφρά θωρακισμένων ιππέων αποτελούν εκείνοι που μάχονταν με κύριο όπλο το τόξο και ειδικότερα το σύνθετο τόξο⁶⁵⁷. Συνήθως ως ιπποτοξότες αναφέρονται Κουμάνοι, Αλανοί, Τούρκοι καθώς και οι τουρκόπουλοι. Οι ιπποτοξότες θα πρέπει να πολεμούσαν και ως ελαφρά οπλισμένο ιππικό, όταν πλέον ενεπλέκονταν με τον αντίπαλο εκ του συστάδην⁶⁵⁸.

⁶⁵⁴ Για τους μισθοφόρους και την μισθοδοσία τους βλέπε αναλυτικότερα Oikonomidēs, «Compagnies des soldats», 355-356, 364-367. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 139-156 και Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 89-122.

⁶⁵⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 326.

⁶⁵⁶ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 147-148.

⁶⁵⁷ Το σύνθετο τόξο είναι κατασκευασμένο ενώνοντας υλικά (ξύλο, κόκκαλο, τένοντες) που διαφέρουν ως προς την ελαστικότητα τους και έχει τέτοιο σχήμα ώστε αφενός να είναι μικρό στο μέγεθος, άρα ευκολόχρηστο από τη ράχη του αλόγου, αφετέρου να μην υπολείπεται σημαντικά σε ενέργεια βολής και βεληνεκές σε σύγκριση με το συμβατικό τόξο. Βλέπε σχετικά Koliass, *Byzantinische Waffen*, 214-218. Hildinger, *Warriors of the Steppe*, 21-32.

⁶⁵⁸ Για τους τουρκόπουλους βλέπε Savvides, «Turkish mercenaries in Greek and Latin armies», 122-135. Επίσης Y. Harari, «The military role of the Frankish Turcoples: a reassessment», *MHR* 12 (1997), 75-115, όπου αναλύεται ότι οι τουρκόπουλοι αποτελούσαν ελαφρύ ιππικό και εκτελούσαν διάφορες αποστολές.

Γ. **Πεζοί.** Οι πεζοί επίσης μπορεί να ήταν βαριά ή ελαφρά οπλισμένοι. Πολεμούσαν τόσο κατά παράταξη εναντίον πεζικών ή ιππικών δυνάμεων, όσο και σε πολιορκίες χρησιμοποιώντας διάφορα είδη όπλων, όπως λόγχες και ξίφη⁶⁵⁹.

Δ. **Τοξότες – Βαλλιστριδοφόροι – Σφενδονήτες.** Αποτελούν τις κύριες κατηγορίες στρατιωτών οπλισμένων με εκηβόλα όπλα. Ήταν ιδιαίτερα χρήσιμοι τόσο σε κατά παράταξη μάχες, στην διεξαγωγή ανταρτοπολέμου όσο και σε πολιορκίες. Διάσημοι για την δεινότητά τους βυζαντινοί τοξότες ήταν οι καταγόμενοι από την περιοχή της Νίκαιας και του Μαγεδώνος⁶⁶⁰.

Ε. **Βοηθητικά σώματα.**

❖ **Μηχανικό.** Ο ρόλος του μηχανικού ήταν πολύ σημαντικός για την κατασκευή, συντήρηση και λειτουργία των πολιορκητικών μηχανών, όπως επίσης και για τη διάνοιξη υπόγειων σηράγγων, τάφρων ή άλλων οχυρωματικών έργων⁶⁶¹. Δυστυχώς οι πηγές μας συστηματικά τους παραμελούν, με αποτέλεσμα να μην διαθέτουμε πληροφορίες. Δύο είναι οι διασημότεροι μηχανικοί της υστεροβυζαντινής περιόδου και οι δύο μη βυζαντινής καταγωγής. Ο δε ένας εξ αυτών εγκατέλειψε τους Βυζαντινούς και υπηρέτησε τελικά τους Οθωμανούς. Πρόκειται για τον περίφημο Ουρβανό, κατασκευαστή των οθωμανικών πυροβόλων κατά την τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως (1453) και τον Γερμανό μηχανικό Ιωάννη Grant, ο οποίος εντόπισε τις σήραγγες που προσπαθούσαν να διανοίξουν οι Οθωμανοί κάτω από τα τείχη της Κων/πόλεως και δημιούργησε αντισήραγγες προς αντιμετώπισή τους⁶⁶². Άλλος ένας Γερμανός μηχανικός αναφέρεται από τον Ιωάννη Καντακουζηνό ως κατασκευαστής πολιορκητικού πύργου κατά την πολιορκία της Φιλιππούπολης

⁶⁵⁹ Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 123-129.

⁶⁶⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 173, 285-291.

⁶⁶¹ Μία από τις πλέον αναλυτικές αναφορές στους μηχανικούς των μεσαιωνικών στρατών περιλαμβάνεται στο Settia, *Rapine, assedi, battaglie*, 97-109.

⁶⁶² Nicol, *Last Centuries*, 384.

(1323)⁶⁶³. Μοναδική αναφορά σε έναν βυζαντινό μηχανικό απαντάται σε επιστολή του Μάξιμου Πλανούδη. Ο συγκεκριμένος μηχανικός συνεργάστηκε με τους Τούρκους, αλλά χάρη στις ενέργειες του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού υποχρεώθηκε να επιστρέψει στο βυζαντινό στρατόπεδο⁶⁶⁴.

❖ **Ιατροί.** Δεν γνωρίζουμε εάν ιατροί ακολουθούσαν το βυζαντινό στράτευμα κατά την ύστερη περίοδο, αλλά πληροφορούμαστε ότι προσέφεραν τις υπηρεσίες τους τόσο στον τραυματισμένο κατά τη μάχη του Πελεκάνου Ανδρόνικο Γ' όσο και στον ανώνυμο οικέτη που διέσωσε τον Ιωάννη ΣΤ'⁶⁶⁵. Το πιθανότερο είναι ότι συνόδευαν τα στρατεύματα σε εκστρατείες εκτός ορίων της βυζαντινής επικράτειας. Λαμβάνοντας υπόψη ότι την περίοδο που εξετάζουμε η πλειονότητα των στρατιωτικών επιχειρήσεων πραγματοποιούνταν εντός της βυζαντινής επικράτειας, κάποιος ιατρός ή πρόσωπα με ιατρικές γνώσεις θα ήταν διαθέσιμα στην ευρύτερη περιοχή για να προσφέρουν υπηρεσίες στο στράτευμα. Κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης του 1422, γνωρίζουμε ότι οι γυναίκες προσέφεραν νοσηλευτικές υπηρεσίες στους τραυματίες⁶⁶⁶.

❖ **Υπηρέτες.** Ήταν επιφορτισμένοι με τη μεταφορά και τοποθέτηση των σκηνών, των εφοδίων, τη συλλογή ξυλείας, την περιποίηση των αλόγων και όταν η κρισιμότητα των συνθηκών το απαιτούσε αναλάμβαναν και πολεμική δράση⁶⁶⁷.

⁶⁶³ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 173-176.

⁶⁶⁴ Πλανούδης, *Ἐπιστολαί*, 203-205.

⁶⁶⁵ Για τα συγκεκριμένα περιστατικά βλέπε σχετικά Κεφάλαιο 2, 193-194 και 206 αντίστοιχα.

⁶⁶⁶ Κεφάλαιο 2, 227. Για την παροχή ιατρικών υπηρεσιών στους τραυματισμένους στρατιώτες, βλέπε σχετικά Birkenmeier, *Comnenian Army*, 211-213. Επίσης Settia, *Rapine, assedi, battaglie*, 271-288.

⁶⁶⁷ Αναλυτικότερα για το υπηρετικό προσωπικό, βλέπε Bartusis, *Late Byzantine Army*, 231-234. T.G. Kolias, «Ein zu wenig bekannter Faktor im byzantinischen Heer: die Hilfskräfte (παίδες, πάλληκες, υπουργοί ...)» στο *Πολύπλευρος νους. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, εκδ. C. Scholz - G. Makris. München - Leipzig 2000, 113-124. Παναγιωτίδης, *Οργάνωση του στρατού*, 138-147.

3.4. Αριθμητική δύναμη

«εἶχε γὰρ ὀπλίτας, τῶν μὲν λίαν ἀρίστων καὶ ῥώμῃ σώματος καὶ ψυχῆς ἀνδρία καὶ πείρα διαφερόντων, ἄχρι καὶ ἐς δισχιλίους ἰππέας· οἱ καὶ τὸ σὺν αὐτῷ θανεῖν πολλῶ τιμιώτερον ἦσαν ἠγούμενοι, ἢ πλὴν αὐτοῦ ζῆν ἄχρι μιᾶς τινος τῆς ἡμέρας. οἱ μὲν οὖν λογάδες τοιοῦτοι καὶ τοσοῦτοι τὸν ἀριθμὸν ἦσαν αὐτῷ· οἱ δὲ μετ' αὐτοὺς ταπτόμενοι δις τοσοῦτοι.»⁶⁶⁸

Ο αριθμός των διαθέσιμων προς μάχη στρατευμάτων και ιδίως η σύγκριση με την αριθμητική δύναμη του αντιπάλου, αποτελεί πάντοτε παράγοντα που επηρεάζει τόσο την στρατηγική όσο και την τακτική που θα επιλεγθεί κατά την επικείμενη σύγκρουση. Τα στοιχεία για την αριθμητική δύναμη του υστεροβυζαντινού στρατού δεν λείπουν, χωρίς ταυτόχρονα να είναι ιδιαίτερα αναλυτικά, πλήρη και αξιόπιστα. Σε πολλές περιπτώσεις οι πηγές παραδίδουν εξωπραγματικούς αριθμούς της τάξης των 20000-30000 ανδρών ή μνημονεύουν την αριθμητική δύναμη τμήματος μόνο του στρατού, ενώ δεν είναι πάντοτε σαφές εάν οι αριθμοί περιλαμβάνουν βοηθητικά σώματα, το πεζικό ή αποκλειστικά τους μάχιμους άνδρες ή τους ιππείς⁶⁶⁹.

Με βάση όσα εκθέσαμε και αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, συντάχθηκε ο πίνακας 3-1, όπου αξιοποιήθηκαν οι πλέον αξιόπιστες πληροφορίες για την αριθμητική δύναμη των βυζαντινών στρατευμάτων σε διάφορες επιχειρήσεις. Πρόκειται για την αριθμητική δύναμη του στρατεύματος ανά περίπτωση και όχι για τη συνολική αριθμητική δύναμη του βυζαντινού στρατού. Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται γραφικά στο διάγραμμα 3-2, όπου μπορούμε συνοπτικά να

⁶⁶⁸ Γρηγοράς II, 614

⁶⁶⁹ Σε πρόσφατη μελέτη ο W. Treadgold επιχειρηματολογεί ότι οι συνήθως τυποποιημένοι αριθμοί που παραδίδουν οι πηγές αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα, W. Treadgold, «Standardized Numbers in the Byzantine Army», *War In History* 12 (2005), 1-14.

παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της αριθμητικής δύναμης μεταξύ των ετών 1204-1453. Από το γράφημα διαπιστώνουμε τα εξής:

α. Η αριθμητική δύναμη των στρατευμάτων της αυτοκρατορίας της Νίκαιας κατά τα αρχικά έτη συστάσεώς της πρέπει να κυμαινόταν γύρω στους 2000 άνδρες. Σταδιακά η δύναμη πρέπει να αυξήθηκε για να φθάσουμε στο μέγιστο των 5000 ανδρών, το οποίο διατηρήθηκε και επί Μιχαήλ Η΄.

β. Στα τέλη του 13^{ου} με τις αρχές του 14^{ου} αιώνα η δύναμη μειώνεται στους 2000-3000 άνδρες, ενώ διαπιστώνεται η ύπαρξη ορισμένων εξαιρέσεων (σε εξαιρετικές περιπτώσεις), όπου πάλι φθάνουμε την οροφή των 5000 ανδρών, όπως κατά την προσπάθεια αναχαίτισης των Καταλανών στην μάχη της Άπρου.

γ. Η αριθμητική δύναμη των βυζαντινών δυνάμεων δεν πρέπει να υπερέβαινε τους 1500-2000 άνδρες περί τα τέλη του 14^{ου} και κατά τον 15^ο αιώνα, ενώ εξαίρεση πρέπει να αποτέλεσε η συγκέντρωση στρατευμάτων της τάξης των 5000 πολεμιστών κατά την τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινούπολεως.

Επίσης από τα διαθέσιμα στοιχεία για τις φρουρές κάστρων όταν αυτά απειλούνταν διαπιστώνουμε ότι, ανάλογα και με το μέγεθος του κάστρου, η αριθμητική δύναμη των υπερασπιστών κυμαίνονταν μεταξύ των 200 και 1000 ανδρών. Ανάλυση της αριθμητικής δύναμης του ύστερου βυζαντινού στρατού έχει πραγματοποιήσει ο M. Bartusis, ο οποίος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο αριθμός 5000, τουλάχιστον για τον 14^ο αιώνα, αποτελεί το όριο του αριθμού των μαχίμων ανδρών που η αυτοκρατορία μπορούσε να συγκεντρώσει και συντηρήσει⁶⁷⁰.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, αναφερόμενος στα σχέδια του Ανδρόνικου Γ΄ για ανασυγκρότηση του στρατού, κάνει λόγο για συνολικά 3000 ιππείς⁶⁷¹. Ο Θεόδωρος

⁶⁷⁰ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 258-269. Επίσης για την αριθμητική δύναμη του στρατού στο ύστερο Βυζάντιο, βλέπε Raybaud, *Gouvernement et administration centrale*, 243-249.

⁶⁷¹ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 317.

Παλαιολόγος στην πραγματεία του δεν συνιστά τον σχηματισμό μεγάλων αριθμητικά στρατευμάτων και μάλιστα κάνει λόγο για 1000 ιππείς, στους οποίους προστίθενται και πεζικές δυνάμεις⁶⁷², ενώ δεν παραλείπει να υπενθυμίσει ότι περισσότερο βαρύνει η ποιότητα των στρατιωτών παρά η μεγάλη αριθμητική τους δύναμη.⁶⁷³ Επίσης ο Ψευδο-Κωδινός αναφέρει ότι «Ἦν μὲν οὖν πάλαι συνήθεια, ὅτι ἡ τοῦ βασιλέως σύνταξις ἦσαν ἑξακισχίλιοι, ἤτοι καθ' ἕνα ἕκαστον φλάμουλον πεντακόσιοι.»⁶⁷⁴. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η αριθμητική δύναμη που υπολογίσαμε ότι κυμαινόταν μεταξύ 2000-5000 ανδρών κατά τους 13^ο-15^ο αιώνες, αποτελεί μία ρεαλιστική προσέγγιση, την οποία επιβεβαιώνουν τόσο οι γραπτές πηγές όσο και το εγχειρίδιο του Θεόδωρου Παλαιολόγου, το οποίο δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι είχε συμβουλευτικό χαρακτήρα. Κατά συνέπεια ο Θεόδωρος θα επιθυμούσε το έργο του να είναι κατά το δυνατόν συμβατό (άρα και εφαρμόσιμο) με τις τρέχουσες δυνατότητες της αυτοκρατορίας.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΑΡΙΘΜ. ΔΥΝΑΜΗ
1205	ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ	4000-5000
1211	ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ	2000
1211	ΛΟΥΠΑΡΚΟΣ	1700
1259	ΠΕΛΑΓΟΝΙΑ	>4900
1262	ΠΡΙΝΙΤΣΑ	4500-6000
1302	ΒΑΦΕΑΣ	2000
1305	ΑΠΡΟΣ	4000-5000
περ.1310	(δύναμη βυζ.στρατού υπό Άγγελο Συναχερείμ)	3000
1316	ΜΑΝΟΛΑΔΑ	2000
1329	ΠΕΛΕΚΑΝΟΣ	2000
1331	ΡΩΣΟΚΑΣΤΡΟ	3000
1342	(στρατεύματα Ι. Καντακουζηνού)	1000-2500
1453	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ	5000

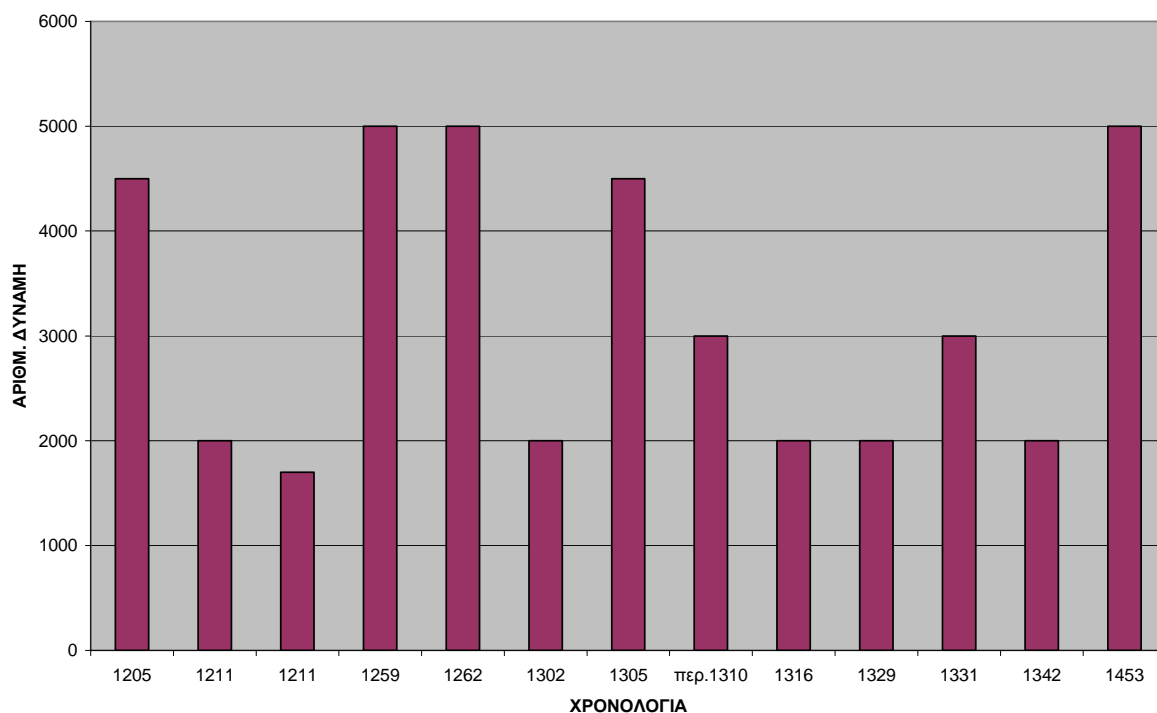
ΠΙΝΑΚΑΣ 3-1 Αριθμητική δύναμη βυζ. στρατευμάτων σε διάφορες επιχειρήσεις

⁶⁷² Théodore Paléologue, *Enseignements*, 92.

⁶⁷³ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 49.

⁶⁷⁴ Κωδινός, 196.

Εξέλιξη αριθμητικής δύναμης στρατευμάτων που συμμετέχουν σε επιχειρήσεις, 1204-1453

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3-2 Εξέλιξη αριθμητικής δύναμης βυζ. στρατευμάτων

3.5. Οπλισμός.

Το ζήτημα του οπλισμού των Βυζαντινών έχει απασχολήσει τις τελευταίες δεκαετίες αρκετούς μελετητές, αν και η σχετική έρευνα συναντά αρκετές δυσκολίες. Η έλλειψη αρχαιολογικών ευρημάτων (τα ελάχιστα που σώζονται δεν είναι απολύτως εξακριβωμένα ότι είναι βυζαντινής προέλευσης), η ασάφεια ή έλλειψη των γραπτών πηγών και η αναχρονιστική τυποποίηση και απεικόνιση των εικονογραφικών και αγιογραφικών πηγών, καθιστούν τη μελέτη του στρατιωτικού εξοπλισμού των Βυζαντινών αρκετά δυσχερές⁶⁷⁵.

⁶⁷⁵ Kολias, *Byzantinische Waffen*, 25-35. Για τον βυζαντινό οπλισμό κατά την περίοδο που μελετάμε, βλέπε το σχετικό κεφάλαιο στο Bartusis, *Late Byzantine Army*, 322-341 καθώς και Nicolle, *Arms & Armour*, 40-48 και 359-364. Babuin, «Later Byzantine arms», 97-104. Θερμά ευχαριστώ τον Α. Babuin, ο οποίος μου παρείχε την σχετική διατριβή του *Ta επιθετικά όπλα των βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2009.

Η πολεμική τακτική και ο στρατιωτικός εξοπλισμός συνδέονται άρρηκτα και αμφίδρομα, καθώς ο σχεδιασμός της μεθόδου πολέμου οδηγεί στην επιλογή ανάλογου οπλισμού και αντιστρόφως ο διαθέσιμος οπλισμός οδηγεί ή ευνοεί την εφαρμογή συγκεκριμένης τακτικής. Στη συνέχεια θα περιγράψουμε, στηριζόμενοι κυρίως σε ειδικότερες μελέτες, τον τυπικό στρατιωτικό εξοπλισμό των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο.

A. Αμυντικός οπλισμός

Κράνος. Ήταν συνήθως κωνικό, αρκετά ψηλό και σε ορισμένες περιπτώσεις είχε περιφερειακά μικρό γείσο (τύπος chapel-de-fer). Μπορεί να φέρονταν πάνω από κάλυμα κεφαλής (σκούφο) από αλυσιδωτό θώρακα ή περιφερειακά στο ίδιο το κράνος να ήταν αναρτημένος προστατευτικός θώρακας ή λωρίδες δέρματος⁶⁷⁶. Κατά τον 13^ο αιώνα στη Δύση εμφανίστηκε ένας τύπος κράνους τελείως κλειστός, με κατάλληλες οπές στο μπροστινό τμήμα για την αναπνοή και την όραση, ώστε παράλληλα να προστατεύεται πλήρως το πρόσωπο (το επονομαζόμενο «Μεγάλο Κράνος»). Η χρήση του εξαπλώθηκε κατά τον 14^ο αιώνα, κυρίως από τους βαριά οπλισμένους ιππότες⁶⁷⁷. Παραμένει αδιευκρίνηστο εάν οι Βυζαντινοί ιππείς υιοθέτησαν αντίστοιχους τύπους κράνους, αλλά σε μικρογραφία από το εικονογραφημένο χειρόγραφο του «Μυθιστορήματος του Αλεξάνδρου» (Τραπεζούντα, β' μισό 14^{ου} αιώνα), απεικονίζεται ιππίας με το πρόσωπο καλυμμένο από αλυσιδωτό θώρακα⁶⁷⁸. Νεώτερο τύπο κράνους, εξίσου ή και περισσότερο δημοφιλή στη Δύση, αλλά ανοικτό μπροστά, αποτέλεσε το bascinet (και ορισμένοι συγγενείς αυτού τύποι, όπως barbuta και sallet)⁶⁷⁹. Κρίνοντας από ορισμένες

⁶⁷⁶ Manova, «Armes defensives», 215-219. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 325. Για το κράνος κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλέπε Koliass, *Byzantinische Waffen*, 75-87.

⁶⁷⁷ DeVries, *Military Technology*, 70-73. France, *Western Warfare*, 16-17.

⁶⁷⁸ Nicolle, *Arms & Armour*, 364 (γραφική απεικόνιση 77r) και Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 25.

⁶⁷⁹ DeVries, *Military Technology*, 89-92.

τοιχογραφίες και λαμβάνοντας υπόψη τις επαφές με τις ιταλικές δημοκρατίες, πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και από τους Βυζαντινούς⁶⁸⁰.

Θωράκιση σώματος. Διάφοροι τύποι θώρακα και συνδυασμοί αυτών φέρονταν από τους βυζαντινούς στρατιώτες. Κύριος τύπος θωράκισης, ήδη από τον 12^ο αιώνα ήταν ο αλυσιδωτός θώρακας, τον οποίο συναντάμε σε διάφορες παραλλαγές, με κοντά ή μακριά μανίκια, μικρό ή μεγάλο μάκρος κλπ⁶⁸¹. Πάνω από τον θώρακα μπορεί να έφεραν ένα εφαπλωματοποιημένο επανωφόριο, ενώ ένα αντίστοιχο ή απλούστερο ένδυμα μπορεί να φερόταν και κάτω από αυτόν⁶⁸². Εκτός από τους αλυσιδωτούς θώρακες ενδεχομένως ήταν σε χρήση και θώρακες φτιαγμένοι από μεταλλικά πλακίδια ή σκληρυμένο δέρμα, γεγονός που υποδηλώνει ανατολικές επιρροές. Χρησιμοποιούνταν περικνημίδες είτε από μέταλλο είτε από σκληρυμένο δέρμα, ενώ διαδεδομένοι ήταν οι προφυλακτήρες, επίσης από μέταλλο ή δέρμα, που τοποθετούνταν γύρω από το λαιμό⁶⁸³. Περί τα τέλη του 13^{ου} με αρχές του 14^{ου} αιώνα άρχισε να εξαπλώνεται στη Δύση η χρήση ολομεταλλικής θωράκισης (plate armour), η οποία προσέφερε αποτελεσματικότερη προστασία έναντι στη διατρητική ικανότητα των βαλλιστρίδων και των πυροβόλων όπλων⁶⁸⁴. Οι Βυζαντινοί δεν εμφανίζονται στις εικονογραφικές πηγές να φέρουν τέτοιο είδος θωράκισης⁶⁸⁵. Όμως, λόγω της επαφής τους με τη Δύση, κυρίως την Ιταλία, η οποία και αποτελούσε βασική πηγή προμήθειας στρατιωτικού εξοπλισμού, πρέπει να ήταν εξοικειωμένοι με αυτό τον τύπο προστασίας. Θεωρώ απίθανο να μη χρησιμοποιήσαν ολομεταλλική θωράκιση ή

⁶⁸⁰ Babuin, «Later Byzantine arms», γραφική απεικόνιση IX-31.

⁶⁸¹ Kolias, *Byzantinische Waffen*, 37-74. T. Dawson, «Suntagma Hoplon: The equipment of regular Byzantine troops, c.950 to c.1204» στο *Medieval arms and armour*, 90.

⁶⁸² Ο Ιωάννης Καντακουζηνός μνημονεύει την ύπαρξη ενδύματος κάτω από την θωράκιση, Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 435: «ταύτην δὲ εἶναι τὸ καταφράκτους ἀλλήλοις συντυχεῖν, ὥστε τοῖς ποσὶ μὲν κνημίδας περικεῖσθαι, κράνει δὲ τὴν κεφαλὴν περικαλύπτειν, καὶ τὸ ἄλλο εἶναι ὀπλισμένον σῶμα, ὥστε ἀγνοεῖσθαι εἴτε βασιλικὴν ἐσθῆτα ἔνδον ἔχει, ἢ ἰδιωτικὴν.»

⁶⁸³ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 323-326. Manova, «Armes defensives», 189-209. Nicolle, *Crusader Warfare*, 202-205.

⁶⁸⁴ DeVries, *Military Technology*, 75-85.

⁶⁸⁵ Babuin, «Later Byzantine arms», 104.

οπωσδήποτε τμήματα ολομεταλλικής θωράκισης. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η μετάβαση από την αλυσιδωτή στην ολομεταλλική θωράκιση έγινε σταδιακά με την προσθήκη μεταλλικών πλακών επί του αλυσιδωτού θώρακα. Για παράδειγμα, οι μεταλλικοί προφυλακτήρες λαιμού που αναφέραμε, αποτελούν ένα στάδιο προς την χρήση ολομεταλλικής θωράκισης. Τα παραπάνω στοιχεία αφορούν κυρίως το ιππικό. Το πεζικό χρησιμοποιούσε ελαφρύτερη θωράκιση, συνδυάζοντας τμήματα από τον εξοπλισμό που περιγράψαμε. Επίσης είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι θωράκιση έφεραν και τα άλογα, όπως μαρτυρεί ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφερόμενος σε δερμάτινους και αλυσιδωτούς θώρακες⁶⁸⁶ αλλά και ο Νικήτας Χωνιάτης⁶⁸⁷.

Ένα βασικό ερώτημα είναι εάν οι πολεμιστές του ύστερου Βυζαντίου συνέχισαν να χρησιμοποιούν την παλαιού τύπου φολιδωτή θωράκιση και την ρωμαϊκής προέλευσης ολομεταλλική πανοπλία που απεικονίζονται στις εικονογραφικές πηγές. Η χρήση τους δεν μπορεί να αποκλειστεί απόλυτα. Ενδεχομένως φολιδωτοί θώρακες να παρέμειναν σε χρήση κατά τον 13^ο αιώνα, αλλά η διάδοση του αλυσιδωτού και αργότερα του ολομεταλλικού θώρακα, το γεγονός ότι μεγάλο τμήμα του στρατιωτικού εξοπλισμού οι Βυζαντινοί το προμηθεύονταν από τη Δύση ή αποτελούσε λάφυρο από τις συγκρούσεις τους με τους Λατίνους, αλλά και οι ανατολικές επιρροές, μας οδηγούν μάλλον στο συμπέρασμα ότι οι απεικονίσεις είτε αποτελούν αναχρονισμό είτε αφορούν ενδυμασία που φέρονταν σε επίσημες τελετές⁶⁸⁸.

⁶⁸⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 326: «εις τὴν ὑστεραίαν δὲ ἅμα ἔφ' τὴν στρατιὰν ἐκέλευσεν ὀπλίσασθαι πᾶσαν. καὶ ἦσαν ἐν τοῖς ὅπλοις πάντες, οὐ μόνον αὐτοὶ λαμπρῶς καὶ διαπρεπῶς κεκοσμημένοι, ἀλλὰ καὶ ἵπποι, οἱ μὲν θώραξιν ἐκ βύρσης πεποιημένοι, οἱ δὲ ἀλυσιδωτοῖς». Θωρακισμένο ἄλογο απεικονίζεται και σε χειρόγραφο του 14^{ου} αιώνα («Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου»), Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 25 και 38. Nicolle, *Crusader Warfare*, 205-206. Babuin, «Ἴππος καὶ ἐξάρτυσή του», 137-141.

⁶⁸⁷ Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί*, 133: «ἐξ ἀρχειῶν τοὺς ἵππους Ἀρραβικοῖς καὶ Νισσαίοις χρωμένους ὀχήμασι καὶ μαχαληστῆρσι διαδέοντες, τοὺτους καὶ τεχνωμένους σκεπαστήρια περιβλήματα τοῦ ἵππειου σώματος παντὸς δικνούμενα». Σιδηρόφρακτος βυζαντινός στρατιώτης και ἵππους μνημονεύει ο περιηγητής Ibn Battúta, Battúta, *Travels*, 155-156.

⁶⁸⁸ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 324.

Την αποτελεσματικότητα της θωράκισης αποδίδει πολύ ρεαλιστικά ο Ιωάννης Καντακουζηνός, κατά την περιγραφή της επίθεσης Ζηλωτών σε έναν πρεσβευτή του: «πρὶν δέ τι πρὸς ἐκεῖνον εἰπεῖν, οἱ Ζηλωταὶ προσπεσόντες, (οὐ γὰρ ἐδόκει ἡ εἰρήνη αὐτοῖς λυσιτελεῖν,) πολλὰς μὲν προσήνεγκαν πληγὰς καὶ ξίφεσι καὶ δορατίοις· καταβαλεῖν δὲ οὐκ ἠδυνήθησαν τεθωρακισμένον ἔνδον ὄντα, ἀλλ' ἐξέφυγε, τὴν χεῖρα μόνην ἐπὶ τῷ καρπῷ τραυματισθεὶς»⁶⁸⁹. Κάτω από το πανωφόριο ο πρεσβευτής έφερε αλυσιδωτό (ίσως και ολομεταλλικό) θώρακα, με αποτέλεσμα να μην τραυματιστεί από την επίθεση με ξίφη και δόρατα, παρά μόνο στον καρπό του, που ήταν εκτεθειμένος. Πραγματικά γνωρίζουμε από σχετικές μελέτες ότι η πλειονότητα των τραυματισμών των πολεμιστών αφορούσε τα άκρα, καθώς ο κορμός ήταν εξαιρετικά καλά προστατευμένος. Για αυτό ακριβώς τον λόγο, τουλάχιστον όσον αφορά τους θωρακισμένους ιππείς, το ποσοστό των τραυματιών ή σοβαρά τραυματισμένων ήταν πολύ μεγαλύτερο από το ποσοστό των φονευθέντων, οι οποίοι υπέκυπταν σε κτυπήματα στον κορμό και το κεφάλι⁶⁹⁰. Η αποτελεσματικότητα της θωράκισης αντικατοπτρίζεται και στις μικρές απώλειες των Βυζαντινών που παραδίδουν οι πηγές, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ανακρίβειών ή εσκεμμένης απόκρυψης των πραγματικών μεγεθών⁶⁹¹.

Ασπίδα. Οι ιππείς χρησιμοποιούσαν τριγωνικές ή αμυγδαλόσχημες ασπίδες, ενώ πιθανόν χρήση μικρότερων στρογγυλών ασπίδων γίνονταν από το πεζικό. Μεγάλου μεγέθους ασπίδες σχήματος ορθογωνίου πρέπει να χρησιμοποιούσαν για κάλυψη οι τοξότες και οι βαλλιστριδοφόροι, κυρίως σε πολιορκίες. Γενικότερα οι Βυζαντινοί φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν ασπίδες που δεν διέφεραν ιδιαίτερα από τις

⁶⁸⁹ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 576.

⁶⁹⁰ Birkenmeier, *Comnenian Army*, 220-227.

⁶⁹¹ Στοιχεία απωλειών βρίσκονται συγκεντρωμένα στο Bartusis, *Late Byzantine Army*, 267-269.

αντίστοιχες των Δυτικών⁶⁹². Συνήθως οι ασπίδες κατασκευάζονταν από ξύλινο σκελετό και επικάλυψη δέρματος με μεταλλικές ενισχύσεις ή εξ ολοκλήρου από ξύλο, ενώ δεν αποκλείεται οι μικρές στρογγυλές να ήταν ολομεταλλικές⁶⁹³.

B. Επιθετικός οπλισμός

Ξίφος. Αποτελούσε βασικό τμήμα του εξοπλισμού τόσο των ιππέων όσο και των πεζών. Διάφοροι τύποι ξιφών απεικονίζονται με ευθείες ή κυρτές λάμες, δείγματα δυτικής ή ανατολικής επιρροής αντίστοιχα⁶⁹⁴. Πολύ σημαντική είναι αγιογραφία του 14^{ου} αιώνα στη Μονή της Χώρας (Κωνσταντινούπολη), όπου ο Άγιος Προκόπιος παριστάνεται να κρατάει γυμνό εγχειρίδιο (μαχαίρι) και ξίφος⁶⁹⁵. Ο A. Babuin θεωρεί ότι βρισκόμαστε ενώπιον μίας τεχνικής συνδυαστικής χρήσης των δύο όπλων, η οποία τότε ξεκινούσε στη Δύση⁶⁹⁶. Η περίοδος που φιλοτεχνήθηκε η συγκεκριμένη αγιογραφία ακολουθεί εκείνη της παρουσίας της Καταλανικής Εταιρείας. Οι Καταλανοί είναι γνωστό ότι χρησιμοποιούσαν έναν ειδικό τύπο μαχαιριού, το επονομαζόμενο *colltell*⁶⁹⁷. Δεν αποκλείεται η απεικόνιση να αντικατοπτρίζει καταλανική επίδραση, η οποία όπως θα διαπιστώσουμε στα επόμενα επεκτείνεται και στον τομέα της πολεμικής τακτικής.

Δόρυ ή λόγχη. Η λόγχη αποτελούσε βασικό όπλο των ιππέων αλλά και των πεζών. Αποτελούνταν από ξύλινο κοντάρι στο οποίο προσαρμοζόταν η μεταλλική αιχμή με συνολικό μήκος που κυμαίνονταν από 1,6 έως 3 μέτρα⁶⁹⁸. Οι ιππείς χρησιμοποιούσαν το μακρύ δόρι και σύμφωνα με την δυτική τεχνική, δηλαδή το τοποθετούσαν «υπό

⁶⁹² Kolias, *Byzantinische Waffen*, 88-131. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 326-328. Manova, «Armes defensives», 209-215. DeVries, *Military Technology*, 92-93. Nicolle, *Crusader Warfare*, 202.

⁶⁹³ Ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει ότι στην κατασκευή των ασπίδων χρησιμοποιούνταν δέρμα, Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 28.

⁶⁹⁴ Kolias, *Byzantinische Waffen*, 133-161. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 328-329. Nicolle, *Crusader Warfare*, 199-200. Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 20-58.

⁶⁹⁵ Για το εγχειρίδιο βλέπε Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 58-63.

⁶⁹⁶ Babuin, «Later Byzantine arms», 101.

⁶⁹⁷ Pascot, *Almugavares*, 30.

⁶⁹⁸ Kolias, *Byzantinische Waffen*, 185-213. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 329. Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 112-119.

μάλης» προς διενέργεια εφόδου. Αντίστοιχα για το πεζικό αποτελούσε το όπλο αντιμετώπισης του εχθρικού ιππικού και πεζικού όταν συγκρούονταν εκ του συστάδην.

Τόξο και Βαλλιστρίδα. Αποτελούσαν τα βασικά εκηβόλα όπλα των Βυζαντινών⁶⁹⁹. Οι ιπποτοξότες χρησιμοποιούσαν τα μικρότερου μεγέθους σύνθετα τόξα⁷⁰⁰. Οι πεζοί τοξότες θα πρέπει να χρησιμοποιούσαν και συμβατικά τόξα μεγαλύτερου μεγέθους, ενώ αδιευκρίνιστο παραμένει εάν οι Βυζαντινοί έκαναν ποτέ χρήση του αγγλικού «μακρού τόξου» (longbow), το οποίο τόσο αποτελεσματικό αποδείχθηκε εναντίον των Γάλλων ιπποτών κατά τον 14^ο αιώνα. Διαθέτουμε όμως την πληροφορία ότι, τουλάχιστον κατά τον 15^ο αιώνα, το γνώριζαν ως όπλο, καθώς μνημονεύεται από τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη⁷⁰¹. Η βαλλιστρίδα αναφέρεται συνήθως ως όπλο που χρησιμοποιούνταν από τους Βυζαντινούς σε πολιορκίες⁷⁰², αλλά όπως διαπιστώσαμε στην περίπτωση του στρατοπεδάρχη των τζαγγρατόρων Σγούρου, είναι πολύ πιθανόν να χρησιμοποιούνταν και σε κατά παράταξη μάχες, ενέδρες κλπ. Άλλωστε ο Ψευδο-Κωδινός αποδίδει στον στρατοπεδάρχη των τζαγγρατόρων τα καθήκοντα που περιγράφει ο τίτλος του⁷⁰³, ενώ δεν διακρίνουμε κάποιο ιδιαίτερο λόγο ώστε ένα όπλο αρκετά διαδεδομένο και αποτελεσματικό, χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις χειρισμού, να χρησιμοποιείται από τους Βυζαντινούς αποκλειστικά από τις επάλξεις των τειχών.

Σφενδόνη – Πέλεκυς - Κορύνη (ρόπαλο). Η χρήση των όπλων αυτών περιγράφεται στις πηγές, ενώ απεικονίζονται και σε αγιογραφίες της περιόδου. Η σφενδόνη και η

⁶⁹⁹ Για το τόξο και τη βαλλιστρίδα, βλέπε Koliias, *Byzantinische Waffen*, 214-253. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 330-332. Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 160-238.

⁷⁰⁰ Για το σύνθετο τόξο βλέπε υποσημείωση 657 ανωτέρω.

⁷⁰¹ Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών* I, 87-88: «ὄπλοις δὲ χρῶνται θυρεοῖς μὲν Ἰταλικοῖς καὶ ξίφεσιν Ἑλληνικοῖς, τόξοις δὲ μακροῖς.»

⁷⁰² Bartusis, *Late Byzantine Army*, 298-299. Η βαλλιστρίδα αποτελείτο από ένα τόξο προσαρμοσμένο οριζόντια σε ένα μακρύ κοντάκι, επί του οποίου υπήρχε αυλάκι για την κίνηση του βέλους. Το βέλος απαλευθερώνονταν με έναν μηχανισμό σκανδάλης. Αναλυτικότερη περιγραφή στο Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 208-210.

κορύνη χρησιμοποιούνταν από ελαφρά οπλισμένους πεζούς. Η κορύνη αποτελούσε βασικό όπλο των ιππέων, κυρίως των βαρεία οπλισμένων⁷⁰⁴. Ο πέλεκυς καταγράφεται παραδοσιακά ως όπλο των *Βαράγγων* αλλά και των *Τζακώνων*. Και οι δύο είναι μέλη της αυτοκρατορικής φρουράς, συνεπώς δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι εάν γνώριζε ευρύτερη χρήση στα πεδία των μαχών⁷⁰⁵.

Το σημαντικότερο ερώτημα που γεννάται κατά τον συσχετισμό του οπλισμού των Βυζαντινών και της εφαρμοζόμενης τακτικής είναι κατα πόσο οι ιππείς έφεραν βαριά θωράκιση και πολεμούσαν κατά παρόμοιο τρόπο με τους δυτικούς ιππότες ή ο εξοπλισμός τους ήταν ελαφρύτερος, ώστε να διαθέτουν ευελιξία και ταχύτητα και πολεμούσαν όπως οι ανατολικοί λαοί. Σε κείμενο της περιόδου η εμφάνιση του βυζαντινού ιπέα παρομοιάζεται με εκείνη ενός χάλκινου ανδριάντα⁷⁰⁶. Επίσης ο Τ. Κόλιας θεωρεί ότι ο βυζαντινός στρατός πάντοτε διέθετε τμήμα βαριά θωρακισμένων ιππέων, έστω και μικρό αριθμητικά⁷⁰⁷ και αναλύει ότι κατά τα γεγονότα του 1204 η εμφάνιση των βυζαντινών πολεμιστών δεν πρέπει να διέφερε εκείνης των σταυροφόρων⁷⁰⁸. Από τη μελέτη απεικόνισης που έχει δημοσιεύσει ο Α. Babuin και θεωρείται ότι αναπαράγει μία αυθεντική εικόνα Βυζαντινών ιππέων, διαπιστώνεται ότι ο εξοπλισμός τους έχει πολλά δυτικά στοιχεία, μη διαφέροντας ουσιωδώς από εκείνο του δυτικού ιππότη⁷⁰⁹. Δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία ώστε να θεωρήσουμε

⁷⁰³ Κωδινός, 187.

⁷⁰⁴ Βλέπε Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 149, Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 140, Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 627, όπου γίνεται αναφορά σε σφενδονηστές. Bartusis, *Late Byzantine Army*, εικόνα 5 (μετά τη σελίδα 325) όπου ο Άγιος Δημήτριος απεικονίζεται να φέρει στη ζώνη κορύνη. Επίσης «κορυνήτες» μνημονεύονται από τον Παχυμέρη, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV, 485 και ο Θεόδωρος Παλαιολόγος το αναφέρει ως όπλο των ιππέων, Théodore Paléologue, *Enseignements*, 93.

⁷⁰⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 389 και 560. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 303 και 566. Κωδινός, 180. Για τους τζάκωνες, βλέπε Ahrweiler, «Τσάκωνες-Τσακωνία» και για τους Βαράγγους Blöndal, *Varangians*, 167-192. Για τον πέλεκυ, βλέπε Koliias, *Byzantinische Waffen*, 162-172. Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 85- 95. για την κορύνη Koliias, *Byzantinische Waffen*, 173-184. Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 95-109 και για τη σφενδόνη Koliias, *Byzantinische Waffen*, 254-259. Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 241-248.

⁷⁰⁶ Χωνιάτης, *Λόγοι και Ἐπιστολαί*, 120.

⁷⁰⁷ Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 20-21.

⁷⁰⁸ Koliias, «Military Aspects», 130.

⁷⁰⁹ Babuin, «Later Byzantine arms», 98-99 και απεικόνιση IX-8.

ότι ο βυζαντινός ιππέας του 13^{ου} αιώνα διέφερε σημαντικά σε εξοπλισμό από τον δυτικό όμοιό του. Εξάλλου η επαφή με τους Φράγκους, το γεγονός ότι δυτικός εξοπλισμός περνούσε στην κατοχή των Βυζαντινών ως λάφυρο, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για να θεωρήσουμε ότι οι ιππείς δεν χρησιμοποιούσαν αντίστοιχο εξοπλισμό. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορεί και η μελέτη τοιχογραφιών στην Πελοπόννησο. Έχει διαπιστωθεί ότι η εμφάνιση των στρατιωτικών αγίων που τοιχογραφούν οι Φράγκοι παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με εκείνη των βυζαντινών αγιογραφιών, οι οποίες επίσης αποκλίνουν προς δυτικά πρότυπα, δείγμα εκατέρωθεν αλληλεπίδρασης, όχι μόνο στην τέχνη αλλά και στον στρατιωτικό εξοπλισμό⁷¹⁰. Συνεπώς, η απάντηση στο ερώτημα, γιατί ο βυζαντινός ιππέας αποτυπώνεται στις πηγές ως ανίσχυρος στην αντιμετώπιση του δυτικού ομολόγου του, θα πρέπει να αναζητηθεί σε άλλες αιτίες και όχι στον υποτιθέμενο υποδεέστερο εξοπλισμό του.

Ένα στοιχείο που μπορεί να οδηγήσει σε διαφοροποίηση του οπλισμού και την αποδοχή ελαφρύτερου, είναι οι κλιματολογικές συνθήκες. Πραγματικά, ειδικά στη νότιο Ελλάδα, το εύκρατο κλίμα που επικρατεί κατά το διάστημα που συνήθως πραγματοποιούνταν οι εκστρατείες (άνοιξη έως φθινόπωρο) δεν πρέπει να ευνοούσε την χρήση βαριάς θωράκισης. Αν οι Βυζαντινοί δεν χρησιμοποιούσαν τέτοια θωράκιση για αυτό το λόγο, τότε οι Φράγκοι δεν έπραξαν το ίδιο και δεν διαθέτουμε στοιχεία που να συνηγορούν στο ότι στράφησαν σε χρήση ελαφρύτερου εξοπλισμού. Μάλιστα είναι γνωστό ότι ακόμα και σε περισσότερο ζεστά κλίματα, όπως η Μέση Ανατολή, οι σταυροφόροι δεν τροποποίησαν τον οπλισμό τους⁷¹¹. Συνεπώς οι κλιματολογικές συνθήκες δεν μπορεί να αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα στην επιλογή ελαφρύτερης θωράκισης.

⁷¹⁰ Sharon E.J. Gerstel, «Art and Identity in the Medieval Morea», στο Laiou – Mottahedeh, *Crusades*, 264-280.

⁷¹¹ Marshall, *Latin East*, 86. France, «Crusading warfare», 56.

Αντίθετα, η μορφολογία του εδάφους είναι δυνατόν να συνετέλεσε στη χρήση ελαφρύτερου εξοπλισμού από τους Βυζαντινούς. Το ορεινό ανάγλυφο και η έλλειψη μεγάλων επίπεδων εκτάσεων, όπως στη δυτική Ευρώπη, δεν ευνοεί την ανάπτυξη τακτικής εφόδου από μεγάλες ομάδες ιππικού, αλλά τακτικής ανταρτοπολέμου. Το γεγονός αυτό όμως αποτελεί στρατηγική επιλογή, καθώς, παρά το διασπασμένο ανάγλυφο, είναι δυνατόν να επιδιωκόταν διεξαγωγή μάχης σε ευνοϊκό για τις τακτικές του βαρέως οπλισμένου ιππικού χώρο.

Την αδυναμία των Βυζαντινών να αντιπαραβληθούν στους δυτικούς ιππότες σε κατά μέτωπο σύγκρουση δεν θα πρέπει να την προσγράψουμε σε έλλειψη κατάλληλου εξοπλισμού ή σε γεωγραφικές συνθήκες. Η απάντηση στο ερώτημα θα δοθεί διερευνώντας άλλους τομείς και κύρια την εκπαίδευση και την οργάνωση του στρατού. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο (κεφ.6 - συμπεράσματα), αφού στη συνέχεια εξετάσουμε τα περί στρατιωτικής εκπαίδευσης των Βυζαντινών.

3.6. Εκπαίδευση.

Εκ των σημαντικότερων παραγόντων της επιτυχίας ενός στρατεύματος στο πεδίο της μάχης συνιστά η εκπαίδευση στην οποία αυτός έχει υποβληθεί. Ο βαθμός ρεαλισμού της εκπαίδευσης, η διάρκεια και η έντασή της αποτελούν θεμελιακούς παράγοντες αποτελεσματικής προετοιμασίας του στρατεύματος. Η εκπαίδευση έχει άμεση σχέση με την τακτική, καθώς το στράτευμα οφείλει να πολεμήσει κατά τον τρόπο που εκπαιδεύτηκε, ειδάλλως η μεν εκπαίδευση αποτυγχάνει ως προς τον σκοπό της, η δε αποτελεσματικότητα του στρατού τίθεται σε αμφισβήτηση πριν ακόμα αυτός εισέλθει στη μάχη. Ειδικά για τους μεσαιωνικούς στρατούς, η εκπαίδευση ενίσχυε την συνοχή των πολεμιστών, εξύψωνε το ηθικό τους, εμπέδωνε την

απαιτούμενη πειθαρχία και τους προετοίμαζε κατάλληλα για να υπομείνουν τις δυσκολίες της εκστρατείας και να εκτελούν με ακρίβεια, ταχύτητα και τάξη τις απαιτούμενες κινήσεις στο πεδίο της μάχης. Ο λόγιος Νικηφόρος Χούμνος αναφέρει σε επιστολή του ότι ο στρατηγός πρέπει να δίδει σημαντικό βάρος και να επιμελείται της εκπαίδευσης των στρατιωτών, καθώς, εάν την αμελήσει, το αρνητικό αποτέλεσμα θα φανεί στη μάχη⁷¹². Ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδει στη στρατιωτική εκπαίδευση, πρακτική και θεωρητική, ο καρδινάλιος Βησσαρίων σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο ΙΑ⁷¹³. Αν και σημαντικό ζήτημα, στο οποίο τα βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια αφιερώνουν αρκετές σελίδες, η εκπαίδευση του βυζαντινού στρατού δεν έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών, με εξαίρεση έναν πολύ μικρό αριθμό εξειδικευμένων μελετών⁷¹⁴.

Από την περίοδο που εξετάζουμε δεν διαθέτουμε αναλυτικές πληροφορίες για την εκπαίδευση του βυζαντινού στρατού. Παρά ταύτα, συγκεντρώνοντας στοιχεία από τις ιστορικές πηγές και κυρίως από διάφορα κείμενα της περιόδου, όπως επιστολές, εγκωμιαστικούς λόγους, φιλοσοφικά και συμβουλευτικά κείμενα, έχουμε την δυνατότητα να σχηματίσουμε μία ικανοποιητική εικόνα της στρατιωτικής εκπαίδευσης των Βυζαντινών.

Πέρα από την καθαρή μορφή στρατιωτικής εκπαίδευσης, τρεις άλλες δραστηριότητες αναδεικνύονται ως βασικές μέθοδοι εξάσκησης των στρατιωτών (κατά σειρά αυξανόμενης σπουδαιότητας): α) τα αθλητικά παιχνίδια β) οι κονταρομαχίες και γ) το κυνήγι⁷¹⁵.

⁷¹² Boissonade, *Anecdota Nova*, 54. Για τον Νικηφόρο Χούμνο, βλέπε *PLP*, αρ. 30961. Για τις επιστολές του, βλέπε Verreux, *Choumnos*, 65-73.

⁷¹³ *III IV*, 35-36. Για τον Βησσαρίωνα, βλέπε *PLP*, αρ. 2707.

⁷¹⁴ Για παράδειγμα ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ αφιερώνει σημαντικό τμήμα των *Τακτικών* του στην στρατιωτική εκπαίδευση, *Λέοντος Τακτικά I*, 134-195. C.M. Mazzucchi, «War and Games in Byzantium», στο *War and Games*, εκδ. T. Cornell. Woodbridge 2003, 73-83, καθώς και βιβλιογραφία υποσ. 721 κατωτέρω.

⁷¹⁵ Πρβλ. Rogers, *Soldiers' Lives*, 3-7.

α) Για ένα μόνο αθλητικό παιχνίδι διαθέτουμε επιβεβαιωμένες πληροφορίες ότι αποτελούσε μορφή στρατιωτικής εκπαίδευσης. Πρόκειται για το «τζυκάνιον», το οποίο με σύγχρονη ορολογία αντιστοιχεί στο άθλημα «πόλο επί ίππου»⁷¹⁶. Σε συμβουλευτικό λόγο τού ο Νικηφόρος Βλεμμύδης κρίνει το εν λόγω άθλημα, παρά την δημοτικότητά του, μη επωφελές για την εκπαίδευση των στρατιωτών. Ενδεχομένως ο βυζαντινός λόγιος είχε υπόψη του άλλες μορφές άσκησης, όπως οι κονταρομαχίες, τις οποίες θεωρούσε χρησιμότερες από το τζυκάνιο⁷¹⁷. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρεται επίσης στην διεξαγωγή του συγκεκριμένου αθλήματος⁷¹⁸. Ακόμη ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄, μεταξύ άλλων γυμνασίων, αναφέρει και την άσκηση με το «σμηκρόν σφαιρίδιον»⁷¹⁹. Είναι χρήσιμο να τονίσουμε ότι το πόλο επί ίππου είναι άθλημα που εξασκεί ιδιαίτερα στην ιππασία και απαιτεί από τον αναβάτη συνεργασία με το άλογο για να επιτευχθεί ευελιξία, ταχύτητα και ακρίβεια κινήσεων. Είναι άθλημα άρρηκτα συνδεδεμένο με την εκπαίδευση ιπποτοξοτών και ταχυκίνητων ιππέων, συνεπώς και με την τακτική των Βυζαντινών κατά τον 13^ο αιώνα, όπως θα διαπιστώσουμε σε επόμενο κεφάλαιο⁷²⁰.

β) Διοργάνωση κονταρομαχιών μνημονεύεται για πρώτη φορά στο Βυζάντιο την περίοδο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού⁷²¹. Μετά το 1204 ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρεται σε πραγματοποίηση κονταρομαχιών τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις⁷²². Διεξαγωγή τους αναφέρεται επίσης κατά τον 14^ο αι. από τον Νικηφόρο Γρηγορά με

⁷¹⁶ Για το τζυκάνιον βλ. Γιάτσης, *Σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο*, 171-186 και ODB III, 1939.

⁷¹⁷ Βλεμμύδης, *Βασιλικός Ανδριάς*, 84 και 135.

⁷¹⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 95, 147.

⁷¹⁹ Λάσκαρις, *Κοσμική Δήλωση*, 50.

⁷²⁰ Για την άρρηκτη σχέση αναβάτη – ίππου και την εκπαίδευσή τους για να εκτελούν ελιγμούς στο πεδίο της μάχης βλέπε Gilmor, «Practical Chivalry», 8-13. Επίσης Γιάτσης, *Σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο*, 179.

⁷²¹ Βασικές μελέτες για τις κονταρομαχίες στο Βυζάντιο αποτελούν οι εξής: Φ. Κουκουλές, «Αγώνες, αγωνίσματα και αθλητικά παίγνια κατά τους βυζαντινούς χρόνους» *ΕΕΒΣ* 13 (1937), 65-122. Ρ. Schreiner, «Ritterspiele in Byzanz», *JÖB* 46 (1996), 227-241. Β. Πούχγερ, «Η «Γκιόστρα» στην Ελληνική Παράδοση», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994), 107-163 και του ίδιου, «Zum Ritterspiel in griechischer Tradition», *BZ* 91(1998), 435-470.

⁷²² Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 95, 147.

πρωτοβουλία του Ανδρόνικου Γ΄ και με αφορμή τη γέννηση του υιού του Ιωάννη Ε΄. Ο Γρηγοράς διακρίνει το αγώνισμα σε «ντζούστρα», δηλαδή κονταρομαχία ενός εναντίον ενός, και σε «τορνεμέν», όταν οι ιππείς χωρίζονται σε δύο ομάδες και αγωνίζονται διαδοχικά σε ζεύγη. Αυτές οι συγκρούσεις κατέληγαν σε μάχη σώμα με σώμα με χρήση ροπάλων και ήταν αρκετά βίαιες και επικίνδυνες, με αποτέλεσμα ορισμένοι να αποτρέπουν τον αυτοκράτορα από τη συμμετοχή σε αυτές⁷²³. Τα δύο είδη κονταρομαχίας μνημονεύει και ο Ιωάννης Καντακουζηνός, προσθέτοντας ότι πρόκειται για αγωνίσματα με δυτική προέλευση⁷²⁴. Ο Ruy Gonzalez de Clavijo, που επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 15ου αι., μας πληροφορεί για διεξαγωγή κονταρομαχιών στον ιππόδρομο⁷²⁵. Ο Γάλλος περιηγητής Bertrandon de la Broquière παρέστη σε κονταρομαχία κατά την επισκεψή του στην Κωνσταντινούπολη το 1432. Αλλά η διεξαγωγή της διέφερε από την τυπική, δυτικού τύπου, κονταρομαχία. Οι ιππείς δεν συγκρούονταν μεταξύ τους, αλλά με χρήση ξύλινων κονταριών επιχειρούσαν να πετύχουν μία οριζόντια σανίδα, η οποία είχε αναρτηθεί σε έναν στύλο⁷²⁶.

Οι κονταρομαχίες θεωρούνται από τους μελετητές του δυτικού μεσαιωνικού πολέμου ως πρωταρχική μορφή άσκησης των ιπποτών προ της πραγματικής μάχης⁷²⁷. Έχει όμως διατυπωθεί η άποψη ότι οι κονταρομαχίες ήταν ουσιαστικά ένα είδος αθλήματος («sport») με σχεδόν αποκλειστικό σκοπό την αναψυχή και την επίδειξη των ικανοτήτων των αριστοκρατών. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στο γεγονός ότι σπάνια τα μεσαιωνικά στρατεύματα εμπλέκονταν σε κατά μέτωπο σύγκρουση και, όταν αυτό συνέβαινε, οι τακτικές στις οποίες είχαν εξασκηθεί οι ιππείς εφαρμόζονταν

⁷²³ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 482-483: «οἱ δὴ τοῖς Λατίνοις πάλαι ἐπινενόηνται γυμνασίας ἕνεκα σώματος, ὅποτε σχολὴν ἄγοιεν τῶν πολεμικῶν.»

⁷²⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 205-206.

⁷²⁵ Clavijo, *Embassy*, 37.

⁷²⁶ Bertrandon de la Broquière, 166-167. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 330.

⁷²⁷ Verbruggen, *Art of Warfare*, 30-36. Nicholson, *Medieval Warfare*, 117-118.

ελάχιστα έως καθόλου στο πραγματικό πεδίο της μάχης⁷²⁸. Η θέση αυτή φαίνεται να βρίσκει εφαρμογή και επιβεβαίωση στην περίπτωση του Βυζαντίου. Οι κονταρομαχίες, όπου γίνεται μνεία για αυτές στις πηγές μας, συνδέονται συνήθως με τον αυτοκράτορα και μέλη του περιβάλλοντός του, συνεπώς αποτελούσαν κύρια ενασχόληση της αριστοκρατίας, χωρίς να διαθέτουμε στοιχεία ότι οι υπόλοιπες τάξεις του στρατού αποκλείονταν από αυτές. Επιπλέον, η φύση της τακτικής των Βυζαντινών, ιδιαίτερα κατά τον 13^ο αιώνα, δεν μας επιτρέπει τη σύνδεσή της με την πρακτική άσκηση που παρείχετο με τις κονταρομαχίες. Πέρα των όσων αναφέραμε, δεν πρέπει κατά τη γνώμη μας οι κονταρομαχίες να αποσυνδέονται πλήρως από την πραγματική μάχη, γιατί προσέφεραν εξάσκηση στην ιππασία με πλήρη εξοπλισμό, είτε κατά μόνας είτε σε ομάδα και ειδικά στη δεύτερη περίπτωση, όταν εξελίσσονταν σε μάχη σώμα με σώμα, θα πρέπει να προσομείωναν αρκετά ρεαλιστικά τις πραγματικές συνθήκες. Η αναντιστοιχία της τακτικής που εφαρμοζόταν στην κονταρομαχία με την τακτική στην πραγματική μάχη δεν αναιρεί το γεγονός ότι η πρώτη αποτελούσε αξιόλογη μορφή άσκησης αλόγων και αναβατών.

γ) Το κυνήγι, εκτός από μορφή αναψυχής και διασκέδασης, αποτελούσε άριστη ευκαιρία για σωματική άσκηση καθώς και εξάσκηση στη ιππασία και τη χρήση των όπλων. Οι πηγές κατ'επανάληψη αναφέρονται σε συμμετοχή των αυτοκρατόρων στο κυνήγι, ενώ κατά τον πόλεμο με τους Βούλγαρους, το 1254-1256, ο Θεόδωρος Β΄ δεν θα δυσκολευτεί να κρίσει τους επαγγελματίες κυνηγούς σε «ερασιτέχνες» στρατιώτες για να αυξήσει την αριθμητική ισχύ του στρατεύματός του. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του Μανουήλ Β΄ στη Λήμνο (1389-1390), ο Δημήτριος Κυδώνης αποστέλλει επιστολή στην οποία εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για την απουσία απάντησης σε προηγούμενες επιστολές του. Θεωρεί ότι ο λόγος της

⁷²⁸ Gilmor, «Practical Chivalry», 16-20.

ολιγωρίας του αυτοκράτορα είναι η ενασχόλησή του με το κυνήγι, αν και αναγνωρίζει την χρησιμότητά του στην στρατιωτική εκπαίδευση: «Χρῶ τοίνυν θήρα, ἱκανῶς στρατιώτου καὶ σῶμα πρὸς πόνους καὶ διάνοιαν πρὸς τε πολεμίῳ ἀποφυγὰς καὶ αὐ̃ ἐπιθέσεις ταῖς κατὰ τῶν θηρίων ἐπιβουλαῖς δυναμένη γυμνάζειν,...»⁷²⁹. Σε επιστολή του Λουκά Νοταρά⁷³⁰ περιγράφονται οι αρετές ενός ἵππου κατάλληλου για κυνήγι, στις οποίες συγκαταλέγονται η κίνηση σε δύσβατα και ορεινά εδάφη, η υπερπήδηση τάφρων και εμποδίων, ικανότητες οι οποίες απαιτούν ιππευτική δεινότητα και προετοιμάζουν τον αναβάτη για συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις⁷³¹.

Εκτός των ανωτέρω, υπό μία έννοια «εμμέσων» μορφών στρατιωτικής εκπαίδευσης, θα πρέπει ο στρατός να διεξήγε ασκήσεις και στρατιωτικά γυμνάσια για τις οποίες οι πληροφορίες μας είναι ανεπαρκείς. Ο Θεόδωρος Β΄ σε κείμενό του αναφέρεται στην εξάσκηση στην ιπασία (με και χωρίς αναβολέα), στη χρήση δόρατος και ασπίδας, στη χρήση τόξου και ακοντίου⁷³². Εκτός από την πρακτική εκπαίδευση, τουλάχιστον οι στρατιωτικοί ηγέτες μελετούσαν σχετικά στρατιωτικά εγχειρίδια, όπως υπονοείται στον επιτάφιο του Ιωάννη Γ΄ από τον Γεώργιο Ακροπολίτη: «Οὐ γὰρ ἐξ ἵπποσύνης ἢ τβάλλεσθαι δεξιῶς οὐδ' ἐκ ταχυτέρων τινῶν κινήματων τῶν μικρῶν ὄντων ἀξίων ὁ βασιλεὺς ἀρτίως ἐξώρμηται, ἅπερ ὡς ἐν μέρει παιγνίων πάλαι τούτω νενόμισται, εἰ καὶ εἰς ἄκρον ἐξείργασται, ἀλλ' ἐκ λόγων καὶ βίβλων καὶ φιλοσοφίας αὐτῆς, ἀλλ' ἐκ μαθημάτων καὶ ἐξ ἀκροτάτης τῶν ὄντων γνώσεως.»⁷³³. Ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις παρουσιάζεται από τον Νικήτα Χωνιάτη όχι μόνο ως θεωρητικός γνώστης των «νόμων της τακτικής», αλλά και ως ηγεμόνας που τους εφαρμόζει και συμμετέχει ενεργά στις επιχειρήσεις⁷³⁴. Ανάλογο ενδιαφέρον για

⁷²⁹ Κυδώνης, *Ἐπιστολαί* II, 357-358.

⁷³⁰ *PLP*, αρ. 20730.

⁷³¹ *ΠΠ* II, 182-184.

⁷³² Λάσκαρις, *Κοσμικὴ Δήλωσις*, 50.

⁷³³ Ακροπολίτης, *Ἐπιτάφιος*, 20.

⁷³⁴ Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί*, 141.

την εκπαίδευση του στρατού εκφράζει σε επιστολή του ο Θεόδωρος Β΄, απευθυνόμενος στον Νικηφόρο Βλεμμύδη⁷³⁵. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός μας πληροφορεί ότι η απόκτηση εμπειρίας περί τα στρατιωτικά εξασφαλιζόταν και με τη μαθητεία κοντά σε ηγετικά στελέχη του στρατεύματος⁷³⁶. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι διοικητές του στρατού ελάμβαναν γραπτές οδηγίες από τον αυτοκράτορα για το πώς να προετοιμάσουν και παρατάξουν το στράτευμα για μάχη, όπως για παράδειγμα αναφέρει ο Γεώργιος Ακροπολίτης ότι έπραξε ο Ιωάννης Γ΄ κατά την εκστρατεία του 1249 στη Ρόδο⁷³⁷. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, αν και δεν περιλαμβάνει οδηγίες για την στρατιωτική εκπαίδευση στο εγχειρίδιο που συνέταξε, μας πληροφορεί ότι οι περί τα στρατιωτικά αγνοούν τα σχετικά κείμενα. Για τον σκοπό αυτό έγραψε το δικό του εγχειρίδιο για να μεταδώσει την εμπειρία του και να καθοδηγήσει τους συμπατριώτες του⁷³⁸.

Δεν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για την εκπαίδευση των ανώτερων αξιωματούχων και διοικητών του στρατού. Οποσδήποτε πρέπει να συμμετείχαν στην εκπαίδευση των υπολοίπων στρατιωτικών σωμάτων, κυρίως των ιππέων, και σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε η εμπειρία τους από προηγούμενες συγκρούσεις στις οποίες είχαν λάβει μέρος. Παραδείγματα αποτελούν ο Μιχαήλ Η΄ με την πλούσια πολεμική εμπειρία του πριν αναλάβει τα ηνία της αυτοκρατορίας, και οι αυτοκράτορες Ανδρόνικος Γ΄, Ιωάννης ΣΤ΄ και Μανουήλ Β΄. Σύμφωνα με τον Bertrandon de la Broquière ο δεσπότης του Μορέως Θεόδωρος Β΄ και η συνοδεία του ασκούσαν έφιπποι στην τοξοβολία με τον εξής τρόπο: ενώ κάλπαζαν με το άλογο, εκτόξευαν τα καπέλα τους στον αέρα και στη συνέχεια τα στόχευαν με τα τόξα

⁷³⁵ Λάσκαρις, *Επιστολαί*, 56-59.

⁷³⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* I, 334.

⁷³⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 87.

⁷³⁸ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 35-36.

τους⁷³⁹. Το θέμα της στρατιωτικής εκπαίδευσης και παιδείας την οποία ελάμβαναν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες αποτελεί κοινό τόπο σε εγκώμια και πανηγυρικούς λόγους, όπου η συνήθως πομπώδης αφήγηση καθιστά αδύνατο να διαχωρίσουμε σε ποιο βαθμό αντικατοπτρίζει την αλήθεια ή υπηρετεί μόνο την τυποποιημένη, στερεότυπη μορφή εξύμνησης του ηγεμόνα⁷⁴⁰.

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι στην ειδική μελέτη του C.M. Mazzuchi για την στρατιωτική εκπαίδευση των Βυζαντινών, υποστηρίζεται ότι το μόνο αγώνισμα που συνδέονταν με τον πόλεμο ήταν το κυνήγι⁷⁴¹. Με βάση τα όσα εκθέσαμε, εκτιμώ ότι η συγκεκριμένη άποψη δεν ευσταθεί, καθώς μετά από προσεκτικότερη μελέτη των διατιθέμενων στοιχείων διαπιστώσαμε ότι και άλλες αθλητικές - ψυχαγωγικές δραστηριότητες, όπως το *τζυκάνιον* αλλά και υπό μία έννοια και οι κονταρομαχίες, συνδέονταν με τη στρατιωτική εκπαίδευση.

3.7. Η νέα τεχνολογία: τα πυροβόλα όπλα.

Η χρήση των πρώτων πυροβόλων όπλων στη Δύση τοποθετείται στο α΄ μισό του 14^{ου} αιώνα (περίπου 1320-50)⁷⁴², στα Βαλκάνια αναφέρεται χρήση τους για πρώτη φορά το 1378⁷⁴³, αλλά όπως διαπιστώσαμε οι Βυζαντινοί φαίνεται να τα χρησιμοποίησαν αρκετά αργότερα (1390). Το ζήτημα των πυροβόλων όπλων στο Βυζάντιο έχει απασχολήσει τους ερευνητές και έχουν δημοσιευθεί ειδικότερες

⁷³⁹ *Bertrandon de la Broquière*, 158.

⁷⁴⁰ Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα εξής: α. Εγκώμιο του Μανουήλ Ολόβολου προς τον Μιχαήλ Η΄, όπου εξαιρείται η στρατιωτική εκπαίδευση του Ανδρόνικου Β΄, *Όλοβολος, Λόγοι*, 93-94. β. Πανηγυρικός λόγος ανωνύμου συγγραφέος προς τον Μανουήλ Β΄ και τον Ιωάννη Η΄, *ΙΙΙ* VI, 169-170. γ. Εγκώμιο του Ιωάννη Δοκειανού (*PLP*, αρ. 5577) με αναφορά στη στρατιωτική παιδεία του Κωνσταντίνου ΙΑ΄, *ΙΙΙ* I, 226-227. Βλέπε σχετικά και Angelon, *Imperial Ideology*, 79-93.

⁷⁴¹ Mazzucchi, «War and Games», 79.

⁷⁴² Για τα πυροβόλα στη Δύση, βλέπε Contamine, *War*, 138-146. DeVries, *Military Technology*, 143-168.

⁷⁴³ Petrovic, «Fire-arms in the Balkans», 170.

μελέτες, οι οποίες καλύπτουν ικανοποιητικά το ζήτημα, ιδιαίτερα εκείνες των Ν. Νικολούδη, Μ. Bartusis και Kelly DeVries⁷⁴⁴.

Διαπιστώνεται ότι οι Βυζαντινοί δεν κατάφεραν ποτέ να αποκτήσουν ισχυρό και επαρκές αριθμητικά πυροβολικό αλλά και δεν φαίνεται να προχώρησαν σε κατασκευή πυροβόλων, τα οποία προμηθεύονταν απευθείας από τη Δύση. Η βασική αιτία, στην οποία αποδίδεται η αποτυχία αξιοποίησης του νέου όπλου, θεωρείται η οικονομική δυσπραγία της αυτοκρατορίας⁷⁴⁵. Άλλωστε, το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί ευρίσκονταν σχεδόν μόνιμα σε άμυνα και το πυροβολικό ήταν κυρίως αποτελεσματικό σε επιθετικές επιχειρήσεις εναντίον οχυρώσεων, αποτελεί έναν ακόμα παράγοντα που συνετέλεσε στην απουσία ισχυρού κινήτρου για την ανάπτυξή του.

Το σημαντικότερο είναι ότι το Βυζάντιο δεν αντέδρασε στον νέο κίνδυνο που αντιπροσώπευε η χρήση του πυροβολικού από τους Οθωμανούς για το συμβατικό αμυντικό του σύστημα. Το αποτέλεσμα ήταν να μην επέλθουν οι αναγκαίες τροποποιήσεις και ανακατασκευές στις οχυρώσεις, ώστε να καταστούν ανθεκτικότερες στον δια πυροβολικού βομβαρδισμό και παράλληλα ικανές να προστατεύουν τους πολεμιστές από τις βολές των όπλων μικρού διαμετρήματος. Μοναδική διαπιστωμένη περίπτωση τροποποίησης, αποτελεί η διάνοιξη κυκλικών οπών στα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως για να διέρχονται οι κάνες των πυροβόλων μικρού διαμετρήματος που χρησιμοποιούσαν οι υπερασπιστές⁷⁴⁶. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του τείχους του Εξαμιλίου, το οποίο, αν και

⁷⁴⁴ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 334-341. Νικολούδης, «Βυζαντινό πυροβολικό». Νικολούδης, «Πυροβολικό». DeVries, «Gunpowder weapons».

⁷⁴⁵ DeVries, «Gunpowder weapons», 350-351. Νικολούδης, «Βυζαντινό πυροβολικό», 348.

⁷⁴⁶ Foss – Winfield, *Byzantine Fortifications*, 52.

ανοικοδομήθηκε τουλάχιστον δύο φορές μετά το 1400, εν τούτοις δεν φαίνεται να λήφθηκε μέριμνα για να καταστεί ανθεκτικότερο στο νέο όπλο⁷⁴⁷.

Παραταύτα θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η σημασία του πυροβολικού στην άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπερεκτιμάται, καθώς δεν αποτέλεσε τον αποκλειστικό και καθοριστικό παράγοντα της επιτυχίας των Οθωμανών, αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό συνετέλεσε η αριθμητική τους υπεροχή και η αδυναμία των Βυζαντινών να παρατάξουν αξιόλογα αριθμητικώς και ποιοτικώς στρατεύματα. Η αριθμητική υπεροχή αποτέλεσε ακρογωνιαίο λίθο στην ένταση και διάρκεια των επιθέσεων κατά την τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως, επιθέσεις οι οποίες οδηγούσαν τους αμυνόμενους στα όρια της αντοχής τους⁷⁴⁸. Τέλος, στο Εξαμίλιο η κατ'επανάληψη αδυναμία επαρκούς επάνδρωσης του τείχους συνετέλεσε στην αδυναμία εκδήλωσης οποιασδήποτε αποτελεσματικής αντίστασης στις οθωμανικές επιθέσεις.

⁷⁴⁷ Νικολούδης, «Πυροβολικό», 351-356.

⁷⁴⁸ Βλέπε σχετικά και M. Keen, «Guns, gunpowder and permanent armies» στο Keen, *Medieval Warfare*, 273-274. Επίσης Rogers, *Soldiers' Lives*, 144-146.

4. Η τακτική των αντιπάλων στρατών.

Πριν προχωρήσουμε στην περιγραφή και ανάλυση της τακτικής των Βυζαντινών, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε με συντομία στην πολεμική τακτική των αντιπάλων του βυζαντινού στρατού διότι θα μας βοηθήσει στην πληρέστερη κατανόηση των συνθηκών υπό τις οποίες αυτός ήταν υποχρεωμένος να δράσει στο πεδίο της μάχης.

Το Βυζάντιο ήδη από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, όλον τον 12^ο αιώνα⁷⁴⁹, αλλά κυρίως τους δύο μισούς τελευταίους αιώνες της ιστορίας του βρέθηκε αντιμέτωπο με ένα σύνθετο στρατηγικό πρόβλημα που λίγοι μεσαιωνικοί στρατοί καλούνταν να αντιμετωπίσουν: υποχρεώθηκε να αναχαιτίσει πολλά και διαφορετικής φύσης αντίπαλα στρατεύματα, από τους Φράγκους ιππότες και τους Μογγόλους επιδρομείς έως τους Αλμογαβάρους (Καταλανούς) πεζούς και τους Οθωμανούς Τούρκους. Ο ίδιος δηλαδή στρατός έπρεπε να προσαρμόζεται στον τρόπο πολέμου του εκάστοτε διαφορετικού εχθρού της αυτοκρατορίας και φυσικά αυτό αποτελούσε ένα δισεπίλυτο οργανωτικά και στρατηγικά πρόβλημα και πολύ περισσότερο πρόβλημα επιλογής και εφαρμογής της καταλληλότερης ανά περίπτωση πολεμικής τακτικής. Υπό αυτή την έννοια η μελέτη αντίστοιχα της τακτικής των αντιπάλων λαμβάνει βαρύνουσα σημασία.

4.1 Οι δυτικοί στρατοί.

Το στρατιωτικό σώμα στο οποίο στηρίζονταν η τακτική των στρατευμάτων της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως, του πριγκηπάτου της Αχαΐας, αλλά και γενικότερα των δυτικών στρατευμάτων με τους οποίους ήρθε αντιμέτωπο το Βυζάντιο ήταν οι βαριά οπλισμένοι ιππείς, όπως ίσχυε άλλωστε κατά τον 13ο αιώνα σε κάθε φεουδαρχικό

⁷⁴⁹ Birkenmeier, *Comnenian Army*, 25 και 136.

στρατό της Δύσης⁷⁵⁰. Οι ιππείς αυτοί ανάλογα με την κοινωνική τους θέση και προέλευση διακρίνονταν σε ιπότες και σε έφιππους σεργέντες (*sergent à cheval*). Οι σεργέντες συμμετείχαν στη μάχη μαζί με τους ιπότες, χωρίς πιθανόν να διαθέτουν εξ ίσου καλή ποιότητα και ποσότητα οπλισμού, ενώ είχαν στη διάθεσή τους λιγότερα άλογα, καθώς δεν διέθεταν χωριστά άλογα πορείας και μάχης⁷⁵¹. Επίσης, σταθερή ήταν η παρουσία δυνάμεων πεζικού, που απαρτίζονταν από στρατιώτες, οι οποίοι, εφόσον συμμετείχαν στο φεουδαλικό σύστημα, ανήκαν στην τάξη των πεζών σεργέντων (*sergent à pied*)⁷⁵². Το πεζικό περιελάμβανε διαφόρους τύπους στρατιωτών, όπως βαλλιστριδοφόρους (τζαργάτορες/*arbalestrier*), τοξότες και βαλλιστριδοφόρους οι οποίοι έφεραν ασπίδα (σκουταροτζαργατόρους)⁷⁵³. Επίσης, οι λατινικοί στρατοί περιελάμβαναν τμήματα μηχανικού για την κατασκευή και χρήση των πολιορκητικών μηχανών⁷⁵⁴.

Κύρια τακτική με την οποία διεξήγαν τον πόλεμο οι Φράγκοι ήταν η έφοδος του βαριά οπλισμένου ιππικού με το δόρυ «υπό μάλης». Η τακτική αυτή προϋποθέτει άριστο συντονισμό και διατήρηση της παράταξης των ιπέων, ενώ σκοπό έχει την διάσπαση και

⁷⁵⁰ Για του βαριά οπλισμένους ιππείς – ιπότες, βλέπε Verbruggen, *Art of Warfare*, 19-110. Contamine, *War*, 67-70. Prestwich, *Armies & Warfare*, 12-56. France, *Western Warfare*, 53-63. Nicholson, *Medieval Warfare*, 53-56. Ειδικά για τα στρατεύματα της τέταρτης σταυροφορίας, από τα οποία και προήλθαν τα στρατεύματα της φραγκοκρατούμενης Ελλάδας και της λατινικής αυτοκρατορίας, βλέπε στο: Koliass, «Military Aspects», 129-130. Ειδικότερα για τη λατινική αυτοκρατορία, Hendrickx, *Στρατιωτικοί Θεσμοί*, 147-148.

⁷⁵¹ Αρκετές φορές οι πηγές αναφερόμενες στο ιππικό τηρούν τον διαχωρισμό σε ιπότες και σεργέντες: Villehardouin, παρ. 319, 328. *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 1982, 1985. Επίσης Longnon, *Empire Latin*, 203. Jacoby, «Encounter of Two Societies», 886-887 και υποσ. 55. Hendrickx, *Στρατιωτικοί Θεσμοί*, 147, υποσ. 1. Γενικά για τον διαχωρισμό αυτό στους δυτικούς στρατούς και τους στρατούς της λατινικής Ανατολής, βλέπε Contamine, *War*, 69-70. Smail, *Crusading Warfare*, 106-111. Marshall, *Latin East*, 48-50. France, *Western Warfare*, 62-63. Nicholson, *Medieval Warfare*, 55-56.

⁷⁵² Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με τις Ασσίζες της Ρωμανίας, το φεούδο τύπου *sergenteria* ή *serzenteria* συνδέεται με την υπηρεσία πεζού στρατιώτη (*scudier*), *Libro dele Uxanze*, 154, 89 και 226. Για τους πεζούς σεργέντες και τη βαθμιαία κατάργησή τους στη Δύση το 13ο αιώνα, βλέπε France, *Western Warfare*, 64-65. Αντίθετα στη φραγκική Ελλάδα δεν πρέπει να υφίστατο παρόμοια τάση, εφόσον οι Ασσίζες γραμμένες το 14ο αιώνα αναφέρουν πεζούς στρατιώτες ενταγμένους στο φεουδαλικό σύστημα. Μπορούμε να παραβάλουμε και την περίπτωση της Λατινικής Ανατολής, όπου οι σεργέντες σύμφωνα με τον Smail υπηρετούσαν κυρίως ως πεζοί, Smail, *Crusading Warfare*, 91.

⁷⁵³ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 2800, 6541-6542, 6715-6716. Για το πεζικό στους μεσαιωνικούς στρατούς, βλέπε Verbruggen, *Art of Warfare*, 111-203. Smail, *Crusading Warfare*, 115-120. France, *Western Warfare*, 64-76. Nicholson, *Medieval Warfare*, 56-59.

⁷⁵⁴ *Chronique de Morée*, παρ. 204. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 624. Valenciennes, *Histoire*, παρ. 678.

ανατροπή της αντίπαλης παράταξης για να ακολουθήσει εμπλοκή εκ του συστάδην⁷⁵⁵. Πρέπει να τονίσουμε όμως ότι και τα υπόλοιπα στρατιωτικά σώματα είχαν σημαντικό ρόλο στο πεδίο της μάχης, ειδικά στις συνθήκες πολέμου στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, οπότε η χρήση του ιππικού δεν αποτελούσε πάντοτε την αποτελεσματικότερη επιλογή. Για παράδειγμα, ενώ το βαρύ ιππικό ήταν αναποτελεσματικό και ευάλωτο στα στενά ορεινά περάσματα, οι βαλλιστριδοφόροι και οι τοξότες μπορούσαν να δράσουν ευχερέστερα και να παγιδέσουν τον εχθρό⁷⁵⁶. Επίσης, ήταν καταλληλότεροι για την άμυνα του στρατοπέδου⁷⁵⁷, ενώ δεν πρέπει να παραβλέψουμε περιπτώσεις όπου αναφέρεται στις πηγές η νίκη πεζών εναντίον ιπέων⁷⁵⁸. Ακόμη, ο Μαρίνο Σανούδο, γράφοντας στις αρχές του 14ου αιώνα οδηγίες για την πραγματοποίηση μίας σταυροφορίας, παρέχει συμβουλές για την τακτική που πρέπει να ακολουθούν οι σταυροφόροι και τονίζει τη χρησιμότητα του ιππικού και του πεζικού ανάλογα με τις τοπογραφικές συνθήκες⁷⁵⁹. Φαντάζει ρεαλιστικό να υποθέσουμε ότι ο Ενετός θεωρητικός των σταυροφοριών ήταν επηρεασμένος από τις ιδιαίτερες συνθήκες πολέμου που είχε γνωρίσει στην Ελλάδα. Άλλωστε, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, οι Βυζαντινοί εφάρμοσαν μεθόδους με τις οποίες ανέδειξαν τις αδυναμίες του φραγκικού ιππικού και της τακτικής του. Επιπροσθέτως, δεν πρέπει να αγνοήσουμε τον σημαντικό ρόλο

⁷⁵⁵ Παραδείγματα αυτής της τακτικής κατά τις συγκρούσεις της λατινικής αυτοκρατορίας, Valenciennes, *Histoire*, παρ. 535, 539. Επίσης ήταν πολύ σημαντικό να τηρείται αυστηρά η ευταξία της παράταξης και κανείς να μην επιτίθεται μόνος του ή χωρίς συγχρονισμό, Valenciennes, *Histoire*, 508, 530. Για αυτή την τακτική, βλέπε Verbruggen, *Art of Warfare*, 108-109. Contamine, *War*, 229-230. Marshall, *Latin East*, 158-167. Επίσης έχει υποστηριχθεί ότι η τακτική της μαζικής εφόδου του ιππικού εξελίχθηκε από τους σταυροφόρους το 12ο αιώνα ως απάντηση στις μουσουλμανικές τακτικές, J. France, «Crusading Warfare and its Adaptation to Eastern Conditions in the Twelfth Century» *MHR* 15 (2000), 56-62.

⁷⁵⁶ *Χρονικὸν Μορέως*, στίχ. 5045.

⁷⁵⁷ Valenciennes, *Histoire*, παρ. 507. Άλλο παράδειγμα χρησιμοποίησης του πεζικού αποτελεί η μαρτυρία ότι στην άμυνα μίας γέφυρας ήταν παρόντες και βαλλιστριδοφόροι, Valenciennes, *Histoire*, παρ. 653.

⁷⁵⁸ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του Σανούδου για τη σύγκρουση μεταξύ του πριγκηπάτου της Αχαΐας και των Βενετών της Εύβοιας (1258) και τη μάχη που έλαβε χώρα έξω από το πόλη του Ευρίπου. Οι Βενετοί, αν και πεζοί, πέτυχαν να κατατροπώσουν τους ιππείς του πρίγκηπα Γουλιέλμου, διότι χρησιμοποίησαν γάντζους με τους οποίους παρέσυραν τους αναβάτες κάτω από τα άλογά τους, Sanudo, 111. Κριτική της παλαιότερης άποψης για την απόλυτη κυριαρχία του ιππικού στον μεσαιωνικό πόλεμο, France, *Western Warfare*, 157-160. Επίσης έχει διαπιστωθεί ότι η έφοδος του βαρέως ιππικού δεν ήταν η πλέον προσφιλής τακτική επιλογή των στρατιωτικών διοικητών, Prestwich, *Armies & Warfare*, 326-327. Πάντως για τη συμβολή του ιππικού στον μεσαιωνικό πόλεμο βλέπε και την άποψη του Verbruggen, Verbruggen, «Role of Cavalry», 46-71.

⁷⁵⁹ Sanudo, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, 267: «*Equites enim, melius se defendunt in campis; & in collibus aut syluestribus locis, pedites*».

των πεζικών δυνάμεων, ιδιαίτερα των βαλλιστριδοφόρων, τόσο για την άμυνα, όσο και για την επίθεση εναντίον οχυρωμένων τοποθεσιών⁷⁶⁰. Για την πολιορκία αυτών των οχυρών οι Λατίνοι χρησιμοποιούσαν όλες τις γνωστές μεθόδους και πολιορκητικές μηχανές της περιόδου, όπως καταπέλτες με αντίβαρα (*trebuchet*), λιθοβόλες μηχανές, πολιορκητικούς πύργους, σκάλες, υπονόμηση των θεμελίων του τείχους, έφοδο για την άμεση κατάληψη του κάστρου και αποκλεισμό του για να εξαναγκαστούν οι πολιορκημένοι σε παράδοση λόγω έλλειψης των απαιτούμενων εφοδίων⁷⁶¹.

Για να ολοκληρώσουμε την σύντομη αυτή αναφορά στα φραγκικά στρατεύματα, είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι οι Λατίνοι επέδειξαν αξιόλογη δυνατότητα προσαρμογής στις συνθήκες του πολέμου στη φραγκοκρατούμενη Ελλάδα και δεν δίστασαν, όποτε οι συνθήκες το επέτρεπαν, να συμπεριλάβουν στις δυνάμεις τους στρατιωτικά σώματα τα οποία θα ενίσχυαν την αποτελεσματικότητά τους. Η ανάγκη αντιμετώπισης των τακτικών των ελαφρά οπλισμένων ιππέων και ιπποτοξοτών θα πρέπει να έκαναν την προσθήκη σεργέντων και τουρκόπουλων από τη Συρία ευπρόσδεκτη για το στρατό της Λατινικής αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα μάλιστα αφού προέρχονταν από ένα γεωγραφικό χώρο στον οποίο είχαν αποκτήσει πλούσια πολεμική εμπειρία στις ιδιαίτερες συνθήκες του πολέμου στην Ανατολή⁷⁶². Επίσης, στην Πελοπόννησο όταν δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες, οι Τούρκοι πολέμησαν στο πλευρό των δυνάμεων του πριγκιπάτου, ανατρέποντας την κατάσταση υπέρ αυτού⁷⁶³.

⁷⁶⁰ Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 498-499. Valenciennes, *Histoire*, παρ. 674, 677.

⁷⁶¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα χρήσης των διαφόρων πολιορκητικών μηχανών και τεχνικών αποτελεί η πολιορκία της Θήβας από τον αυτοκράτορα Ερρίκο (1209), Valenciennes, *Histoire*, παρ. 674-675, 677-678. Γενικά για την πολιορκητική τέχνη, βλέπε Contamine, *War*, 101-106. Marshall, *Latin East*, 210-231. 236-239. Prestwich, *Armies & Warfare*, 296-304. France, *Western Warfare*, 107-127. Επίσης Alicia J. Simpson, «Οι Επιτυχίες των Σταυροφόρων στις Πολιορκίες του 11^{ου} ως τις Αρχές του 13^{ου} αιώνα: Μερικές Αναθεωρήσεις» *Βυζαντινός Δόμος* 10-11 (1999-2000), 69-91, όπου οι επιτυχίες των σταυροφόρων αποδίδονται σε μεγάλο βαθμό σε αδυναμίες των αντιπάλων τους και όχι τόσο στις δικές τους ικανότητες. Ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση του B. Bachrach, όπου επιβεβαιώνεται η κεντρική θέση την οποία κατέχει η πολιορκία στον μεσαιωνικό πόλεμο, Bachrach, «Medieval Siege Warfare», 119-133.

⁷⁶² Villehardouin, παρ. 316. Hendrickx, *Στρατιωτικοί Θεσμοί*, 153.

⁷⁶³ Μάχη στο Μακρυπλάγι Κεφάλαιο 2, 98-103. Επίσης Jacoby, “Encounter of Two Societies”, 900-901.

Η αποδοχή της συμμετοχής Ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων στα φραγκικά στρατεύματα, αποτέλεσε εκτός από πολιτική αναγκαιότητα⁷⁶⁴, στρατηγική επιλογή, διότι οι Έλληνες πολεμούσαν κυρίως ως ελαφρά οπλισμένοι ιππείς (περιλαμβάνονταν στην τάξη των σεργέντων)⁷⁶⁵, ήταν συνεπώς καταλληλότεροι για την φύση του πολέμου στην φραγκοκρατούμενη Ελλάδα, ήταν εξοικειωμένοι με τις τακτικές και τις αδυναμίες του αντιπάλου και κυρίως γνώριζαν και μπορούσαν να εκμεταλλευτούν άριστα τη γεωγραφία - τοπογραφία του χώρου όπου καλούνταν να δράσουν⁷⁶⁶. Γενικά οι Φράγκοι (κυρίως οι εγκατεστημένοι στο πριγκηπάτο της Αχαΐας, που βρίσκονταν σε διαρκή πολεμική αναμέτρηση με τους Βυζαντινούς⁷⁶⁷) υποχρεώθηκαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα πολέμου και να μεταβάλλουν ανάλογα τις τακτικές τους. Για παράδειγμα στα Σεργιανά απέφυγαν να επιτεθούν στο βυζαντινό στράτευμα που αποσύρονταν, λόγω του κινδύνου που προερχόταν από τους ιπποτοξότες, στην Εύβοια δεν είχαν αποτέλεσμα οι ενέδρες του Λικάριου εναντίον τους και οι Βυζαντινοί στην Πελοπόννησο απειλούνταν από τις ενέδρες των Φράγκων βαλλιστριδοφόρων στα ορεινά περάσματα.

Ειδική περίπτωση δυτικού στρατεύματος αποτέλεσαν οι Καταλανοί. Η μισθοφορική αυτή μονάδα περιελάμβανε συνδυασμό ιππικών και πεζικών δυνάμεων. Μεταξύ των όπλων του πεζικού περιλαμβάνονταν ένα ειδικού τύπου μαχαίρι, το επονομαζόμενο *colltell*⁷⁶⁸, το οποίο ήταν αποτελεσματικό όταν εμπλέκονταν με τον αντίπαλο σώμα με σώμα. Η κύρια

⁷⁶⁴ Jacoby, «Archontes Grecs», 421-422. Jacoby, «Encounter of Two Societies», 899-900.

⁷⁶⁵ Jacoby, «Encounter of Two Societies», 891-893. Lock, *Franks*, 285-286.

⁷⁶⁶ Ο αυτοκράτορας της λατινικής αυτοκρατορίας Ερρίκος συμπεριέλαβε και ελληνικά στρατιωτικά σώματα στις δυνάμεις του, Valenciennes, *Histoire*, παρ. 543, 549. Πριν την μάχη της Πελαγονίας, ο Γουλιέλμος κινητοποίησε και τους Έλληνες υποτελείς του, Κεφάλαιο 2, 81. Ο βαρώνος της Καρύταινας υπερίσχυσε των Βυζαντινών λόγω της ικανότητας των Ελλήνων πολεμιστών του, *Libro de los Fechos*, παρ. 313. Jacoby, «Encounter of Two Societies», 892. Γενικά για τη σχέση Ελλήνων αρχόντων και Φράγκων κατακτητών, την ενσωμάτωσή τους στο δυτικό φεουδαρχικό σύστημα και τη συμμετοχή τους στα φραγκικά στρατεύματα, βλέπε Jacoby, «Archontes Grecs», 446-478. Jacoby, *Féodalité*, 32-38. Jacoby, «Encounter of Two Societies», 888-903. Kordoses, *Southern Greece under the Franks*, 45-49. Πιieva, *Frankish Morea*, 185-190.

⁷⁶⁷ Αντίθετα τα στρατεύματα του Καρόλου Ανδεγαυού δεν διέθεταν την εμπειρία, τον χρόνο και την ευελιξία ώστε να προσαρμοστούν στον τύπο πολέμου στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα τις ήττες που αναφέραμε στο Βεράτιο (1281) και την Εύβοια (1276-1280).

⁷⁶⁸ Pascot, *Almugavares*, 30.

όμως πρωτοτυπία, για την οποία και απέκτησαν φήμη, αποτέλεσε η τακτική τους για την αντιμετώπιση του αντίπαλου ιππικού: οι ιππείς εγκατέλειπαν τα άλογά τους και σχημάτιζαν ενιαία πυκνή παράταξη με τους πεζούς, τοποθετούμενοι χωροταξικά σε σημείο που να τους προσδίδει πλεονέκτημα έναντι του εφορμούντος αντίπαλου ιππικού. Η επίθεση έχανε την ορμή της λόγω των αντίξοων εδαφικών συνθηκών και υπό τον καταγισμό βολών των εκηβόλων όπλων των Καταλανών, προκαλούνταν διάσπαση της παράταξης και τότε εξαπολύονταν η αντεπίθεση όπου οι αποδιοργανωμένοι ιππείς γίνονταν εύκολο θύμα των σκληροτράχηλων πεζών.

4.2 Σελτζούκοι Τούρκοι - Κουμάνοι - Μογγόλοι.

Κατά την περιγραφή της μάχης της Αντιοχείας, διαπιστώσαμε ότι ο σελτζουκικός στρατός περιελάμβανε ποικιλία στρατιωτικών σωμάτων, ενώ τονίζεται ιδιαίτερα η ευκινησία και ταχύτητα κρούσης του ιππικού του⁷⁶⁹. Οι Σελτζούκοι διέθεταν ελαφρά οπλισμένους ιπποτοξότες των οποίων η βασική τακτική περιελάμβανε την προσέγγιση σε απόσταση βολής από την αντίπαλη παράταξη, την εξαπόλυση καταγισμού βελών (κυρίως έπλητταν τα άλογα), την οπισθοχώρηση ώστε να παρασύρουν τον εχθρό σε καταδίωξη και την απότομη επαναστροφή για νέα βολή κατά των διωκτών τους (τακτική της εικονικής οπισθοχώρησης). Η κίνηση αυτή μπορούσε να πραγματοποιείται διαδοχικά πολλές φορές και για μεγάλες αποστάσεις. Σκοπός τους ήταν να προκαλέσουν τις μέγιστες δυνατές απώλειες και κυρίως να εξαρθρώσουν την συνοχή του αντίπαλου στρατεύματος πριν το περικυκλώσουν και εμπλακούν με αυτό εκ του συστάδην. Στην εφαρμογή αυτής της τακτικής βοηθούσε πάντα και η συνηθισμένη αριθμητική τους υπεροχή. Παραλλαγή αυτής της μεθόδου αποτελούσε η περίπτωση της εικονικής υποχώρησης να οδηγήσει τον ήδη καταπονημένο από την

⁷⁶⁹ Για την οργάνωση του σελτζουκικού στρατού βλέπε Bombaci, «Army of the Saljuqs», 343-362 και Smail, *Crusading Warfare*, 64-75.

καταδίωξη αντίπαλο σε μία προσχεδιασμένη ενέδρα, όπου ανέμενε το κύριο μέρος του σελτζουκικού στρατού⁷⁷⁰. Οι τακτικές αυτές αποτελούσαν και τη βάση του τρόπου με τον οποίο μάχονταν οι Τουρκομάνοι, οι οποίοι κυριαρχούσαν στη Μικρά Ασία στον πόλεμο με το Βυζάντιο σε όλη τη διάρκεια του 13ου αιώνα⁷⁷¹.

Είναι πολύ σημαντικό να τονίσουμε μία εξέλιξη στη σύνθεση και την τακτική του σελτζουκικού στρατού, η οποία συντελέστηκε κατά τον 13^ο αιώνα. Πρόκειται για την πρακτική χρησιμοποίησης δυτικών μισθοφόρων, δηλαδή βαριά οπλισμένων ιππέων, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την τακτική της κρούσης με έφοδο⁷⁷². Ο δομινικανός ιεραπόστολος Simon de Saint-Quentin αναφέρει ορισμένους ηγεμόνες που παρείχαν στρατιώτες στο σουλτάνου, μεταξύ των οποίων τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη και τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας⁷⁷³. Ακόμα, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, ο μετέπειτα αυτοκράτορας, πολέμησε και διακρίθηκε στο πλευρό των Σελτζούκων εναντίον των Μογγόλων, διοικώντας ένα σώμα χριστιανών πολεμιστών (μάχη στο Aksaray, 1256). Αν κρίνουμε από τις σωζόμενες περιγραφές, θα πρέπει να πραγματοποίησε έφοδο, η οποία κατέληξε σε υποχώρηση του τμήματος των Μογγόλων με το οποίο ενεπλάκη. Αλλά η νίκη αυτή ήταν μόνο τοπική, ενώ το υπόλοιπο σελτζουκικό στράτευμα τράπηκε σε φυγή και οι Μογγόλοι το καταδίωξαν θανατώνοντας τους Τούρκους με τα βέλη τους⁷⁷⁴.

Η πολεμική τακτική των Μογγόλων και των Κουμάνων δεν διέφερε ιδιαίτερα από

⁷⁷⁰ Γενικά για τις συγκεκριμένες τακτικές, βλέπε Contamine, *War*, 59-60. Smail, *Crusading Warfare*, 75-83. Marshall, *Latin East*, 35. Για την πολεμική δράση των Σελτζούκων, Hildinger, *Warriors of the Steppe*, 91-107. Για τις τουρκικές τακτικές, την εικονική υποχώρηση, τον ελαφρύ εξοπλισμό και τα ταχύτατα άλογα τα οποία διέθεταν, βλέπε επίσης Zbinden, *Ritter, Griechen und Türken*, 24-35. Για τους Σελτζούκους και το Βυζάντιο Moravcsik, *Byzantino-turcica I*, 94-96 και A.G.C. Savvides, *Byzantium in the Near East: its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*. Θεσσαλονίκη 1981.

⁷⁷¹ Βρυώνης, *Παρακμή*, 230. Bombaci, «Army of the Saljuqs», 346-348.

⁷⁷² Bombaci, «Army of the Saljuqs», 357-362. Cahen, *Formation of Turkey*, 143-145. Vryonis, «Byzantine and Turkish Societies», 141. Βρυώνης, *Παρακμή*, 207. Ο D. Nicolle αναφέρεται στην αφομείωση δυτικών τακτικών από τους Σελτζούκους βασιζόμενος σε αρχαιολογικά ευρήματα, Nicolle, *Arms & Armour*, 208 και κυρίως 214.

⁷⁷³ Saint-Quentin, *Histoire*, 70-71. Bombaci, «Army of the Saljuqs», 361-363.

⁷⁷⁴ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 136-138. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή I*, 58-59. Grégoire, «De Vita Sua», 451-453. Ακόμη, σε επιστολή της περιόδου αναφέρεται η δράση του μελλοντικού αυτοκράτορα στο πλευρό των Σελτζούκων, MM VI, 197-198. Επίσης Lippard, *Mongols & Byzantium*, 186-187.

εκείνη των Τούρκων. Οι ιπποτοξότες αποτελούσαν το βασικό στρατιωτικό σώμα το οποίο προσέδιδε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα στους στρατούς των νομάδων και δημιούργησε την φήμη ότι είναι ανίκητοι. Η δεινότητά τους οφείλονταν στο συνδυασμό της χρήσης του σύνθετου τόξου, της τακτικής της εικονικής υποχώρησης και της αριθμητικής τους υπεροχής⁷⁷⁵. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι οι στρατοί των Μογγόλων διέθεταν και βαρύτερα οπλισμένους ιππείς, οι οποίοι αφενός μεν αποτελούσαν μία σταθερή και ασφαλή βάση καταφυγής για τον υπόλοιπο στρατό, αφετέρου επενέβαιναν όταν η αντίπαλη παράταξη είχε πλέον διασπαστεί από τους ιπποτοξότες⁷⁷⁶. Τέλος, οι Κουμάνοι, τουρκικό φύλο που εξασκούσε αντίστοιχες νομαδικές τακτικές, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στις πολεμικές επιχειρήσεις στα Βαλκάνια το πρώτο μισό του 13ου αιώνα αποτελώντας το βασικό παράγοντα των στρατιωτικών επιτυχιών του Βουλγαρικού κράτους, αλλά και έναν επικίνδυνο αντίπαλο όσο και χρήσιμο σύμμαχο για το Βυζάντιο⁷⁷⁷.

4.3 Βούλγαροι – Σέρβοι - Αλβανοί.

Οι στρατοί των βορείων γειτόνων του Βυζαντίου είχαν αρκετά κοινά γνωρίσματα με τα βυζαντινά στρατεύματα της περιόδου. Κυρίως τα βουλγαρικά και σερβικά στρατεύματα αποτελούνταν από μονάδες ιππικού και πεζικού, και εφήρμοζαν –ιδιαίτερα οι Βούλγαροι- τακτικές ανταρτοπολέμου, τις οποίες ευνοούσε το ορεινό ανάγλυφο στο οποίο δρούσαν. Κατά τις συγκρούσεις του βουλγαρικού κράτους με την Λατινική αυτοκρατορία της

⁷⁷⁵ Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον οπλισμό και την πολεμική τακτική των Μογγόλων διασώζονται σε κείμενα δυτικών οι οποίοι ταξίδεψαν και είδαν από κοντά τους τρομερούς αυτούς πολεμιστές, όπως για παράδειγμα ο Simon de Saint-Quentin, Saint-Quentin, *Histoire*, 41-44. Επίσης Vásáry, *Cumans & Tatars*, 54-56. Hildinger, *Warriors of the Steppe*, 21-31. Smith, «Nomads' Armament», 51-54. Γενικά για την πολεμική δράση και τακτική των Μογγόλων, Oman, *Art of War II*, 315-335.

⁷⁷⁶ Hildinger, *Warriors of the Steppe*, 119-121. Nicolle, «Medieval Warfare», 583 υποσ. 13. Smith, «Nomads' Armament», 56-58. Carey, *Warfare*, 115-119.

⁷⁷⁷ Η νίκη των Βουλγάρων στην Αδριανούπολη εναντίον της Λατινικής αυτοκρατορίας ήταν αποτέλεσμα της δράσης των Κουμάνων, Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 21-22. Villehardouin, παρ. 352-363. *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 1030-1158, όπου περιγράφεται πολύ χαρακτηριστικά η τακτική τους. Γενικά για τους Κουμάνους στο Βουλγαρικό κράτος, Vásáry, *Cumans & Tatars*, 47-54. Επίσης Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, 91-92. Σαββίδης, «Κουμάνοι», 947-955.

Κωνσταντινουπόλεως, διαπιστώνουμε ότι οι Βούλγαροι διενεργούσαν αιφνιδιαστικές επιθέσεις και χρησιμοποιούσαν κατά κόρον τόξα, στις δε τάξεις τους συμπεριλαμβάνονταν όπως αναφέραμε οι Κουμάνοι⁷⁷⁸. Οι Κουμάνοι συνετέλεσαν αποφασιστικά στην ήττα των Λατίνων στην Αδριανούπολη (1205)⁷⁷⁹. Αντίθετα, στην μάχη της Φιλιππουπόλεως (1208), αντιμετώπισαν τους Λατίνους κατά παράταξη, έχοντας ίσως υπερβολική εμπιστοσύνη στην αριθμητική τους υπεροχή⁷⁸⁰. Ορεινό ανταρτοπόλεμο διεξήγαγαν οι Βούλγαροι εναντίον των Βυζαντινών κατά τις μεταξύ τους συγκρούσεις το 1254-1256⁷⁸¹. Στην μάχη του Velbužd (1330), οι Βούλγαροι, έχοντας αυτή τη φορά στις τάξεις τους Τατάρους, ηττήθηκαν από τους Σέρβους. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι 1000 βαριά οπλισμένοι Γερμανοί ιππείς που μάχονταν με το μέρος των Σέρβων⁷⁸².

Οι Αλβανοί πολεμούσαν συνήθως πεζοί, ενώ τους συναντάμε και ως ελαφρύ ιππικό⁷⁸³. Κυριαρχούσαν στην τακτική τους η ενέδρα και ο αιφνιδιασμός, ο ορεινός ανταρτοπόλεμος και η χρήση εκηβόλων όπλων, ιδιαίτερα εναντίον των ίππων του εχθρού⁷⁸⁴. Σε μάχες κατά παράταξη φαίνεται να στηρίζονταν στην αριθμητική υπεροχή του ιππικού τους, το οποίο ήταν σαφέστατα ελαφρύτερα εξοπλισμένο από τον τυπικό δυτικό ιππέα⁷⁸⁵.

Οι Σέρβοι ήταν περισσότερο επηρεασμένοι από δυτικά πρότυπα σε σχέση με τους υπολοίπους βαλκανικούς λαούς, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται στις τάξεις του στρατού τους σημαντικά τμήματα βαριά οπλισμένων ιππέων. Αναφέραμε ήδη ότι κατά τη μάχη του Velbužd οι βαριά οπλισμένοι Γερμανοί ιππείς του Σέρβου ηγεμόνα κατανίκησαν τους

⁷⁷⁸ Valenciennes, *Histoire*, παρ.506-508, 518.

⁷⁷⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 21-22 «Ἴταλοις μὲν οὖν ἔθος ἔφ' ἵπποις ὑψαύχεσιν ἐποχεῖσθαι καταφράκτοις τε δι' ὄλου εἶναι τοῖς ὅπλοις τοῦ σώματος, κάντεϋθεν δυσκινήτως κατὰ τῶν ἐναντίων ὀρμῶσι. Σκύθαι δὲ κουφότερον ὀπλισμένοι ἐλευθερώτερον ἐπιπηδῶσι τοῖς ἐναντίοις. οὐ μὴ ξυνιέντες οἱ Ἴταλοι παρὰ τῶν Σκυθῶν καταστρατηγοῦνται καὶ νικῶνται, ὥστε καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα Βαλδοῦνον ὑπ' αὐτῶν ἀλῶναι καὶ δέσμιον ἀπαχθῆναι πρὸς τὸν βασιλέα Βουλγάρων Ἰωάννην.» Villehardouin, παρ. 351-363.

⁷⁸⁰ Valenciennes, *Histoire*, παρ. 528-544.

⁷⁸¹ Κεφάλαιο 2, 71-76.

⁷⁸² Γρηγοράς, *Ἱστορία Ρωμαϊκή* I, 454-456. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 110-113.

⁷⁸³ Για παράδειγμα στο Χρονικό των Τόκκο μνημονεύονται πεζοί και «καβαλλαρέοι»: *Χρονικό των Τόκκο*, 238.

⁷⁸⁴ *Χρονικό των Τόκκο*, 240, 296, 394. Βλέπε σχετικά και Συγκέλλου, *Πόλεμος στον Δυτικό Ελλαδικό Χώρο*, 244-286.

⁷⁸⁵ *Χρονικό των Τόκκο*, 348-350.

Βουλγάρους. Ακόμη, Γερμανούς μισθοφόρους ιππείς στην υπηρεσία των Σέρβων μνημονεύει ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ενώ αναφέρεται και σε βαριά οπλισμένους Σέρβους ιππείς, οι οποίοι για να διαφύγουν των Τούρκων εγκαταλείπουν τους ίππους τους⁷⁸⁶.

4.4 Οθωμανοί Τούρκοι.

Οι στρατοί των Οθωμανών Τούρκων αποτέλεσαν τον πλέον ακατάβλητο αντίπαλο των Βυζαντινών, της πλειονότητας των βαλκανικών κρατών (με εξαίρεση τους Ούγγρους και τις επιτυχίες των Αλβανών υπό τον Γεώργιο Καστριώτη ή Σκεντέρμπεη) αλλά και των Δυτικών, οι οποίοι για παράδειγμα ηττήθησαν στη Νικόπολη το 1396⁷⁸⁷. Από την οπτική της πολιορκητικής τέχνης και της πολεμικής τακτικής, τα στρατεύματα των Οθωμανών αποτελούν ένα εκπληκτικό δείγμα πρωτοποριακής εξέλιξης σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα: ξεκίνησαν με την παραδοσιακή τακτική των νομάδων ιπποτοξοτών για να καταλήξουν σε έναν μόνιμο, οργανωμένο, επαγγελματικό στρατό με σημαντικά τμήματα πεζικού (διασημότερο των οποίων οι Γενίτσαροι) και ισχυρό τμήμα πυροβολικού. Δηλαδή οι Οθωμανοί εγκοιλώθηκαν γρήγορα και με επιτυχία τις σημαντικότερες εξελίξεις του 14^{ου} αιώνα: στον τομέα της τακτικής την άνοδο της σημασίας του πεζικού και στον τομέα της τεχνολογίας την χρήση της πυρίτιδας⁷⁸⁸.

Αρχικά τα στρατεύματα των Οθωμανών δεν διέφεραν σημαντικά από εκείνα ενός τυπικού νομαδικού στρατού, η τακτική του οποίου στηρίζεται στη δράση των ιπποτοξοτών και την τεχνική της εικονικής υποχώρησης⁷⁸⁹. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι μάχες του Βαφέως (1302) και του Πελεκάνου (1329). Σταδιακά ο οθωμανικός στρατός

⁷⁸⁶ Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 354 και 423-424.

⁷⁸⁷ Oman, *Art of War* II, 355-356.

⁷⁸⁸ M. Uyar - E.J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*. Santa Barbara, CA 2009, 1-30.

⁷⁸⁹ History of the Ottoman State, 349-350. Imber, Ottoman Empire, 252-254.

απέκτησε σώματα βαρύτερα οπλισμένων ιππέων και κυρίως επίλεκτων πεζών, τους περίφημους γενίτσαρους (yeniçeri)⁷⁹⁰. Κύριες μονάδες του οθωμανικού στρατού εκτός των γενιτσάρων, αποτελούσαν οι sipahi και οι silahdar (βαρεία οπλισμένοι ιππείς), οι azab (πεζοί) και οι akinci (ελαφρά οπλισμένοι ιππείς)⁷⁹¹. Η τακτική του στηρίζονταν στην ισχυρή άμυνα του πεζικού και την κρούση των βαρεία οπλισμένων ιππέων⁷⁹². Χαρακτηριστικό παράδειγμα η μάχη της Νικόπολης (1396), όπου αφού το οθωμανικό πεζικό ενέπλεξε τους ιππότες και πρακτικά σταμάτησε την ορμητική εφοδό τους, έδωσε τη δυνατότητα στο οθωμανικό ιππικό να αντεπιτεθεί και να τους πλαγιοκοπήσει⁷⁹³. Λόγω του νομαδικού χαρακτήρα του οθωμανικού στρατεύματος στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, δεν υπήρχε εμπειρία και κατάλληλος εξοπλισμός για την πολιορκία πόλεων, με αποτέλεσμα να στηρίζονται κυρίως στον μακροχρόνιο αποκλεισμό για την κάμψη του αντιπάλου. Αργότερα, οι Οθωμανοί θα βελτιώσουν τις δυνατότητές τους, με αποκορύφωμα την κατασκευή και χρήση πυροβόλων όπλων. Σημαντικό ρόλο στις πολιορκίες διαδραμάτιζε το πεζικό, καθώς οι άτακτοι με τον αριθμητικό όγκο τους και τις αλλεπάλληλες επιθέσεις τους προκαλούσαν κόπωση στους αμυνόμενους ενώ οι γενίτσαροι με την μαχητική τους ικανότητα επέφεραν το τελικό κτύπημα⁷⁹⁴.

⁷⁹⁰ Για τους Γενίτσαρους, την προέλευση και την στρατολόγησή τους βλέπε A.L. Horniker, «The Corps of Janizaries» *Military Affairs* 8 (1944), 177-204. S. Vryonis, «Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes» *Der Islam* 41 (1965), 224-252. N. Weissmann, *Les Janissaires. Etude de l'organisation militaire des Ottomans*. Paris 1964. P. Wittek, *Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μτφρ. Ε. Μπαλτά. Αθήνα 1991, 55-78.

⁷⁹¹ Weissmann, *Janissaires*, 41-46. Oman, *Art of War II*, 346-347. Imber, *Ottoman Empire*, 257-267. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 444-449.

⁷⁹² Imber, *Ottoman Empire*, 275-276.

⁷⁹³ Oman, *Art of War II*, 348-353.

⁷⁹⁴ Imber, *Ottoman Empire*, 255-256.

5. Η βυζαντινή πολεμική τακτική.

5.1 Αντί εισαγωγής: μία μάχη στην Ιταλία ως πηγή πληροφοριών για τη βυζαντινή τακτική.

Μηδὲν τοὺς πολεμήσωμεν ὡς πολεμοῦν οἱ Φράγγοι
Καὶ χάσωμεν τὸν πόλεμον, ὅτι πλείοτεροί μας εἶναι·
ἀλλὰ ἄς τοὺς πολεμήσωμεν μὲ μηχανίαν καὶ φρόνα
ὡς πολεμοῦν εἰς Ῥωμανίαν οἱ Τοῦρκοι κ' οἱ Ῥωμαῖοι⁷⁹⁵.

Αυτή είναι η συμβουλή, την οποία έδωσε ο Γουλιέλμος Β΄ στον Κάρολο Α΄ Ανδεγαυό για να αντιμετωπίσουν στο Tagliacozzo (1268) τον υπέρτερο αριθμητικά στρατό του Κονραδίνου. Ο πρίγκηπας της Αχαΐας, συνδεδεμένος με σχέση υποτέλειας με τον Κάρολο, υποχρεώθηκε να εκστρατεύσει μαζί του στην Ιταλία για να αντιμετωπίσουν τον τελευταίο απόγονο του Φρειδερίκου Β΄ (1215-1250) που θα διεκδικούσε την Ιταλία και τη Σικελία από τον Πάπα και τους Γάλλους⁷⁹⁶.

Ο πρίγκηπας της Αχαΐας συμβούλεψε τον Κάρολο να σχηματίσουν μία μικρή δύναμη από τρία ή τέσσερα «αλλάγια» ελαφρά οπλισμένων και ταχυκίνητων ιππέων, με τον σκοπό να κινηθεί εναντίον των Γερμανών, ενώ ο υπόλοιπος στρατός να παραμείνει καλυμμένος σε ορεινό σημείο. Όταν οι Γερμανοί αντεπιτεθούν και καταδιώξουν τη μικρή εμπροσθοφυλακή των Γάλλων, αυτή να υποχωρήσει δια μέσου του γαλλικού στρατοπέδου, οπότε οι διώκτες της θα σκορπιστούν για να το λεηλατήσουν. Ιδιαίτερη προσοχή, επισήμανε, πρέπει να δοθεί ώστε οι ελαφρά οπλισμένοι ιππείς που θα εκτελέσουν τον ελιγμό διαφυγής να παραμείνουν συντεταγμένοι. Τότε, όταν οι αντίπαλοι θα είναι διασκορπισμένοι, χωρίς παράταξη και σχηματισμό μάχης, να ηχήσουν οι σάλπιγγες δίνοντας το σύνθημα για την έφοδο του

⁷⁹⁵ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 6940-6943.

κρυμμένου στρατού και ταυτόχρονα το τμήμα το οποίο υποχωρούσε να επιστρέψει εναντίον των Γερμανών. Πραγματικά στη συνέχεια το *Χρονικό* επιβεβαιώνει πως κατά αυτό τον τρόπο, με την εφαρμογή δηλαδή του σχεδίου του Γουλιέλμου, κατανικήθηκε ο Κονραδίνος⁷⁹⁷.

Η μάχη του Tagliacozzo έχει προσελκύσει την προσοχή πολλών μελετητών, οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με τον μεσαιωνικό πόλεμο και διαπιστώνουμε ότι δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία για τον τρόπο που διεξήχθη, καθώς οι λεπτομέρειές τις αμφισβητούνται⁷⁹⁸. Πολλοί μελετητές δεν λαμβάνουν συνήθως υπόψη τους το *Χρονικό* ως αξιόπιστη πηγή για τη μάχη και απορρίπτουν το ενδεχόμενο μίας προσχεδιασμένης ενέδρας εκ μέρους των Γάλλων⁷⁹⁹. Παρά ταύτα φαίνεται να γίνεται αποδεκτό ότι σε κάποια φάση της σύγκρουσης ένας πεπειραμένος πολεμιστής με συμμετοχή στις σταυροφορίες, ο Alard de Saint-Valéry, καθοδηγώντας ένα σώμα ιπποτών εναντίον αντίστοιχης ομάδας Ισπανών υπό τον Ερρίκο της Καστίλης, πραγματοποίησε έναν ελιγμό εικονικής υποχώρησης, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα τη χαλάρωση της συνοχής της ισπανικής παράταξης. Οι Γάλλοι τότε ανέστρεψαν την πορεία τους και μετά από σκληρή μάχη κατατρόπωσαν τους Ισπανούς ιππότες⁸⁰⁰. Από τους νεώτερους συγγραφείς, ο G. Spadaro θεώρησε ότι η περιγραφή του *Χρονικού* περικλείει πολλά στοιχεία αυθεντικότητας και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η νίκη του Καρόλου πρέπει να αποδοθεί από κοινού στους Alard de Saint-Valéry και Γουλιέλμο Β'⁸⁰¹. Αντίθετη

⁷⁹⁶ Γενικά για την εμπλοκή του Βιλλεαρδουΐνου στα γεγονότα στην Ιταλία, βλέπε Longnon, *Empire Latin*, 237-239.

⁷⁹⁷ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 6962-7080. *Chronique de Morée*, παρ. 477-486. *Libro de los Fechos*, παρ. 400-406. Spadaro, «Battaglia di Tagliacozzo», 622-626. Στην αραγωνική παραλλαγή προστίθεται η πληροφορία της μεταμφίσεως του επικεφαλής των ελαφρά οπλισμένων ιππέων σαν να ήταν εκείνος ο βασιλιάς Κάρολος Α', με σκοπό την πλήρη εξαπάτηση των Γερμανών, *Libro de los Fechos*, παρ. 402-403.

⁷⁹⁸ Για αναλυτική περιγραφή της μάχης και κριτική των δυτικών πηγών, βλέπε Delbrück, *Medieval Warfare*, 353-357. Oman, *Art of War I*, 505-515. Lot, *Art Militaire II*, 177-183. France, *Western Warfare*, 180-184. Πληρέστερη ανάλυση στο Herde, «Schlact bei Tagliacozzo», 679-744.

⁷⁹⁹ France, *Western Warfare*, 182-183.

⁸⁰⁰ Herde, «Schlact bei Tagliacozzo », 704-736 (και σχετικό χάρτη στο τέλος του άρθρου). France, *Western Warfare*, 183.

⁸⁰¹ Spadaro, «Battaglia di Tagliacozzo», 630-631. Έμμεσα με τη συγκεκριμένη άποψη φαίνεται να συμφωνεί και ο Miller, *Φραγκοκρατία*, 180-182.

άποψη φαίνεται να έχει ο P.Herde, ο οποίος θεωρεί ότι το *Χρονικό* μεροληπτεί και ως εκ τούτου δεν αποδέχεται ότι η συμβουλή που οδήγησε στη νίκη προήλθε από τον Βιλλεαρδουΐνο⁸⁰². Σε πρόσφατη μελέτη για τον Κάρολο Α΄ και την πολιτική του στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, ο Gian Luigi Borghese αποδέχεται και τις δύο απόψεις, δηλαδή ότι η νίκη οφείλεται απο κοινού στον Γουλιέλμο Β΄ και τον de Saint-Valéry, χωρίς όμως να προχωράει σε αιτιολογημένη ανάλυση της θέσης του⁸⁰³.

Αν και σκοπός μας δεν είναι να διερευνήσουμε αν πράγματι η νίκη του Καρόλου μπορεί να αποδοθεί και στον πρίγκηπα της Αχαΐας, μπορούμε να υποθέσουμε καταρχήν ότι ο ανώνυμος συντάκτης του *Χρονικού*, επιθυμώντας να εξυμνήσει την ικανότητα του Γουλιέλμου και τα κατορθώματα των Φράγκων ιπποτών⁸⁰⁴, και γνωρίζοντας ταυτόχρονα πως περίπου εξελίχθηκε η μάχη στο Tagliacozzo, δεν δυσκολεύτηκε να αποδώσει στον Φράγκο ηγεμόνα τη σχεδίαση αυτής της επιτυχίας. Ο πρίγκηπας ήταν γνώστης των συγκεκριμένων τακτικών που εφαρμόστηκαν, λόγω της εμπειρίας του στον πόλεμο στην κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησο με τους Βυζαντινούς⁸⁰⁵. Κατά συνέπεια δεν είναι απίθανο η συμμετοχή του στην μάχη του Tagliacozzo και η παρουσία των στρατιωτών του, που διέθεταν άμεση εμπειρία σε αυτό τον τρόπο πολέμου, να βοήθησε στην εφαρμογή της συγκεκριμένης τακτικής και να διαδραμάτισε σημαντικό μεν ρόλο στη νίκη του Καρόλου, όχι όμως τόσο καταλυτικό όσο θέλει να παρουσιάσει το *Χρονικό*. Εκείνο που κυρίως μας ενδιαφέρει είναι ότι η περιγραφή του *Χρονικού* για το Tagliacozzo αλλά και ο τρόπος διεξαγωγής της συγκεκριμένης μάχης, μπορούν να αποτελέσουν πηγές αυθεντικών πληροφοριών για τη

⁸⁰² Herde, «Taktiken muslimischer», 88-94.

⁸⁰³ Borghese, *Carlo I*, 17-18. Θα πρέπει να αναφερθεί και η άποψη του J. Dunbabin, ο οποίος αποδίδει στον Κάρολο Α΄ τον σχεδιασμό και την επιτυχημένη εκτέλεση της τακτικής που εφαρμόστηκε, J. Dunbabin, *Charles I of Anjou. Power, kingship and state-making in thirteenth-century Europe*. London – New York 1998, 168-169.

⁸⁰⁴ Spadaro, «Battaglia di Tagliacozzo», 627-630.

⁸⁰⁵ Herde, «Taktiken muslimischer», 92, ο οποίος όμως εσφαλμένα θεωρεί ότι ο πρίγκηπας δεν απέκτησε εμπειρία του «ανατολικού» τρόπου πολέμου από την συμμετοχή του στην Πελαγονία (αποδίδει την αποκτηθείσα εμπειρία στη μάχη στο Μακρυπλάγι). Όπως αναλύσαμε στο Κεφάλαιο 2, 80-87 στην Πελαγονία εφαρμόστηκαν τακτικές συνεχούς παρενόχλησης και ανταρτοπολέμου. Επίσης, ο Γουλιέλμος Β΄ είχε συμμετάσχει στη σταυροφορία του Λουδοβίκου Θ΄, οπότε είχε αποκτήσει σημαντική εμπειρία των μεθόδων

βυζαντινή πολεμική τακτική του 13^{ου} αιώνα και κυρίως για την εικόνα την οποία είχαν σχηματίσει οι δυτικοί για αυτή, αφού αποδίδει την πατρότητά της στους Ρωμαίους (Βυζαντινούς) και τους Τούρκους.

5.2 Η βυζαντινή πολεμική τακτική στις μάχες εκ παρατάξεως, 1204-1300.

Οι πρώτες συγκρούσεις των Βυζαντινών με τους Φράγκους κατακτητές, κάθε άλλο παρά με επιτυχία στέφθηκαν. Στο Ποιμανηρό, στα Κούντουρα, το Αδραμύττιο, την Αρκαδιούπολη τα βυζαντινά στρατεύματα εμπλέκονται σε μάχη εκ του συστάδην με τους Λατίνους και παρόλο που συνήθως υπερέχουν αριθμητικά, υφίστανται αλληπάληλες ήττες. Οι Βυζαντινοί, διαπιστώνοντας ότι δεν μπορούν να αντιπαραβληθούν στις τακτικές των δυτικών σε επίπεδο πεδίο, αποφεύγουν συστηματικά την ανοικτή και εκ του συστάδην σύγκρουση μαζί τους (Κίος, Κύζικος, Νικομήδεια). Ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις στρέφεται στη στρατηγική επιλογή της τακτικής της συνεχούς παρενόχλησης και της παγίδευσης των φραγκικών στρατευμάτων και η απόφαση αυτή φαίνεται να αποδίδει καρπούς, έστω και περιορισμένης έκτασης, όπως π.χ. όταν το στρατιωτικό σώμα υπό τον Thierry de Loos εξολοθρεύεται σε ενέδρα των Βυζαντινών (1207). Δεν θα είναι η πρώτη φορά που στη βυζαντινή ιστορία υλοποιείται και επιτυγχάνεται αντίστοιχη προσαρμογή της τακτικής για την αντιμετώπιση κάποιου αντιπάλου. Για παράδειγμα, ανάλογες ήταν οι τακτικές του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) για να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους Νορμανδούς⁸⁰⁶.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την «πύρρειο» νίκη εναντίον των Σελτζούκων στην

πολέμου στην Ανατολή, Longnon, *Empire Latin*, 218-219. Γενικά για τη συγκεκριμένη σταυροφορία, J.R. Strayer, «The Crusades of Louis IX» στο Setton, *Crusades I*, 487-504.

⁸⁰⁶ Birkenmeier, *Comnenian Army*, 61 και 68.

Αντιόχεια το 1211, όπου απωλέσθησαν οι Φράγκοι μισθοφόροι, οι Βυζαντινοί ηττώνται από τους Λατίνους στο Λούπαρκο. Η ήττα αποδόθηκε στην εξολόθρευση των μισθοφόρων κατά την προηγούμενη μάχη, όμως νομίζω ότι η εκτίμηση αυτή δεν αντικατοπτρίζει πλήρως τα αίτια της ήττας⁸⁰⁷. Οπωσδήποτε οι συντριπτικές απώλειες των Βυζαντινών θα επέδρασαν καταλυτικά στην απόδοση του στρατού στο Λούπαρκο. Όμως ο Θεόδωρος Α΄ εφάρμοσε τη δοκιμασμένη τακτική της αρχικής μερικής εμπλοκής με τον αντίπαλο και της εικονικής υποχώρησης, προσπαθώντας να παρασύρει τους Φράγκους σε ενέδρα, καθώς είχε αποκρύψει το μεγαλύτερο μέρος του στρατού του πίσω από ένα λόφο. Όμως η εμπειρία του Λατίνου αυτοκράτορα Ερρίκου απέτρεψε την επιτυχία του εγχειρήματος και υποχρέωσε τους Βυζαντινούς σε υποχώρηση υπό την καταδίωξη των Φράγκων. Σε αυτό το σημείο παρουσιάζει ενδιαφέρον να συνδέσουμε τη συγκεκριμένη μάχη με όσα αναφέραμε στην εισαγωγή του κεφαλαίου για την μάχη του Tagliacozzo. Στο Λούπαρκο οι Βυζαντινοί είχαν τοποθετήσει τα στρατεύματα σε ένα λόφο ώστε να είναι αθέατα και να αιφνιδιάσουν τους επελαύνοντες Λατίνους. Στο Tagliacozzo, σύμφωνα πάντα με το *Χρονικό του Μορέως*, το σχέδιο που εφαρμόστηκε περιελάμβανε απόκρυψη στρατεύματος σε ορεινό σημείο, στο οποίο θα παρασύροταν και παγιδεύοταν ο Κονραδίνος. Νομίζω ότι η ομοιότητα της τακτικής είναι εμφανής. Παρότι στο Tagliacozzo η σύγκρουση ίσως να μην εξελίχθηκε όπως μνημονεύεται στο *Χρονικό*, εμμέσως ο ανώνυμος συντάκτης του μας προσφέρει μία θαυμάσια περιγραφή μίας χαρακτηριστικής τακτικής των βυζαντινών στρατευμάτων κατά τον 13^ο αιώνα.

Ανάλογα παραδείγματα του συγκεκριμένου είδους πολέμου εντοπίζονται σε όλη την διάρκεια του 13^{ου} αιώνα. Όταν το 1233 οι Φράγκοι εισέβαλαν στη Μικρά Ασία, οι Βυζαντινοί αποτραβήχτηκαν στα ορεινά, απογυμνώνοντας την ύπαιθρο από οποιαδήποτε εφόδια θα ήταν χρήσιμα στους εισβολείς. Ιδιαίτερα η πρόσληψη και εγκατάσταση των

⁸⁰⁷ Σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, ο αυτοκράτορας Ερρίκος πληροφορούμενος την απώλεια των Λατίνων

Κουμάνων στα εδάφη της αυτοκρατορίας το 1242 από τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη⁸⁰⁸, καθώς και η εμφάνιση των πρώτων τουρκικών στρατιωτικών σωμάτων λίγα χρόνια αργότερα στα βυζαντινά στρατεύματα⁸⁰⁹, ενίσχυσε την ικανότητά τους να επιχειρούν κατά αυτό τον τρόπο και τους κατεύθυνε σε μία περισσότερο επιθετική πολιτική στο πεδίο της μάχης έναντι των Φράγκων⁸¹⁰. Οι νίκες της Πελαγονίας (1259) και του Βερατίου (1281) στηρίχθηκαν στη συνεχή παρενόχληση και φθορά των αντιπάλων και τις μεθόδους πολέμου των ιπποτοξοτών. Ακόμα και ο Λικάριος στην Εύβοια παγίδεψε με τέχνασμα το φραγκικό στράτευμα στον Βατώντα (1280), ώστε το πεζικό του να κυκλώσει τους Φράγκους ιππότες, ενώ αργότερα με ενέδρες νίκησε τον στρατηγό του Καρόλου Α΄, Dreux de Beaumont⁸¹¹. Ανάλογη ήταν η κατάσταση στην Πελοπόννησο. Στην Πρινίτσα παρόλο που ήταν διαθέσιμοι, δεν χρησιμοποιήθηκαν οι Τούρκοι και μέρος του βυζαντινού στρατού ηττήθηκε από μια μικρότερη αριθμητικά δύναμη Φράγκων. Στο Μακρυπλάγι οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να οργανώσουν ενέδρα, με επιτυχία στην αρχή, αλλά οι Τούρκοι τους οποίους είχαν πλέον προσεταιρισθεί οι Φράγκοι, γρήγορα ανέτρεψαν την κατάσταση. Μετά από αυτές τις ήττες, ο Μιχαήλ Η΄ έδωσε εντολή να μην προκαλείται κατά παράταξη μάχη με τους Λατίνους, αλλά να επιδιώκεται η σύγκρουση μαζί τους αποκλειστικά σε ορεινές θέσεις και περάσματα. Δεν ήταν η πρώτη φορά που ένας αυτοκράτορας έδινε οδηγίες για τη συγκεκριμένη τακτική που έπρεπε να ακολουθήσουν οι στρατηγοί του. Ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης έδωσε εντολή να αποφευχθεί η κατά μέτωπο σύγκρουση με τους Φράγκους ιππότες στη Ρόδο το 1250 και

μισθοφόρων αναφώνησε ότι ο Λάσκαρις δεν νίκησε αλλά στην πραγματικότητα νικήθηκε, Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 27.

⁸⁰⁸ Άκροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 65. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 36-37. Ιδιαίτερα εγκωμιάζεται ο αυτοκράτορας σε ρητορικά έργα της εποχής για την επιτυχημένη ενσωμάτωση και εγκατάσταση στη βυζαντινή επικράτεια των ικανών αυτών πολεμιστών, Άκροπολίτης, *Επιτάφιος*, 24. Λάσκαρις, *Έγκώμιον*, 28. Επίσης Ahrweiler, «Histoire et géographie de Smyrne», 26-27. Bartusis, «Smallholding Soldiers», 12-13. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 26-27. Vásáry, *Cumans & Tatars*, 67-68.

⁸⁰⁹ Οι πρώτοι Τούρκοι μνημονεύονται να συμμετέχουν στο στρατιωτικό απόσπασμα υπό τον Μιχαήλ Παλαιολόγο το 1256-1257 κατά τον πόλεμο με το κράτος της Ηπείρου, Κεφάλαιο 2, 78.

⁸¹⁰ Lock, *Franks*, 111.

⁸¹¹ Άλλο παράδειγμα της συμμετοχής τουρκικών στρατευμάτων στους βυζαντινούς στρατούς αποτελεί η αντιμετώπιση της ενετικής απόβασης στην Κώ (1283). Σύμφωνα με τον Μαρίνο Σανούδο, Τούρκοι πολεμιστές

παρόμοια ήταν η οδηγία του Μιχαήλ Η΄ στον αδελφό του Ιωάννη Παλαιολόγο πριν τη μάχη της Πελαγονίας.

Οι πολεμικές τακτικές των Βυζαντινών εναντίον στρατευμάτων τη βάση των οποίων αποτελούσαν οι ιπποτοξότες επιτύγχαναν το σκοπό τους υπό ορισμένες συνθήκες, αλλά γενικότερα δεν φαίνεται να χαρακτηρίζονται από αντίστοιχο βαθμό επιτυχημένης προσαρμογής όπως εκείνες εναντίον των Φράγκων. Ενώ για την αντιμετώπιση των Λατίνων στράφηκαν στους Κουμάνους και Τούρκους ιπποτοξότες, για την αντιμετώπιση των Τούρκων και των Κουμάνων οι Βυζαντινοί στηρίχθηκαν στους Φράγκους μισθοφόρους και τους δικούς τους βαριά οπλισμένους ιππείς. Στην Αντιόχεια το 1211 τη δύναμη κρούσης των Βυζαντινών αποτέλεσαν 800 Λατίνοι μισθοφόροι, αλλά μετά την εξολόθρευσή τους, μόνο το προσωπικό σθένος, η μαχητικότητα του αυτοκράτορα και κυρίως η εύνοια της τύχης, ανέτρεψε την κατάσταση προς όφελός του, παρά οποιαδήποτε εφαρμοζόμενη μέθοδος τακτικής⁸¹². Κατά τον βυζαντινοβουλγαρικό πόλεμο του 1254-1256, οι βαριά οπλισμένοι Βυζαντινοί ιππείς ηττήθηκαν στο Διδυμότειχο (1255) από τους Κουμάνους, όταν παρέβησαν την εντολή του αυτοκράτορα να μην τους αντιμετωπίσουν σε κατά μέτωπο σύγκρουση⁸¹³. Αντιστοίχως, η τακτική της εικονικής υποχώρησης των Τουρκομάνων διέσπασε και οδήγησε στην καταστροφή ένα βυζαντινό εκστρατευτικό σώμα στη Μικρά Ασία (περ. 1280)⁸¹⁴.

Στον αντίποδα αυτών των αποτυχιών, γνωρίζουμε δύο περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Βυζαντινοί νίκησαν στρατεύματα νομάδων και οι οποίες χαρακτηρίζονται από ένα κοινό σημείο: τον πνιγμό πολλών ιπποτοξοτών σε παρακείμενο ποταμό. Την πρώτη περίπτωση την εντοπίσαμε κατά την τελευταία φάση του βυζαντινοβουλγαρικού πολέμου, το έτος 1256 εναντίον Κουμάνων και η δεύτερη παρατηρείται το 1284 όταν απόσπασμα Μογγόλων

διεκπεραιώθηκαν στο νησί από τη Μικρά Ασία και μαζί με το βυζαντινό ιππικό και πεζικό συνέτριψαν τους Βενετούς, Sanudo, 151-153. Επίσης Μαλτέζου, «Marin Sanudo», 29-34.

⁸¹² Όπως αναλύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να αφνιδιάσουν τους Σελτζούκους και να τους υποχρεώσουν να πολεμήσουν σε έδαφος που δεν τους ευνοούσε, Κεφάλαιο 2, 53-54.

⁸¹³ Κεφάλαιο 2, 75.

⁸¹⁴ Κεφάλαιο 2, 119-120.

κατανικήθηκε από τον στρατηγό Ουμπερτόπουλο. Είναι πιθανό οι Βυζαντινοί στρατηγοί να επιδίωκαν σύγκρουση με τους επικίνδυνους ιπποτοξότες σε έδαφος όπου εκείνοι δεν μπορούσαν να αναπτύξουν την τακτική τους, όπως είναι η περιοχή που εκτείνεται μπροστά από έναν ποταμό⁸¹⁵. Σε αυτή την περίπτωση, λόγω του φυσικού εμποδίου, δεν ήταν διαθέσιμος ο απαιτούμενος χώρος ώστε να πραγματοποιηθούν διαδοχικές εικονικές υποχωρήσεις, δηλαδή να αναπτύξουν οι ιπποτοξότες πλήρως τις μεθόδους τους και παγιδούνταν μεταξύ των επερχόμενων Βυζαντινών και του ποταμού· θεωρώ πολύ πιθανό ότι για τον λόγο αυτό η αναφορά των πηγών στις συγκεκριμένες νίκες συνοδεύεται από την περιγραφή του πνιγμού των αντιπάλων πολεμιστών στα νερά του ποταμού.

Άλλη μία περίπτωση νικηφόρου πολέμου εναντίον στρατευμάτων τη βάση των οποίων αποτελούσαν οι ιπποτοξότες, είναι η εκστρατεία του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τον τρόπο που πολέμησε ο σπουδαίος αυτός στρατιωτικός ηγέτης στη Μικρά Ασία, αλλά υπάρχει όπως περιγράψαμε, μία τουλάχιστον μαρτυρία ότι εφάρμοσε την αρχή του αιφνιδιασμού και οργάνωσε ενέδρα εναντίον τουρκικής δύναμης τη στιγμή που εκείνη διέσχιζε έναν ποταμό. Παρουσιάζεται λοιπόν ως σοβαρό ενδεχόμενο ο Αλέξιος για να υπερνικήσει τους Τούρκους να εφάρμοσε την ίδια ακριβώς τακτική που εκείνοι χρησιμοποιούσαν⁸¹⁶. Άλλωστε, καθώς στα στρατεύματά του περιλαμβάνονταν όλο και περισσότεροι Τούρκοι πολεμιστές, οι νομαδικές τακτικές αποκτούσαν αυξανόμενο ρόλο στον τρόπο με τον οποίο πολεμούσε. Γενικά, δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τις υπόλοιπες πολεμικές επιχειρήσεις των Βυζαντινών στην υπό ολόενα αυξανόμενη τουρκική πίεση Μικρά Ασία. Καθώς οι Τούρκοι αποτελούσαν έναν συνεχώς κινούμενο αντίπαλο, οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να τους υποχρεώσουν σε αποφασιστική μάχη, ενώ εάν επιδίωκαν να τους καταδιώξουν θα μετατρέπονταν σύντομα σε εύκολα θύματα των τοξοτών τους και κάποιας

⁸¹⁵ Οι νομαδικές τακτικές απαιτούσαν ευρύ και επίπεδο χώρο για να εφαρμοστούν, Delbrück, *Medieval Warfare*, 282-282.

⁸¹⁶ Ανάλογος ήταν ο τρόπος αντιπετώπισης των τουρκικών φύλων από τον Αλέξιο Α', Birkenmeier, *Comnenian Army*, 70.

ενέδρας τους. Ο συνεχής πόλεμος φθοράς και η παραμέληση της συνοριακής άμυνας λόγω της απορρόφησης των βυζαντινών δυνάμεων σε επιχειρήσεις στις ευρωπαϊκές επαρχίες, οδήγησαν μεταξύ άλλων στη βαθμιαία αποσύνθεση και στρατιωτική αποτυχία της αυτοκρατορίας στην Ανατολή⁸¹⁷.

Από τα υπόλοιπα νομαδικά στρατεύματα, οι Μογγόλοι αποτελούσαν έναν αντίπαλο, τον οποίο οι Βυζαντινοί είχαν επίγνωση ότι δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν σε ανοικτή σύγκρουση ειδικά σε περίπτωση μαζικής εισβολής και κατέφευγαν στα ανάλογα προληπτικά μέτρα⁸¹⁸. Ο Ιωάννης Γ΄ εξόπλισε και οχύρωσε τα συνοριακά οχυρά στη Μικρά Ασία, δίνοντας προσοχή σε κάθε λεπτομέρεια, σφραγίζοντας τις αποθήκες τροφίμων και κάνοντας καταμέτρηση του διατιθέμενου οπλισμού, συνεπώς σχεδίαζε σε περίπτωση εισβολής να εγκαταλειφθεί η ύπαιθρος και να προταχθεί άμυνα στα οχυρά. Ακόμη, όταν μία πρεσβεία των Μογγόλων επισκέφθηκε τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι (1254 ή 1255), αυτός μερίμνησε οι πρέσβεις να κατευθυνθούν για να τον συναντήσουν μέσα από τόπους ορεινούς και απόκρημνους, ώστε να αποκομίσουν την εντύπωση ότι η φύση του εδάφους της αυτοκρατορίας δεν προσφέρεται για να πολεμήσουν σύμφωνα με τις τακτικές τους⁸¹⁹. Πάντως, το 1264/65 ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ παραλίγο να συλληφθεί από τους εμπειροπόλεμους αυτούς επιδρομείς, οι οποίοι λεηλάτησαν τις ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας⁸²⁰.

Αν στις συγκρούσεις με τους Φράγκους οι Βυζαντινοί αποφεύγουν την κατά μέτωπο αναμέτρηση, είναι λιγότερο διστακτικοί στο να πράξουν το αντίθετο όταν έρχονται αντιμέτωποι με τα άλλα ελληνικά κράτη (Ηπειρο και Θεσσαλία), καθώς και με τους

⁸¹⁷ Λεπτομερή ανάλυση της διαδικασίας της τουρκικής κατάκτησης της Μικράς Ασίας στο Βρυώνης, *Παρακμή*, 213-244.

⁸¹⁸ Γενικά για τους Μογγόλους και το Βυζάντιο, Moravcsik, *Byzantinoturcica* I, 102-103.

⁸¹⁹ Επίσης ο αυτοκράτορας μερίμνησε να συναντήσει τους πρέσβεις με κάθε επισημότητα, παρατάσσοντας πλήρως εξοπλισμένα τα στρατεύματά του, για να τους εντυπωσιάσει και αποθαρρύνει από μία ενδεχόμενη εισβολή στα εδάφη του, Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* I, 187-189. Langdon, «Twilight of the Byzantine Lascarid *Basileia*», 189-190.

⁸²⁰ Κεφάλαιο 2, 104-106.

Βουλγάρους. Ο πόλεμος με τους δεύτερους το 1254-1256 εξελίχθηκε, παρά την επιθυμία του αυτοκράτορα Θεόδωρου Β΄ για αποφασιστική σύγκρουση, σε ορεινό ανταρτοπόλεμο. Οι Βυζαντινοί υπέστησαν αλλεπάλληλες ήττες στην προσπάθειά τους να ελέγξουν το κράτος της Ηπείρου και τον ηγεμόνα της Θεσσαλίας Ιωάννη Α΄. Οι στρατοί των αυτόνομων ελληνικών κρατών στηρίζονταν κυρίως στην τακτική της αποφυγής οποιασδήποτε ανοικτής σύγκρουσης και εφήρμοζαν, όπως οι Βυζαντινοί, αρχές «έμμεσου πολέμου». Στην Πελαγονία ο Μιχαήλ Η΄, και πρίν αφιχθούν οι Φράγκοι σύμμαχοι του δεσπότη, έδωσε εντολή στον αδελφό του να επιδιώξει το συντομότερο δυνατό σύγκρουση, αλλά οι Ηπειρώτες υποχώρησαν και διέφυγαν. Το 1277 ένα βυζαντινό στράτευμα παγιδεύεται στα Φάρσαλα και καταστρέφεται από τον Ιωάννη Α΄, ηγεμόνα της Θεσσαλίας⁸²¹. Σημαντικό παράγοντα της επιτυχίας των ελληνικών κρατών αποτέλεσε η συνεργασία τους με τις φραγκικές ηγεμονίες με αποτέλεσμα την παρουσία στα στρατεύματα της Ηπείρου Λατίνων ιππέων, όπως μαρτυρεί ο Γεώργιος Παχυμέρης⁸²². Η επέμβαση των Φράγκων συμμάχων του Ιωάννη Α΄ συνέτριψε τη βυζαντινή δύναμη υπό τον Ιωάννη Παλαιολόγο και σήμανε τη λήξη της καριέρας του νικητή της Πελαγονίας (1273), ενώ το 1292 η εμφάνιση στο πλευρό του δεσπότη Νικηφόρου των ιπποτών από την Αχαΐα και την Κεφαλονιά ήταν αρκετή για να προκαλέσει την άτακτη φυγή του αποτελούμενου από Τούρκους και Κουμάνους βυζαντινού στρατού.

⁸²¹ Κεφάλαιο 2, 109.

⁸²² Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 315. Γενικά για τους Φράγκους μισθοφόρους σε Νίκαια και Ήπειρο, Lock, *Franks*, 276-277.

Τελικά, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μεταξύ των αντιπάλων με τους οποίους η αυτοκρατορία ήρθε σε άμεση στρατιωτική σύγκρουση τον 13^ο αιώνα, τα στρατεύματα της Ηπείρου και της Θεσσαλίας αποτέλεσαν τον πλέον ακαταμάχητο εχθρό. Το ότι δεν κατάφεραν να εκμεταλλευτούν αυτή την επιτυχία, οφείλεται στο γεγονός ότι βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση καθώς ήταν συνήθως αμυνόμενοι, δεν διέθεταν την υποδομή και τους πόρους για να επεκτείνουν τις νίκες τους και να πραγματοποιήσουν μεγάλης κλίμακας επιθετικές ενέργειες, οι δε μάχες που κέρδισαν δεν ήταν αποφασιστικής σημασίας.

Μία πολεμική μέθοδος, η οποία συνδέεται με τον πόλεμο στη θάλασσα, αποτέλεσε η κάλυψη του στόλου από στρατεύματα στην ξηρά, τα οποία είτε έβαλλαν με τα εκηβόλα όπλα τους κατά των εχθρικών σκαφών είτε τροφοδοτούσαν τα βυζαντινά πλοία με ξεκούραστους πολεμιστές. Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, γνωρίζουμε τουλάχιστον τρεις περιπτώσεις όπου εφαρμόστηκε η συγκεκριμένη μέθοδος: κατά την πολιορκία - αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης από τον Ιωάννη Γ' (1235-36), την εκστρατεία του ίδιου αυτοκράτορα στην Κρήτη (1234) και τη ναυμαχία της Δημητριάδας (1273).

Συνοψίζοντας, στον 13^ο αιώνα στη βυζαντινή τακτική κυριαρχούν μέθοδοι «έμμεσου πολέμου» ή ανταρτοπολέμου που περιλαμβάνουν κίνηση από δύσβατα εδάφη και αιφνιδιασμό του αντιπάλου, εικονική υποχώρηση και ενέδρες, παρενόχληση των γραμμών ανεφοδιασμού του, μέθοδοι οι οποίες από το δεύτερο μισό του αιώνα συνδυάζονται και επεκτείνονται με την τακτική των Κουμάνων και Τούρκων ιπποτοξοτών, η παρουσία των οποίων και ιδιαίτερα των δεύτερων, γίνεται πλέον σταθερή στα στρατεύματα της αυτοκρατορίας. Σχεδόν πάντοτε όποτε οι Βυζαντινοί επιχείρησαν τη σύγκρουση με τους Φράγκους σε ανοικτό πεδίο, νικήθηκαν. Δεν πρέπει επίσης να λησμονούμε ότι ο στρατός της Νίκαιας τα πρώτα χρόνια του 13^{ου} αιώνα, σε κάθε σύγκρουση με τους Λατίνους βρισκόταν υπό την επήρεια της ιδέας της νίκης των σταυροφόρων, οι οποίοι άλωσαν την «απόρθητη» Κωνσταντινούπολη και ήταν κατά συνέπεια «ανίκητοι» στο πεδίο της μάχης. Ο ψυχολογικός

αυτός παράγοντας σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τόσο σύντομα μετά την άλωση δεν ήταν δυνατόν να οργανωθεί και εκπαιδευτεί αξιόμαχο στράτευμα, ερμηνεύει εν μέρει τις διαδοχικές βυζαντινές ήττες. Πολύ σύντομα όμως προσάρμοσαν την τακτική τους στις δυνατότητές τους και εκμεταλλεύτηκαν προς όφελος τους την αδυναμία των φραγκικών στρατευμάτων, των οποίων των ιππικό ήταν αποτελεσματικό μόνο υπό προϋποθέσεις, δηλαδή όταν επιτίθετο παρατεταγμένο σε ανοικτό πεδίο. Επεδίωκαν λοιπόν να προκαλέσουν διάσπαση της συνοχής του και να το παρασύρουν σε έδαφος όπου ο βαρύς οπλισμός των ιππέων θα ήταν μειονέκτημα και θα τους καθιστούσε ευπρόσβλητους έναντι ελαφρύτερα οπλισμένων στρατευμάτων. Ειδικά στην περίπτωση της Λατινικής αυτοκρατορίας, οι Βυζαντινοί γνώριζαν ότι οι Φράγκοι δεν είχαν την δυνατότητα να εκστρατεύσουν επί μακρό χρονικό διάστημα και να εισχωρήσουν στη Μικρά Ασία σε βάθος. Τα στρατεύματά τους ήταν μικρά αριθμητικά, δεν θα μπορούσαν να διαφυλάξουν τις περιοχές που καταλάμβαναν και το κυριότερο, τόσο οι γραμμές ανεφοδιασμού τους από την Κωνσταντινούπολη, όσο και η ύπαιθρος, η λεηλασία της οποίας αποτελούσε πηγή εφοδίων, ήταν ευάλωτες στις βυζαντινές επιθέσεις.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο ανταρτοπόλεμος αποτελεί ένα αρχέγονο πλην όμως απαιτητικό είδος πολέμου, το οποίο για να φέρει θετικά αποτελέσματα προϋποθέτει συνοχή, πειθαρχία, συντονισμό και ακρίβεια στην κίνηση του στρατεύματος ώστε να εκτελεστούν με επιτυχία οι ελιγμοί διαφυγής και εικονικής υποχώρησης. Απαιτεί, πολύ περισσότερο, ικανή και αποτελεσματική διοίκηση, αφού εύκολα μπορούν να δημιουργηθούν αρνητικές καταστάσεις, όπως για παράδειγμα, όταν κατά την οπισθοχώρηση των Βυζαντινών από την Ηρακλεία κατόπιν εμφάνισης του Ερρίκου, πολλοί στρατιώτες πνίγηκαν στους υπερχειλισμένους ποταμούς (1206/1207)⁸²³. Ανάλογα φαινόμενα αταξίας και ελλιπούς

⁸²³ Κεφάλαιο 2, 47.

συντονισμού επαναλήφθηκαν στον πόλεμο με την Ήπειρο το 1292⁸²⁴. Παράλληλα υφίσταται πάντοτε το ενδεχόμενο, ιδιαίτερα εάν τα θετικά αποτελέσματα δεν είναι σύντομα ορατά, να δημιουργηθεί έντονη δυσαρέσκεια και αμφισβήτηση στο πρόσωπο του ηγεμόνα, διότι δίνεται η εντύπωση ότι είναι ανίκανος να πολεμήσει αποφασιστικά και αποφεύγει επιμελώς την αντιπαράθεση.

Δεν πρέπει όμως να παρασυρθούμε και να θεωρήσουμε ότι οι Βυζαντινοί πολεμούσαν αποκλειστικά εφαρμόζοντας τις συγκεκριμένες μεθόδους, όπως κυρίως θέλουν να μας παρουσιάζουν οι δυτικές πηγές, οι οποίες πολλές φορές έχουν σκοπό να απαξιώσουν και χαρακτηρίσουν αυτό τον τρόπο πολέμου ως άνανδρο και πονηρό⁸²⁵. Όταν οι Βυζαντινοί έρχονται αντιμέτωποι με ιπποτοξότες ή τα στρατεύματα των άλλων ελληνικών κρατών, επιλέγουν τακτικές οι οποίες ομοιάζουν στο δυτικό μεσαιωνικό πρότυπο πολέμου, δηλαδή στηρίζονται στο βαριά οπλισμένο ιππικό επιδιώκοντας τη μάχη σε παράταξη και τη σύγκρουση εκ του συστάδην. Ακόμη, δεν απουσιάζει ο συνδυασμός εφαρμογής αρχικά τακτικών ανταρτοπολέμου και κατόπιν μάχης σε παράταξη ή σύγκρουσης εκ του συστάδην, όταν οι συνθήκες μεταβάλλονται σε εξαιρετικά ευνοϊκές για τους Βυζαντινούς, όπως για παράδειγμα συνέβη στο Βεράτιο, μετά τη σύλληψη του de Sully και πιθανόν και στην Πελαγονία.

Είναι γεγονός ότι η φύση της τακτικής που περιγράψαμε και κυρίως η έλλειψη στοιχείων από τις διαθέσιμες πηγές, δεν μας παρέχουν τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε τον τρόπο που συνήθιζαν οι βυζαντινοί στρατοί του 13^{ου} αιώνα να παρατάσσονται στο πεδίο της

⁸²⁴ Κεφάλαιο 2, 125-127.

⁸²⁵ Αποτελεί κοινό τόπο (όχι αδιακασιολόγητα) σε αρκετά κείμενα δυτικών η άποψη ότι οι Έλληνες είναι ανεπαρκείς στρατιώτες και δεν πολεμούν σε παράταξη με χρήση έντιμων μεθόδων.

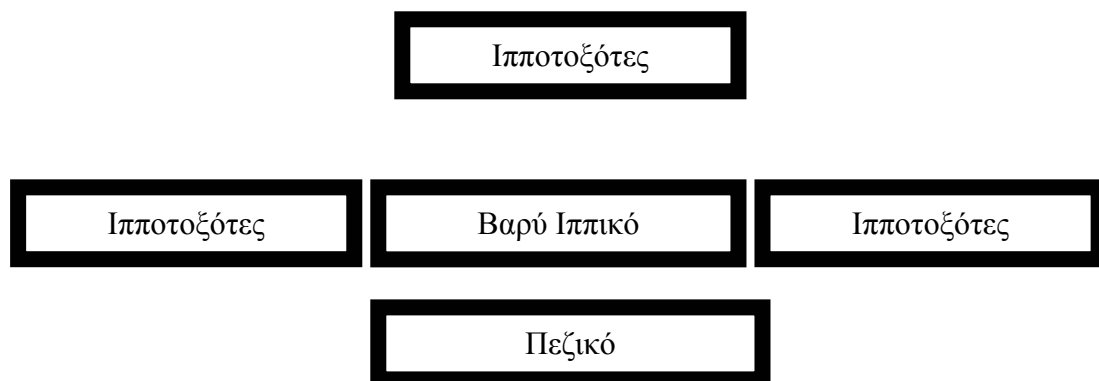
Τὸ πῶς οἱ Τοῦρκοι κ' οἱ Ρωμαῖοι οὐδὲν εἶναι στρατιῶτες

νὰ πολεμοῦν εἰς πρόσωπον ὡσὰν ἑμεῖς οἱ Φράγκοι,

διατὸ ἔχουν πονηρίαν καὶ πολεμοῦν μὲ τέχνην.

Χρονικὸν Μορέως, στιχ. 6963-6965. Επίσης Sanudo, 169. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το εξής απόσπασμα από κείμενο Αωνύμου συγγραφέα (περ. 1309): «...eo quod greci communiter [sunt] effeminate et in nullo ad arma apti, sunt tamen astute et dolosi, et ideo si contingat eos quandoque uincere, malicia et astucia dictam victoriam assecuntur» *Descriptio Europae Orientalis*, 23-24. Βλέπε σχετικά και Teresa Shawcross, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*. Oxford 2009, 196-197.

μάχης. Μόνο για τη μάχη της Πελαγονίας διασώζεται στις παραλλαγές του *Χρονικού του Μορέως*, σε δύο διαφορετικές περιγραφές, η διάταξη ενός βυζαντινού στρατεύματος. Από τις περιγραφές αυτές μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνήθως στην εμπροσθοφυλακή ή/και τις δύο πλευρές τοποθετούνταν οι ιπποτοξότες, στο κέντρο οι βαριά οπλισμένοι ιππείς, οι οποίοι ενδεχομένως να σχηματίζουν περισσότερες από μία διαδοχικές φάλαγγες και πίσω από αυτούς διετάσσετο το πεζικό (διάγραμμα 5-1). Δεν θα πρέπει πάντως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η περιγραφή του *Χρονικού* να αντικατοπτρίζει τον τρόπο παράταξης των βυζαντινών στρατευμάτων κατά τον χρόνο της συγγραφής του (14^{ος} αιώνας), καθώς παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με αντίστοιχες μεταγενέστερες περιγραφές των βυζαντινών πηγών, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να αναλύσουμε στη συνέχεια.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-1 Παράταξη μάχης βυζαντινού στρατού κατά τον 13^ο αιώνα (μάχη Πελαγονίας – 1259)

5.3 Η βυζαντινή πολεμική τακτική στις μάχες εκ παρατάξεως, 1300-1461.

«Και εν τούτοις δεν συνιστώ τον μεγάλο αριθμό ομάδων, αν και κάποιοι το κάνουν σε κάποιες περιπτώσεις και με αλαζονεία ελπίζουν ότι θα τρομάζουν τους εχθρούς τους. Όμως εάν οι αντίπαλοι έχουν γνώση και εμπειρία στον πόλεμο τότε είναι δυνατόν να προκαλέσουν

την ανατροπή και τη φυγή [του στρατεύματός σας], εφόσον είναι καλύτερα διατεταγμένοι για να αντιμετωπίσουν την επίθεση. Έχω, λοιπόν, τη γνώμη ότι αρκεί να διαθέσετε τρεις ομάδες, καλά διατεταγμένες και τοποθετημένες· και η πρώτη ομάδα που προηγείται πρέπει να αποτελείται από άριστους και τολμηρούς άντρες, καλά εξοπλισμένους που να ιππεύουν τα καλύτερα άλογα και να είναι έμπειροι στη χρήση των όπλων. Στην δεύτερη ομάδα πίσω από την πρώτη είναι και ο κύριος ή επικεφαλής του στρατεύματος, έτσι ώστε η μεταξύ τους απόσταση να είναι όση η εμβέλεια μιάς βαλλιστρίδας· και η μικρότερη [απόσταση] είναι επιβλαβής. Η τρίτη ομάδα τοποθετείται στο πλευρό της δεύτερης. Και εάν δεν διαθέτουμε πεζικό, η ανωτέρω ομάδα τοποθετείται αριστερά της δεύτερης, με σκοπό όταν η πρώτη ομάδα επελάσει και χτυπήσει [τον αντίπαλο] και η έφοδος χάσει την ορμή της, η δεύτερη ομάδα χωρίς καθυστέρηση να προωθηθεί σε υποστήριξη της πρώτης και όταν η έφοδος διασπαστεί τότε η τρίτη ομάδα θα πρέπει να αναμιχθεί με την πρώτη και τη δεύτερη και να επιτεθεί στη δεξιά πλευρά του εχθρού, διότι η επίθεση η οποία πραγματοποιείται στο πλευρό της εχθρικής παράταξης προκαλεί μεγαλύτερη βλάβη, ιδιαίτερα εάν το πλευρό αυτό είναι απροστάτευτο. Κατά αυτό τον τρόπο όλες οι ομάδες συγκεντρώνονται μαζί και πολεμούν τον αντίπαλο. Και εάν οι ομάδες είναι περισσότερες από τρεις, τέσσερις ή περισσότερες, δεν διακρίνω πώς μπορούν να διαταχθούν καλύτερα για μάχη. Και μάχονται καλύτερα όταν είναι συγκεντρωμένες όλες μαζί· είναι καλύτερα από το να διασπασθούν σε περισσότερα τμήματα όπως θα δείξουμε ευθύς αμέσως με το [παρακάτω] παράδειγμα, [προερχόμενο από] τη φύση: διότι όπως το νερό ενός ποταμού διασπάται σε πολλά μέρη εκτός της κατεύθυνσης της κοίτης, [τότε] κάποιος διασχίζει ευκολότερα το διαχωρισμένο νερό από εκείνο που [ρέει] συγκεντρωμένα σε έναν τόπο, διότι όταν ο ποταμός είναι ενιαίος χωρίς να διαχωρίζεται, οι άνθρωποι δεν μπορούν να τον διασχίσουν ούτε να κολυπήσουν· και έτσι οι ομάδες πρέπει να παρατάσσονται κατά αυτό τον τρόπο. Και εάν είναι διαθέσιμοι 1000 ιππείς, 300 πρέπει να τοποθετηθούν στην πρώτη ομάδα και στην δεύτερη 200 στην αριστερή πλευρά και στην τρίτη [ομάδα] οι υπόλοιποι 500 να είναι

με τον διοικητή τους για να υποστηρίζουν τους υπόλοιπους. Και να μην βρίσκονται εκτός των ομάδων πολεμιστές και να έχουν ονόματα ή οικόσημα ώστε να είναι δυνατόν να αναγνωρίζονται μεταξύ τους ώστε να μην συνωστίζονται ο ένας με τον άλλο όταν βρίσκονται σε μεγάλη ανάγκη. Και όλοι οι πεζοί ακόλουθοι και οι υπόλοιποι άντρες να ακολουθούν μετά από αυτούς [τους ιππείς] –εφόσον δεν είναι οι ίδιοι ιππείς- και το να διαθέτουν κάποιο έμβλημα δεν είναι άνευ σημασίας, διότι μπορεί ενδεχομένως να αποτελέσει μερικές φορές φόβητρο για τους αντιπάλους. Και παρατάζτε τους άντρες σας κατά αυτό τον τρόπο, ανάλογα με αυτούς που διαθέτετε. Και εάν έχετε μαζί σας πεζούς [στρατολογημένους από τον πληθυσμό], τοποθετείστε επικεφαλής κάποιους από τους ιππότες, οι οποίοι να τους διοικούν και να τους ενθαρρύνουν την ώρα της μάχης. Και έτσι όπως ειπώθηκε, αν αυτοί είναι τοποθετημένοι στην αριστερή πλευρά και ειδικά εάν έχουν τόξα, βαλλιστρίδες ή ακόντια και βάλλουν κατά των εχθρών στην δεξιά πλευρά και τους τραυματίζουν και τους σκοτώνουν, τους ιδίους και τα άλογά τους [τότε] σε κρίσιμο σημείο [της μάχης] προσφέρουν ανακούφιση και βοήθεια ώστε να νικήσουν και να αποκτηθεί υπεροχή έναντι των εχθρών. Αλλά για τους ιππότες για τους οποίους μίλησα, εάν έχουν ισχυρούς άντρες, μην τους τοποθετήται στην αριστερή πλευρά, αλλά συμβουλεύω να τους παρατάξετε μπροστά από την δεξιά πλευρά, μπροστά από την [δεύτερη] ομάδα των ιπποτών, έτσι ώστε κάποια στιγμή όλοι να μπορέσουν να πολεμήσουν. Και έτσι μπορεί να επιτευχθεί η πιο εύκολη νίκη, διότι το πλήθος εκείνων που τολμούν μαζί δείχνει αληθινά εκείνον ο οποίος μπορεί να νικήσει παρά οτιδήποτε επιτυγχάνει η μεγάλη αριθμητική δύναμη και μάλιστα κατά αυτό τον τρόπο: διότι όταν η πρώτη ομάδα διαλυθεί, οδηγεί και την άλλη στην καταστροφή και έτσι και οι δύο μαζί οδηγούνται σε φυγή. Και έτσι συμβαίνει όπως με τα δόρατα, διότι όταν ένα δόρυ [αιχμή] δεν είναι μαζί με άλλο, ποιος δεν μπορεί να το καταστρέψει; Όμως όταν κάποιος αριθμεί και τοποθετεί δύο ή τρία μαζί, καμιά ανθρώπινη αρετή δεν θα προκαλέσει τη διάλυση του συνόλου.»⁸²⁶.

⁸²⁶ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 92-93. Τμήμα του αποσπάσματος που παραθέσαμε έχει μεταφραστεί

Αυτές είναι, σε ελεύθερη απόδοση στην ελληνική, οι οδηγίες που παραδίδει ο Θεόδωρος Παλαιολόγος (1291-1338)⁸²⁷ για την παράταξη μάχης και την τακτική που συμβουλεύει να ακολουθήσουν οι Βυζαντινοί. Ο βυζαντινός πρίγκηπας, δευτερότοκος υιός του Ανδρόνικου Β΄ και της Ιολάντας του Μονφερράτ (μετέπειτα αυτοκράτειρα Ειρήνη), ανέλαβε τη διοίκηση του μαρκησιάτου του Μονφερράτ μετά τον θάνατο του Ιωάννη Α΄, αδελφού της Ιολάντας, ο οποίος δεν είχε απογόνους. Μεταξύ των ετών 1306, έτος που ο Θεόδωρος ανέλαβε τα καθήκοντά του, έως και το 1309, ενεπλάκη σε πολεμικές αναμετρήσεις και καταστολή των επαναστάσεων διαφόρων ισχυρών ευγενών του κρατιδίου του. Το χρονικό διάστημα 1316-1319 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, με σκοπό να βοηθήσει τον πατέρα του εναντίον των εχθρών της αυτοκρατορίας και για μία δεύτερη φορά το 1325, εν μέσω του εμφυλίου των δύο Ανδρονίκων. Το 1326-1327, πριν επιστρέψει στην Ιταλία, συνέταξε την πραγματεία του στα ελληνικά, με συμβουλευτικό προς τους συμπατριώτες του χαρακτήρα. Αργότερα την μετέφρασε ο ίδιος στα λατινικά. Το ελληνικό πρωτότυπο δεν έχει ανευρεθεί, ενώ από το λατινικό κείμενο σώζεται μόνο ένα μικρό απόσπασμα. Ολόκληρο το έργο μας είναι γνωστό μέσω μίας γαλλικής μετάφρασης από το λατινικό κείμενο, την οποία εκπόνησε ο Jean de Vignay το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα⁸²⁸. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος όταν συνέταξε την πραγματεία του είχε αποκτήσει άμεση πολεμική εμπειρία στην Δύση, ενώ δεν γνωρίζουμε εάν είχε συμμετάσχει σε επιχειρήσεις κατά τον χρόνο παραμονής του στο Βυζάντιο. Οποσδήποτε θα είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει εκ του σύνεγγυς το αμυντικό πρόβλημα της αυτοκρατορίας, να αξιολογήσει την κατάσταση του βυζαντινού στρατού και να συναναστραφεί με υψηλά ιστάμενους στη βυζαντινή πολιτική και

στην αγγλική στο Ross, «The Prince Answers Back», 174-175. Επίσης Bastin, «Le traité de Théodore Paléologue», 85.

⁸²⁷ *PLP*, αρ. 21465.

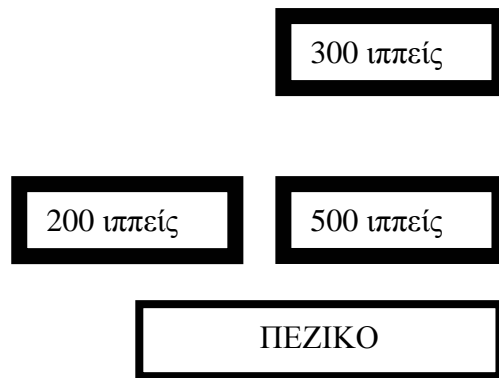
⁸²⁸ Ross, «The Prince Answers Back», 165-167. Bastin, «Le traité de Théodore Paléologue», 77-79. Théodore Paléologue, *Enseignements*, 1-20, Christine Knowles, «Les Enseignements de Théodore Paléologue» *Byzantion* 22 (1952) 389-394 και Angeliki E. Laiou, «A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat» *Byzantion* 38 (1968), 386-410.

στρατιωτική ιεραρχία, ώστε να σχηματίσει μία ακριβή εικόνα και να εκπονήσει το συμβουλευτικού χαρακτήρα κείμενό του.

Η παράταξη που προτείνει αποδίδεται σχηματικά στο διάγραμμα 5-2. Εν ολίγοις, σκοπός είναι η κατά μέτωπο αντιμετώπιση του εχθρού και ταυτόχρονα η πλαγιοκόπησή του, είτε με ιππικό είτε με πεζικό, το οποίο θα τον πλήξει με εκηβόλα όπλα. Η τακτική που περιγράφει ο Θεόδωρος Παλαιολόγος στηρίζεται στην έφοδο του ιππικού, ενώ το πεζικό διαδραματίζει ρόλο υποστήριξης, χωρίς όμως να παραλείπεται η αναφορά σε αυτό. Υπό αυτό το πρίσμα η περιγραφόμενη τακτική έλκει την καταγωγή της από δυτικά πρότυπα. Σύμφωνα με τις μελέτες του Aldo Settia, οι οποίες επικεντρώνονται στην διεξαγωγή του πολέμου στην Ιταλία μετά το 1300 και κύρια τις διαμάχες των κοινοτήτων και μικρών κρατιδίων που είχαν σχηματιστεί, η πραγματεία του Θεόδωρου Παλαιολόγου αποτελεί έργο αυθεντικό, γραμμένο από ένα πρόσωπο με πραγματική εμπειρία στο πεδίο της μάχης και όχι έναν θεωρητικό, του οποίου το έργο αποτελεί συμπίλημα απόψεων παλαιότερων συγγραφέων⁸²⁹. Ο συγκεκριμένος ερευνητής διαπιστώνει με πειστικό τρόπο ότι η πολεμική εμπειρία του Θεόδωρου (παράδειγμα η συμμετοχή του στις μάχες του Quatordio-1313 Abbiategrosso-1314 και η νυχτερινή επίθεση το 1306 στο Moncalvo) έχει αποτυπωθεί στο έργο του, το οποίο εν τέλει αποτελεί μία ρεαλιστική καταγραφή της πολεμικής πρακτικής στην Ιταλία των αρχών του 14^{ου} αιώνα⁸³⁰.

⁸²⁹ Settia, «Gli “Insegnamenti”», 17-20, 28. Settia, *Rapine, assedi, battaglie*, 193. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική η κρίση του Settia για την πραγματεία του Θεόδωρου Παλαιολόγου στο Settia, *Tecniche e spazi*, 200: «...forse l'unico trattato di tecnica militare medievale che abbia come autore non un teoretico da tavolino di formazione puramente libresca, ma un uomo che aveva operato sul campo». Αυθεντικό θεωρεί το κείμενο του Θεόδωρου Παλαιολόγου και ο P. Contamine, *War*, 214.

⁸³⁰ Settia, «Gli “Insegnamenti”», 13-25. Settia, *Rapine, assedi, battaglie*, 59-60.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-2 Παράταξη μάχης σύμφωνα με τον Θεόδωρο Παλαιολόγο

Δεν πρέπει όμως να παραβλέψουμε ότι σε πλείστα άλλα σημεία του έργου του ο Θεόδωρος Παλαιολόγος περιγράφει τακτικές λιγότερο βασισμένες στα παραδοσιακά δυτικά πρότυπα. Σε περίπτωση που αντίπαλος υπερέχει αριθμητικά θα πρέπει για την αντιμετώπισή του να δημιουργηθεί μία μόνη κοινή - ενιαία παράταξη από ιππότες και ακολούθους⁸³¹. Επίσης εάν τυγχάνει στην περιοχή να υπάρχει κάποιο πέρασμα ή ποταμός θα πρέπει εκεί να μετακινηθεί και να λάβει θέση άμυνας το στράτευμα, ώστε να εκμεταλλευτεί την μορφολογία του εδάφους, αποκτώντας πλεονέκτημα έναντι του αριθμητικώς υπέρτερου αντιπάλου⁸³². Αναλύοντας τις κατηγορίες πολέμου ο Θεόδωρος Παλαιολόγος αναφέρει ως πρώτη τον πόλεμο φθοράς (επιδρομές, λεηλασίες), ως δεύτερη τον πόλεμο εξαπάτησης (απάτη, προδοσία) και μόνον η τρίτη κατηγορία αναφέρεται στην γενικευμένη, κατά μέτωπο σύγκρουση⁸³³. Σε άλλο σημείο υποστηρίζει ότι οι συνοριακοί φύλακες πρέπει να είναι ελαφρά οπλισμένοι, ώστε να διεξάγουν ανταρτοπόλεμο και να παγιδεύουν τους αντιπάλους που εκτελούν καταδρομικές επιχειρήσεις⁸³⁴. Εξίσου χαρακτηριστική είναι η συμβουλή του Θεόδωρου Παλαιολόγου για την αντιμετώπιση πολύ ισχυρότερου εχθρού που έχει εισβάλλει

⁸³¹ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 71-72. Κατά τον Settia η συμβουλή του Θεόδωρου Παλαιολόγου αντικατοπτρίζει την τακτική των στρατευμάτων των ιταλικών κοινοτήτων, Settia, *Rapine, assedi, battaglie*, 193.

⁸³² Théodore Paléologue, *Enseignements*, 72-73.

⁸³³ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 80.

⁸³⁴ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 84-85. Bastin, «Le traité de Théodore Paléologue», 84.

στην επικράτειά μας: να αποφευχθεί η εκ του συστάδην σύγκρουση και αφού εξασφαλίσουμε την περιοχή και τα κάστρα μας και ο αντίπαλος υποχρεωθεί να αποχωρήσει άπραγος, τότε και μόνον όταν θα έχει εισέλθει στην επικράτειά του, να αντεπιτεθούμε⁸³⁵. Τέλος, περιγράφοντας τον οπλισμό των ιπποτών που θα πολεμήσουν στην παράταξη του διαγράμματος 5-2, ενώ θα αναμέναμε να διαθέτουν όλοι δόρυ και να εφορμούν με αυτό, ο Θεόδωρος αποκλείει τέτοιον οπλισμό για την δεύτερη και σημαντικότερη αριθμητικά, ομάδα. Οι ιππείς που την απαρτίζουν πρέπει να είναι οπλισμένοι με ξίφη και κεφαλοθραύστες (ρόπαλα), διότι τα συγκεκριμένα όπλα είναι περισσότερο εύχρηστα στην εκ του συστάδην σύγκρουση που θα ακολουθήσει την κρούση της πρώτης ομάδας (οι ιππείς της οποίας εξακολουθούν να φέρουν δόρατα)⁸³⁶. Ο συγγραφέας φαίνεται να διαφοροποιείται από την εικόνα που έχουμε για τους δυτικούς ιππότες, οι οποίοι εκτελούν διαδοχικές εφόδους, έως ότου εμπλακούν εκ του συστάδην με τον εχθρό και υποχρεωθούν να χρησιμοποιήσουν τα αγχέμαχα όπλα τους⁸³⁷. Η τακτική που προτείνει είναι η άμεση εμπλοκή όλου του στρατεύματος και μάλιστα για το σκοπό αυτό ο κύριος όγκος του δεν συνιστάται να πραγματοποιήσει την κλασική τακτική εφόδου με δόρυ «υπό μάλης». Οπωσδήποτε, ως έχει αναλύσει ο Settia, ο Θεόδωρος ήταν επηρεασμένος κατά τη συγγραφή του έργου του από την στρατιωτική του εμπειρία στην Ιταλία, με αποτέλεσμα πολλές από τις μεθόδους που περιγράφει να τις συναντούμε σε πρακτική εφαρμογή στις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα εκεί⁸³⁸. Είναι όμως γεγονός ότι οι μέθοδοι αυτοί ομοιάζουν, αν δεν ταυτίζονται, με τη βυζαντινή στρατιωτική πρακτική. Κατά συνέπεια βρισκόμαστε ενώπιον ενός φαινομένου έντονης αλληλεπίδρασης μεταξύ Βυζαντίου και Ιταλικής Χερσονήσου στον τομέα της πολεμικής τακτικής, χωρίς να είναι απολύτως σαφές ποιά από τις δύο πλευρές επέδρασε

⁸³⁵ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 89-91.

⁸³⁶ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 93.

⁸³⁷ Για την εφόδο και την συμπλοκή που ακολουθούσε, βλέπε Marshall, *Latin East*, 158-167.

⁸³⁸ Ενδεικτικό παράδειγμα ο συσχετισμός της πικρής εμπειρίας του Θεόδωρου Παλαιολόγου από τη μάχη του Quattordio και των οδηγιών της πραγματείας του Settia, «Gli "Insegnamenti"», 22-25.

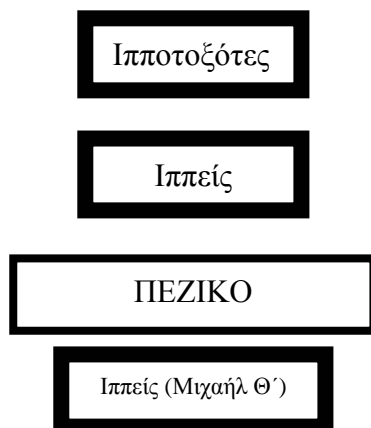
περισσότερο στην άλλη. Ίσως μάλιστα η πολεμική τακτική των δύο πλευρών –Δύσης και Ανατολής– να έχει περισσότερες ομοιότητες από ό,τι τελικά έχει καταλήξει να θεωρεί η νεότερη έρευνα και η στερεότυπη εικόνα του δυτικού ιππότη που κυριαρχεί στο πεδίο της μάχης να πρέπει να αναθεωρηθεί ακόμη περισσότερο⁸³⁹.

Περιοριζόμενοι στη βυζαντινή τακτική του 14^{ου} αιώνα, διαπιστώνουμε καταρχήν ότι διαθέτει τα ίδια χαρακτηριστικά με εκείνη του 13^{ου}, με κύρια διαφορά ότι το βάρος μετατοπίζεται πλέον σε εφαρμογή τακτικής κατά τα δυτικά πρότυπα, δηλαδή έφοδο σχηματισμών ιππικού. Ένα δεύτερο –εντελώς– νέο στοιχείο, αποτελεί η επίδραση των Καταλανών στη βυζαντινή τακτική, επίδραση η οποία εκδηλώνεται σε διάφορες συγκρούσεις που περιγράψαμε και θα αναλύσουμε στη συνέχεια.

Η στροφή προς δυτικού τύπου τακτικές συνδέεται με αυτοκράτορες όπως ο Μιχαήλ Θ΄, ο Ανδρόνικος Γ΄ και ο Ιωάννης ΣΤ΄, οι οποίοι προσπάθησαν να ανασυγκροτήσουν το βυζαντινό στράτευμα, έχοντας υπόψη τους δυτικά πρότυπα, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται και από την διοργάνωση και συμμετοχή των ιδίων σε κονταρομαχίες. Οι κύριοι εχθροί της αυτοκρατορίας, με εξαίρεση τον γεωγραφικό χώρο του δεσποτάτου του Μορέως, παύουν να είναι οι Λατίνοι και αναδεικνύονται πλέον οι Τούρκοι, με προεξάρχοντες τους Οθωμανούς. Για την αντιμετώπισή τους φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί στρέφονται στον τρόπο πολέμου της Δύσης, εγκαταλείποντας, τουλάχιστον προσωρινά ή έστω περιστασιακά, την τακτική του ανταρτοπολέμου που δεν μπορεί να προσδώσει θετικά αποτελέσματα όταν εφαρμόζεται εναντίον ενός εχθρού που χρησιμοποιεί αντίστοιχες μεθόδους. Παραταύτα, η πρώτη ένδειξη εφαρμογής δυτικής τακτικής καταγράφεται εναντίον των Καταλανών. Ήδη από την πρώτη σύγκρουση μαζί τους διαφαίνεται, όπως αναλύσαμε, ότι οι Βυζαντινοί επιτέθηκαν ασύντακτοι στους καλά παρατεταγμένους Καταλανούς και ηττήθησαν. Κατά την μάχη στην Άπρο η βυζαντινή παράταξη διαπιστώσαμε ότι είχε, ως παριστάνεται στο διάγραμμα 5-3 και

⁸³⁹ Ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο για την παρερμηνεία του «κυρίαρχου» ρόλου του ιππικού στον μεσαιωνικό

όπως αναλύσαμε, το κέντρο βάρους της επίθεσης κράτησε το ιππικό, το οποίο πραγματοποίησε έφοδο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-3 Βυζαντινή παράταξη μάχη της Άπρου (1305)

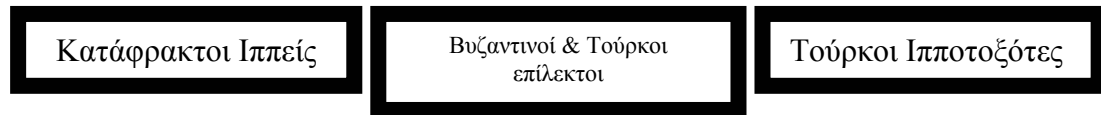
Τακτική εφόδου ιππικού καταγράφεται κατά την μάχη που δόθηκε εναντίον των εγκατεστημένων στη χερσόνησο της Καλλίπολης Τούρκων, τους οποίους αντιμετώπισε ο πρωτοστράτορας Ιωάννης Φιλής Παλαιολόγος (1311) Δεν πρέπει όμως να παραβλέψουμε ότι κατά τη συγκεκριμένη σύγκρουση σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και το πεζικό⁸⁴⁰. Συχνά οι πηγές μάς παραδίδουν την εικόνα ενός έτοιμου προς μάχη στρατεύματος, άριστα παρατεταγμένου, στις τάξεις του οποίου επικρατεί απόλυτη σιγή⁸⁴¹. Η εικόνα αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επιδιώκονταν κατά μέτωπο, εκ του συστάδην σύγκρουση, στην οποία κατά πάσα πιθανότητα θα περιλαμβάνονταν έφοδος ιππικού. Κατά την μάχη του Πελεκάνου (1329) περιγράψαμε αναλυτικά τις διαδοχικές εφόδους του βυζαντινού ιππικού προς καταδίωξη και απώθηση των Τούρκων ιπποτοξοτών. Έφοδοι ιπέων υπό τον Ιωάννη ΣΤ΄ εναντίον πεζικού οχυρωμένου σε ένα λόφο καταγράφονται το 1343 κατά τον δεύτερο

πόλεμο αποτελεί το P. Burkholder, «Popular [Mis]conceptions of Medieval Warfare», *History Compass* 5 (2007), 507–524.

⁸⁴⁰ Κεφάλαιο 2, 162-164.

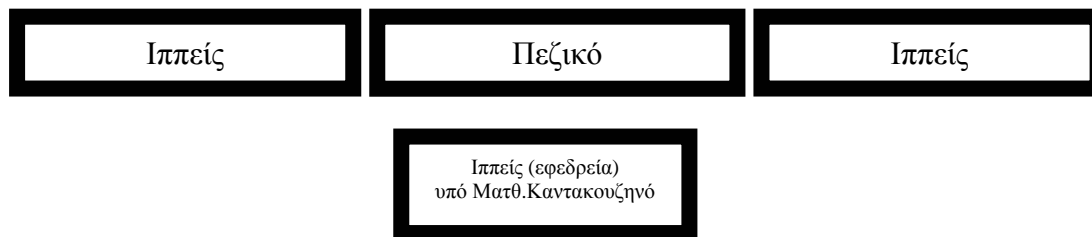
⁸⁴¹ Παράδειγμα Κεφάλαιο 2, 174.

βυζαντινό εμφύλιο⁸⁴². Με εφόδους των βαριά οπλισμένων ιππέων, σε συνδυασμό με την επίθεση Τούρκων ιπποτοξοτών, κατανικήθηκε το 1345 ο Μομτζίλας από τον Ιωάννη ΣΤ΄, ο οποίος παρέταξε τον στρατό του όπως φαίνεται στο διάγραμμα 5-4.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-4 Βυζαντινή παράταξη μάχη Περιθωρίου (1345)

Παρόμοια παράταξη χρησιμοποίησε ο Ματθαίος Καντακουζηνός για να αντιμετωπίσει Τούρκους επιδρομείς το 1348 (διάγραμμα 5-5)⁸⁴³.

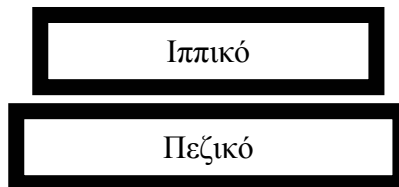
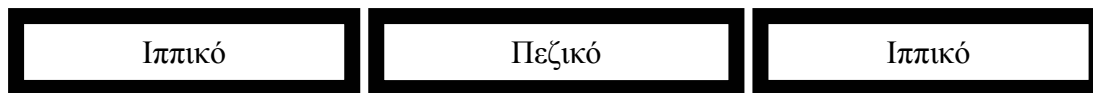

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-5 Βυζαντινή παράταξη εναντίον Τούρκων (1348)

Σε γενικές γραμμές διαπιστώνουμε ότι σε κατά παράταξη, κατά μέτωπο συγκρούσεις οι Βυζαντινοί το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα χρησιμοποιούν έναν από τους σχηματισμούς που φαίνονται στο διάγραμμα 5-6. Δηλαδή η τακτική τους εδράζεται στην έφοδο ιππέων/ιπποτοξοτών, ενώ το πεζικό αποτελεί ουσιαστικό στήριγμα – βάση του σχηματισμού μάχης.

⁸⁴² Κεφάλαιο 2, 205-206.

⁸⁴³ Κεφάλαιο 2, 209-210.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-6 Οι δύο τυπικοί μέθοδοι παράταξης του βυζαντινού στρατού (α΄ μισό 14^{ου} αιώνα)

Όπως αναφέραμε, σημαντική ήταν η επίδραση της τακτικής των Καταλανών στην βυζαντινή τακτική. Μέσω του Βυζαντίου εμφανίστηκε στην Ανατολή μία μορφή στρατιωτικής υπηρεσίας που έκανε τα πρώτα της βήματα στην Δύση, οι οργανωμένες εταιρείες μισθοφόρων⁸⁴⁴. Στο προηγούμενο κεφάλαιο τονίσαμε ότι οι Καταλανοί παρατάσσονταν σε πυκνούς σχηματισμούς, πεζοί (και οι ιππείς, οι οποίοι αφίππευαν) εκμεταλλευόμενοι την γεωγραφία του εδάφους, ώστε να αντιμετωπίσουν το εχθρικό ιππικό. Την υιοθέτηση και εφαρμογή της συγκεκριμένης τακτικής ευνόησε η ανεπάρκεια των στρατιωτικών δυνάμεων -κύρια ιππικών- που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία. Καθώς οι πεζικές δυνάμεις ήταν περισσότερα άμεσα και ευκολότερα διαθέσιμες, στρατολογημένες από τους κατοίκους των πόλεων και τους απλούς χωρικούς, η ιδέα αντιμετώπισης του εχθρικού ιππικού, κύρια του τουρκικού, με εφαρμογή τακτικής «καταλανικού» τύπου θα πρέπει να ευνοήθηκε. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζουμε στις εξής περιπτώσεις που αναλύσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο:

⁸⁴⁴ Για τις εταιρείες μισθοφόρων, βλέπε Contamine, *War*, 150-165. M. Mallett, «Mercenaries» στο Keen, *Medieval Warfare*, 209-229.

A. Η δημιουργία στρατευμάτων, αποτελούμενων αποκλειστικά από πεζούς, μη επαγγελματίες στρατιώτες, από τους Ιωάννη Χοιροβοσκό και τον μοναχό Ιλαρίωνα (1303/1304)⁸⁴⁵.

B. Η ενίσχυση με πεζούς πολεμιστές –κατοίκους της Βιζύης– των 200 ιππέων υπό τον τζαούσιο Ουμπερτόπουλο, γεγονός που ώθησε τον τελευταίο να αποτολμήσει επίθεση κατά των Τούρκων⁸⁴⁶.

Γ. Οι σιδηρόφρακτοι Βυζαντινοί ιππείς επιτίθενται ταυτόχρονα με τους πεζούς εναντίον των Τούρκων εισβολέων κατά τις επιχειρήσεις του 1329 στη Χίο⁸⁴⁷.

Δ. Στη μάχη στο Ρωσόκαστρο (1331) αναφέρθηκε ότι όταν κατέρρευσε η οπισθοφυλακή, το υπόλοιπο στράτευμα αναδιατάχθηκε σε έναν ενιαίο σχηματισμό (σε σχήμα «μηνίσκου»). Επίπλεον οι Βυζαντινοί είχαν παραταχθεί μπροστά από έναν λόφο, δηλαδή επέλεξαν ένα ισχυρό αμυντικά γεωγραφικό σημείο⁸⁴⁸.

E. Επίθεση πεζών, μη επαγγελματιών στρατιωτών, εναντίον Μογγόλων επιδρομέων διαπιστώσαμε ότι πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του δευτέρου εμφυλίου πολέμου (1342)⁸⁴⁹.

ΣΤ. Κατά την τελευταία μάχη των Βυζαντινών εναντίον των Οθωμανών στο Λεοντάριο (1459) στην Πελοπόννησο, ο στρατός έλαβε θέση σε λόφο, σχηματίζοντας μία ενιαία παράταξη σε βάθος⁸⁵⁰.

Στις ανωτέρω περιπτώσεις στρατεύματα αποτελούμενα αποκλειστικά ή σχεδόν αποκλειστικά από πεζούς και συνήθως μη επαγγελματίες στρατιώτες προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν ιππείς ή δημιουργήθηκαν ενιαίες παρατάξεις –ίσως από κοινού πεζών και ιππέων– και έγινε προσπάθεια εκμετάλλευσης των τοπογραφικών χαρακτηριστικών. Τα στοιχεία αυτά

⁸⁴⁵ Κεφάλαιο 2, 158-160.

⁸⁴⁶ Κεφάλαιο 2, 160-161.

⁸⁴⁷ Κεφάλαιο 2, 196-197.

⁸⁴⁸ Κεφάλαιο 2, 184-188.

⁸⁴⁹ Κεφάλαιο 2, 204.

⁸⁵⁰ Κεφάλαιο 2, 239.

συνηγορούν, όπως αναφέραμε, σε πιθανή επίδραση της τακτικής των Καταλανών στην βυζαντινή τακτική⁸⁵¹.

Εκτός από τις μεταβολές και καινοτομίες που περιγράψαμε, οι Βυζαντινοί συνέχισαν να εφαρμόζουν την τακτική που κυριάρχησε στις πολεμικές αναμετρήσεις κατά τον 13^ο αιώνα. Μετά από τις διαδοχικές ήττες, διαπιστώνοντας την αδυναμία αντιμετώπισης των Καταλανών σε κατά παράταξη μάχη, εφάρμοσαν εναντίον τους πόλεμο φθοράς. Κατά τον δεύτερο εμφύλιο, τα στρατεύματα του Ιωάννη Καντακουζηνού πραγματοποιούν αντιπερισπασμό και ταυτόχρονα κίνηση υπερκέρασης για να διασχίσουν τον Αλφειό, στην όχθη του οποίου είχαν παραταχθεί Σέρβοι (1342)⁸⁵². Στην Πελοπόννησο οι Βυζαντινοί παγίδεψαν με εξαπάτηση και κατατρόπωσαν τους Φράγκους που προσέτρεξαν προς ενίσχυση του φρουρίου του Αγίου Γεωργίου (1320/1321)⁸⁵³. Ακόμη, επαναλαμβάνεται η τακτική εγκλωβισμού ιπποτοξοτών πλησίον ποταμού, με αποτέλεσμα πολλοί εξ αυτών να πνιγούν. Πρόκειται για σύγκρουση του Αδρόνικου Γ΄ με Τατάρους επιδρομείς στον ποταμό Έβρο (1323-1324)⁸⁵⁴.

Κατά τη δεύτερη πενήντακονταετία του 14^{ου} και τον 15^ο αιώνα, όχι μόνο δεν διαθέτουμε πληροφορίες για μάχες που δίνει σε παράταξη ο βυζαντινός στρατός, αλλά γίνεται πλέον σαφές ότι το ανεπαρκές αριθμητικά και ποιοτικά στράτευμα δεν δύναται να αντιμετωπίσει με αξιώσεις τους εχθρούς της αυτοκρατορίας στο πεδίο της μάχης. Οι Βυζαντινοί καταφεύγουν υποχρεωτικά στη μοναδική λύση, δηλαδή την ασφάλεια των τειχών πόλεων και φρουρίων, με αποτέλεσμα στη στρατιωτική ιστορία των τελευταίων εκατό ετών

⁸⁵¹ Στο προηγούμενο κεφάλαιο καταγράψαμε μία ενδεχόμενη καταλανική επίδραση στον βυζαντινό οπλισμό, καθώς σε αγιογραφία ένας στρατιωτικός άγιος απεικονίζεται να φέρει γυμνό εγχειρίδιο. Καταλανική επίδραση έχει εντοπίσει η Ε. Ζαχαριάδου όσον αφορά την συνοδεία του αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄, Ε.Α. Zachariadou, «Les «janissaires» de l'empereur byzantin» στο *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata*. Napoli 1982, 591-597 [ανατ. στο *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*. London 1985, XI]. Η συγκεκριμένη επίδραση αμφισβητείται, πειστικά κατά τη γνώμη μου, από τον Α. Babuin στο υπό δημοσίευση άρθρο του «Per I giannizzeri di Giovanni VIII Paleologo» *La parola del passato* 354 (2009), 1-17.

⁸⁵² Κεφάλαιο 2, 204-205.

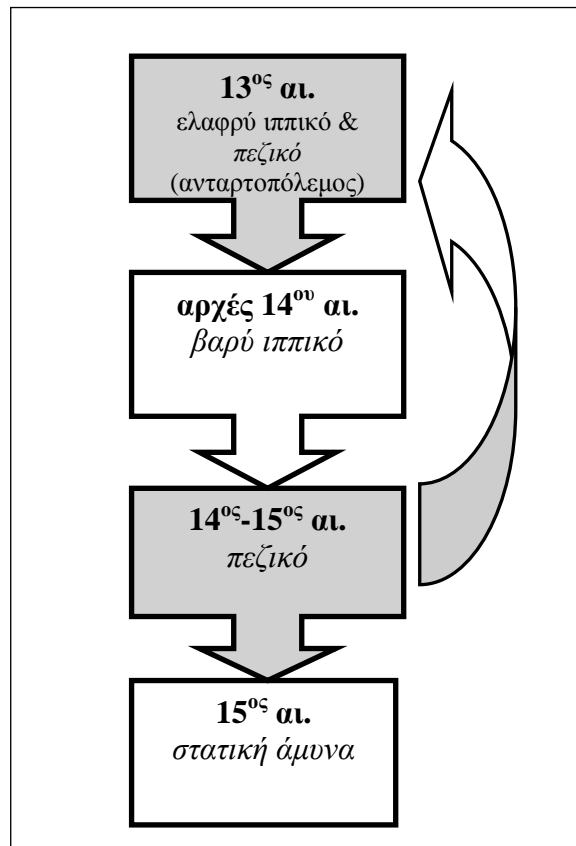
⁸⁵³ Κεφάλαιο 2, 168-169.

⁸⁵⁴ Κεφάλαιο 2, 182-183.

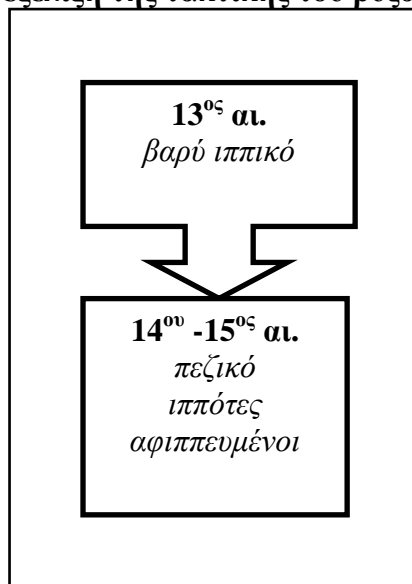
της αυτοκρατορίας να κυριαρχούν οι πολιορκίες, με αποκορύφωμα εκείνες της Κωνσταντινουπόλεως.

Η τακτική που ο Θεόδωρος Παλαιολόγος περιγράφει για να συμβουλέψει τους συμπατριώτες του δεν είναι εντελώς ξένη εκείνης που εφαρμόζονταν στην πράξη. Η παράταξη μάχης που περιγράφει παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με αντίστοιχες των Βυζαντινών. Κύρια διαφορά, η οποία και μαρτυρεί την έντονη δυτική επίδραση, αποτελεί ότι ο Θεόδωρος αγνοεί τους ιπποτοξότες, η παρουσία των οποίων ήταν σχεδόν μόνιμη στα βυζαντινά στρατεύματα της περιόδου. Κατά τα άλλα τοποθετεί εμπρός τους ιππείς και πίσω τους πεζούς, ενώ δεν παραλείπει να τοποθετήσει στρατεύματα στα πλάγια προς υπερκέραση του αντιπάλου. Η σημαντικότερη όμως ομοιότητα έγκειται στο σημείο όπου περιγράφει τις μεθόδους του πολέμου «φθοράς» ή ανταρτοπολέμου. Τέλος, δεν παραλείπει να αναφερθεί στον ρόλο του πεζικού και δεν φαίνεται να αγνοεί την σημαντικότερη εξέλιξη της τακτικής την περίοδο που συντάσσει το έργο του, δηλαδή την παράταξη πεζών δυνάμεων εναντίον ιππικού, χωρίς όμως να επεκτείνεται σε λεπτομέρειες. Μάλιστα, η συμβουλή του να τοποθετούνται ιππότες –δηλαδή ευγενείς- στις τάξεις των πεζών ώστε να τους εμψυχώνουν και κατευθύνουν, εφαρμόζονταν στην πράξη στη Δύση, γεγονός που αποδεικνύει την αυθεντικότητα του έργου του⁸⁵⁵.

⁸⁵⁵ Για τη συγκεκριμένη πρακτική βλέπε σχετικά J.F. Verbruggen, «Flemish urban militias against French cavalry armies in the fourteenth and fifteenth centuries» *JMMH* 1 (2002), 158-159 [μτφρ. Kelly DeVries του πρωτοτύπου «Vlaamse gemeentelegers tegen Franse ridderlegers in de 14de en 15de eeuw» *Revue Belge d'histoire militaire* 24 (1981), 359-382].

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-7 Η εξέλιξη της τακτικής του βυζαντινού στρατού 13^{ος}-15^{ος} αι.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5-8 Η εξέλιξη της πολεμικής τακτικής στη Δύση 13^{ος}-15^{ος} αι.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον να εξετάσουμε συγκριτικά την εξέλιξη της πολεμικής τακτικής στο Βυζάντιο και τη Δύση. Στο διάγραμμα 5-8 φαίνεται η μετάβαση που συντελέστηκε στη Δύση από την –τουλάχιστον θεωρητικά– κυρίαρχη τακτική της εφόδου

του βαριά εξοπλισμένου ιππικού στην τακτική που περιελάμβανε αξιοποίηση των πεζικών δυνάμεων για την κατανίκηση του ιππικού. Στη σύγχρονη έρευνα η μεταβολή που συντελέστηκε τον 14^ο αιώνα είναι γνωστή ως «επανάσταση του πεζικού» σε αναλογία με την «επανάσταση του πυροβολικού» κατά τον 15^ο αιώνα⁸⁵⁶. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν οι συγκρούσεις του εκατονταετούς πολέμου, όπου οι Άγγλοι τοξότες οπλισμένοι με το «μακρύ τόξο» (longbow) διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στις ήττες των Γάλλων ιπποτών καθώς και οι συγκρούσεις του φλαμανδικού πεζικού επίσης εναντίον των Γάλλων (παράδειγμα η μάχη του Coutrai - 1302)⁸⁵⁷. Αντίθετα, στο Βυζάντιο (διάγραμμα 5-7) τα πρώτα έτη του 14^{ου} αιώνα χαρακτηρίζονται από μία, αναχρονιστική για τα δυτικά δεδομένα, επιστροφή στην τακτική του βαρέως ιππικού σε μία προσπάθεια αντιμετώπισης των Καταλανών και των Τούρκων. Παράλληλα εκδηλώνεται σαφώς, μετά την επαφή με τους Καταλανούς, η δυτική επίδραση όπου το πεζικό αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα και προσπαθεί να επιβληθεί στο πεδίο της μάχης. Υπό αυτή την έννοια οι Βυζαντινοί επιστρέφουν εν μέρει στην δοκιμασμένη τακτική του 13^{ου} αιώνα για να καταλήξουν στο τέλος του 14^{ου} και το υπόλοιπο του 15^{ου} αιώνα στην αναγκαστική προσφυγή σε στατική άμυνα. Η εξέλιξη της τακτικής σε Βυζάντιο και Δύση όπως την περιγράψαμε δεν σημαίνει ότι η μετάβαση από ένα στάδιο στο επόμενο λαμβάνει χώρα ακαριαία ή ότι η τακτική που χρησιμοποιείται τον 13^ο αιώνα εγκαταλείπεται τον επόμενο. Είναι εμφανές πως διαφορετικές τακτικές συνυπάρχουν, συνδυάζονται και οι νεότερες εξελίσσονται παράλληλα με τις παλαιότερες. Για παράδειγμα στη Δύση ουδέποτε το βαριά οπλισμένο ιππικό έπαψε να διαδραματίζει σημαντικότατο ρόλο στο πεδίο της μάχης, παρά την επιτυχημένη δράση του πεζικού σε πολλές συγκρούσεις του 14^{ου} αιώνα⁸⁵⁸. Αντίστοιχα στο Βυζάντιο ποτέ δεν εγκαταλείφθηκε η τακτική του «έμμεσου»

⁸⁵⁶ DeVries, *Infantry Warfare*, 1-8. Rogers, *Soldiers' Lives*, xxvi-xxvii και 92-93. Ayton, «Arms, armour and horses», 202-205. C.J. Rogers, «The age of the Hundred Years War» στο Keen, *Warfare*, 136-148. Επίσης βλέπε τη σχετική ανάλυση και τα παραδείγματα συγκρούσεων στο Carey, *Warfare*, 4-9 και 139-201. Για τη δυτική τακτική Contamine, *War*, 228-237.

⁸⁵⁷ Verbruggen, *Art of Warfare*, 111-112, 149-153, 187-203.

⁸⁵⁸ Verbruggen, «Role of Cavalry», 63-71.

πολέμου καθόλη την περίοδο που εξετάσαμε. Παράλληλα με αυτή εφαρμόστηκαν ανά περίοδο άλλες τακτικές, καθώς συγκεκριμένα στρατιωτικά σώματα αποκτούσαν περισσότερη ή λιγότερη βαρύτητα, ήταν λιγότερο ή περισσότερο διαθέσιμα ή η στρατηγική της αυτοκρατορίας μεταβάλλονταν.

Ολοκληρώνοντας, αν και δεν συνδέεται με την τακτική αλλά μάλλον περισσότερο ανήκει στη σφαίρα της στρατηγικής, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τους τελευταίους δύο αιώνες εντάθηκε το φαινόμενο αποφυγής ανοικτής σύγκρουσης, καθώς τα στρατεύματα περιορίζονταν μόνο σε λεηλασία και καταστροφή της υπαίθρου της επικράτειας του εχθρού. Η συγκεκριμένη μέθοδος ακολουθήθηκε κατ'επανάληψη τις περιόδους των εμφυλίων πολέμων. Αντικατοπτρίζει την αδυναμία των αντιπάλων να συγκεντρώσουν αξιόλογα στρατεύματα ώστε να επιδιώξουν μία ανοικτή σύγκρουση, αλλά και την διστακτικότητά τους να καταφύγουν σε αυτή, καθώς πάντοτε μία μάχη μπορούσε να εξελιχθεί απρόβλεπτα, με καταστροφικά αποτελέσματα, ακόμα και για την πλευρά που θεωρητικά συγκέντρωνε τις μεγαλύτερες πιθανότητες επικράτησης. Άλλωστε, λεηλατώντας επιτυγχάνονταν καίριο πλήγμα στις υποδομές του εχθρού και παράλληλα εξασφαλιζόνταν μία μορφή υλικής ανταμοιβής για τους στρατιώτες⁸⁵⁹.

5.4 Η βυζαντινή πολιορκητική τέχνη, 1204-1461.

Σε όλη την διάρκεια του 13^{ου} αιώνα οι Βυζαντινοί διέθεταν την τυπική ικανότητα ενός μεσαιωνικού στρατεύματος όσον αφορά την πολιορκητική και οχυρωματική τέχνη, χωρίς να

⁸⁵⁹ Για τα οικονομικά κίνητρα που εξυπηρετούσε η διεξαγωγή λεηλασίας κατά τον 14^ο αιώνα, βλέπε Α. Laiou, «In the Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the Fourteenth Century» στο *Byzantine studies in Honor of Milton V. Anastos*, εκδ. S. Vryonis, Jr. Malibu 1985, 148-156. Γενικά για τον ρόλο της λεηλασίας στον μεσαιωνικό πόλεμο, βλέπε Rogers, *Soldiers' Lives*, 85-90, 218-222. Πρβλ. Prestwich, *Armies & Warfare*, 307-308.

παρουσιάζονται ιδιαίτερες διακυμάνσεις στην αποτελεσματικότητά τους⁸⁶⁰. Μόνο κατά τα τελευταία έτη της περιόδου παρουσιάστηκαν τα πρώτα φαινόμενα της παρακμής της πολιορκητικής τέχνης, παρακμή η οποία θα εκδηλωθεί εντονότερα τον 14^ο- 15^ο αιώνα.

Γενικά η δυνατότητα επιτυχούς προστασίας μίας οχυρής τοποθεσίας εξηρτάτο αφενός από τη γεωγραφική της θέση και την κατάσταση των τειχών της, αφετέρου από τον αριθμό, το σθένος και το ηθικό των υπερασπιστών της. Όταν ένα κάστρο ή οχυρή πόλη προστατευόταν από ισχυρά τείχη και ήταν χτισμένη σε θέση που δυσχέραινε τόσο τη χρήση πολιορκητικών μηχανών όσο και την απευθείας επίθεση (χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Μονεμβασία), είχε σοβαρές ελπίδες επιβίωσης σε μία πολιορκία. Εάν το γεγονός αυτό συνδυάζονταν με ικανοποιητικό αριθμό υπερασπιστών και διαθεσιμότητα των απαραίτητων μηχανών και αποθεμάτων τροφίμων και νερού για να ανταπεξέλθουν σε μακροχρόνιο αποκλεισμό, τότε πιθανόν η κατάληψή της να καθίστατο αδύνατη. Τέλος ιδιαίτερα αποφασιστικής σημασίας παράγοντα για το ηθικό των αμυνομένων αποτελούσε η γνώση της επικείμενης άφιξης ενισχύσεων για την ανακούφισή τους και την εκδίωξη των πολιορκητών. Για παράδειγμα, στην Πελοπόννησο τα περισσότερα βυζαντινά οχυρά παραδόθηκαν σχεδόν αμαχητί, εφόσον οι υπερασπιστές τους γνώριζαν ότι ήταν μάταιη οποιαδήποτε αμυντική ενέργεια λόγω της κατάρρευσης της κεντρικής βυζαντινής διοίκησης. Άλλωστε οι τοπικοί άρχοντες διευκόλυναν τη φραγκική κατάκτηση, είτε με τη φυγή τους είτε κυρίως συνεργαζόμενοι με τους νέους ηγεμόνες⁸⁶¹. Αντίσταση προβλήθηκε μόνο σε ορισμένες ισχυρά οχυρωμένες τοποθεσίες, όπως ο Ακροκόρινθος και η Μονεμβασία, τις

⁸⁶⁰ Για την πολιορκητική τέχνη στο Βυζάντιο, κυρίως πριν το 1204, βλέπε McGeer, «Byzantine Siege Warfare», 123-129. Sullivan, «Tenth Century Byzantine Offensive Siege Warfare», 179-200. Haldon, *Warfare*, 183-189. Haldon, *Byzantine Wars*, 47-51.

⁸⁶¹ Για τον ρόλο των Βυζαντινών αρχόντων στην εγκατάσταση των Φράγκων και την σχέση τους με του νέους κυρίαρχους, βλέπε Francès, «Féodalité et Villes Byzantines», 77-85. Ferluga, «Aristocratie Byzantine», 76-87. Jacoby, «Encounter of Two Societies», 882-883. Γουναρίδης, «Αντίσταση στους Λατίνους», 149-160. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Φραγκικό Πριγκηπάτο*, 24-25.

οποίες οι Φράγκοι προτίμησαν να καταλάβουν μετά από αποκλεισμό παρά πραγματοποιώντας μία ριψοκίνδυνη απευθείας επίθεση⁸⁶².

Οι Βυζαντινοί, για να βελτιώσουν την αμυντική ικανότητα των οχυρών, κάλυπταν τα τείχη με δέρματα (ή τα τοποθετούσαν αιωρούμενα σε δοκούς εμπρός από αυτά), ώστε να ελαχιστοποιείται το αποτέλεσμα της πρόσκρουσης το ριπτόμενων από τις πολιορκητικές μηχανές λίθων. Οι έφοδοι των αντιπάλων και τα πολιορκητικά τους μηχανήματα αντιμετωπίζονταν με ρίψη λίθων, χρήση τόξων και σφενδονών, καθώς και με λιθοβόλες μηχανές. Επίσης, εφόσον απαιτείτο, προχωρούσαν σε διάνυξη αντι-σηράγγων για να αντιμετωπιστούν οι σήραγγες που οι αντίπαλοι δημιουργούσαν για την υπονόμηση των τειχών. Ακόμη, σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις ο αποκλεισμός και η πολιορκία οχυρωμένων πόλεων, προκάλεσε την αντίδραση των Βυζαντινών και την κινητοποίηση δύναμης ανακούφισης των πολιορκημένων, καταλήγοντας σε σημαντική μάχη (Αντιόχεια - 1211 και Βεράτιο - 1281). Τέλος, γνωρίζουμε ότι σε συγκεκριμένες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτερες τεχνικές, όπως στην πολιορκία των Λεντιανών (1211) από τον Λατίνο αυτοκράτορα Ερρίκο, όπου στο ρήγμα του τείχους οι υπερασπιστές άναψαν μεγάλης έκτασης φωτιά, η οποία εμπόδιζε τους επιτιθέμενους να το εκμεταλλευτούν.

Για την κατάληψη μίας οχυρωμένης τοποθεσίας και εφόσον η διπλωματία και η ψυχολογική πίεση είχαν αποτύχει να πείσουν τους υπερασπιστές της σε παράδοση, οι Βυζαντινοί μπορεί να πραγματοποιούσαν έφοδο χρησιμοποιώντας ξύλινες κλίμακες και πολιορκητικούς πύργους αφού είχε προηγηθεί εκτόξευση λίθων από τις λιθοβόλες μηχανές και ρίψη βελών από τους τοξότες. Ακόμη επιχειρούσαν να υπονομεύσουν τα θεμέλια του τείχους ώστε να προκληθεί τοπική κατάρρευσή του. Οι πολιορκητικές μηχανές καλύπτονταν από ξύλινες κατασκευές από κληματίδες, ώστε να προστατεύονται από τις βολές των αντίπαλων πολιορκητικών μηχανών και τοξοτών. Με την ίδια μέθοδο καλύπτονταν όσοι

⁸⁶² Κορδώσης, «Κατάκτηση», 178-182.

εργάζονταν κάτω από τα τείχη για την υπονόμευσή τους. Η τεχνική αυτή αποτελεί συνέχεια ανάλογης την οποία είχαν αναπτύξει οι Βυζαντινοί το 10^ο -11^ο αι., όπου ο τύπος αυτού του καλύμματος ονομάζονταν «*λαίσα*»⁸⁶³. Ο όρος αυτός αναφερόταν είτε σε καλύμματα τα οποία είχαν τη μορφή προστατευτικού «φράκτη» ή παραπετάσματος, είτε σε καλύμματα τα οποία είχαν τη μορφή μικρής «καλύβας», υπό την προστασία της οποίας εργάζονταν όσοι προσπαθούσαν να υπονομεύσουν τα θεμέλια του τείχους⁸⁶⁴. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο οποίος περιγράφει αυτές τις προστατευτικές κατασκευές, πρέπει να αναφέρεται και στους δύο τύπους, εφόσον σύμφωνα με τη μαρτυρία του προστάτευαν και τις λιθοβόλες μηχανές (και τους χειριστές τους) αλλά και όσους εργάζονταν στη βάση του τείχους⁸⁶⁵. Επίσης, αντί μίας επικίνδυνης και με αβέβαιο αποτέλεσμα απευθείας επίθεσης, οι βυζαντινοί διοικητές μπορούσαν να επιλέξουν τον αποκλεισμό της πόλης για να εξαναγκάσουν τους πολιορκημένους σε παράδοση λόγω εξάντλησης των διαθέσιμων εφοδίων⁸⁶⁶.

Το βασικό πολιορκητικό μηχανήμα των Βυζαντινών το οποίο αναφέρουν οι πηγές ήταν η *έλεπολις*, την οποία θα πρέπει να ταυτίσουμε με τον καταπέλτη που λειτουργούσε με έλξη ή με αντίβαρο⁸⁶⁷. Πρόκειται για λιθοβόλα μηχανή, η οποία αποτελούνταν από έναν κατακόρυφο περιστρεφόμενο άξονα επί κατάλληλης βάσης στήριξης, στη μία άκρη του

⁸⁶³ Σχετικά με τη *λαίσα*, βλέπε McGeer, «Tradition and Reality», 135-138. Sullivan, «Tenth Century Byzantine Offensive Siege Warfare», 196-197. Sullivan, *Siegecraft*, 19-20 και ιδιαίτερα 40, όπου η περιγραφή της *λαίσας* στο εγχειρίδιο περί πολιορκητικής *Παραγγέλματα Πολιορκητικά* και απεικόνισή της (φωτογραφίες υπ. αριθμόν 2 και 20) από τον κώδικα Vat. Gr. 1605.

⁸⁶⁴ McGeer, «Tradition and Reality», 137.

⁸⁶⁵ Πρόκειται για την πολιορκία του Γαλατά (1260, Κεφάλαιο 2, 88-89). Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 173: «Οἱ ἔξω δὲ ταῖς τειχομαχίαις περιῆσαν, πετροβόλοις βάλλοντες μηχανήμασι, πρὸς ἅ, κληματίδας ξυμφορήσαντες ἐξ ἀμπέλων καὶ τὰ πονοῦντα τῶν μερῶν πυκάσαντες, ταῖς βολαῖς ἀντείχον. Αὐτοὶ δέ, προσκαταβαίνοντες ταῖς στοαῖς, τὸ ἀσφαλὲς μὲν κατὰ κεφαλῆς ἐκ τῶν κληματίδων εἶχον, ἐκεῖθεν δέ, κατὰ διοπτείαν ταῖς ὀπαῖς χρώμενοι, ὡς εἶχον ἡμύνοντο.»

⁸⁶⁶ Για τις πολιορκητικές μηχανές κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή βλέπε και Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 253-269.

⁸⁶⁷ Για τον συγκεκριμένο όρο, την χρήση του από τις βυζαντινές πηγές (κυρίως πριν το 1204) καθώς και την ταύτισή του με το *trebuchet* των Δυτικών, βλέπε Dennis, «Byzantine Heavy Artillery», 99-115. Επίσης Chevedden, «Invention of Counterweight Trebuchet», 71-116 όπου αναλύεται ο ρόλος του Βυζαντίου στην επινόηση, κατασκευή και διάδοση του καταπέλτη που λειτουργεί με αντίβαρο και Haldon, *Warfare*, 136-137 (κυρίως για τους καταπέλτες που λειτουργούν με έλξη πριν το 1204) και Birkenmeier, *Comnenian Army*, 188-196. Τέλος για τα *trebuchet* στο ύστερο Βυζάντιο Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 270-280.

οποίου (την άκρη που βρίσκεται μακρύτερα από το κέντρο περιστροφής του) ήταν προσδεδεμένη σφενδόνη που τοποθετούνταν το βλήμα. Στην άλλη άκρη (στη μικρότερη απόσταση από το κέντρο περιστροφής) είτε υπήρχαν σχοινιά (έλξη) είτε ήταν τοποθετημένο ένα μεγάλο βάρος (αντίβαρο). Με αυτό τον τρόπο το ανυψωμένο πίσω άκρο κατέβαινε με ταχύτητα είτε με απότομη έλξη του από τους χειριστές της μηχανής, είτε λόγω του βάρους του αντίβαρου και το βλήμα εκτοξευόταν. Ειδικά οι καταπέλτες με χρήση αντίβαρου αποτελούσαν τον κύριο και αποτελεσματικότερο τύπο λιθοβόλου μηχανής των 13^{ου}-14^{ου} αιώνων και μέχρι την εμφάνιση του πυροβόλου, συνεπώς εξηγείται η ιδιαίτερη μνεία, την οποία κάνουν οι βυζαντινές πηγές στα συγκεκριμένα μηχανήματα⁸⁶⁸. Μία απόδειξη από τις περιγραφές των πολιορκιών του 13^{ου} αιώνα ότι ο όρος *έλεπολις* ταυτίζεται με τους συγκεκριμένους καταπέλτες, αποτελεί η περιγραφή της μεταφοράς των αποσυναρμολογημένων μηχανών με άμαξες και συναρμολόγησή τους στο σημείο από όπου θα χρησιμοποιούνταν, πράγμα που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των εν λόγω μηχανών. Επιπλέον, όταν οι Βυζαντινοί περιγράφουν τα πολιορκητικά μηχανήματα των Λατίνων, δηλαδή τα *trebuchet* των δυτικών πηγών, χρησιμοποιούν τον ίδιο όρο⁸⁶⁹. Από την περιγραφή των καταπελτών που χρησιμοποίησε επί πλοιαρίων ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός διαπιστώσαμε ότι πρέπει να ήταν *trebuchet*. Πάντως θα πρέπει να τονίσουμε ότι ίσως σε ορισμένες περιπτώσεις να διατηρείται η παλαιότερη σημασία του όρου *έλεπολις*, δηλαδή εκείνη του πολιορκητικού πύργου⁸⁷⁰, όπως αναφέραμε στην περιγραφή της πολιορκίας της Τζουρουλούς (1247) από τον Ακροπολίτη όπου η *έλεπολις* διαχωρίζεται από τα υπόλοιπα μηχανήματα που είχαν σκοπό την πρόκληση βλάβης στα τείχη.

⁸⁶⁸ Για αυτό το είδος καταπέλτη, βλέπε Rogers, *Latin Siege Warfare*, 247-248, 266-273. DeVries, *Military Technology*, 133-140. Bradbury, *Medieval Siege*, 259-270. France, *Western Warfare*, 121-124. Nicholson, *Medieval Warfare*, 92-95. Επίσης αναλυτική περιγραφή και ανάλυση της δυναμικής μηχανικής των συγκεκριμένων όπλων στο D.R. Hill, «Trebuchets» *Viator* 4 (1973), 99-116.

⁸⁶⁹ Dennis, «Byzantine Heavy Artillery», 114-115.

⁸⁷⁰ Για παράδειγμα στα *Παραγγέλματα Πολιορκητικά* ο όρος χρησιμοποιείται με την έννοια του πολιορκητικού πύργου, Sullivan, *Siegecraft*, 106.

Αν και το 1293-1295 ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός επιδεικνύει διευρυμένες δυνατότητες στην πολιορκητική τέχνη με την τοποθέτηση πύργων και καταπελτών σε πλοιάρια⁸⁷¹, ήδη τα πρώτα σημάδια της εξασθένησης των ικανοτήτων της αυτοκρατορίας στον τομέα αυτό έχουν κάνει την εμφάνισή τους. Το 1292 κατά την επίθεση εναντίον του κράτους της Ηπείρου οι Γενουάτες είναι εκείνοι η οποίοι διαθέτουν στον αυτοκρατορικό στρατό εκτός από πλοία και τους απαιτούμενους καταπέλτες και κλίμακες. Το 1296 κατά την εμπλοκή του Ανδρόνικου Β΄ στον βενετογενουατικό πόλεμο, μόνο μία πετροβόλο μηχανή είχαν ευχέρεια να τοποθετήσουν οι Βυζαντινοί στο τείχος της Κωνσταντινουπόλεως για να βάλλει κατά των ενετικών πλοίων⁸⁷². Εκτός από τους παράγοντες, οι οποίοι προκάλεσαν τη γενικότερη κατάρρευση του βυζαντινού αμυντικού συστήματος, συνεπώς και των δυνατοτήτων στην πολιορκητική τέχνη, μπορούμε να εντοπίσουμε άλλον έναν, ο οποίος πρέπει να επέδρασε εξίσου καταλυτικά στην υποβάθμισή της. Ο παράγοντας αυτός είναι η κατάργηση και απόσυρση του βυζαντινού πολεμικού στόλου. Η κατασκευή και συντήρηση των πλοίων, καθώς και η κατασκευή και συντήρηση πολιορκητικών μηχανών, απαιτεί τη παρουσία ικανών και έμπειρων ξυλουργών. Όταν ο Ανδρόνικος Β΄ παρόπλισε τον στόλο, αυτοί οι έμπειροι τεχνίτες, όπως και τα πληρώματα που τον επάνδρωναν, αναζήτησαν εργασία εκτός της αυτοκρατορίας⁸⁷³. Επιπλέον, θα πρέπει να διεκόπη η ομαλή ροή πρώτων υλών για την κατασκευή των πλοίων, πρώτων υλών οι οποίες χρησιμοποιούνταν και για την κατασκευή των πολιορκητικών μηχανών (όπως ξυλεία, ήλοι και σχοινιά)⁸⁷⁴. Άρα και στον τομέα της κατασκευής των πολιορκητικών μηχανών θα υπήρξε σημαντική διαρροή έμπειρων τεχνιτών, αφού είναι πολύ πιθανό οι ίδιοι ξυλουργοί, οι οποίοι εργάζονταν στα ναυπηγεία, να κατασκεύαζαν και συντηρούσαν τις πολιορκητικές μηχανές. Ενισχυτικό στοιχείο για αυτή

⁸⁷¹ Κεφάλαιο 2, 129-130.

⁸⁷² Κεφάλαιο 2, 124-125.

⁸⁷³ Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* I, 174-176 Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* III, 81-83. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 74-76. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, 374-381.

⁸⁷⁴ Για πληρέστερη ανάλυση της σύνδεσης της ναυπήγησης πλοίων και της κατασκευής πολιορκητικών μηχανών, βλέπε Rogers, *Latin Siege Warfare*, 201-207. Επίσης Settia, *Tecniche e spazi*, 112.

την υπόθεση αποτελεί το γεγονός ότι οι Λατίνοι στην Πελοπόννησο στηρίζονταν ιδιαίτερα στη Βενετία για την κατασκευή των δικών τους πολιορκητικών μηχανών⁸⁷⁵, αφού η ναυτική δημοκρατία διέθετε τις πρώτες ύλες και το εξειδικευμένο προσωπικό, δηλαδή την πλήρη τεχνογνωσία για τη δημιουργία ξύλινων κατασκευών. Επίσης χαρακτηριστική περίπτωση σύνδεσης ναυπηγικής τέχνης και κατασκευής πολιορκητικών μηχανών αποτελεί η χρήση από τα στρατεύματα του Λατίνου αυτοκράτορα Ερρίκου ιστίων πλοίων για την κατασκευή πολιορκητικών μηχανών όταν υπήρχε έλλειψη των απαιτούμενων πρώτων υλών (τα μηχανήματα που κατασκευάστηκαν ήταν καταπέλτες με αντίβαρα και τα ιστία πιθανόν θα χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή του περιστρεφόμενου άξονα). Συνεπώς η απενεργοποίηση του βυζαντινού ναυτικού επέδρασε καταλυτικά στην ικανότητα κατασκευής και συντήρησης των πολιορκητικών μηχανών και οδήγησε στην κατάρρευση της πολιορκητικής τέχνης, κλάδου σημαντικού από κάθε άποψη για έναν μεσαιωνικό στρατό.

Αντίθετα με τις λεπτομέρειες που ο Θεόδωρος Παλαιολόγος έχει συμπεριλάβει στο εγχειρίδιό του όσον αφορά την τακτική σε κατά παράταξη μάχες, οι πληροφορίες του για την πολιορκητική είναι λίγες και αφορούν σχεδόν αποκλειστικά την επίθεση εναντίον οχυρωμένων τοποθεσιών. Απαριθμούνται οι απαιτούμενες πολιορκητικές μηχανές και εξοπλισμός (σκάλες, πολιορκητικοί πύργοι, λιθοβόλες μηχανές κλπ), με έμφαση στην ύπαρξη βαλλιστρών. Εφόσον αποφασιστεί έφοδος στα τείχη προτείνεται η επίθεση να πραγματοποιηθεί σε δύο κύματα και να επιλεγεί χρόνος και σημείο όπου ο ήλιος είναι πίσω από τα στρατεύματα, ώστε να τυφλώνει τον εχθρό. Αναφορικά με την εκτόξευση λίθων, ο Θεόδωρος συμβουλεύει να μην κατευθύνονται πάνω στα τείχη αλλά στις πολεμίστρες και σε ότι υπάρχει πίσω από αυτά και να διαρκεί ημέρα και νύχτα⁸⁷⁶. Αν και οι πληροφορίες του βυζαντινού πρίγκιπα κρίνονται μάλλον φτωχές, φαίνεται να αναγνωρίζει το οριακό σημείο

⁸⁷⁵ *Χρονικὸν Μορέως*, στιχ. 8430. Bradbury, *Medieval Siege*, 266, 270.

⁸⁷⁶ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 102-105. Bastin, «Le traité de Théodore Paléologue», 86-87. Settia, *Rapine, assedi, battaglia*, 132.

στο οποίο είχε περιέλθει η αποτελεσματικότητα των λιθοβόλων μηχανών, αλλά ταυτόχρονα αγνοεί τα πυροβόλα όπλα.

Κατά τους δύο τελευταίους αιώνες οι δυνατότητες των Βυζαντινών στην κατασκευή πολιορκητικών μηχανών είναι περιορισμένες. Το 1323 ένας Γερμανός μηχανικός αναλαμβάνει τη σχεδίαση και κατασκευή πολιορκητικού πύργου προς όφελος των Βυζαντινών, για την κατάληψη της Φιλιππουπόλεως⁸⁷⁷. Πολύ διαδεδομένη την περίοδο μετά το 1300 ήταν η χρήση κλιμάκων για την άνοδο στα τείχη⁸⁷⁸. Κατά την πολιορκία της Βέροιας το 1350, η δραματική κατάσταση του βυζαντινού στρατού δεν επιτρέπει την κατασκευή κλιμάκων, διότι δεν υπάρχουν οι απαιτούμενοι ήλοι για την κατασκευή τους. Αυτές τελικά κατασκευάστηκαν με χρήση των σχοινιών που εξοικονομήθηκαν από τη βασιλική σκηνή⁸⁷⁹. Η συχνή χρήση κλιμάκων οφείλεται στην αδυναμία κατασκευής άλλων πολιορκητικών –λιθοβόλων– μηχανών, στην αναποτελεσματικότητα των τελευταίων για πρόκληση ουσιώδους ζημιάς στα τείχη και κυρίως στη φύση των συγκρούσεων (ειδικότερα εκείνων των εμφυλίων πολέμων), όπου πόλεις και κάστρα αλλάζουν συχνά κατόχους, χωρίς να απαιτείται ιδιαίτερη προσπάθεια από τις αντιμαχόμενες πλευρές, λόγω των ισχών στρατιωτικών δυνάμεων και της ρευστής πολιτικής κατάστασης. Άλλες πολιορκητικές μηχανές που χρησιμοποιούν οι Βυζαντινοί είναι η «χελώνα», προστατευτικό στέγαστρο για προσέγγιση στο τείχος καθώς στις πολιορκητικές μεθόδους φαίνεται να εξακολουθεί να κυριαρχεί η υπονόμηση των τειχών. Κατά τον βυζαντινογενουατικό πόλεμο (1348-1352) κατασκευάζονται λιθοβόλες μηχανές για να πλήξουν τα πλοία των Γενοβέζων και πολιορκητικοί πύργοι τοποθετούνται, με τη συνεργασία των Βενετών, σε πλοία κατά την απόπειρα κατάληψης των θαλασσίων τειχών του Γαλατά⁸⁸⁰.

⁸⁷⁷ Κεφάλαιο 2, 180.

⁸⁷⁸ Κεφάλαιο 2, 172-173 (πολιορκία Άπρου), 201-202 (πολιορκία Περιθωρίου), 213-214 (πολιορκίες Βέροιας και Έδεσσας). Babuin, *Επιθετικά όπλα των βυζαντινών*, 259-262.

⁸⁷⁹ Κεφάλαιο 2, 213.

⁸⁸⁰ Κεφάλαιο 2, 211-213.

Τα τελευταία εκατό έτη ζωής της αυτοκρατορίας χαρακτηρίζονται, όπως αναφέραμε, από την αμυντική στάση των Βυζαντινών, οι οποίοι εν όψει απειλής αναζητούν προστασία πίσω από τα τείχη πόλεων και οχυρών τοποθεσιών. Κατά τις πολιορκίες που έλαβαν χώρα, κύρια τις τρεις μεγάλες τις Κωνσταντινούπολης, οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζον τον αντίπαλο κυρίως με φορητά όπλα το τόξο και την βαλλιστρίδα καθώς και με εκσφενδόνιση λίθων, ενώ δεν πρέπει να παραβλέψουμε την ύπαρξη, μετά το 1390, μικρού διαμετρήματος πυροβόλων όπλων. Ακόμη δημιουργούν αντισήραγγες για την αντιμετώπιση της υπονόμησης των τειχών, προστατεύουν τα τείχη αναρτώντας μπροστά από αυτά υλικά που απορροφούν την ισχύ κρούσης των εκτοξευόμενων βλημάτων και σε ορισμένες περιπτώσεις πραγματοποιούν καταδρομικές επιχειρήσεις αντιπερισπασμού εκτός των τειχών⁸⁸¹.

Η πολιορκητική τέχνη στο Βυζάντιο δεν παρουσιάζει εξέλιξη από τον 13^ο αιώνα και ύστερα και συγκεκριμένα από την εξάπλωση της χρήσης του καταπέλτη με αντίβαρο έως την χρησιμοποίηση των πυροβόλων όπλων. Ως προς αυτή τη διαπίστωση παρουσιάζει ομοιότητα με τη Δύση, όπου επίσης δεν πραγματοποιήθηκε κάποια σημαντική εξέλιξη και η πολιορκητική τέχνη εμφανίζει χαρακτηριστική συνέχεια και συνέπεια⁸⁸². Το Βυζάντιο δεν συμμετείχε ενεργά στην επονομαζόμενη από τη σύγχρονη έρευνα «επανάσταση του πυροβολικού»⁸⁸³, αφού τα πυροβόλα όπλα εντάχθηκαν σχετικά αργά στο βυζαντινό οπλοστάσιο, όταν πλέον ο στρατιωτικός μηχανισμός είχε καταρρεύσει και ελάχιστα χρησιμοποιήθηκαν σε επιχειρήσεις ή επέδρασαν στην εξέλιξή τους.

⁸⁸¹ Επιχείρηση εκτός των τειχών μαρτυρείται και σε πολιορκία της Φιλαδέλφειας κατά το 1348, Courouropou, «Sieg de Philadelphie», 71.

⁸⁸² Prestwich, *Armies & Warfare*, 296-304. Bradbury, *Medieval Siege*, 333-334. Bachrach, «Medieval Siege Warfare», 119-133.

⁸⁸³ Rogers, *Soldiers' Lives*, 144-146.

6. Συμπεράσματα.

«car par le dit art [dez armez] toutez les autres moundaines matieres sont veües estre soustenues et gardees»⁸⁸⁴

Θεόδωρος Παλαιολόγος, μαρκήσιος του Monferrat

Το βυζαντινό κράτος κατά τους ύστερους αιώνες διεξήγε έναν σχεδόν διαρκή αγώνα επιβίωσης, αρχικά για την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως και στη συνέχεια αντιστεκόμενο σε εξωτερικές επιβουλές και κύρια στη συρρίκνωση που επέβαλλε η συνεχής στρατιωτική πίεση των Οθωμανών Τούρκων. Παράλληλα, οι Βυζαντινοί ενεπλάκησαν σε δυναστικές έριδες που προκάλεσαν σειρά εμφυλίων πολέμων. Κατά τις στρατιωτικές αναμετρήσεις εφαρμόστηκαν αρκετές διαφορετικές τακτικές, την εξέλιξη και χρονική ακολουθία εμφάνισης των οποίων είχαμε την ευκαιρία να αναλύσουμε στα προηγούμενα. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να αναφέρουμε ότι κατά τους τελευταίους αιώνες τα βυζαντινά στρατεύματα μάχονται κύρια με εφαρμογή τακτικής «έμμεσου» πολέμου ή διαφορετικά ανταρτοπολέμου σε συνδυασμό με την τακτική εφόδου ιππικών δυνάμεων (βαρέως ή ελαφρά οπλισμένου ιππικού και ιπποτοξοτών). Δεν θα πρέπει επίσης να μας διαφεύγει η επίδραση των Καταλανών στη βυζαντινή τακτική, που συνίσταται κυρίως στον αυξημένο ρόλο που εκλήθησαν να αναλάβουν οι πεζικές δυνάμεις στο πεδίο της μάχης. Η τελευταία τακτική αποτελεί προανάκρουσμα της καθαρά αμυντικής στρατηγικής που υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν οι Βυζαντινοί για να καταλήξουν από το τέλος του 14^{ου} αιώνα έως την Άλωση στην εφαρμογή στατικής άμυνας υπό την προστασία των τειχών.

⁸⁸⁴ Théodore Paléologue, *Enseignements*, 106 («διότι με την αναφερθείσα τέχνη [των όπλων] όλα τα υπόλοιπα επίγεια ζητήματα συντηρούνται και προστατεύονται»).

Πόσο αποτελεσματική ήταν η πολεμική τακτική των Βυζαντινών; Ο έμμεσος πόλεμος ήταν συνήθως επιτυχής, ιδιαίτερα όταν στρέφονταν εναντίον των Φράγκων ενώ λιγότερο επιτυχημένη ήταν η τακτική εφόδου του ιππικού. Ιδιαίτερη τύχη δεν φαίνεται να γνώρισε η επιχείρηση αντιμετώπισης αντίπαλου ιππικού από το βυζαντινό πεζικό, αν και καταγράφησαν ορισμένες επιτυχίες. Στους πίνακες που ακολουθούν (6-1 και 6-2) έχουν συγκεντρωθεί ορισμένες από τις κυριότερες στρατιωτικές αναμετρήσεις, στις οποίες συμμετείχαν βυζαντινά στρατεύματα κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες. Η στατιστική καταδεικνύει ότι η πλειοψηφία των συγκρούσεων έληξε με ήττα των Βυζαντινών (περίπου σε ποσοστό 60%), άρα θεωρητικά θα πρέπει να αποδεχτούμε ότι ως επί το πλείστον οι τακτικές τους ήταν αποτυχημένες. Παρά ταύτα η αυτοκρατορία επιβίωσε περισσότερο από δύο αιώνες μετά το 1204, καθώς είτε οι ήττες δεν ήταν τόσο κρίσιμες και το αποτέλεσμά τους δεν είχε συνέπειες ή απορροφούνταν με κάποιο τρόπο⁸⁸⁵ είτε οι νίκες ήταν αρκούντως καίριες για να δρομολογήσουν θετικές και σημαντικές για το Βυζάντιο εξελίξεις, παρατείνοντας την επιβίωσή του⁸⁸⁶. Αντίλογος υφίσταται ως προς το κατά πόσον η προηγούμενη αριθμητική σύγκριση δύναται να αποτελέσει μέτρο της αποτελεσματικότητας της τακτικής.

⁸⁸⁵ Για παράδειγμα, αν και οι Βυζαντινοί υπέστησαν σημαντικές ήττες από τους Καταλανούς, ακολούθησαν στρατηγική που οδήγησε τους επικίνδυνους μισθοφόρους σε υποχρεωτική έξοδο από την βυζαντινή επικράτεια.

⁸⁸⁶ Παραδείγματα αποτελούν η μάχη της Αντιοχείας (1211), η μάχη της Πελαγονίας (1259), η μάχη του Βερατίου (1281).

Σε κάθε περίπτωση ήττας, η εφαρμοζόμενη τακτική θεωρητικά μπορούσε να είχε αποδώσει και να είχαν επιτευχθεί θετικά αποτελέσματα. Οι λόγοι κάθε ήττας πρέπει να εξετάζονται κατά περίπτωση και συνήθως είναι πολύ δύσκολο η αποτυχία να αποδοθεί καθ'ολοκληρία σε λανθασμένη τακτική. Ενδεχομένως, άλλοι, ισχυρότεροι παράγοντες, συντελούσαν στην σχετικά χαμηλή αποτελεσματικότητα των βυζαντινών στρατευμάτων.

	Χρονολογία	Τοποθεσία	Αντίπαλος	Αποτέλεσμα
1	1204	Ποιμανηρό	Φράγκοι	Ήττα
2	1205	Κούντουρα	Φράγκοι	Ήττα
3	1205	Αρκαδιούπολη	Φράγκοι	Ήττα
4	1211	Αντιόχεια (Μαϊάνδρος)	Σελτζούκοι	Νίκη
5	1211	Λούπαρκο	Φράγκοι	Ήττα
6	1224	Ποιμανηρό	Φράγκοι	Νίκη
7	1246	Μακεδονία - Θράκη	Βούλγαροι	Νίκη
8	1254-1256	Μακεδονία - Θράκη	Βούλγαροι	Νίκη
9	1256-1257	Ήπειρος - Μακεδονία	Ηπειρώτες	Ήττα
10	1259	Πελαγονία	Φράγκοι - Ηπειρώτες	Νίκη
11	1259	Τρικόρυφο	Ηπειρώτες	Ήττα
12	1262	Πρινίτσα	Φράγκοι	Ήττα
13	1263	Μακρυπλάγι	Φράγκοι	Ήττα
14	1273	Νεόπατρα	Θεσσαλοί - Φράγκοι	Ήττα
15	1274	Φάρσαλα	Θεσσαλοί	Ήττα
16	1280	Βατώντας	Φράγκοι	Νίκη
17	1281	Βεράτιο	Φράγκοι	Νίκη
18	1292	Ήπειρος	Ηπειρώτες	Ήττα
19	1293-1295	Μ. Ασία	Τούρκοι	Νίκη

ΠΙΝΑΚΑΣ 6-1 Στρατιωτικά γεγονότα 13^{ου} αιώνα (επιλογή)

	Χρονολογία	Τοποθεσία	Αντίπαλος	Αποτέλεσμα
1	1304/5	Καλλίπολη	Καταλανοί	Ήττα
2	1305	Άπρος	Καταλανοί	Ήττα
3	1311	Καλλίπολη (Μιχαήλ Θ΄)	Τούρκοι	Ήττα
4	1311-12	Καλλίπολη (Ιωάννης Φιλής Παλαιολόγος)	Τούρκοι	Νίκη
5	1320/21	Άγιος Γεώργιος (Πελοπόννησος)	Φράγκοι	Νίκη
6	1323	Φιλιππούπολη (πολιορκία)	Βούλγαροι	Ήττα
7	1324	Έβρος ποταμός	Τάταροι	Νίκη
8	1329	Πελεκάνος/Φιλοκρήνη	Τούρκοι	Ήττα
9	1331	Ρωσόκαστρο	Βούλγαροι	Ήττα
10	1345	Ξάνθη	Βούλγαροι (Μομτζίλας)	Νίκη
11	1348	Διδυμότειχο	Τούρκοι	Νίκη
12	1374	Γαρδίκι	Φράγκοι	Ήττα
13	1387/1388/1395 /1443/1446	Πελοπόννησος (επιδρομές)	Τούρκοι	Ήττα
14	1394-1402	Κωνσταντινούπολη (Α΄ πολιορκία)	Τούρκοι	Νίκη
15	1422	Κωνσταντινούπολη (Β΄ πολιορκία)	Τούρκοι	Νίκη
16	1453	Κωνσταντινούπολη (Γ΄ πολιορκία)	Τούρκοι	Ήττα
17	1459	Λεοντάριο	Τούρκοι	Ήττα
18	1458-60	Πελοπόννησος	Τούρκοι	Ήττα

ΠΙΝΑΚΑΣ 6-2 Στρατιωτικά γεγονότα 14^{ου} -15^{ου} αιώνων (επιλογή)

Που οφείλονταν η στρατιωτική αποτυχία των Βυζαντινών; Ο L-P. Raybaud θεωρεί ότι η παραμέληση της συνοριακής φρούρησης από τον Μιχαήλ Η΄ και τους διαδόχους του οδήγησε στην απώλεια της Μικράς Ασίας, η οποία αποτελούσε τον κύριο γεωγραφικό χώρο από όπου στρατολογούνταν ιππικό. Παράλληλα η ανικανότητα των στρατιωτικών ηγετών σε συνδυασμό με την απουσία ξεκάθαρης στρατηγικής, την έλλειψη οικονομικών πόρων και την ετερογένεια του στρατεύματος, συνετέλεσαν στην στρατιωτική κατάρρευση του Βυζαντίου⁸⁸⁷. Τις θέσεις του Raybaud περί της ετερογένειας και της αριθμητικής υστέρησης του βυζαντινού στρατεύματος εκλαμβάνει ο Bartusis ως ικανοποιητική απαρχή για αντίστοιχη ανάλυση της αποτελεσματικότητάς του κατά την ύστερη περίοδο. Εύστοχα παρατηρεί

⁸⁸⁷ Raybaud, *Gouvernement et administration centrale*, 249-251.

ότι η ετερογένεια του στρατεύματος δεν αποτελεί υποχρεωτικά αρνητικό παράγοντα, καθώς κάθε στρατιωτικό σώμα υπερέχει σε τομείς που άλλο μειονεκτεί. Επίσης για το ζήτημα της αριθμητικής ανεπάρκειας των στρατευμάτων αναφέρει ότι θα πρέπει να εξετάζεται σε συσχετισμό με την αριθμητική δύναμη των αντιπάλων⁸⁸⁸.

Κατά την άποψή μας, με βάση όσα εκθέσαμε και αναλύσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, κυριότερες πηγές αδυναμίας και ταυτόχρονα αιτίες χαμηλής απόδοσης του βυζαντινού στρατεύματος κατά σειρά σπουδαιότητας ήσαν οι εξής:

Α. Διοίκηση – Ηγεσία. Αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα προβλήματα των βυζαντινών στρατευμάτων⁸⁸⁹. Συνδέεται άμεσα με την τακτική, καθώς στις αρετές ενός στρατιωτικού ηγέτη συμπεριλαμβάνεται η ικανότητα επιλογής ορθής τακτικής, αφού λάβει υπόψη του τον χώρο και τον χρόνο της επικείμενης σύγκρουσης, την τακτική του αντιπάλου και τον αριθμητικό συσχετισμό. Ο καθοριστικός ρόλος της ηγεσίας καταδεικνύεται από το γεγονός ότι όταν κατάλληλα –και συνήθως ταλαντούχα– πρόσωπα αναλαμβάνουν τη διοίκηση, η απόδοση του βυζαντινού στρατεύματος μεταβάλλεται άρδην. Παραδείγματα επιτυχημένης ηγεσίας αποτελούν οι περιπτώσεις του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού και του Ιωάννη Φιλί Παλαιολόγου. Αντίθετα, αντίστοιχες αρετές δεν διακρίνουμε στο πρόσωπο του Μιχαήλ Θ΄, το όνομα του οποίου συνδέεται με σημαντικές ήττες των βυζαντινών στρατευμάτων, τις οποίες υπέστησαν τόσο από τους Καταλανούς όσο και από τους Τούρκους.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περιγραφή σε επιστολή του Ματθαίου Εφέσου της ανικανότητας ενός στρατιωτικού ηγέτη, ο οποίος επανειλημμένα οδηγεί τις δυνάμεις του σε ήττα με αποκορύφωμα την φυγή του κατά τη διάρκεια μιάς μάχης, ενέργεια που οδήγησε το στράτευμα σε πλήρη κατάρρευση⁸⁹⁰. Ακόμα λοιπόν

⁸⁸⁸ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 342-348.

⁸⁸⁹ Πρόβλημα ακατάλληλης ηγεσίας εντοπίζεται και κατά τα γεγονότα που οδήγησαν στην άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, Koliias, «Military Aspects», 138.

⁸⁹⁰ Ματθαίος Εφέσου, *Επιστολαί*, 205-220.

και όταν υπήρχαν οι προϋποθέσεις σύνθεσης αξιόμαχου στρατεύματος, φαίνεται ότι έλλειπαν εκείνες οι ηγετικές φυσιογνωμίες που θα έφεραν σε πέρας το δύσκολο αυτό έργο και θα οδηγούσαν με αξιώσεις το στράτευμα στο πεδίο της μάχης.

B. Οργάνωση – Εκπαίδευση. Στο κεφάλαιο για την οργάνωση του στρατού, διαπιστώσαμε ότι το σύστημα της πρόνοιας δεν ευνοούσε την αποτελεσματική εκπαίδευση του βυζαντινού ιππικού αλλά και δεν συνέβαλλε, όπως ο θεσμός του φέουδου στη Δύση, στην στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας. Το αποτέλεσμα ήταν ένα στράτευμα με χαμηλή συνοχή, το οποίο, ιδιαίτερα όταν εξέλιπε η κατάλληλη ηγεσία, παρουσίαζε δείγματα απειθαρχίας και έτεινε να εγκαταλείψει το πεδίο της μάχης. Στην χαμηλή συνοχή συνέβαλε και το γεγονός της επιστράτευσης πολλών μισθοφόρων ή μισθοφορικών ομάδων διαφορετικής εθνοτικής προέλευσης, τους οποίους δεν πέτυχαν οι Βυζαντινοί να εντάξουν στο στρατιωτικό τους σύστημα και να τους επιβάλουν αποτελεσματικό πολιτικό έλεγχο.

Την απειθαρχία και το χαμηλό επίπεδο ορισμένων στρατιωτών παρουσιάζει ο Θεόδωρος Υρτακηνός σε επιστολή του με αποδέκτη τον Θεόδωρο Μετοχίτη, όπου αποτυπώνει την εικόνα ενός βαθμοφόρου (δέκαρχος) με ιδιαίτερες επιδόσεις στην οينوποσία και τα τυχερά παίγνια, ο οποίος έχει τεθεί επικεφαλής εννέα στρατιωτών αναλόγου ποιότητας⁸⁹¹. Συντριπτική είναι και η σύγκριση των στρατιωτών που διέθετε ο Ιωάννης Γ' με εκείνους του 14^{ου} αιώνα, συγχρόνους του συγγραφέα του βίου του αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος, οι οποίοι: «τὸ τοῦ λόγου ἄνδρας κοῦκ ἄνδρας, ἀνδρικοὺς μὲν τὴν ἀσέβειαν, τὸν τρόπον δὲ θηλυδρίας, δειλοὺς ανοήτους ἐκλελυμένους ἰταμοὺς ἀναιδεῖς ἀκολάστους ὕβριστὰς ληστὰς ἄρπαγας ἐπιβούλους κωμαστὰς διερρηκότας, κτήμασιν ἄλλοτρίοις εφਾਲλομένους, ἀγρῶν καὶ κήπων καὶ

⁸⁹¹ Υρτακηνός, *Ἐπιστολαὶ*, 740.

άλσῶν καὶ ἀμπέλων ὀλοθρευτὰς ἀπανθρώπους.....»⁸⁹². Ὅλα τα ανωτέρω στοιχεία συνθέτουν τὴν εἰκόνα ἐνὸς στρατεύματος χαμηλῆς ποιότητας καὶ ἐν τέλει ἀποτελεσματικότητας.

Γ. Οικονομικοί πόροι. Ἡ ἔλλειψη οικονομικῶν πόρων ἐπέδρασε καταλυτικὰ στὴν μαχητικὴ ικανότητα τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ οικονομικὴ καχεξία τῆς αυτοκρατορίας συνετέλεσε στὴν κατάρρευσή της, παράλληλα με τὴν κατάρρευση τοῦ ἀμυντικοῦ τῆς συστήματος⁸⁹³. Οἱ πηγές εἶναι εὐγλωττες ὅταν ἀναφέρονται στὴν ἀδυναμία πληρωμῆς τῶν στρατιωτῶν, γεγονός το ὁποῖο ἐπηρέαζε ἀρνητικὰ τὸ ἠθικὸ τους, τὸν ἐξοπλισμὸ τους καὶ τὴν διαθεσιμότητά τους γιὰ συμμετοχὴ στὶς ἐπιχειρήσεις. Ὁ Νικηφόρος Χούμνος σὲ ἐπιστολὴ τοῦ συγκρίνει με ἐγκλημα κατὰ τῆς ζωῆς τὴν μὴ χορήγηση τῆς χρηματικῆς ἀμοιβῆς σὲ στρατιώτη, ὁ ὁποῖος μάλιστα διακρίθηκε σὲ μάχη κατὰ τῶν Τούρκων⁸⁹⁴. Ἡ ἀδυναμία ἐξασφάλισης χρηματοδότησης γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἀνάγκες ἐπηρέασε συνεπῶς τὴν ποσότητα καὶ τὴν ποιότητα τῶν βυζαντινῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων.

Δ. Αριθμητικὴ δύναμη. Οἱ βυζαντινὲς δυνάμεις, κυρίως κατὰ τὸν 14^ο-15^ο αἰῶνα ἦταν ἀνεπαρκεῖς ἀριθμητικὰ, ἰδιαίτερα ὅταν καλοῦνται νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ πολυάριθμα ὀθωμανικὰ στρατεύματα. Ἡ αυτοκρατορία εἶχε πλεόν μετασηματισθεῖ σὲ βαλκανικὸ κρατίδιο, με περιορισμένους πόρους καὶ πηγές στρατολόγησης καὶ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀριθμητικὴ ὑστέρηση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων⁸⁹⁵.

Οἱ ανωτέρω τέσσερις παράγοντες δρώντας σὲ συνδυασμὸ καὶ ὄχι μεμονωμένα, συνετέλεσαν στὴν σταδιακὴ ἀποσύνθεση τοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος

⁸⁹² Heisenberg, «Kaiser Johannes Batatzes», 228-230.

⁸⁹³ Πρακτικὰ, μετὰ τὸ 1340 παύει νὰ υφίσταται οικονομικὸ σύστημα στὸ Βυζάντιο, Α. Ε. Laiou, «The Byzantine Economy: An Overview» στὸ *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ἐκδ. Α. Ε. Laiou. Washington, D.C. 2002, τόμος Γ', 1156-1161.

⁸⁹⁴ Boissonade, *Anecdota Nova*, 65-66.

⁸⁹⁵ Βλέπε καὶ σχετικὴ ἀνάλυση στὸ S. Vryonis, Jr., «Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower» στὸ *War, Technology and Society in the Middle East*, ἐκδ. V.J. Parry καὶ M.E. Yapp. Λονδῖνο 1975, 126-140.

και οδήγησαν στο τέλος του βυζαντινού στρατού και της τακτικής του. Ο J. Haldon οριοθετεί το τέλος της βυζαντινής τακτικής μετά τον 11^ο αιώνα, καθώς ολοκληρώνεται ο μετασχηματισμός σε ένα πολυεθνικό στρατεύμα, το οποίο στηρίζεται κυρίως σε μισθοφόρους και η τακτική του αποτελεί έναν συγκερασμό των τακτικών των γειτονικών λαών και των στρατιωτικών σωμάτων που υπηρετούν στις τάξεις του⁸⁹⁶. Τα συμπεράσματα αυτά ισχύουν γενικότερα και για την περίοδο που εξετάσαμε, αν και θα πρέπει να μετακυλήσουμε το οριστικό «τέλος της βυζαντινής τακτικής», τουλάχιστον δύο αιώνες αργότερα, δηλαδή περί τα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Την μετατόπιση αυτή την στηρίζουμε στο γεγονός ότι, όπως διαπιστώσαμε, κατά τον 13^ο αιώνα τα βυζαντινά στρατεύματα μάχονταν ακόμα αρκετά αποτελεσματικά όταν εφαρμόζαν μεθόδους «έμμεσου πολέμου», κυρίως εναντίον των Φράγκων. Η εν λόγω τακτική έλκει την καταγωγή της από την Ανατολή και δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι αποτέλεσε χαρακτηριστικό γνώρισμα των βυζαντινών στρατευμάτων. Κατέχει, άλλωστε, εξέχουσα θέση στα στρατιωτικά εγχειρίδια της μέσης βυζαντινής περιόδου⁸⁹⁷.

Παρατηρώντας προσεκτικότερα τα στοιχεία του πίνακα 6-1, διαπιστώνουμε, ως πρώτη εκτίμηση, ότι από τους πλέον επικίνδυνους αντιπάλους, τόσο της αυτοκρατορίας της Νικαίας όσο και της αυτοκρατορίας των πρώτων Παλαιολόγων, αποτέλεσαν τα κράτη της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, καθώς σπάνια έως ποτέ δεν ηττήθησαν σε μάχη ή σημαντική εκστρατεία. Αδιαμφισβήτητα, κατά τον 14^ο-15^ο αιώνα στο πλέον ικανό και ακαταμάχητο αντίπαλο αναδεικνύονται οι Οθωμανοί. Το ζήτημα του πλέον επικίνδυνου ή αποτελεσματικού αντιπάλου των Βυζαντινών δύναται να αποτελέσει πεδίο μελλοντικής έρευνας, συνδυαζόμενο με περαιτέρω

⁸⁹⁶ Haldon, *Warfare*, 225-228.

⁸⁹⁷ Κλασικό βυζαντινό εγχειρίδιο ανταρτοπολέμου αποτελεί, όπως έχουμε αναφέρει, το *Περί παραδρομής πολέμου*.

διερεύνηση των αλληλεπιδράσεων σε ζητήματα τακτικής, οπλισμού, οργάνωσης μεταξύ του Βυζαντίου και των αντιπάλων του.

Προκειμένου να ανακοπεί η βαθμιαία στρατιωτική παρακμή και να σχηματισθεί ένα αξιόμαχο στράτευμα, διατυπώθηκαν ορισμένες προτάσεις θεωρητικού περιεχομένου, στα πλαίσια ευρύτερων προτάσεων για την ανασυγκρότηση του δεσποτάτου του Μορέως. Αναφερόμαστε στα κείμενα του καρδινάλιου Βησσαρίωνα και του Γεώργιου Πλήθωνος Γεμιστού⁸⁹⁸. Η φύση των προτάσεων δεν επιτρέπουν στους συντάκτες τους ανάλυση σε βάθος που να περιλαμβάνει ζητήματα τακτικής, καθώς δεν τους ενδιαφέρει ή αφορά τέτοιου είδους εμβάνθυνση. Κοινός τόπος των κειμένων αποτελεί η αναγκαιότητα δημιουργίας ενός επαγγελματικού στρατεύματος στην Πελοπόννησο αποτελούμενου από εξειδικευμένους πολεμιστές με αποκλειστική ενασχόληση στην άμυνα της χερσονήσου. Οι υπόλοιποι κάτοικοι δεν θα εμπλέκονται στις επιχειρήσεις και από την εργασία τους θα αντλούνται οι πόροι για τη συντήρηση και εξοπλισμό των πολεμιστών, καθώς μέχρι σήμερα «...ὥσπερ ἂν εἶ μηδ' ἵππους τούς τε γενναίους καὶ ἐπὶ τὰ οἰκεῖα τῆ φύσει τῶν ἔργων διεκρίνομεν ἑκατέρους, ἀλλ' εἰκῆ φέροντες καὶ ἀχθοφόροις καὶ πολεμιστηρίοις τοῖς αὐτοῖς ἐχρώμεθα.»⁸⁹⁹. Το στράτευμα που θα δημιουργηθεί πρέπει κατά τον Πλήθωνα να αποτελείται αποκλειστικά από Έλληνες και όχι από ξένους ή μισθοφόρους⁹⁰⁰, ο δε Βησσαρίων συνιστά την εκπαίδευση ικανών νέων στη Δύση με σκοπό την μεταφορά

⁸⁹⁸ Πρόκειται για επιστολή του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού προς τον Ιωάννη Η', *III* III, 309-312, συμβουλευτικούς λόγους του ιδίου προς τον δεσπότη Θεόδωρο *III* IV, 113-135 και τον Μανουήλ Β' αντίστοιχα, *III* III, 246-265 και επιστολή του Βησσαρίωνος προς τον δεσπότη Κωνσταντίνο, *III* IV, 32-45. Βλέπε σχετικά Σ. Σπέντζος, «Η αμυντική θωράκιση της Πελοποννήσου. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές προτάσεις του Γ. Πλήθωνος Γεμιστού» στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Πλήθωνα και την εποχή του με την συμπλήρωση 550 ετών από τον θάνατό του (Μυστράς 26-29 Ιουνίου 2002)*, επιμ. Λ.Γ. Μπενάκης – Χ.Π. Μπαλόγλου. Αθήνα – Μυστράς 2003, 243-266. A.G. Keller, «A Byzantine Admirer of 'Western' Progress: Cardinal Bessarion» *Cambridge Historical Journal* 11 (1955), 343-348. Α. Μαυρομάτης, «Ο καρδινάλιος Βησσαρίων και ο εκσυγχρονισμός της Πελοποννήσου» *Σύμμεικτα* 9 (1994), 41-50.

⁸⁹⁹ *III* III, 312.

⁹⁰⁰ *III* III, 252-253.

τεχνογνωσίας στο Βυζάντιο⁹⁰¹. Τις προτάσεις των δύο λογίων θα τις χαρακτηρίζαμε ρεαλιστικές, αν και διατυπωμένες αργά για οποιαδήποτε μεταβολή της κατάστασης ή αναχαίτιση των Οθωμανών. Και οι δύο είναι εμφανώς επηρεασμένοι από τις εξελίξεις στη Δύση και κύρια από την τάση δημιουργίας μόνιμων επαγγελματικών στρατών. Ο μεσαιωνικός φεουδαρχικός στρατός παραχωρεί βαθμιαία την θέση του στους μόνιμα οργανωμένους στρατούς της Αναγέννησης, από τους οποίους θα προέλθουν οι σύγχρονοι επαγγελματικοί στρατοί των ευρωπαϊκών κρατών κατά τους 18^ο-19^ο αιώνες⁹⁰².

Εν κατακλείδι, η πολεμική τακτική των Βυζαντινών κατά τους ύστερους αιώνες χαρακτηρίζεται από διακριτά και κυρίαρχα χαρακτηριστικά, μεταβάλλεται, διαφοροποιείται και εξελίσσεται χρονικά ανάλογα με τον αντίπαλο, παρουσιάζει τάσεις προσαρμογής, υφίσταται επιδράσεις, ιδιαίτερα από τους Καταλανούς και γενικότερα τη Δύση. Επανερχόμενοι στο καίριο ερώτημα αν ήταν αποτελεσματική, δεν θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε απολύτως καταφατική ή αρνητική απάντηση, πλην όμως να διαπιστώσουμε ότι η προσπάθεια των Βυζαντινών ήταν ικανοποιητική, το ίδιο και η τακτική τους, αλλά ισχυρότεροι παράγοντες συνετέλεσαν στην βαθμιαία αποδυνάμωση του βυζαντινού στρατού και την εγκατάλειψη της τέχνης του πολέμου. Οι Βυζαντινοί δεν παρουσίασαν κάτι νεωτερικό και πρωτότυπο στον τομέα της πολεμικής τακτικής, πλην όμως επέδειξαν αξιόλογη προσαρμοστικότητα και εναλλαγή τακτικής κατά περίπτωση, στηριζόμενοι σε παραδεδομένα πρότυπα ή, σε μικρότερο βαθμό, υιοθετώντας νέα πρότυπα. Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει ότι η επιλεγείσα τακτική ήταν η βέλτιστη ανά περίπτωση, αλλά λιγοστές επιχειρήσεις απέτυχαν καθ'όλοκληρίαν λόγω ακατάλληλης τακτικής. Άλλωστε η εφαρμογή

⁹⁰¹ *III IV*, 43-44.

⁹⁰² Για τους μόνιμους στρατούς και την εξελικτική πορεία προς καθιέρωσή τους βλέπε σχετικά: Contamine, *War*, 165-172. M. Keen, «The Changing Scene: Guns, Gunpowder and Permanent Armies» στο Keen, *Medieval Warfare*, 283-291. Carey, *Warfare*, 202-226.

οιασδήποτε τακτικής προϋποθέτει την ύπαρξη πειθαρχημένου, επαρκώς εκπαιδευμένου, εξοπλισμένου και αριθμητικά ικανού στρατεύματος, προϋποθέσεις που δεν εκπληρώνονταν συστηματικά στην περίοδο που μελετήσαμε.

EYPETHPIO

A

Abbiategrosso, 312
Acciajuoli, 231
akinci, 293
Aksaray, 289
arbalestrier, 39, 126, 284
azab, 293

B

barbuta, 265
Beaumont: Dreux de, 112, 300
Boucicaut, 19, 22, 222, 223, 224
Brienne: Walter de, 155; Ιωάννης de, 63
Broquière: Bertrandon de la, 12, 276, 279, 280

C

Caltabelotta, 139
Catavas: Ιωάννης de, 95
Cattaneo: Δομένικος, 197
Champlitte: Γουλιέλμος de, 39
chapel-de-fer, 265
Clavijo: Ruy Gonzalez de, 276
colltell, 269, 287
Coutrai, 117, 118, 149, 323

D

Doria: Paganino, 14, 212
Dušan: Στέφανος, 27, 188, 202

F

Ferrando de Majorca, 168
Flor: Ρογήρος de, 138, 140

G

Grant: Ιωάννης, 259
Gravina: Ιωάννης de, 169

H

Hainaut: Florent de, 125

I

Ibn Al-bībī, 55
‘Izz al-Dīn Kay Kāwūs B’, 105

K

Köse-Dağ, 66

L

longbow, 270, 323
Longo: Ιωάννης Giustignani, 235, 236

M

Maingre: Ιωάννης Β΄ le, 221
mangonniaux, 39
Mategriffon, 168
Moncada: Francisco de, 140, 141, 142, 150, 151
Muntaner: Ramon, 12, 23, 27, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 155, 156, 165, 253

N

Nogaj, 122

O

Orsini: Ριχάρδος, 125

P

perrieres, 39

Q

Quatordio, 312

R

Roche: Ιωάννης de la, 107, 111

S

Saint-Omer, 169, 240
Saint-Quentin: Simon de, 12, 289, 290
Saint-Valéry: Alard de, 296
sallet, 265
Sanseverino: Φραγκίσκος de, 170
Sanudo: Νικόλαος Α΄, 169
senior, 255
sergent à cheval, 284
sergent à pied, 284
silahdar, 293
sipahi, 293
Šišman: Μιχαήλ, 180, 181, 183
Stratzimir: Ιβάν Αλέξανδρος, 184, 185
Sully: Ούγκο le Rousseau de, 113, 114, 115, 116, 117, 307
Svetoslav: Θεόδωρος, 179

T

Tagliacozzo, 19, 27, 295, 296, 297, 299
Thierry de Looz, 49, 50, 298
Toucy: Ανσέλ de, 100, 101
trebuchet, 41, 42, 127, 129, 130, 221, 286, 327, 328
Trogisio: Φρειδερίκος, 168

V

Valenciennes: Henri de, 13, 47, 49, 284, 285, 286, 287, 291

Velbužd, 291
Verona: Γιλβέρτος da, 111

Y

yeniçeri, 293

Z

Zaccaria: Centurione, 196, 231

A

Άγγελος: Δημήτριος, 68; Θεόδωρος, 78; Θεόδωρος Δούκας, 66; Ιωάννης, 66, 68, 193; Ιωάννης Α΄, 82, 106, 107, 109, 304; Ιωάννης Α΄ Δούκας, 82, 122; Μιχαήλ, 113; Συναχηρείμ, 145
Άγιον Όρος, 155
Άγιος Γεώργιος, 168, 169, 320, 336
Άγιος Ρωμανός: πύλη, 178
Άγκυρα, 224, 225
Αγχίαλος, 184, 218
Αδραμύττιο, 43, 298
Αδριανούπολη, 44, 47, 61, 72, 73, 74, 140, 153, 179, 181, 182, 183, 191, 200, 204, 216, 290, 291
Αιγαίο, 110
Αιδίνιο, 167, 189, 190, 197, 198, 201, 204, 205, 206
Άκοβα, 168, 230
Άκοβο, 102
Ακροκόρινθος, 38, 237, 238, 239, 325
Ακροπολίτης: Γεώργιος, 52, 53, 54, 59, 60, 68, 69, 73, 77, 78, 79, 82, 83, 85, 88, 90, 253, 254, 269, 279, 299, 328; Μελχισεδέκ, 127
Ακροπολίτης Γεώργιος, 60
Αλανοί, 86, 118, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 144, 145, 146, 152, 153, 167, 180, 250, 257, 258
Αλβανοί, 189, 231
Άλβανο, 77
Αλβανοί, 189, 239, 290, 291, 292
Αλισύριος, 139
αλλάγιο, 95, 244, 245, 255, 295
Αλμογαβάρτοι, 147, 151, 283
Αμεδέος ΣΤ΄: κόμης της Σαβοΐας, 219
Αναγέννηση, 342
Άννα της Σαβοΐας, 198
Αντιόχεια, 51, 52, 54, 56, 57, 288, 299, 301, 326, 334, 335
Απόκαυκος: Αλέξιος, 199, 202, 203, 204, 205, 208, 252
Άπρος, 143, 144, 145, 148, 149, 151, 152, 155, 156, 165, 172, 245, 253, 262, 315, 316, 331, 336
Αράκλοβο, 39
Άργος, 38, 230
Αρκαδία, 39
Αρκαδίας, 39
Αρκαδιούπολη, 44, 298, 335
Αρσενιατών: κίνημα, 18, 92, 93
Άρτα, 87, 125, 126, 127
Άρτας, 88, 126
Άσάν: Ανδρόνικος, 168, 169, 199; Ιωάννης, 63, 208; Ιωάννης Α΄, 64; Ιωάννης Β΄, 63; Κόλομαν, 66; Κωνσταντίνος, 175; Μιχαήλ, 71, 168
Άσάνης: Ματθαίος, 238
Άσέν: Ιωάννης Α΄, 43
Ασώματο, 205
Αύλακας, 139, 140

Αυλώνας, 81, 112
Αυτορειαυός: Αρσένιος, 92
Αχαΐα, 17, 64, 69, 80, 82, 83, 84, 108, 112, 125, 168, 169, 283, 285, 287, 295, 297, 304
Αχρίδα, 81

B

Βαγιαζήτ Α΄, 221, 224, 253
Βαλδουίνος Β΄, 65, 91
Βαλκάνια, 178, 280, 285, 290
βαλλιστρίδα, 270, 332
βαλλιστρίδοφόρος, 38, 39, 48, 103, 157, 285
Βαράγγιοι, 271
Βαρδάρης, 103
Βατάτζης: Ιωάννης, 201; Ιωάννης Γ΄, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 109, 201, 250, 257, 278, 279, 289, 300, 303, 305
Βατκούνιο, 74
Βατώντας, 111, 300, 335
Βαφέας, 133, 135, 136, 137, 138, 292
Βέλεσο, 74
Βενετία, 11, 25, 64, 124, 125, 211, 212, 330
Βεράτιο, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 189, 287, 300, 307, 326, 334, 335
Βερόη, 72
Βέροια, 70, 77, 205, 213, 214, 331
Βηλόκωμα, 157, 166
Βήρα, 200
Βησσαρίων, 24, 274, 341
Βιζύη, 69, 76, 160, 162, 183, 319
Βιθυνία, 90, 92, 165, 172, 191
Βιθυνοί, 106
Βιλλεαρδουίνος: Γοδοφρείδος, 39, 40, 42, 44; Γουλιέλμος Β΄, 41, 82, 86, 93, 94, 96, 98, 100, 101, 102, 112, 295, 296, 297
Βλάχοι, 145
Βλεμμύδης: Νικηφόρος, 62, 275, 279
Βοδηνά, 70
Βοησίλας, 141, 179, 181
Βοιωτία, 37, 82, 231
Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, 37
Βόσπορος, 66, 212
Βοσσίλας, 141, 145
Βουλγαρία, 67, 77, 133, 183
Βούλγαροι, 35, 37, 45, 47, 64, 68, 71, 72, 73, 75, 76, 86, 105, 176, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 206, 216, 217, 218, 219, 244, 249, 250, 251, 252, 277, 290, 292, 304, 335, 336
Βυζαντινοί, 31, 35, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 240, 241, 250, 251, 253, 259, 264, 265, 266, 267, 268,

270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 280, 281,
282, 283, 285, 287, 292, 297, 298, 299, 301,
302, 303, 305, 306, 307, 311, 315, 317, 319,
320, 321, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 331,
332, 333, 334, 336, 338, 339, 340, 342
Βυζάντιο, 7, 16, 20, 21, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 32,
33, 35, 36, 64, 93, 101, 110, 121, 122, 125, 135,
138, 151, 165, 170, 172, 174, 178, 179, 181,
182, 183, 184, 189, 198, 199, 211, 212, 216,
218, 219, 220, 237, 250, 251, 262, 267, 275,
277, 281, 283, 289, 290, 303, 311, 314, 318,
322, 325, 327, 332, 334, 336, 339, 341, 342

Γ

Γαβαλάς: Λέων, 62
Γαλατάς, 88, 89, 90, 124, 198, 211, 212, 221, 327,
331
Γάλλοι, 221, 222, 224, 270, 276, 295, 296, 323
Γαρδαλεβό, 102
Γαρδίκι, 170, 240, 336
Γεμιστός: Γεώργιος Πλήθων, 341
γενίτσαροι, 232, 233, 236, 292, 293
Γένοβα, 124
Γένουα, 211
Γενουάτες, 69, 124, 125, 126, 127, 139, 164, 165,
196, 197, 198, 211, 212, 216, 220, 329
Γερμανοί, 83, 84, 85, 176, 291, 295
Γιαλάκοβα, 137
Γρηγοράς: Νικηφόρος, 52, 53, 54, 89, 106, 107,
108, 111, 119, 127, 133, 143, 144, 145, 146,
147, 149, 150, 162, 163, 175, 176, 178, 185,
186, 187, 188, 191, 195, 200, 203, 208, 209,
275, 276
Γρηγόριος Κύπριος, 120

Α

Δαφνουσία, 90
Δεάβολη, 81
Δημητριάδα, 108, 109, 123, 305
Διδυμότειχο, 44, 45, 75, 172, 182, 199, 200, 203,
204, 207, 217, 249, 301, 336
Δοξαπατρής, 39
Δούκας, 9, 10, 221, 225, 226, 233, 234, 236;
Μιχαήλ Κομνηνός, 10, 40, 141; Νεστόγγος, 156;
Νοστόγγος, 141, 145
Δούναβης, 65, 123, 185
Δουσάν: Στέφανος, 12, 215, 251
Δραγωτάς, 67, 73
Δράμα, 175
Δύο Βουνά, 129
Δυρράχιο, 112

Ε

Εβρενός, 230
Έβρος, 45, 182, 183, 200, 206, 320, 336
Έδεσσα, 214, 215, 331
Ελεγμοί, 159
Ελενόπολη, 137
έλεπολις, 42, 60, 69, 129, 327
Ελλάδα, 21, 24, 37, 94, 113, 155, 231, 272, 284,
285, 286, 287, 297
Ελλάσποντος, 134
Εξαμίλιο, 230, 231, 232, 233, 234, 281, 282

Εξώτροχος: Ανδρόνικος, 195
Ερρίκος Α΄: de Hainaut, 43, 44, 45, 48, 49, 57, 59,
286, 287, 299, 306, 330
Ερρίκος της Καστίλης, 296
Εύβοια, 82, 108, 110, 111, 112, 287, 300
Εύξεινος Πόντος, 184, 224

Z

Ζάγανος, 240
Ζηλωτές, 202, 268
Ζίχνα, 174
Ζυγός, 92

H

Ηονοπολίτης: Ανδρόνικος, 113
Ήπειρος, 40, 61, 65, 66, 70, 71, 77, 79, 80, 81, 82,
83, 103, 113, 125, 188, 189, 303, 304, 305, 307,
329, 335, 340
Ηρακλεία, 47, 212, 306
Ηράκλειο, 62

Θ

Θεληματάριοι, 91, 145
θέμα, 3, 244
Θεόδωρος Β΄: δεσπότης, 279
Θερμοπόλες, 38
Θεσσαλία, 37, 82, 87, 105, 106, 107, 109, 122, 123,
155, 188, 189, 215, 230, 303, 304, 305, 340
Θεσσαλονίκη, 7, 9, 10, 15, 16, 17, 20, 21, 23, 24,
27, 37, 66, 68, 103, 118, 155, 159, 175, 184,
189, 201, 202, 205, 213, 219, 220, 247, 250, 289
Θήβα, 88, 286
Θράκη, 22, 42, 43, 44, 45, 46, 59, 60, 61, 63, 65, 66,
68, 81, 105, 106, 123, 143, 152, 153, 155, 161,
163, 171, 179, 180, 182, 184, 188, 190, 191,
200, 209, 219, 335

I

Ιακούμπ, 230
Ιλαρίων, 158, 160, 319
Ιολάντα του Μονφερράτ, 311
Ισής, 61
Ίσοβα, 95
Ισπανοί, 52, 110, 111, 296
Ιταλία, 103, 113, 170, 266, 295, 296, 311, 312, 314
Ιωάννης ο Ελεήμων, 52, 60, 338
Ιωάννινα, 14, 31, 88, 125, 264
Ιωαννίτες, 223

K

Καβαλλάριος: Μιχαήλ, 109
Καίχοσρόης Α΄, 52, 53, 55
Καλέκας: Ιωάννης, 198
Καλλίπολη, 140, 143, 162, 163, 165, 219, 316, 336
Καλοϊωάννης, 43, 45
Καμμυτζής: Ιωάννης, 61
Κανανός: Ιωάννης, 10, 225, 226, 227, 228, 229
Κάνινα, 189
Καντακουζηνή: Ειρήνη, 200; Θεοδώρα, 199
Καντακουζηνός: Ιωάννης ΣΤ΄, 10, 69, 70, 167, 168,
171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179,

180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188,
189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197,
198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206,
207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215,
216, 217, 218, 249, 250, 252, 253, 258, 259,
260, 266, 267, 268, 271, 276, 279, 292, 315,
316, 317, 320; Μανουήλ, 170; Ματθαίος, 10,
209, 210, 216, 217, 218, 248, 317, 337; Μιχαήλ,
98, 168
Καραμάν, 139
Κάρολος Α΄; Ανδεγαυός, 35, 101, 102, 112, 296,
300
Καρύταινα, 86, 102, 169, 287
Κασσιανός, 145
Καστοριά, 81, 189
Καστρί, 240
Καστριώτης; Γεώργιος, 292
Καταλανική Εταιρεία, 35, 139, 140, 247, 257, 269
Καταλανοί, 110, 111, 118, 138, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 172, 212,
216, 253, 257, 262, 269, 283, 287, 288, 315,
318, 320, 323, 333, 334, 336, 337, 342
κατεπανίκιο, 244, 245
Κατοικία, 157, 166
Κάτω Ιταλία, 101
Κεγχρεές, 159
Κεράτιος, 235, 236
Κεφαλονιά, 125, 304
Κηφισός, 117, 118, 149, 151, 155
Κιβωτός, 47, 48
Κίος, 298
Κόκκινος; Φιλόθεος, 212
Κομνηνός; Αλέξιος Α΄, 298; Δαυῖδ, 46, 48;
Μανουήλ Α΄, 275
Κονραδίνος, 295, 296, 299
Κοντοστέφανος; Θεόδωρος, 70
Κόρινθος, 22, 38, 94, 230, 232, 237
κορόνη, 271
Κορώνη, 39, 229
Κουμάνοι, 26, 43, 45, 65, 74, 75, 76, 82, 84, 85, 86,
87, 90, 91, 101, 103, 106, 165, 257, 258, 288,
289, 290, 291, 300, 301, 304, 305
Κούντουρα, 37, 40, 41, 298, 335
Κρήτη, 62, 63, 108, 128, 244, 248, 305
Κριτόβουλος; Μιχαήλ, 238
Κυδώνης; Δημήτριος, 248, 277
Κύζικος, 47, 298
Κύθηρα, 62
Κυπαρρυσία, 39
Κωνσταντίνος; σεβαστοκράτωρ, 99
Κωνσταντινούπολη, 34, 35, 37, 42, 47, 48, 59, 63,
64, 65, 80, 88, 89, 90, 91, 94, 103, 105, 113,
131, 139, 159, 161, 162, 166, 171, 172, 175,
176, 178, 180, 184, 191, 194, 195, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 207, 208, 211, 216, 219,
221, 223, 224, 225, 227, 229, 233, 234, 236,
237, 247, 259, 260, 262, 269, 276, 281, 282,
283, 291, 305, 311, 332, 333, 336, 337

Λ

λαΐσα, 327
Λακεδαίμονια, 39, 94
Λακωνία, 232
Λαπαρδάς; Μανουήλ, 78

Λάσκαρις; Αλέξιος, 10, 60; Θεόδωρος Α΄, 10, 18,
37, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60,
66, 68, 73, 76, 77, 78, 248, 275, 278, 279, 298,
300; Θεόδωρος Β΄, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77,
79, 244, 250, 254, 275, 277, 278, 279, 303, 304;
Ισαάκιος, 60; Ιωάννης Δ΄, 79, 80, 92; Μανουήλ,
46, 75; Μιχαήλ, 77, 78
Λατίνοι, 22, 35, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 48, 49,
50, 54, 57, 58, 60, 63, 64, 65, 69, 70, 74, 80, 82,
83, 84, 89, 91, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102,
109, 169, 197, 244, 248, 258, 267, 286, 291,
298, 299, 300, 301, 304, 305, 315, 328, 330
Λεντιανά, 58, 326
Λεοντάριο, 230, 239, 241, 319, 336

Λ

Λέσβος, 197
Λήμονς, 110, 197, 277
Λιβαδάριος, 127, 132
Λικάριος, 110, 112, 287, 300
λόγχη, 269
Λουδοβίκος της Βουργουνδίας, 168
Λούπαρκο, 57, 299, 335
Λυδία, 122

Μ

Μ. Ασία, 335
μαγγανότζαγγρα, 69
Μαγεδών, 104, 259
Μαγνησία, 133, 134
Μαδυτός, 153
Μαϊάνδρος, 51, 52, 62, 103, 104, 119, 120, 128,
129, 158
Μαΐνη, 94
Μακεδονία, 20, 59, 68, 81, 106, 123, 145, 150, 152,
155, 172, 188, 191, 213, 215, 219, 335
Μακρηνός, 94, 100
Μακρυπλάγι, 100, 101, 102, 117, 297, 300, 335
Μαμφρέδος, 80, 82, 88, 103
Μανολάδα, 168
Μαργαρίτης; Κωνσταντίνος, 75
Μαρούλης, 139
Μαρτίνος, 196
Ματθαίος Εφέσου, 10, 248, 337
Μαύρη Θάλασσα, 218
Μεγαλόπολη, 239
Μεθώνη, 229
Μέλανας; ποταμός, 175, 176, 250
Μελένικο, 68, 73
Μέση Ανατολή, 272
Μεσημβρία, 123, 184, 187, 218
Μεσόγειος, 7, 21, 36, 297
Μεσοθυνία, 191
Μετοχίτης; Θεόδωρος, 178
Μηλιγγοί, 40, 94, 98
Μικρά Ασία, 14, 16, 26, 34, 42, 43, 44, 57, 59, 61,
62, 63, 65, 66, 118, 119, 120, 121, 122, 127,
128, 132, 133, 134, 138, 139, 140, 156, 159,
161, 163, 165, 167, 190, 191, 253, 257, 285,
289, 299, 301, 302, 303, 306, 336
Μίλητος, 128, 129
Μιχαήλ; τσάρος, 182
Μιχαήλ Β΄, 70, 77, 78, 81, 83, 85, 88, 90, 103, 104,
106

Μογγόλοι, 66, 105, 122, 123, 131, 185, 204, 224, 283, 288, 289, 290, 301, 303, 319
Μομτζίλας, 207, 208, 317, 336
Μονεμβασία, 20, 41, 42, 82, 93, 94, 101, 325
Μονή της Χώρας, 269
Μονφερράτ, 311
Μορέας, 12, 38, 39, 40, 42, 52, 84, 85, 86, 87, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 125, 126, 127, 148, 243, 284, 285, 290, 295, 296, 307, 330
Μοριάς, 101, 168, 229, 237, 240
Μουζάλων: Γεώργιος, 73, 79, 80, 135; Λέων, 135
Μουράτ Β΄, 232, 233
Μουσαΐ, 225
Μπενεντέττο Β΄, 196
Μυστράς, 28, 93, 94, 95, 101, 102, 170, 240, 341
Μυτιλήνη, 197
Μωάμεθ Α΄, 225
Μωάμεθ Β΄, 234, 237, 238, 239, 240

N

Ναβαρραίοι, 231
Ναύπακτος, 233
Ναύπλιο, 38
Νέα Φώκατα, 197
Νέα Πάτρα, 107, 108
Νεόκαστρο, 104
Νεόπατρα, 335
Νευστάπολη, 74
Νίκαια, 17, 24, 34, 35, 37, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 88, 89, 92, 101, 135, 136, 157, 158, 166, 191, 196, 243, 248, 251, 253, 259, 262, 304, 305, 340
Νικηφόρος Α΄, 82, 83, 88, 125, 126
Νίκλι, 39, 98, 102
Νικομήδεια, 46, 48, 49, 134, 135, 136, 137, 157, 184, 196, 222, 298
Νικόπολη, 221, 292, 293
Νορμανδοί, 41, 298
Νοταράς: Λουκάς, 278
ντζούστρα, 276
Νυμφαίο, 75

Ξ

Ξάνθη, 336
Ξυλεια, 77

O

Οθωμανοί, 14, 34, 35, 133, 135, 136, 138, 157, 158, 160, 166, 167, 184, 191, 193, 194, 195, 196, 216, 219, 220, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 259, 281, 282, 283, 292, 293, 315, 319, 333, 340, 342
Ορχάν, 191, 193, 195, 217
Οσμάν, 135, 136, 137, 191
Οστροβό, 70
Ούγγροι, 84, 85, 181, 292
Ουμούρ, 189, 197, 198, 201, 204, 205, 207
Ουμπερτόπουλος, 123, 141, 160, 302, 319
Ουρβανός, 259

Π

Παλαιολογίνα: Θεοδώρα, 182
Παλαιολόγος: Ανδρόνικος, 67; Ανδρόνικος Β΄, 86, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 132, 133, 134, 145, 157, 159, 161, 167, 171, 174, 175, 176, 178, 250, 280, 311, 329; Ανδρόνικος Γ΄, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 249, 260, 262, 276, 279, 315; Ανδρόνικος Δ΄, 220; Δημήτριος, 10, 230, 237, 238, 239, 240, 271; Θεόδωρος, 10, 18, 22, 34, 60, 80, 81, 82, 83, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 106, 109, 111, 112, 113, 115, 145, 241, 249, 252, 253, 279, 311, 312, 313, 321; Θωμάς, 231, 232, 237, 239; Ιωάννης, 81, 103, 106, 108, 119, 301, 304; Ιωάννης Γ΄, 338; Ιωάννης Ε΄, 20, 24, 184, 198, 216, 217, 218, 219, 220, 276; Ιωάννης Ζ΄, 220, 224; Ιωάννης Φιλής, 162, 316, 336, 337; Κωνσταντίνος, 172; Κωνσταντίνος Γρέτζας, 241; Κωνσταντίνος ΙΑ΄, 95, 175, 231, 232, 274; Μανουήλ Β΄, 219, 221, 224, 225, 230, 248, 253, 277, 278, 279, 280, 341; Μιχαήλ Η΄, 11, 60, 67, 73, 77, 78, 80, 81, 82, 88, 89, 90, 91, 92, 99, 101, 104, 105, 106, 110, 112, 113, 119, 121, 122, 145, 250, 257, 279, 280, 289, 300, 301, 303, 304, 336; Μιχαήλ Θ΄, 133, 134, 140, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 159, 161, 162, 167, 315, 336, 337; Συργιάννης, 172, 189
Πάτρα, 39, 233, 237, 239
Παφλαγόνες, 106, 108
Παφλαγονία, 46, 119, 258
Παχυμέρης: Γεώργιος, 10, 79, 82, 83, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 165, 166, 245, 250, 259, 271, 275, 303, 304, 327, 329
Πελαγονία, 14, 80, 83, 87, 88, 93, 96, 117, 287, 297, 300, 301, 304, 307, 308, 334, 335
Πελεκάνος, 191, 194, 196, 260, 292, 316, 336
Πελοπόννησος, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 93, 94, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 239, 245, 272, 286, 287, 297, 300, 319, 320, 325, 330, 336, 341
Περί Οφφικίων, 34
Περίβλεπτος, 159
Περιθώριο, 201, 208
Πηγές, 57, 63
Πηγή, 91
Πλανούδης: Μάξιμος, 11, 127, 128, 129, 130, 131, 260
Πλουσιάδα, 47
Ποιμανηνό, 42, 58, 60, 298, 335
Πρεάλιμπος: Γρηγόριος, 215
Πριηνή, 128, 129
Πρίλαπο, 77, 78
Πρινίτσα, 95, 96, 97, 102, 300, 335
πρόνοια, 23, 32, 181, 254, 255, 256, 338
Προποντίδα, 47
Προύσα, 42, 57, 166, 167
Προυσιάδα, 47
Πύλαι, 137

P

Ραιδεστός, 154, 155
Ραούλ: Αλέξιος, 134; Ιωάννης, 87, 134
Ρεντίνα, 66, 202
Ρήγιον, 171
Ρίβα, 223
Ροδόπη, 72
Ρόδος, 26, 62, 63, 69, 244, 279, 300
Ροστισλάβος, 76
Ρούμελη-Χισάρ, 234
Ρωμαίοι, 298
Ρωσόκαστρο, 184, 185, 187, 319, 336

Σ

Σαγγάριος, 49, 62, 120, 121, 122
Σάκκοι, 173
Σαλαμάτης, 128
Σαλμένικο, 241
Σανούδο: Μαρίνο, 97, 110, 113, 115, 285, 300
Σανταμέρι, 240
Σαρουχάν, 197
Σγουρός, 15, 37, 38; Λέων, 37
Σγούρος, 157, 270
Σεβαστόπουλος, 194
Σελτζούκοι, 35, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 63, 66, 288, 289, 298, 335
Σελτζούκους, 289, 301
Σεναχηρείμ: Άγγελος, 161
Σερβία, 29, 174, 178, 189, 203, 204, 252
Σέρβια, 215
Σέρβοι, 77, 84, 86, 123, 164, 165, 167, 174, 188, 189, 203, 204, 205, 206, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 290, 291, 292, 320
σεργέντες, 40, 42, 284, 286, 287
Σεργιανά, 98, 287
Σέρρες, 67, 72, 73, 74, 203, 219
Σηλυβρία, 174
Σικελία, 80, 81, 101, 139, 148, 295
Σικελοί, 110, 113
Σικώνα, 233
Σίτυλο, 133
Σκεντέρμπεης, 292
Σκόπελος, 110
Σκουτάριο, 195
Σκουταριώτης: Θεόδωρος, 11, 55, 69
σκουταροτζαγράτορες, 284
σκρόφα, 39
Σκυλογιάννης, 43
Σμύρνη, 52, 69
Σουλειμάν, 217
σταυροφόροι, 38, 42, 272, 285
Στενίμαχος, 68, 74
Στρατηγόπουλος: Αλέξιος, 72, 87, 90, 91, 103
Στρούμνιτσα, 74
Συναδηγός: Θεόδωρος, 184, 185, 201, 202; Ιωάννης, 109, 113
Συρία, 286
Σφραντζής: Γεώργιος, 235

T

Ταμερλάνος, 224
Ταρχανειώτης: Μιχαήλ, 113, 120; Μιχαήλ Γλαβάς, 123; Μιχαήλ Παλαιολόγος, 123

Τάταροι, 65, 105, 122, 123, 179, 181, 182, 183, 185, 186, 291, 320, 336

Ταυγετος, 40, 94
Τέμπη, 37
Τένεδος, 217
Τερτερές: Γεώργιος Β', 179
Τεύτονες, 169
τζαγγράτορας, 157
τζαγράτορες, 284
Τζάκωνες, 271
Τζαμπλάκων: Αλέξιος, 185
Τζέπανα, 68, 72, 74, 76
τζουλούκωνες, 67
Τζουρουλού, 64, 69, 174, 328
τζυκάνιον, 275, 280
Τόκκο, 12, 231, 249, 291
τορνεμέν, 276
Τορνίκης: Κωνσταντίνος, 72
Τούντζα, 183
Τουραχάν, 231, 232, 233
Τουρκομάνοι, 104, 119, 120, 128, 129, 131, 132, 289, 301
τουρκόπουλοι, 106, 143, 145, 146, 148, 152, 258, 286
Τράλλεις, 120, 121
Τραπεζούντα, 27, 46, 49, 265, 289
Τρικοκκία, 92
Τρικόρυφο, 88, 335
Τρίπολη, 158, 166
τριπουτσέτα, 38
Τσακωνία, 102

Φ

Φάρσαλα, 109, 304, 335
Φερές, 174, 175
Φιλαδέλφεια, 52, 139, 167, 247, 332
Φιλανθρωπηνός: Αλέξιος, 94, 106, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 167, 260, 302, 328, 329, 337
Φιλήρημος, 69
Φιλής: Αλέξιος, 11, 94, 99, 100, 154, 162; Μανουήλ, 154
Φιλιπούπολη, 179, 180, 181, 259, 291, 331, 336
Φιλοκρήνη, 195, 336
Φράγκοι, 34, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 51, 53, 57, 58, 60, 63, 64, 70, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 125, 126, 168, 169, 170, 196, 231, 272, 283, 284, 287, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 320, 325, 326, 334, 335, 336, 340
Φρειδερίκος Β', 295
Φρειδερίκος Γ', 139

X

Χαλήλ, 162
Χαλκοκονδύλης: Λαόνικος, 11, 221, 226, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 270
Χαλκούντζης, 248
Χαμουζάς, 239
Χάνδακας, 62
Χανδρινός, 155
Χίος, 196, 319
Χοιροβοσκός: Ιωάννης, 158, 159, 160, 319
Χούμνος: Νικηφόρος, 274, 339

Χρέλης, 207
Χριστούπολη, 155, 172, 202, 203
Χρονικόν του Μορέως, 34, 38, 39, 40, 83, 96, 168,
245, 299, 308
Χρυσή Πύλη, 220
Χωνιάτης, 11, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51,
53, 55, 248, 267, 271, 279, 284; Μιχαήλ, 248;
Νικήτας, 44, 49, 50, 53, 267, 278

Ψ

Ψευδο-Κωδινός, 10, 34, 251, 252, 253, 254, 263,
270, 271

C

D

E